

**ОТ ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ
КЪМ АРЕАЛНА ЛИНГВИСТИКА**

**ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА АНАЛИЗА НА КЪСНИ
ЯВЛЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

НАЗВАНИЯТА НА ДОМАТА И ПАТЛАДЖАНА

Дарина Младенова

LITTERA ET LINGUA SERIES DISSERTATIONES 9

LITTERA ET LINGUA SERIES DISSERTATIONES 9

**ОТ ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ
КЪМ АРЕАЛНА ЛИНГВИСТИКА**

**ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА АНАЛИЗА НА КЪСНИ ЯВЛЕНИЯ В
БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: НАЗВАНИЯТА НА ДОМАТА И
ПАТЛАДЖАНА**

ДАРИНА МЛАДЕНОВА

София 2016

Littera et Lingua Series Dissertationes 9

ОТ ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ КЪМ АРЕАЛНА ЛИНГВИСТИКА

Теория и практика на анализа на късни явления в българския език: названията на домата и патладжана

Copyright © 2016 Дарина Младенова, автор

Снимка на корицата © 2015 Йоана Михайлова, Замъкът на моливите, рисуван шифон

Редактори: Радостина Велева, Андрей Бояджиев

Издател: Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент

Охридски“

Страница: <http://slav.uni-sofia.bg/naum/liliseriess/diss/2016/9>

Littera et Lingua Series Dissertationes 9

ISSN 1314-3352

Creative Commons License: Можете свободно да споделяте – копирайте, разпространявайте и излъчвате произведението, при следните условия:

Признание – Трябва да посочите авторството на творбата по начина, определен от самия автор или носителя на правата върху произведението (но не и по начин, оставящ впечатлението, че същият/същите подкрепят вас или използването по някакъв начин на творбата от вас).

Некомерсиално – произведението не може да бъде използвано за комерсиални цели; Без производни произведения – произведението не може да бъде променяно, преработвано или надграждано.

You are free to Share – to copy, distribute and transmit the work; Under the following conditions: Attribution – You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).

Noncommercial – You may not use this work for commercial purposes;

No Derivative Works – You may not alter, transform, or build upon this work

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ	9
I. ТИПОВЕ МАКРОЧЛЕНЕНИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА ТЕРИТОРИЯ	15
II. ОБИЧАЕН АНАЛИЗ НА ЕДНА ЛИНГВИСТИЧНА КАРТА.....	21
III. ФИЗИОНОМИЯ НА АРЕАЛИТЕ, ВКЛЮЧЕНИ В ЕДНО МАКРОЧЛЕНЕНИЕ.....	29
IV. СРЕЩУ АТОМАРНОСТТА И ЗА ДИНАМИКАТА	37
АРЕАЛНА ТИПОЛОГИЯ.....	38
ЛЕКСИКАЛНА СИСТЕМНОСТ.....	38
ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ДУБЛЕТНОСТТА.....	41
<i>КОНКУРЕНЦИЯ ПАТЛАЦАН // ДОМАТ</i>	45
<i>КОНКУРЕНЦИЯ ПАТЛИЦАН // ДОМАТ</i>	48
<i>КОНКУРЕНЦИЯ ФРЕНК // ДОМАТ</i>	49
<i>КОНКУРЕНЦИЯ ФРЕНК // ПАТЛАЦАН</i>	52
<i>КОНКУРЕНЦИЯ ПРИ МЕХЛЁ</i>	55
<i>ВАРИРАНЕТО В РАМКИТЕ НА ЕДИН ТИП НАЗВАНИЕ И ВЪТРЕШНОТИПОВАТА ДУБЛЕТНОСТ</i>	57
<i>НАСТЪПЛЕНИЕТО НА ТЕРМИН ДОМАТ</i>	64
<i>ОТСТЪПЛЕНИЕТО НА ТЕРМИНИТЕ ПАТЛАЦАН, ФРЕНК И ПАТЛИЦАН. ОТНОШЕНИЯТА ПАТЛАЦАН // ФРЕНК</i>	66
СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ. ПРОБЛЕМЪТ ЗА КАТЕГОРИЗАЦИЯТА НА ДОМАТИТЕ.....	68
<i>НАЗВАНИЯТА ЗА ‘ПАТЛАДЖАН (SOLANUM MELONGENA)’ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ</i>	70
Нетипичност на ареалната картина.....	71
„Разнообразие“ при названията за ‘патладжан’	72
Вариране при отделните типове названия за ‘патладжан’	75
Дублетността при названията за ‘патладжан’. Обобщение	105
<i>СРЕЩАТА НА ПАТЛАДЖАНА И ДОМАТА НА БАЛКАНИТЕ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА КАТЕГОРИЗАЦИЯТА ИМ.</i> „Птичи поглед“	109
<i>ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ДОМАТА И ПАТЛАДЖАНА НА КАТЕГОРИАЛНО И НА ЕЗИКОВО РАВНИЩЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ. ПОГЛЕД ОТЪЛИЗО.</i>	128

Съпоставка между ареалната картина за ‘домат’ в БДА и в КИДР и ДА	128
Поглед отблизо към отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в българските диалекти. Първи крачки на анализа.....	145
Системно обусловеният процес Зб (патлАцàн ‘домат’ ~ патлАцàн ‘патладжан’) > 4б (патлАцàн ~ определение + патлАцàн) > 4в (определение а + патлАцàн ~ определение б + патлАцàн)	158
Съотнасянето на фаза За (фрèнк ~ патлАцàн) с фаза Зб (патлАцàн ~ патлАцàн)...	187
Експанзията на домàт, червèн домàт ‘домат’	193
Възникването и разпространението на типа определение + домàт ‘патладжан’ (сìн домàт, мòр домàт, мòрен домàт, мòдри домàти, чèрни домàти)	204
Проникването на патлацàн, определение + патлацàн ‘домат’ / ‘патладжан’ в западния ареал на фонетичен облик патлицàн	211
Обобщение	218
ЛИНГВОГЕОГРАФСКА СЪПОСТАВКА НА ДВА ХРОНОЛОГИЧЕСКИ СРЕЗА	225
НАЗВАНИЯ НА ДОМАТИТЕ В ОТВЪДДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ.....	230
НАЗВАНИЯ НА ПАТЛАДЖАНИТЕ В ОТВЪДДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ.....	248
ОТНОШЕНИЕТО ‘ДОМАТ’ ~ ‘ПАТЛАДЖАН’ В ОТВЪДДУНАВСКИТЕ ГОВОРИ.....	250
V. ЛИНГВИСТИЧНИТЕ АРЕАЛНИ КОНФИГУРАЦИИ В КОНТЕКСТА НА ДРУГИ КУЛТУРНИ ПРОСТРАНСТВЕНИ КОНФИГУРАЦИИ.....	255
VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ	281
СПИСЪК НА КАРТИТЕ.....	291
СПИСЪК НА СХЕМИТЕ.....	297
СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ.....	301
ПРИЛОЖЕНИЕ	303
ДУБЛЕТНОСТ ПРИ ТЕРМИНИТЕ ЗА ‘ДОМАТ’ СПОРЕД ДАННИТЕ НА БДА	303
СЪКРАЩЕНИЯ	313
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	317

*На двамата учени, от които съм се учила най-много в
областта на ареалната лингвистика – моя баща,
Максим Младенов, и неговия учител Стойко Стойков*

УВОДНИ ДУМИ

0.1. През 1982 г. в обобщаващия двутомен сборник „Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung“, в който се прави рекапиталация на постигнатото до момента в тази лингвистична дисциплина и се очертават пътищата за по-нататъшното ѝ развитие, по отношение на интерпретацията на лингвистичните карти е изказана следната мисъл: „Es bleibt daher weitgehend der Intuition bzw. der langjährigen Erfahrung des Kartenbenutzers überlassen, zufällige, also nicht interpretierbare Züge des Kartenbildes von informationshaltigen zu unterscheiden. Die Kriterien, die aus dieser Erfahrung resultieren, sind allerdings kaum expliziert; das Verfahren der Arealformerkennung ist nicht objektiviert¹.“ (Gluth, Lompa, Smolka 1982: 496).

По отношение на българската лингвистична география² тази мисъл е напълно вярна и днес. Целта на това изследване е, като се тръгне от анализа на картата за названията на доматите в българските диалекти, да изведе на повърхността продиктуваните от опита и интуицията на лингвогеографа въпроси, които той поставя към картата, подходите му, за да намери отговор на тези въпроси, и проблемните и недостатъчно разработени моменти в този процес, който е насочен към опознаването на лингвогеографския ландшафт на българския език. При това бих искала да покажа как разширяването на контекста, на рамката, в която се анализира картата, води до промяна на фокуса на анализа, т.е. до промяна на въпросите, които изследователят си поставя, и съответно се стига до корекции във вече направени изводи и до една все по-комплексна картина.

0.2. Важно средство на ареалния анализ е изработването на различни карти, на които данните от картата за названията на доматите се поставят в различен контекст или се разглеждат през различна призма. Този подход прилича на рекартографирането, предприето от М. А.

¹ Затова единствено интуицията и дългогодишният опит на лингвогеографа му позволяват да разграничи случайните черти на ареалната картина от важните за нейната интерпретация особености. Критериите за това, които произлизат от опита на лингвогеографа, общо взето не са формулирани и следователно нямаме ясно описан подход за интерпретацията на ареалите (по-свободен превод на Д. М.).

² Подобни констатации са правени и в славянската лингвистична география, с което се обяснява и много бавното въвеждане в научно обращение на данните от лингвистичните атласи. Т. И. Вендина, когато се спира на този проблем, представя разсъжденията и на С. Б. Бернщейн, Г. П. Клепикова и Т. В. Попова, П. Е. Гриценко, В. А. Никонов (вж. Вендина 2009: 4–6).

Бородина при обособяването на лотарингския диалект въз основа на данните в „Лингвистичния атлас на Франция“ на Ж. Жилиерон и Е. Едмон (Бородина 1966: 44) и възприето като подход и в мащабното изследване на Т. В. Вендина на руските диалекти на фона на диалектите на другите славянски езици въз основа на данните на Общославянския лингвистичен атлас (Вендина 2009: 8–10).

Същевременно обаче картографският подход в настоящето изследване в повечето случаи надхвърля метода на рекартографирането, тъй като в голяма част от случаите са изработени нови карти – нови в смисъл, че представят некартографирано до момента явление³ или че предават на картографски език езикови явления и отношения, които, общо взето, не са били картографирани в българската лингвистична география – например дублетността⁴, отношенията вътре в семантичното поле ‘домат’ ~ ‘патладжан’⁵, отношенията между преселнически говори и говори в метрополията, от които те са се отделили (карти №№ 91–115), очертаването на център на процес⁶, ролята на екстралингвистични фактори за изграждането на ареалната конфигурация⁷. По този начин картите в изследването нямат обичайно отрежданата им роля на илюстрация към текста, а се превръщат в най-мощния инструмент на анализа.

0.3. Основните идеи и структурата на тази книга кристализираха дълго време.

Интересът ми към основното диалектно членение на българския език се зароди още в периода 1991–1996, докато работех върху докторската си дисертация за балканските народни астроними, чийто основен фокус е балканистичен и етнолингвистичен. В преработения и в много отношения пренаписан публикуван вариант на този текст (Младенова, Д. 2006а), от една страна, ареалите на народните астроними, наблюдавани на българската езикова територия, се съотнасят с установените до момента макрочленения на българската езикова територия (Младенова, Д. 2006а: 90–92, 100–101, 118, 127), а от друга страна, се напипват недостатъчно разработени проблеми на българската ареална лингвистика, много от които са доразвити в следващи публикации – например съществуването на вариант на макрочленението Североизток || Запад-и-Юг с дистантно съответствие между

³ Такива са например названията на патладжана на карти №№ 33–61 или професионалното градинарство по българските земи на карта № 117.

⁴ Вж. карти №№ 14–32, 36, 37, 38, 42, 47–52, 54–56, 59–73, 90.

⁵ Вж. карти №№ 34, 35, 39–46, 74–85, 115.

⁶ Вж. карти №№ 78, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89.

⁷ Вж. например карти №№ 49, 53, 58, 86, 87, 88, 89, 90, 116, 117, 123, 124.

североизточния и югозападния ареал (Младенова, Д. 2006а: 90–91, 118⁸), относителната хронология на макрочленението Изток || Запад спрямо макрочленението Североизток || Запад-и-Юг и в по-късни публикации и спрямо макрочленението Север || Юг (Младенова, Д. 2006а: 101⁹), проблемът за ареалното съотношение между мотивираща и мотивирана (производна) дума (Младенова, Д. 2006а: 123–126¹⁰), ролята на пътуващи групи население за изграждане на ареалната конфигурация (Младенова, Д. 2006а: 68–69¹¹).

Постепенно заниманията ми с набелязаните по-горе ареални проблеми прераснаха в стремеж да бъде обхваната цялостно проблематиката, свързана с диалектното членение на българския език по лексикални данни. Така се стигна до проекта „Основното диалектно членение на българския език по лексикални данни“, работата по който беше финансирана от фондациите „Александър фон Хумболт“ и „Херти“ с едногодишна стипендия „Роман Херцог“ през 2002–2003 г. в Университета в Пасау (Германия), където под ръководството на проф. Ханс-Вернер Еромс се изработваше „Sprachatlas von Niederbayern“. Престоят в Германия беше много полезен в методологическо отношение поради досега с постиженията на немската лингвистична география, но също така показва, че темата е твърде обширна, за да бъде обхваната в една книга.

Следващите две години – 2003–2005 – бяха посветени на труден технологичен скок в изработването на лингвистичните карти: от карти, изработвани на компютър с програма за обработка на изображения (Adobe Photoshop), към карти, изработвани с програмата Manifold, основаваща се върху ГИС¹². Трудността на този преход се състоеше както в намирането на подходящия софтуер, така и в самостоятелното му овладяване и изграждането на първоначалната база данни (обхващаща всички български селища, границите на държавите в

⁸ Още примери за ареално съответствие и то не само между североизточния и югозападния, но и между северния и югозападния и източния и югозападния ареал са добавени в Младенова, Д. 2001б: 194–195, Младенова, Д. 2001в: 248–249, Младенова, Д. 2001г: 190, а картографски тези съответствия са представени в Mladenova, D. 2010, вж. тук карти №№ 4, 5 и 6.

⁹ Проблемът за относителната хронология на макрочлененията е доразвит в Младенова, Д. 2001а, вж. и Младенова, Д. 2001г: 189–190.

¹⁰ Проблемът за ареалното съотношение между мотивираща и мотивирана дума е обхванат по-цялостно от ареално гледище в Младенова, Д. 2005а, но примери за използването му за изясняването на динамиката на ареалите има и в други публикации, например Младенова, Д. 1994: 206, 215, Младенова, Д. 2001б: 195–196.

¹¹ Още примери с други групи пътуващо население са дадени у Младенова, Д. 1999: 229–232.

¹² ГИС (Географски информационни системи) съчетават в едно характеристиките на база данни със способността за разнообразно картографско изображение на данните. Това прави основания върху ГИС софтуер много удобен не само за събирането, обработката и обобщаването на големи масиви от информация, но и за визуализирането ѝ на различни по тип карти, което често се оказва и ключът към интерпретацията на тази многопосочна информация.

Югоизточна Европа и реките в Югоизточна Европа), необходима, за да мога да използвам програмата за ареалното изучаване на българската езикова територия. Но пък възможностите, които се откриха след това, макар и все още неоползотворени в пълнота, се оказаха многообещаващи – най-важната сред тях беше лекотата, с която може да се съпоставят и наслагват ареали, което е необходима предпоставка, за да бъде обхваната проблематиката на българското диалектно членение.

За първи път се насочих към названията на домотите в българските диалекти в статията „Една фонетично-лексикална изоглоса в българския език: *патлиџан* – *патлъџан*, *патлаџан* ‘патладжан’, ‘домат’“ (Младенова, Д. 2006б), посветена на 75-годишнината на Христо Холиолчев, и тук се намира и първата ми, все още неугледна, карта, изработена с новата програма Манифолд. Изборът на темата на статията не беше случаен – от една страна, названията на домотите се вписваха в дългогодишните интереси на Христо Холиолчев към названията на културните растения, от друга страна, анализът на картата за названията на домотите влизаше в непосредствените ми планове, понеже представяше макрочленението Север || Юг. Това обаче беше първият ми досег с лингвогеографски анализ на късно явление и той ми показва, че късните явления предлагат много добри възможности за напипване на процесите, довели до изграждането на ареалната картина. Тази първа статия беше последвана от серия от доклади¹³, посветени на различни аспекти на ареалната картина при названията на домотите, и някои от тези доклади се превърнаха в статии¹⁴, а други бяха доразработени едва при работата върху тази книга.

Успоредно течеше и работата по съставителството, редактирането и изработването в Манифолд на картите към сборника със статии на М. Младенов (Младенов 2008), което

¹³ „Как домотите и патладжаните се срещнаха на Балканите. Етнолингвистично изследване.“ – Доклад на XII българо-румънска конференция „Характерни явления в Югоизточна Европа и модерните методи за тяхното изследване“, септември 2006, София, 8 стр.; „Roşii și vinete în graiurile bulgărești din România.“ – Доклад на XIII българо-румънска конференция и с руско участие „Caracteristici ale realităților Sud-Estului european și metode noi de abordare“, септември 2007, Букурещ, 7 стр.; „Поява и разпространение на домотите и патладжаните на Балканския полуостров и проблемът за категоризацията.“ – Доклад на XIV българо-румънска конференция „Етничност, идентичност, език“, септември 2008, София, 6 стр. (преработено в статия, вж. Младенова, Д. 2008); „Bulgarian Lexical Isoglosses: Geographical Distribution and Chronology.“ – XVI Balkan and South Slavic Conference, 1–4 май 2008, Banff (Canada), презентация с Power Point, включваща и 8 карти (преработено в студия, вж. Mladenova, D. 2010).

¹⁴ Статията „Лингвистика и културна история: проникването и разпространението на домотите по българските земи“ (Младенова, Д. 2009) не е предшествана от доклад по същата тема. Този текст се съсредоточава върху пресечната точка между лингвистичния и културноисторическия поглед към проникването и разпространението на домотите по българските земи и представя ролята на професионалните градинари в този процес.

направи съдържащите се в текстовете и картите на М. Младенов наблюдения, идеи и изводи относно диалектното членение на българския език особено близки за мен.

Така в резултат на натрупания опит и интуиция през 2008 г. в доклада ми „Bulgarian Lexical Isoglosses: Geographical Distribution and Chronology“ (вж. точните библиографски препратки по-горе в бел. № [13](#)) се стигна до рязък завой в подхода ми към проблемите на българското диалектно членение по лексикални данни. Този завой направи възможно в тази книга да се влее целият натрупан опит – свой и чужд – в интерпретацията на българския диалектен ландшафт и досегашният опит да бъде и надминат. Ако до момента се бях опитвала да обхвана по-скоро екстензивно проблемите на диалектното членение на българския език по лексикални данни, т.е. анализирайки карта след карта, представяща дадено макрочленение, или, образно казано, се опитвах да „изпия морето“, сега изведнъж ми стана ясно, че мога да обхвана проблемите на лексикалното членение на българските диалекти, като стъпя на една-единствена карта и я използвам като „полигон“, на който да изпробвам различни подходи, за да интерпретирам възможно в най-голяма дълбочина ареалната картина и да изведа на повърхността въпросите, чийто отговор се търси при ареалния анализ, и начините да се намери техният отговор. Именно този доклад, преработен впоследствие в обширна студия (Mladenova, D. 2010), стои в основата на настоящата книга, като вътре в него са интегрирани предходните текстове за българските названия на домати (вж. бел. №№ [13](#) и [14](#)). Освен това в книгата са разработени напълно нови глави, които в текста на Mladenova, D. 2010 само са маркирани като възможна посока на ареалния анализ: например разглежда се дублетността при названията на домати въз основа на данните на БДА (вж. [4.4–4.19](#)), съпоставя се ареалната картина при названията на домати и патладжаните в българските диалекти с ареалната картина в откъддунавските преселнически български говори (вж. [4.78–4.91](#)), доразработени са проблемите на отношенията в семантичното поле ‘домат’ ~ ‘патладжан’ с анализ на названията на патладжана (вж. [4.21–4.40](#)) и поглед отблизо към взаимодействието на двете растения на езиково и категориално равнище в българските диалекти (вж. [4.44–4.77](#)), към наблюденията за връзката на ареалната конфигурация с професионалното градинарство се добавя и перспективата, предоставена от статистическите данни за производството на домати в периода 1915–1936 г. (вж. [5.5](#) и [5.6](#)).

Ако трябва да характеризирам с един образ тази книга, бих казала, че тя прилича на висока кула, подобна на средновековните кули или камбанариите в Западна Европа с вита вътрешна

стълба и тесни като бойници прозорчета, от които се открива гледка все по-отвисоко към околността. Виждам тази кула като част от обширната постройка на изследванията върху диалектния ландшафт на българския език.

Бих искала накрая да благодаря на всички, които по един или друг начин участваха в „строежа на кулата“: на проф. Еромс от Университета в Пасау и на неговия екип – за много ползотворния за мен обмен на идеи и литература; на фондациите „Александър фон Хумболт“ и „Херти“ за финансирането на едногодишната ми работа в Пасау, Германия, по проекта „Основното диалектно членение на българския език по лексикални данни“; на сестра ми Олга Младенова, която по един или друг начин е подпомагала всяка една от фазите на „строежа“ на тази „кула“-книга; на майка ми, съпруга ми и двете ми дъщери, без чиято постоянна поддръжка изобщо не би се стигнало до завършването ѝ.

I. ТИПОВЕ МАКРОЧЛЕНЕНИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА ТЕРИТОРИЯ

1.1. Под българска езикова територия в това изследване напълно в духа на българската лингвистична традиция се разбира диалектният континуум, обхванат от БДА-ОТ, чието единство е резултат както на дивергентни, така и на конвергентни, консолидационни процеси. Този континуум други автори с поглед към диалектната диференциация на общославянски наричат „източноюжнославянски“, или, с поглед към балканистичните черти на този диалектен континуум го означават с термина „балканославянски“ (вж. по-подробно за този термин Младенов 2008 [1986], [1989]). В разбирането на някои учени обаче балканославянският ареал е много по-обширен – в него се включва и голяма част от останалата южнославянска езикова територия, разглеждана като периферия, в която отшумяват балканските иновации, характерни за ядрото на балканославянския ареал (което ядро съвпада с българската езикова територия в моята терминология) (Цыхун 2008). В лингвогеографски и диахронен план единството на *българската езикова територия* (наричана също *източноюжнославянски*, *балканославянски* или *ядро на балканославянския ареал*) не подлежи на съмнение, както личи и от осъзнатата от различни автори необходимост той да бъде назоваван с един термин, въпреки че в по-ново време съответните диалекти вече са под различни *Dachsprachen*, англ. *roofing language*¹⁵ – както генетически тъждествени с тях, като българския книжовен език за диалектите на територията на Република България и македонския книжовен език за диалектите на територията на Република Македония, така и генетически сродни, като сръбския книжовен език за говорите от торлашката група на запад от българо-сръбската държавна граница, и генетически напълно различни, каквито са гръцкият и турският книжовен език, „под които“ се намират диалектите в Егейска Македония и Беломорска и Одринска Тракия.

Терминът *български* в *българска езикова територия* се съотнася с българския език, разглеждан като *исторически език*. Единствената друга възможност за назоваването на този

¹⁵ Тук терминът *Dachsprache* се употребява в разбирането му у Hans Goebel – вж. Muljačić 1989 за разволя на тази терминологична метафора.

континуум би била чрез определение, което не възхожда към името на определен исторически език. Така се процедурира при термините *източноюжнославянски* и *балканославянски*, но това е некоректно, след като е налице исторически език, чиято диасистема този диалектен континуум изгражда. Под исторически език се разбира система от исторически традиции на говоренето и писането, обособила се исторически от сродните му езици и с исторически статут на отделен език – статут не само самоосъзнат, но и признат от носителите на други езици¹⁶.

1.2. Досегашният лингвогеографски анализ на явления от различни равнища на езика е установил няколко основни типа макрочленения за българската езикова територия: (а) източен || западен ареал (карта № 1¹⁷); (б) североизточен ареал || ареал, обединяващ западни и южни български диалекти (карта № 2¹⁸); (в) северен || южен ареал (карта № 3¹⁹). Всяко от тези макрочленения може да има вариант, при който съществува неконтактно съответствие

¹⁶ За понятието *исторически език* и приложимостта му за разграничаване на език от диалект и за преценяване кои диалекти на кой исторически език са диалекти вж. Coseriu 1980. В социолингвистиката вероятно известен аналог на това понятие може да се открие в термина *Abstandsprache*, англ. *abstand language* или *language by distance* на Heinz Kloss (вж. Kloss 1967).

¹⁷ За изоглоси 1–5 (1. *бразнà* || *браздà*; 2. *бурсѹк* || *йàзовец*; 3. *зарѡвѣя* || *закопàя* ‘погребвам’; 4. *жѣлѣд* || *жир*; 5. *хомѡт* || *ярѣм*) и 10 (Ятова изоглоса *б’ал* || *бел*) е използвана карта № 4 у Младенов 2008 [1973]: 122; за изоглоса 6 (*дойѣ* || *мѣлзѣм*) – карта № 176 у Младенов 2008 [1971a]: 662; за изоглоса 7 (*дойдох*, *отидох* || *дойдѡх*, *отидѡх*) – карта № 153 у Младенов 2008 [1976]: 518; за изоглоса 8 (*кѡтка* || *мàчка*) – карта № Л 40 в БДА-ОТ: 434; за изоглоса 9 (*рѣченѣк*) – карта № 124 у Младенов и др. 2008 [1993]: 327.

¹⁸ За изоглоса 1 (*аз* || *йа*) вж. Стойков 2008 [1963в], за изоглоса 2 (*цир* и деривати || *чир* и деривати) вж. карта № 188 у Младенов 2008 [2000]: 737, за изоглоса 3 (*булка* || *невѣста*) – карта № 4 у Младенов 2008 [1973]: 122 и карта № 175 у Младенов 2008 [1971a]: 662, за изоглоса 4 (*намѣря* || *нàйда*) – карта № 4 у Младенов 2008 [1973]: 122, за изоглоса 5 (*чѹвам* ‘слушам’ || ‘отглеждам’) – карта № 4 у Младенов 2008 [1973]: 122 и карта № 185 у Младенов 2008 [1974a]: 723, за изоглоса 6 (*опѣвам* || *опѣн’ам*) – карта № 154 у Младенов 2008 [1974б]: 540, за изоглоса 7 (*небе* || *небо*) – карта № 187 у Младенов 2008 [2000]: 737, за изоглоса 8 (*зѣм’а* и др. под. || *змиа*) – карта № 179 у Младенов 2008 [1984a]: 685, за изоглоса 9 (*вѹйчо* || *вѹйко*) – карта № 189 у Младенов 2008 [1992, 2000]: 747, за изоглоса 10 (*вàтала*, *вàтале* || *бѣрдѣло*, *набѣрдѣло*) – карта № Л 15 в БДА-ОТ: 409.

¹⁹ За изоглоса 1 (*костен-* || *жел-*) е използвана карта № 178 у Младенов 2008 [1971б]: 674; за изоглоса 2 (*жѣто* || *пшенѣца*) – карта № 167 у Младенов 2008 [1993]: 636, за изоглоса 3 (*кàмѣк*, *кàмик* || *кàмен*) – карта № Л 106 в БДА-ОТ: 500; за изоглоса 4 (*чекрѣк* || *рудàн*) – карта № 166 у Младенов 2008 [1984б]: 618; за изоглоса 5 (*нàтра*) – карта № 160 у Младенов 2008 [1984б]: 614; за изоглоси 6 (*таралѣж* || *еж*) и 7 (*кàвам*) – Колев 1992; за изоглоса 8 (*грѣсти* || *конѡп*, *конѡпѣл*, *конѡпле*) – карта № 64 у Младенов 2008 [1987]: 258; за изоглоса 9 (*кàдн’а*) – карта № 94 у Младенов 2008 [1983]: 285.

между югозападния ареал (или части от него) и североизточния (карта № 4²⁰) и съответно източния (карта № 5²¹) или северния ареал (карта № 6²²).

1.3. Най-рано установено, още в средата на XIX в., и общоприето в българската диалектология е членението Изток || Запад (Стойков 1993: 83–87), като първоначално се е считало, че различните рефлексии на ятовата гласна са единствената езикова особеност, по която това членение се осъществява, но с изследванията на Ст. Стойков (Стойков 2008 [1963а]) и М. Младенов (Младенов 2008 [1973]) става ясно, че всъщност става дума за цял изогlossen сноп, част от който е и ятовата изоглоса, обхващащ явления от всички равнища на езика и съвпадащ също и с някои етнографски граници (Младенов 2008 [1973]: 119–120 и карта № 5 на с. 123) и дори с основното деление на турските диалекти на Балканския полуостров на източни и западни (Németh 1956: 11). Квантитативни изследвания на фонетичните особености на българските диалекти също категорично признават в членението Изток || Запад основното деление на българските диалекти (Prokić et al. 2009: 291–292). За хронологията на членението Изток || Запад са изказвани мнения, че то е архаично (Младенов 2008 [1973]) или генетично (Цыхун 1999: 26), или напротив, че е по-късно в сравнение с членението Североизток || Запад-и-Юг (Стойков 2008 [1963б]: 220; Младенова, Д. 2001а) или членението Север || Юг (Младенова, Д. 2001а).

1.4. През 1963 г. въз основа на изогlossen сноп от 9 фонетични, 3 акцентологични, 2 морфологични и 5 лексикални изоглоси Ст. Стойков предлага ново членение на българските диалекти на североизточна (у Стойков – централна) и западно-южна част (у Стойков – латерална) (Стойков 2008 [1963а]). Североизточният ареал се характеризира с особености с по-изолиран характер на фона на останалите славянски езици, докато съответните явления в западно-южния ареал имат съответствие в останалите славянски езици (Стойков 2008 [1963а]). Членението Североизток || Запад-и-Юг се счита за първично за българската езикова

²⁰ Изоглоса 1 (*небе*) е нанесена по карта № Ф 91 в БДА-ОТ: 149; изоглоса 2 (*мътилка*) – по карта № 174 у Младенов 2008 [1980]: 655; ареалът на 3 (*донесà* ‘доведа’) – по карта № 186 у Младенов, Младенова О. 2008 [1993]: 729; ареал 4 (*чдвка, чдпка, чднка*) – по картата у Младенова, Д. 2001г: 195; ареал 5 (*лемеш*) – по карта № Л 62 в БДА-ОТ: 456; изоглоса 6 (*мр̀ва*) – по карта Л 104 в БДА-ОТ: 498; изоглоса 6 (редукция *м̀сец > м̀сиц*) – по карта Ф 78 в БДА-ОТ: 136.

²¹ Изоглоса 1 (*той*) е нанесена по БДА-ВЧ: карта № 17; изоглоса 2 (*ж̀елъд*) – по карта № 4 у Младенов 2008 [1973]: 122 и карта № 6 у Киш 1996; изоглоса 3 (*уст̀а*) – по карта № 161 у Младенов 2008 [1984б]: 614; и изоглоса 4 (*к̀уц̀ам*) – по карта № Л 89 в БДА-ОТ: 483.

²² Изоглоса 1 (*боб*) е нанесена по карта № Л 30 в БДА-ОТ: 424; изоглоса 2 (наследници на праслав. **predja* и вариантът *пр̀ежба*) – по карта № 163 у Младенов 2008 [1984б]: 616; изоглоса 3 (*д̀ьг̀а, т̀ьг̀а*) – по БДА 1: карта № 266; 2: карта № 279, 3: карта № 299, 4: карта № 376, БДА-ЕМ: карта № 206, Киш 1976 и Толстой 1997 [1976]: 171; изоглоса 4 (*обици, обетки*) – по карта № Л 81 в БДА-ОТ: 475.

територия и се обяснява със славянското заселване на Балканския полуостров (Стойков 2008 [1963а]). Същевременно обаче употребените от Ст. Стойков понятия *център* (за североизточния ареал) и *периферия* (за западно-южния ареал) подсказват за ареалогична интерпретация на членението²³, според която еднообразният и консолидиран център, характеризиращ се с наслагване на различни иновации, се противопоставя на често разнообразна, неединна и архаична периферия.

1.5. Главно въз основа на лексикални изоглоси в българската лингвистична география се заговори напоследък за членение Север || Юг на българските диалекти. В северния ареал се откриват особености, характерни само за българския език, докато в южния ареал са разпространени общославянски или южнославянски особености (Младенов 2008 [1971б]; Колев 1992, 1999; Младенова, Д. 2001б, 2001в). Според Т. Бояджиев членението Север || Юг е генетично, докато членението Изток || Запад е много по-късно (Бояджиев, Т. 1983). Южният ареал се проявява не само като лексикален, но и като специфичен етнолингвистичен ареал, който се обособява въз основа на терминологията на традиционната народна духовна култура и на специфика в обредността и вярванията (Плотникова 2004: 301–308). Понякога, както при славянски, така и при романски думи, северният ареал продължава на север от Дунава и обхваща и голяма част от румънските диалекти (Mladenova, D. 2006).

1.6. Най-малко разработен до момента е проблемът за вариантите на тези три основни макрочленения, при които югозападният ареал (или част от него) се свързва, обикновено неконтактно, не както може да се очаква, със западния, западно-южния или южния ареал, а съответно с източния, североизточния или северния ареал. За първи път проблемът е формулиран като ареален у Младенова, Д. 1996: 12–13, а вече в по-късни публикации започва и събирането на известните до момента случаи с подобно ареално съответствие между югозападния и североизточния / северния / източния ареал (срв. Младенова, Д. 2001в: 248–249 и особено 2001г: 190, а също 2006а: 90–91).

1.7. На първите две макрочленения – Изток || Запад и Североизток || Запад-и-Юг – са посветени освен многобройни статии, анализиращи конкретни примери за съответните макрочленения²⁴, също и обобщаващи интерпретации (Стойков 2008 [1963а], Младенов 2008

²³ Вж. у Цыхун 1999 анализ на този аспект от концепцията на Ст. Стойков и по-нататъшното му доразвиване.

²⁴ Срв. например Стойков 1963а, Стойков 1968а, Stojkow 1963, Стойков 2008 [1963б, 1963в, 1964, 1966] и препратките към североизточен български ареал, западно-южен български ареал, западен български ареал, източен български ареал в тематичния индекс към Младенов 2008, а също групирането по макрочленения в

[1973]), в които те експлицитно са изведени като макрочленения на българската езикова територия и са изобразени и картографски като изоглосен сноп. Прави обаче впечатление, че на този начален етап в изследването на макрочлененията на българската езикова територия двете макрочленения се изобразяват едновременно на една и съща карта, т.е. като общ изоглосен сноп, разклоняващ се в южната си част (срв. картите към Стойков 2008 [1963a] и карти № 3–4 у Младенов 2008 [1973]). Вероятно това се дължи на обстоятелството, че на този етап на изследванията по-късно установеното макрочленение Североизток || Запад-и-Юг някак негласно се разглежда като вариант на макрочленението Изток || Запад (вж. Цыхун 1999: 24), още повече, че двата изоглосни снопа наистина съвпадат в северната си част. За разлика от първите две макрочленения, интерпретацията и картографското изображение на макрочленението Север || Юг е в по-начална фаза на разработване и представената карта № 3 е опит за картографско обобщение на постигнатото до момента, а за вариантите на трите членения с неконтактно съответствие между югозападния ареал (или част от него) и североизточния, източния или северния ареал изследванията са едва във фазата на натрупване на примери за подобен тип членения и представените тук карти № 4, 5 и 6, публикувани за първи път в Младенова, Д. 2010, са и първият опит те да бъдат изобразени картографски.

библиографията на лингвогеографските работи на М. Младенов, изготвена от Д. Младенова, към Младенов 2001.

II. ОБИЧАЕН АНАЛИЗ НА ЕДНА ЛИНГВИСТИЧНА КАРТА

2.1. Първият поглед към карта № 7²⁵, посветена на названията на домати в българските диалекти, показва, че доматиите имат няколко основни типа названия: *патлаџан* (*патлиџан*), *френк* (*фрѐнци*, *фрѐнки*, *урѐнга*, *врѐнкали*), *домат*, *мехлѐ*, *маџаре* (*манзàне*, *маџуне*, *маџарка*).

2.2. Въпросите, на които обикновено се стреми да отговори лингвистът, анализиращ една лексикална карта, са основно три. Първият е:

(1) Представената ареална конфигурация принадлежи ли към някое от вече установените макрочленения?

Основното ареално противопоставяне на тази карта е между най-широко разпространените названия: северното *патлаџан*²⁶ и южното *домат*. То може да се причисли към макрочленението Север || Юг (вж. карта № 8).

2.3. Вторият въпрос гласи:

(2) Какъв е произходът на картографираните названия?

Най-широко разпространеното название *патлаџан* е от персийски произход и в български е проникнало от турски: тур. *patlıcan* < осм. *badilcan* < перс. *badinġan*, ар. *badinġan* (Моллова 1964: 537; БЕР 5: 96), като етимологичното значение на думата е ‘патладжан; *Solanum melongena*’ – значение, с което думата е разпространена и в българските диалекти.

²⁵ Карта № 7 е изградена въз основа на данните от БДА 1: карта № 224; 2: карта № 234; 3: карта № 254; 4: карта № 63; БДА-ЕМ: карта № 172; БДА-ОТ: карта № Л 32; Киш 1996: карта № 16. Ареалите на различните термини са изградени автоматично, като около всеки пункт на БДА се очертава от компютърната програма многоъгълник със страни на равно разстояние от всички съседни пунктове (по метода диаграма на Вороной) и по този начин се очертава микроареалът, „покриван“ от съответния пункт на БДА.

²⁶ За да избегна повторението на двата възможни фонетични облика *патлиџан* и *патлаџан*, за „патлаџан или патлиџан“ ще употребявам оттук нататък „патлаџан“.

Разпространеното в южния ареал название *дом̀ат* (с варианти *дом̀ато*, *домат̀ѝе*, *дом̀ак*, *домат̀ѝс* и др.) произхожда от исп. *tomate* и фр. *tomate*, като испанската дума е заета от ацтекски през XVI в. В български думата прониква с турско (тур. *domates*) и гръцко посредничество (гр. *ντομάτα*) и най-ранната ѝ фиксация в нашата възрожденска книжнина датира от 1865 г. (Ванков 1960: 200).

Фр̀енци, *фр̀енки*, *фр̀ен'ак* и др. под. е разпространено в няколко несвързани помежду им ареала – на югоизток²⁷ (между Марица и Тунджа и в Одринска Тракия в Софлийско-Дедеагачко и между Одрин и Лозенград), на югозапад (в Петричко, Радовишко и Струмичко), а също и на североизток (в един микроареал в Русенско). Терминът произхожда вероятно от тур. *frenk* (с варианти *firek*, *firenk*, *frek*), което пък е възникнало от вече реликното в турските диалекти съставно название *frenk patlıcanı*, *firek patlıcanı* (DS 5: 1868), букв. ‘френски, т.е. европейски, патладжан’. Интересното е, че следи от присъствието на същото съставно название има и в южни български диалекти: срв. *фр̀енк патла̀ц̀ан* във Филипово и Присадец, Тополовградско (пунктове 4416, 4417), което на практика вече е изместено от *дом̀ат*, и морфологически адаптираното название *хр̀енци патла̀ж̀ани* в Пъстроок, Ивайловградско (пункт 4892), което се конкурира с *ц̀р̀в̀ени патла̀ж̀ани* (вж. коментара към БДА 1: карта № 224). Тур. *frenk patlıcanı* е калкирано в гръцкия диалект на остров Родос във формите *φραγκοβαζάνα* (Παπαχριστοδούλου 1969: 70) или [*frangomelindz'ana*]²⁸. Със същия първи компонент е и гръцкото *frangomilo* (*φραγκόμηλον*)²⁹, което има вътрешна форма ‘френска, т.е. европейска ябълка’, разпространено е в Епир (вж. за това Siatkowski 2007: 150 и карта I.77, пункт 10.0/6) и е заето и в арумънски във формата *frangómină* (Paparagi 1974: 560).

²⁷ На преселници от югоизточния ареал на *фр̀енк* се дължи присъствието на този тип название в най-южни молдовски говори близо до град Измаил (Одеска област, Украйна), както може да се види в ALM 2: карта № 932. Срв. и АБГ: карта № 1, където са дадени типовете български преселнически говори около град Измаил.

²⁸ Тази родоска форма се употребява успоредно с по-широко разпространеното *ντομάτα* (Siatkowski 2007: 152 и карта I.77, пункт 10.0/70).

²⁹ Може да се предполага, че тази епирска форма е контаминация между типа ‘френски патладжан’ и названията с вътрешна форма ‘ябълка’, които навярно под италианско влияние са характерни за гръцките епирски диалекти – с такава вътрешна форма е типичното за Епир гр. *komondori* < итал. *pomodoro*, букв. ‘златна ябълка’ (вж. за това Siatkowski 2007: 149 и карта I.77), но също и *τά μήλα κόκκ'να*, букв. ‘червени ябълки’, *μήλα τ'ς γής*, букв. ‘земни ябълки’ (Μλόγκας 1964: 236).

Разпространеното в два отделни ареала – в областта на балканските говори³⁰ и в Странджанско – *мехлè* остава до момента неясно за етимолозите, без опит за обяснение на евентуалната му връзка с осм. и тур. *mehle* ‘месо за котлети’ (БЕР 3: 773)³¹. Струва ми се, че единственото обяснение за семантичния пренос ‘месо за котлети’ > ‘домат’ може да се търси в посока на въвеждането на нов по-плътен, по-месест и може би по-едър сорт домати с вероятно първоначално турско название **mehle patlacanı*, букв. ‘месест домати’, срв. характерната за българския книжовен език, особено в готварски рецепти, употреба на прилагателното *месест* < *месо* по отношение на домати³².

Разпространеното в Санданско название *маџàре*, *маџàра*, *маџàрки*, *маџу̀не* и название *манзàне* от с. Капатово, Петричко (Колев 1980: 79) може би се свързва с етнонима *маджàр*, което би свидетелствало за проникване на растението по тези земи от Унгария, но едно подобно тълкуване не намира никакво културноисторическо потвърждение³³. Може да се предложи обаче и друга етимологична хипотеза: да се свърже термин *маџу̀не* и особено термин *манзàне* ‘домат’ с византийското название за ‘патладжан’ *ματζάνα*, съхранено ограничено под формата *μαντζάνα* и в някои съвременни гръцки диалекти (Κριαράς 8: 364), още повече, че семантическо основание за подобна етимология се открива в съществуващото в балканския ареал преплитане между названията за ‘патладжан’ и ‘домат’ (вж. по-подробно по този въпрос [4.42](#) и [4.43](#)). Едва като следваща стъпка предполагам преосмисляне по етнонима *маџàр* и видоизменение на думата по народна етимология в *маџàре*.

Става ясно, че всички названия за ‘домат’ в българските диалекти са заемки. При това, независимо дали етимонът има източен (като *патлаџàн*) или западен произход (като *домàт*), всичките термини проникват в български от турски и гръцки, което показва, че самият домати е проникнал по българските земи от юг, от гръцките и турските земи.

³⁰ От ареала на балканските говори *мехлè* прониква в ромския говор Romaitisia в Лясковец и околностите му. Докато Я. Сятковски дава за Romaitisia формата *tjúxlis* (Siatkowski 2007: 150), според Биргит Игла, на която бих искала тук да благодаря за нейната помощ във връзка с ромските названия на домати, формата, употребявана в ромския диалект Romaitisia, е *mixles*.

³¹ Я. Сятковски причислява *мехлè* и ромското *tjúxlis* сред названията с вътрешна форма ‘ябълка’ (Siatkowski 2007: 150), което вероятно означава, че той предполага връзка с гр. *μήλο* ‘ябълка’, а това не изглежда убедително.

³² Например Цолова, Стоилова, Екимова 1978: 96: „Напълно зрели **месести домати** се смилат с машинка...“

³³ Едва ли е случайно съвпадение, че непосредствено на север от ареала на *маџàре* ‘домати’ се намира един микроареал с название за картофите *маџàрки*, *маџèрки* (БДА 3: карта № 253), *маџу̀ни* (във Велинград, вж. Стойчев 1965: 202).

2.4. Самият факт, че е налице ареална конфигурация, съставена изцяло от заемки, дава отговор на третия въпрос, който обикновено се задава по отношение на една карта:

(3) За стара или за нова ареална конфигурация става дума?

При ареални конфигурации, съставени изцяло от заемки, отговорът на този въпрос е еднозначен – това може да бъде само сравнително късна ареална конфигурация. Този извод, постижим и само въз основа на лингвистични данни, намира подкрепа и в културната история – доматиите са едно от растенията, донесени от Южна Америка, и следователно изграждането на наблюдаваната ареална конфигурация е могло да започне не по-рано от XVI в., но е по-вероятно това да е станало всъщност доста по-късно, тъй като е нужно време, за да може растението, пристигнало в първата половина на XVI в. в Испания, да прекоси континента и да достигне до Югоизточна Европа.

2.5. В някои случаи в едно лингвогеографско изследване може да се постави и един четвърти въпрос, до който обаче по-рядко се стига (може би най-ранният пример за подобен подход се открива у Младенов 2008 [1971в]: 640 по отношение на турската заемка *бойундрък*):

(4) Ареалите на отделните хетероними съответстват ли на ареалната типология на други думи със същия произход?

Т.е. в случая въпросът гласи: има ли и други турски и гръцки заемки с подобни ареали?

Отговорът на този въпрос е положителен и е илюстриран на следващите карти, където показвам турски заемки с ареали, подобни на северния ареал на *патлаџан* (карта № 9³⁴) и югоизточния ареал на *фрѐнци* (карта № 10³⁵), и гръцки заемки с южен ареал, подобен на ареала на *домат* (карта № 11³⁶).

2.6. И така, на този етап на изследването се достига до един важен за проблемите на българското диалектно членение извод: ареалната конфигурация на едно безспорно късно явление, като названията на доматиите, която се изгражда само от заемки, се вписва в

³⁴ Изоглосите 3 (*к'унк, к'унец*) и 4 (*сѝба* 'помещение за спане') са по карти №№ Л 4 и Л 2 в БДА-ОТ: 396, 398.

³⁵ Изоглоса 2 (*казалджѝ*) е нанесена по карта № 168 у Младенов 2008 [1993]: 636; изоглоса 3 (*бойундрък*) – по карта № 172 у Младенов 2008 [1971в]: 643; изоглоса 4 (*бакър, бакрѝч*) – по карта № Л 11 в БДА-ОТ: 405.

³⁶ Изоглоси 4 (*мусѝндра*) и 5 (*калѝко*) са по карта № 25, а изоглоса 2 (*миндѝл*) – по карта № 26 у Младенов 2008 [1991]: 217, 218; изоглоса 3 (*патѝти*) – по карта № Л 31 в БДА-ОТ: 425.

макрочленението Север || Юг, което до момента поради хронологията на изграждащите го хетероними е считано за много старинно (Колев 1992: 51–52; Младенова, Д. 2001a: 171; 2001б: 197; 2001в: 247).

Защо този извод е важен? Защото той може да се интерпретира в няколко посоки:

(А) Макрочлененията действат, са активни продължително време или в различни (по-ранни и по-късни) епохи от езиковото развитие – това би обяснило присъствието в един и същи изоглосен сноп на старинни и доста по-нови изоглоси. Забележително е, че още през 1963 г. Ст. Стойков тълкува по подобен начин присъствието в изоглосния сноп, очертаващ членението Североизток || Запад-и-Юг, както на твърде стари лексикални изоглоси, така и на по-нови фонетични изоглоси³⁷.

(Б) Възможно е до момента в лингвогеографските изследвания, особено в тези, посветени на лексиката, да е надценявана връзката между хронология на изследваното явление и хронология на съответната изоглоса.

Това надценяване изглежда може да се движи и в двете посоки: когато по ареалната конфигурация се съди за хронологията на явлението³⁸ и когато по хронологията на явлението се съди за хронологията на ареалната конфигурация. Изглежда е нужна голяма предпазливост при умозаклучения от този тип особено когато става дума за лексикални явления, тъй като при фонетичните и морфологичните явления обикновено е по-постижимо въз основа на писмените паметници да се установи хронологията на включените в ареалната конфигурация явления и тази хронология обикновено сигнализира и за началото на процеса на изграждане на съответната ареална конфигурация, без да изключвам възможността веднъж изградена ареална конфигурация да претърпи по-сетнешни изменения. Предпазливост е необходима и когато става дума за явления с голяма старинност – така ако явлението е късно, каквито са например названията на доматите, ареалната му конфигурация

³⁷ „Едни от изоглосите, по които централните говори се отделят от периферните, са стари, а други нови. Интересно е да се изтъкне, че стари са предимно лексикалните изоглоси като *ногà* || *крак*, *немòй* || *недèй*, *разбòй* || *стан*, *кошùл'а* || *рùза* и др. А нови са предимно фонетичните изоглоси, като *ме*, *те* || *мъ*, *тъ*, *пийàни* || *пийèни*, *чàши* || *чèши*, *жàби* || *жèби*, *чèта* || *четъ* и др. Съвпадежът на едните и другите обаче е свидетелство за голямата старина на тези две основни диалектни области на български език и за тяхната относителна устойчивост независимо от сложните исторически съдбини, които е преживял българският народ.“ (Стойков 2008 [1963а]: 177).

³⁸ Именно по силата на тази логика на мислене през 1973 г. в предварителните си бележки за изоглосата *бурсùк* || *йàзовец* М. Младенов предпазливо изказва съмнение, че *бурсùк* е турска заемка, тъй като от една страна тази изоглоса съпада с множество други изоглоси, а от друга *бурсùк* се открива и в други славянски езици (Младенов 2008 [1973]: 116).

е започнала да се изгражда не тъй отдавна и често продължава да се изгражда и пред нашите очи; ако обаче явлението е примерно праславянско, това не означава непременно, че изоглосата, очертаваща неговия ареал, е била непроменима от момента на славянското заселване по българските земи до наши дни, а напротив, нужно е да се допусне възможността ареалът многократно да е променял своя обхват и окончателното му оформяне да се дължи на по-късни, примерно среднобългарски или новобългарски ареални процеси.

2.7. Изводът от казаното е, че по-голяма тежест има не толкова абсолютната хронология на явленията на картата, колкото тяхната относителна хронология едно спрямо друго. И така, един следващ, пети, въпрос, който би трябвало да бъде поставен, но който обикновено липсва в лингвогеографските изследвания, е:

(5) Може ли да се установи относителната хронология на присъстващите на картата явления, кое от тях е архаично и кое – иновационно?

Може да се очаква, че при фонетичните и граматичните явления е по-лесно да се прецени кое от картографираните явления е иновация и кое архаизъм поради по-добрата възможност да се проследи появата на дадена иновация по писмените паметници. Разбира се, когато става дума за по-стари процеси, рядко е възможно да се прецени дали ареалът на иновацията някога е познавал по-архаичното явление, от което може да не са останали никакви следи.

За картата за ‘домат’ смятам, че термин *патлАџан* е по-архаичен, а термин *домат* е иновационен. Аргументи за това се откриват (а) в общобалканското развитие на категоризацията на доматиите и на техните названия (вж. 4.42); (б) във факта, че във възрожденската книжнина термин *домат* се пояснява обикновено чрез термин *френк патлАџан*, което ясно показва, че *домат* е новонавлизащият термин, който се пояснява чрез по-познатия *френк патлАџан* (Ванков 1960: 200); (в) във факта, че именно за част от ареала на *домат* – южнобългарските планински области – има етнографски данни за късно въвеждане на растението – едва през второто десетилетие на ХХ в.³⁹; (г) в разкъсаността на ареала на *домат* и по-голямата компактност на ареала на *патлАџан* (вж. за това по-подробно в 3.7); (д) в характера на дублетните отношения между *патлАџан* и *домат* (вж. 4.5, 4.6, 4.15–4.18).

³⁹ Сrv. Урмова 1996: 201, 214 за Странджа; Примовски 1973: 264 за Средните Родопи; Радева, Л. 1980: 353–354, 366 за Пиринския край; Радева, Л. 1986: 174 за Пловдивско.

Това географско разпределение на архаизма и иновацията представлява несъмнен интерес, тъй като очертава нов тип при макрочленението Север || Юг. В досега анализираният случай с макрочленението Север || Юг, иновацията е разпространена в северния ареал, а по-архаичното явление – в южния. В случая обаче ситуацията е обратната.

Що се отнася до другите названия, предполагам, че термин *мехлѐ* е иновационен и в североизточния си ареал в областта на балканските говори е изместил термин *патлаџан*. Към такъв извод води както това, че ареалът му се вклинява в ареала на *патлаџан* и го разделя на източна и западна част, така и предлаганата тук етимология на термин *мехлѐ* като термин, появил се във връзка с въвеждането на нов сорт домати, а също и фактът, че този термин се пояснява чрез *френски патладжан* при най-ранната си употреба в „Показалеца” на Г. С. Раковски от 1859 г. (Раковски 1859: 68). Впрочем и Цани Гинчев, който е роден през 1832 г. в Лясковец, през 1887 г. в своя очерк за градинарството употребява редовно термин *михле* за ‘домат’ и *патладжан* за ‘патладжан’, но също така и *червен патладжан* и *френк патладжан* за ‘домат’ и *син патладжан* за ‘патладжан’ (Гинчев 1887: 1202, 1203, 1205, 1314–1315), което свидетелства, че във втората половина на XIX в. превесът на термин *мехле* в днешния му ареал е вече почти пълен (завършекът на този процес се наблюдава на картата на БДА), макар да се пазят следи и от по-стария термин *патлаџан*. Освен това, изпреварвайки по-нататъшното си изложение (вж. 5.4 и 5.6), ще посоча, че подробно разглежданата в последния раздел на изследването роля на градинарите гурбетчии от Лясковско за изграждането на обширния севернобългарски (а също и румънски и сръбски) ареал с *патлаџан* за ‘домат’ също се съгласува с първоначален термин *патлаџан* в балканските говори, изместен впоследствие от *мехлѐ*.

За относителната хронология на термините *фрѐнк* и *маџаре* засега е трудно да се изкажат предположения. Но ограниченият ареал на типа *маџаре*, както и голямата му вариативност – *маџаре*, *манзàне*, *маџуне*, *маџарка* – подсказват, че е по-нов от другите названия. По-нататъшни възможности за разработването на проблема за относителната хронология на термините биха предложили анализът на употребата на различните термини във възрожденската книжнина, който обаче трябва да бъде предшестван от трудоемкото събиране на съответния материал, и проучването на зоните на дублетност между два и повече термина (за това вж. по-долу 4.4–4.19), което обаче излиза една стъпка отвъд обичайния лингвогеографски анализ на лингвистичната карта.

III. ФИЗИОНОМИЯ НА АРЕАЛИТЕ, ВКЛЮЧЕНИ В ЕДНО МАКРОЧЛЕНЕНИЕ

3.1. Физиономията на даден макроареал се определя не само от това дали се характеризира с иновационни или архаични явления, но също и от това дали е единен или се подразделя на части с варианти на съответното явление, дали е компактен или разкъсан, дали има тенденция да се разширява или да се свива, коя е централната му част, очертаваща зоната на най-голямо съвпадение при наслагване на съответния макроареал от множество карти един върху друг, и коя е периферната му част. Голямата част от тези въпроси все още не са разработени за нито едно от макрочлененията, чието проучване почти не е надхвърлило фазата на първоначално натрупване на анализи на конкретни случаи със съответния тип членение или в най-добрия случай фазата на формулиране на макрочленението. Но в конкретните анализи се промъкват наблюдения по тези въпроси и належаща задача на българската ареална лингвистика е да обобщи постигнатото въз основа на анализирания до момента материал.

3.2. Тук ще се спра само на някои от тези въпроси:

(6) Съществува ли повтарящо се вътрешно членение на ареалите?

Има една единствена разработка (Младенова, Д. 2001а), в която вътрешното членение на макроареалите при члененията Север || Юг и Североизток || Запад-и-Юг се разглежда в контекста на проблема за относителната хронология на различните макрочленения и на проблема за интерпретацията на изоглоси от различни езикови равнища, появяващи се на една и съща карта. В това изследване се стига до заключението, че в разгледаните примери разчленяването на северния, на южния или на западно-южния ареал на източна и западна част е вторично и по-късно в сравнение със съответните макроизоглоси, изграждащи макрочлененията Север || Юг и Североизток || Запад-и-Юг.

3.3. По отношение на картата за названията на доматите конкретният въпрос гласи: наблюдава ли се някакво членение на северния ареал с *патлАџан* или на южния с *домат*?

Отговорът на този въпрос е положителен: северният ареал е разделен на западна и източна част от фонетично-лексикалната изоглоса между западнобълг. *патлиџан* и източнобълг. *патлаџан*, *патлъџан*⁴⁰. Това членение на северния ареал е типично за него и съвпада с ятовата изоглоса и макрочленението Изток || Запад (вж. карта № 12⁴¹ за още примери с подобно вътрешно деление на северния ареал). Следователно на една и съща карта се наблюдава съществуване на две макрочленения – на лексикално равнище Север || Юг и на фонетично равнище Изток || Запад по отношение на северния ареал.

Тази ситуация поставя някои въпроси: Защо има такова съществуване на макрочленения? Как се отнасят те хронологически едно към друго? Свързани ли са по някакъв начин? В перспектива би било интересно да се изясни също и какъв е относителният дял на изоглосите от различните езикови равнища в изоглосния сноп от втори ранг.

Двете изоглоси – макроизоглосата *патлаџан* || *домат* и изоглосата от втори ранг *патлиџан* || *патлаџан* – не са свързани причинно-следствено. Изоглосата *патлиџан* || *патлаџан* се дължи на явление, което не е свързано с процеса на изграждане на ареалната конфигурация на названията за ‘домат’, а просто се наслагва върху нея. Това е процес, независим от изграждането на ареалната конфигурация при названията за ‘домат’, което се доказва от факта, че този процес не зависи от значението на думата – на карти №№ 34 и 35 се вижда, че ареалното разпределение на фонетичните варианти *патлиџан* и *патлаџан* при названията за ‘патладжан’ е много близко до ареалното им разпределение при названията за ‘домат’ (вж. 4.25 за анализ на приликите и отликите в двете ареални картини).

3.4. С оглед на изоглосата *патлиџан* || *патлаџан*⁴² ще бъде интересно да се отбележи, че и двата фонетични облика имат съответствия в други езици и диалекти на Балканите (срв. двете групи форми в таблица № 1).

⁴⁰ В Младенова, Д. 2006б тази изоглоса е разгледана най-вече от гледище на фонетичния облик на турските заемки в балканските езици и на взаимоотношенията между турските и българските диалекти.

⁴¹ На карта № 12 изоглоси 2.1. (*дѝн’а* ‘диня’) и 2.2. (*дѝн’а* ‘пъпеш’) се дават по карти №№ Л 34 и Л 35 в БДА-ОТ: 428–429; изоглоси 3.1. (С *ка̀мик*, *ка̀мък* || Ю *ка̀мен*) и 3.2. (СИ *ка̀мък* || СЗ *ка̀мик*) – по карта № Л 106 в БДА-ОТ: 500; изоглоси 4.1. (С *костен-* || Ю *жел-* ‘костенурка’) и 4.2. (СИ *костенурка*, *кодстена жабá* || СЗ *кодстеница*) – по карта № 178 у Младенов 2008 [19716]: 674.

⁴² Тъй като в момента в центъра на вниманието ми е фонетично-лексикалната изоглоса *патлиџан* || *патлаџан*, засега няма да отчитам дали термините *патлиџан* и *патлаџан* се употребяват самостоятелно или в съставните названия *син патлаџан*, *модар патлиџан*, *мор патлаџан*, *морен патлаџан*, *морав патлаџан*, *цървен патлаџан*, *черни патлаџани* за ‘патладжан’ и *червен патлаџан*, *цървен патлиџан* за ‘домат’.

Език (диалект)	Форми с и във втората сричка	Форми с а, ъ във втората сричка
Български	западнобълг. <i>патлиџан</i> (за неговите варианти <i>петлиџан</i> , <i>питлиџан</i> , <i>патлиџанка</i> , <i>платиџан</i> , <i>плетлиџан</i> , <i>плитиџан</i> и <i>червѐн</i> (<i>џарвѐн</i>) <i>патлиџан</i> вж. 4.11)	източнобълг. <i>патлаџан</i> (за варианта му <i>червѐн</i> (<i>џървѐн</i>) <i>патлаџан</i> вж. 4.12)
Сръбски и хърватски	ср. и хрв. <i>patlidžan</i> ‘домат’, ‘патладжан’ (Skok 2: 622; RjA 9: 702), ареалът на значението ‘домат’ обхваща сръбските диалекти в Сърбия южно от реките Дунав и Сава (и един пункт в югозападната част на Войводина) и достига и до диалектите в източната част на Черна гора и в източната част на Босна и Херцеговина (и един пункт в централната ѝ част) (срв. ОЛА 4: карта № 18, L 514); в преходните говори (в сръбската научна терминология – торлашки говори) е разпространен и фонетичен вариант с <i>e</i> в първата сричка (вж. ОЛА 4: карта № 18, L 514, пункт 87), вж. и ср. диал. <i>petlidžanj</i> ‘домат’ (в Лужница, призренско-тимошки говор; Stachowski 1999: 115), <i>petlidžan</i> ‘патладжан’, ‘домат’ (в Пирот; Stachowski 1992: 54), <i>патлижан</i> , <i>петлижан</i> , <i>патлиџан</i> , <i>петлиџан</i> , <i>патлуџан</i> , <i>петлуџан</i> ‘домат’, <i>плати патлижан</i> , <i>плати петлижан</i> , <i>модар петлиџан</i> , <i>модар петлуџан</i> ‘патладжан’ (Южна Морава, Марковић 1997: 15–16, карта № 14)	
Гръцки	гр. <i>πατλι(ν)τζάνα</i> ‘патладжан’ (ЛЕГ 3: 1882), гр. диал. <i>πιτλιτζάνα</i> ‘патладжан’ (в Γέρμα Καστοριάς, Γεωργίου 1962: 183)	
Албански	алб. <i>patlīxhan</i> , <i>patlixhan</i> , <i>patrixhan</i> , <i>patrixhanë</i> , <i>patlexhane</i> ‘патладжан’ (Boretzky 1976: 103); алб. [<i>patliˈdʒān</i>], [<i>platiˈdʒan</i>], [<i>platixhān</i>], [<i>patlixhón</i>], [<i>paltixhan</i>] ‘домат’ (гегийски диалект в Североизточна Албания, Косово и Северозападна Македония и тоскийски диалект в Югоизточна Албания, вж. Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomate), алб. <i>patlixhan i kuq</i> ‘домат’ (в Косово) ⁴³ , алб. диал. <i>patlixhan i zi</i> ‘патладжан’, <i>patlixhan i kuq</i> ‘домат’ (у албанци, напуснали в 1878 г. района на Ниш и преселили се Самсун, Турция, след престой в Косово и Солун) ⁴⁴	<i>patëllxhan</i> , <i>patëlxhane</i> , <i>patërkhane</i> ‘патладжан’ (Boretzky 1976: 103)
Арумънски	арум. <i>pătliḡeáne</i> , <i>pitliḡeánă</i> ‘патладжан’ (Prahagi 1974: 964), <i>păltiḡeánă</i> ‘домат’ (в Пинд) (AliA 1: карта № 78)	<i>pătârḡeánă</i> ‘домат’ (в Пинд) (AliA 1: карта № 78)

⁴³ Във вестникарска статия, любезно предоставена ми от Русана Бейлери (вж. gazetajava.com, 2.11.2006).

⁴⁴ Благодаря сърдечно на Кели Мейнард за това сведение.

Мегленорумънски	мегленорум. <i>pătlidžani, pitlidžani</i> ‘патладжан’ (Capidan 1935: 218, 224), <i>pitligeán, patligeán, pritigeán, pitligeánă</i> ‘домат’, ‘патладжан’ (Wild 1983: карта № 78)	<i>paltăgeánkă</i> ‘домат’, ‘патладжан’ (Wild 1983: карта № 78)
Румънски	рум. остаряло (само в източници от XIX в.) <i>pitligeánă, pitliján, pitlingeán, pitlingeánă</i> ‘патладжан’, ‘домат’ (DLR 8/1: 335)	рум. <i>pătlăgea</i> (с многобройни варианти – <i>pătlăgică, pătlăgean, părlăgică, parlageá, parlagică, patlageá, patlageánă, patlagică, patlăgeán, platageá, platagică, plătăgeá, plătăgeán, plotogéle</i> и др.) ‘патладжан’, ‘домат’ (DLR 8/1: 335); в значението домат този тип название е разпространен в южните и източните румънски диалекти – Олтения, Мунтения и Добруджа, Южна Трансилвания, Молдова (вж. NALRR-Oltenia 3: карта № 464; ALRR-Transilvania 3: карта № 441; ALRR-Muntenia și Dobrogea 3: карта № 340, ALM 2: карта № 932; Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomate)
Ромски	<i>patlidžani</i> (в диалекта арли, говорен в Македония, Южна Сърбия и Косово) (Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomate)	
Гагаузки		гагауз. <i>патлаџсан</i> ‘домат’, <i>мор патлаџсан</i> ‘патладжан’ (ГРМС: 364)
Турски	западнорумелийско <i>patlican</i> , срв. <i>patlican</i> ‘патладжан’ (видински турски говор, Németh 1965: 399) и <i>patlican</i> ‘домат’ (призренски турски говор, Jusuf 1987: 176)	източнорумелийско <i>patlican, patlacan</i> , срв. <i>mör patlidžan</i> ‘патладжан’ (Казанлък; Kakuk 1958: 248), <i>patladžan</i> ‘патладжан’ (Родопи; Hazai 1959: 211), <i>patlican, patlican</i> ‘домат’ (Източни Родопи; Mollova 1971: 66), <i>patlacan</i> ‘патладжан’ (Ръжица, Айтоско; информатор Ремзие Солакмехмед), <i>patlacan</i> ‘домат’, <i>mor patlacan</i> ‘патладжан’ (Ясеново, Айтоско; информатор Ремзие Солакмехмед)

Таблица № 1. Фонетичният облик на тур. *patlican* на Балканите

От една страна, ако за гръцки, сръбски и хърватски може да се предполагат вътрешноезикови обяснения за облика на формата с *u* във втората сричка – срв. за сръбски и хърватски *i* като един от възможните застъпници на тур. *i*, например ср. и хрв. *àšik* < тур. *aşık* (Schmaus 1971: 262, 267–268) – не е така за арумънски, албански, български и румънски, които разполагат с подходящ вокал, за да предадат тур. *i*.

От друга страна, тюрколозите, занимаващи се с турските заемки в южнославянските езици, многократно подчертават, че при етимологията на съответните заемки е нужно от славистична гледна точка да се отчита географското им разпространение, фиксацията им в писмените паметници и балканските им съответствия, а от тюркологична гледна точка да се взема предвид развоят на турския език и обликът на съответната дума в турските диалекти

(особено румелийските) (Стаховский 1965). За турските заемки в български Х. Ерен подчертава, че „турските заемки в българските говори отразяват фонетичните черти на турските говори в България“ и привежда красноречиви примери с различен фонетичен облик на една и съща турска заемка в източните и западните български диалекти, отразяващ съответно фонетичните особености на източнорумелийските и на западнорумелийските турски диалекти: например западнобълг. *богàз* ‘планинска теснина, проход, долина’ < тур. западнорумелийско *bogaz* || източнобълг. *боàз* < тур. източнорумелийско *boaz* (Ерен 1974). Доколкото ми е известно, Х. Ерен пръв обръща внимание, че наличието на една и съща турска заемка с два различни фонетични облика в български се свързва с характерно географско разпределение на българската езикова територия на двата варианта, което той обяснява със заемане от двата различни типа турски диалекти на Балканите – източно- и западнорумелийските турски говори. Това е едно важно уточнение в сравнение с предходни тюркологични работи, посветени на турските заемки в южнославянските езици, които ги разглеждат в български като едно цяло и ги свързват с източнорумелийските турски говори, за разлика от турските заемки в сръбски и хърватски, които имат за източник западнорумелийските турски диалекти (Хазаи 1963). Обяснението на Г. Хазаи за вариранията от типа *боаз* ~ *богаз* сред турските заемки в български, е темпорално, а не географско като това на Х. Ерен – Г. Хазаи смята, че форми като *богаз* в български отразяват етапа от преди пълното налагане на иновационната форма *boaz*, *boğaz*, характерна за източнорумелийските диалекти и за съвременния турски книжовен език.

И така, най-вероятно обяснението за двата различни фонетични облика *патлицàн* и *патлацàн* трябва да се търси в различния облик на думата в турските диалекти на Балканите (западнорумелийско *patlican* || източнорумелийско *patlican*, *patlacan*), макар че не е изключено и взаимодействието между балканските езици да е изиграло роля за изграждането на балканската картина в нейната цялост. Турската изоглоса западнорумелийско *patlican* || източнорумелийско *patlican* се присъединява към изоглосния сноп от важни в структурно отношение фонетични и морфологични особености, по които турските диалекти на Балканския полуостров се разделят на западни и източни, като границата между двата типа диалекти протича, както вече беше споменато в [1.4](#), много близо до ятовата изоглоса,

разделяща българските диалекти на източни и западни⁴⁵. При това е важно да се отбележи, че западнорумелийските турски диалекти са по-архаични (срв. и в този случай по-близкия вокализъм на западнорумелийското *patlican* до османската форма *badilcan*), докато източнорумелийските турски диалекти се характеризират с редица иновации, които изживяват заедно с диалекта на Истанбул и заедно с турския книжовен език (Hazai 1964: 86–87). Следователно изграждането на фонетичната изоглоса *патлицан* || *патлацан* е свързано с появата и разпространението на иновационното *patlican*, *patlacan* в източнорумелийските турски диалекти, откъдето формата с *a*, *ɤ* във втората сричка се разпространява в българските диалекти, а от тях при посредничеството на градинарите гурбетчии от лясковския градинарски център⁴⁶ – и в румънските диалекти.

3.5. На това място възниква следният въпрос, който на този етап остава отворен:

(7) Каква е ролята на балканските езикови контакти за изграждане на различните типове макрочленения? Българските макрочленения стоят ли в някакво взаимоотношение с макрочлененията на други балкански езици?

До момента изследванията са във фазата на напипването на този кръг от проблеми. Освен проявения основно от тюрколози интерес към съвпадението на изоглосния сноп между западните и източните румелийски турски диалекти с българската ятова изоглоса, тук може да се спомене хипотезата на Вл. Георгиев, че ятовата изоглоса се дължи на дако-мизийския субстрат, за който въз основа на ономастични данни се възстановява подобна изоглоса (Георгиев 1958: 114–119); констатацията, че съществуват типове ареали както при романските, така и при гръцките заемки, които съответно са извън северната балканолатинска и южната гръцка културноисторическа зона, очертани от К. Иречек въз основа на епиграфски данни (Младенов 2008 [1991]: 215; [1987]: 241); наблюдението, че редица български ареали продължават на дакорумънската езикова територия или изобщо са част от по-обширни югоизточноевропейски ареали⁴⁷; схващането за ролята на езиковите контакти за диалектната диференциация на двуезичния западен македонски периферен ареал

⁴⁵ Вж. за това членение на турските диалекти и за съвпадението му с ятовата изоглоса у Németh 1956: 10–11 и Hazai 1961, 1964.

⁴⁶ Вж. 5.6 за ролята на лясковския градинарски център в разпространението на типа *патлацан* ‘домат’.

⁴⁷ Вж. Младенов 2008 [1983], Mladenova, D. 2006: 398–400; Холиолчев 1964; Holiolčev 1979, 1980. Вж. още и Mladenova, O. 1998a: 90 и карта № 7, 353–354 и карта № 21, 668 и карта № 48; Младенова, Д. 2006a: 68–69, 88, 115–116, 120–121, 130–132, 138–139, 147–148, 165–167, 182–183 и карти №№ 13, 17, 23, 27, 28, 29, 32, 39, 40.

(Видоески 1998 [1993]); предпазливо изказаното предположение за възможния принос на арумъните за изграждането на островни ареали на българската езикова територия извън основен компактен ареал на съответното явление (Младенова, Д. 2005б: 183); ролята на езиковите контакти за изграждане на дадена изоглоса, особено когато става дума за заемка (Младенова, Д. 2006б). За изясняването на този кръг от проблеми засега липсва обаче необходимата лингвогеографска база.

3.6. Независимият характер на изоглосата от втори ранг *патлицѝн* || *патлаѝн* повдига въпроса дали винаги при членение на макроареал просто съществуват изоглоси на една и съща карта, или има и случаи със същинско вътрешно членение на макроареала, при което изоглосата от втори ранг да е част от изграждането му. Въпросът изисква специално проучване, което да даде критериите за разграничаването на двата типа, но отсега се вижда, че съществуват както още примери за изоглоса от втори ранг без отношение към макрочленението – например фонетичната изоглоса СЗ *тарѝеж*, *тараѝж* || СИ *таралѝж* (за тази изоглоса и за макроизоглосата С *таралеж* || Ю *еж* вж. Колев 1992: 51), акцентната изоглоса СИ *обеѝѝ* || СЗ *ѝбеѝѝ* (за тази изоглоса и по-общо за макрочленението С *обеѝѝ*, *ѝбеѝѝ*, *ѝбетки*, *убѝетки* || Ю *ѝшниѝѝ*, *ѝшниѝѝ* вж. Младенова 2001в: 243) – така и примери за изоглоса от втори ранг, която изглежда в по-голяма степен свързана с изграждането на цялостното макрочленение – например СЗ *ѝн’а* ‘пъпеш’ || СИ *ѝн’а* ‘диня’ (за тази изоглоса и за макрочленението С *ѝн’а* || Ю ∅ вж. Младенова, Д. 2001а: 158–159), СЗ *ка̀мик* || СИ *ка̀мѝк* (за тази изоглоса и за макрочленението С *ка̀мик*, *ка̀мѝк* || Ю *ка̀мен* вж. Младенова, Д. 2001а: 160–163 и цитираната там литература). Следователно може да се формулира един следващ въпрос, тясно свързан с въпрос (6):

(8) Какви биват взаимоотношенията между изоглосата, очертаваща вътрешното членение на даден макроареал, и съответната макроизоглоса?

Ако се окаже, че наистина има два типа отношения между макрочленение и изоглоса от втори ранг и е възможно да се намерят ясни критерии за разграничаването им, ще се наложи двата типа да се разграничат и терминологически.

3.7. Картата за ‘домат’ повдига още един проблем във връзка с физиономията на представените макроареали:

(9) Макроареалите компактни ли са или са разкъсани и как може ареално да се интерпретира това? Ако са разкъсани, наблюдава ли се някаква географска закономерност в това и каква би трябвало да бъде ареалната ѝ интерпретация?

Южният ареал с *домат* е разкъсан, некомпактен, и прави впечатление, че той се разделя на източна и западна част точно в областта на ятовата граница, където обикновено преминава и изоглосният сноп, разделящ южния ареал на източна и западна част (срв. карта № 13⁴⁸). В този случай разкъсаността на ареала е сигнал за иновация, която вероятно се разпространява от няколко центъра, разширява се, постепенно навлиза в териториите на по-архаичното явление (*патлаџан* ‘домат’) и е в процес на изграждане на единен, компактен ареал. Едва в по-късна фаза на изследването на макрочленението Север || Юг, когато бъдат обобщени повече случаи, ще бъде възможно да се отговори на въпроса дали наблюдаваното на тази карта съвпадение между мястото на разкъсване на макроареала и изоглосния сноп, който обикновено го члени, е случайност или трайна тенденция и как то следва да бъде интерпретирано.

⁴⁸ Изоглоси 2.1. (*жёлва*) и 2.2. (*жёлка*) са по карта № 178 у Младенов 2008 [19716]: 674; изоглоса 3 (ЮИ *пригършита* и варианти || ЮЗ *гръст* ‘шепа’) е по карта № 2 у Младенова, Д. 2001б: 210; изоглоси 4.1. (ЮИ *бърни* ‘устни’) и 4.2. (ЮЗ *бърли*, *бръндза*, *църли* ‘устни’) – по карта № Л 71 в БДА-ОТ: 465.

IV. СРЕЩУ АТОМАРНОСТТА И ЗА ДИНАМИКАТА

4.1. Един от проблемите на лексикалната лингвистична география е нейната атомарност. За зората на лингвистичната география е характерен възгледът, че всяка дума има своя история и следователно и своя география (вж. по-подробно у Йордан 1971: 255–256) и така се обяснява, че всяка от картите в първите атласи – „Atlas linguistique de la France“ на Ж. Жилиерон и Е. Едмон (1902–1910) и „Sprachatlas des Deutschen Reichs“ на Г. Венкер, Ф. Вреде и Е. Маурман (1888–1923) – е посветена на отделна дума.

Българската лингвистична география преодолява тази атомарност по отношение на фонетичното и морфологичното езиково равнище, но без да я отхвърля, а като я „снима“ като частен случай, подчинен на съществуването на закономерности в диалекта. От една страна, в БДА се картографират фонетични и морфологични явления, несвързани с определена лексика (например „Членна форма за единствено число под ударение пред твърда съгласна в съществителни от мъжки род от типа *бряг, град*“), което отразява характерния за славянската лингвистична география подход към диалекта като система. От друга страна, благодарение на решението да се събират задължителни думи по фонетичните и морфологичните въпроси в програмата, се оказва възможно да се картографира фонетично или морфологично явление в една или няколко думи (например „Вид на крайната съгласна в думата *сол*“), което съответства на атомарната практика на романската и германската лингвогеографска школа и отразява виждането на авторите на БДА за състоянието на българските диалекти – типични за говора фонетични или морфологични черти се запазват само в отделни думи, а в останалите случаи се наблюдава загуба на диалектната особеност под въздействието на междудиалектни контакти или на книжовния език⁴⁹.

При лексикалните явления обаче подходът на българската лингвистична география продължава да е атомарен. Това означава, че всяка карта обикновено се изработва и се анализира сама за себе си без връзка с други карти и без да се отчитат други думи, с които картографираните думи са свързани. Така лексикалните карти по-скоро констатира

⁴⁹ Вж. Стойков, Бернщайн 1964: 10; Динеков, Младенов 1993: 134, 136–138 за тази методологическа особеност на БДА.

състояния, а не изобразяват явления или процеси, и при тях, за разлика от фонетичните и морфосинтактичните карти, е по-трудно да се разгледа ареалната картина като „разгърната в пространството диахрония“. Това състояние може да се преодолее, като се изхожда (1) от ареалната типология, (2) от лексикалната системност и (3) от сравнението на два хронологически среза. При всяка конкретна ареална конфигурация ключът към възможно най-пълното решение на проблема е в обединяването на постиженията и на трите насоки на анализа.

АРЕАЛНА ТИПОЛОГИЯ

4.2. Да се изходи от **ареалната типология**, означава дадена карта да бъде изследвана на фона на други карти с подобна ареална конфигурация. Някои от възможностите на този подход се видяха в досегашното изложение: основното противопоставяне *патлаџан* || *домат* беше причислено към макрочленението Север || Юг (вж. [2.2](#), [2.6](#), [2.7](#) и карта № 8), северният ареал на турската заемка *патлаџан*, югоизточният ареал на турската заемка *фрѐнк* и южният ареал на гръцко-турската заемка *домат* бяха вписани в ареалната типология на турските и гръцките заемки (вж. [2.5](#) и карти №№ 9, 10 и 11) и членението на северния ареал на западна част с *патлиџан* и източна част с *патлаџан* и разкъсаността на южния ареал на *домат* бяха обвързани с типично за северния и южния ареал разделяне на западна и източна част (вж. [3.2](#), [3.3](#), [3.6](#), [3.7](#) и карти №№ 12 и 13).

Много висока степен на абстрахиране от конкретните явления и концентриране върху пространствените конфигурации се наблюдава, когато се използват квантитативни методи в анализа на корпус от карти, както се прави например при диалектометрията (вж. по-общо за нея например Goebl 2001, а за българските диалекти Prokić et al. 2009).

ЛЕКСИКАЛНА СИСТЕМНОСТ

4.3. Отчитането на **лексикалната системност** при ареалния анализ на лексикални явления означава те да се изследват в тяхната обвързаност с други явления, тъй като ако се изследва целият сегмент от лексикалната система, обхванат от съответния процес, и по този начин се

осмисли целият процес, а не само една негова част, това ще даде повече за разбирането и на частните процеси, засегнали всеки един от елементите в този сегмент.

Следователно въпросът пред изследователя гласи:

(10) Има ли други думи / явления, които да са част от един и същи езиков процес заедно с картографираните и кои са те?

В досегашния анализ беше взет предвид един от възможните основани на лексикалната системност подходи за преодоляване на атомарността на лексикалната лингвистична география – съпоставката с ареали на думи със същия произход (вж. [2.5](#) и карти №№ 9, 10 и 11). При такава съпоставка се изхожда от наличието на ареална типология на заемките от съответния език, в която намират отражение особеностите на езиковото взаимодействие между езика източник и езика приемник. За българския език са положени основите на изследването на ареалната типология на заемките от различни езици – вж. например Младенов 2008 [1991] за гръцките заемки, Младенов 2008 [1981] за прабългарските елементи, Младенов 2008 [1987] за романските заемки, Младенов 2008 [1983] и [1970] за румънските заемки, Младенова, Д. 1998 и 2003 за турските заемки – но интерпретацията на съответните ареални типологии все още предстои.

Възможностите да се обясни даден езиков развой чрез омонимичните отношения на картографираните лексеми са открити много рано в историята на лингвистичната география (вж. Йордан 1971: 237–251).

Макар че изследването на дадена лексико-семантична група отчита системните връзки между думите и в никакъв случай не е атомарно като подход, това рядко допринася за преодоляване на атомарността в ареалния анализ на съответната лексико-семантична група. Това е така, защото, за да бъдат обхванати думите от общи ареални процеси, е нужно отношенията между тях да са по-близки, „по-интимни“, отколкото са отношенията в рамките на лексико-семантичната група. Понякога обаче и посветените на дадена лексико-семантична група изследвания, когато използват и ареалния метод, напипват важни в ареално отношение проблеми. Например такъв тип изследвания понякога се натъкват на типични за лексико-семантичната група ареали, които се свързват с общи културноисторически и стопански предпоставки във възникването на съответните думи. Така например Хр. Холиолчев, изследвайки названията на група късни културни растения (диня,

пъпеш, черница, царевица и картоф), установява три югоизточноевропейски ареала – западен, южен и източен – в които се наслагват лексеми с различен произход, идващи от различни посоки (Holiolčev 1979). А О. Младенова в етнолингвистичното си изследване на лозарството и винарството на Балканите обособява девет типични за българската езикова територия етнолингвистични лозаро-винарски зони (Mladenova, O. 1998a: 661–664). По-често обаче ареалите, които се обособяват при изследванията, посветени на дадена лексико-семантична група, при интерпретацията им се вписват в типичните за българската езикова територия макрочленения или се съотнасят с по-малки ареали, обособени при класификацията на българските диалекти – срв. този подход при ареалното изследване на южнославянската терминология на народната духовна култура (Плотникова 2004: 250–330), при анализа на балканските народни астроними (Младенова, Д. 2006а: 90–92, 100–101, 118, 127), при етнолингвистичното изследване на българската сватба (Узенева 2010: 56–57, 135–137, 149, 190, 194–196).

Друга възможност, която обаче при ареалния анализ на названията на домати е неприложима, е картографирането на производните думи. Проблемът за отношението от ареална гледна точка между мотивирана (чрез преносна номинация или деривация) и мотивираща дума е разгледан по-общо у Младенова, Д. 2005а, където са посочени както възможните типове ареални взаимоотношения между мотивираща и мотивирана дума, така и възможностите за пресъздаване на динамиката на ареалите чрез подобен тип анализ.

Ако при интерпретацията на ареалната картина не се игнорира нейната сложност, както обикновено се прави⁵⁰, а напротив, се вземат предвид дублетните, синонимните и хетеронимните отношения⁵¹, това би хвърлило допълнителна светлина върху изграждането на наблюдаваната ареална конфигурация. Затова в следващия раздел първо ще се заема с дублетните отношения при названията за ‘домат’ въз основа на данните от БДА, а след това

⁵⁰ Едно щастливо изключение в тази посока в славянската лингвистична география е Гриценко 1990, който обръща специално внимание на взаимоотношенията между отделните хетероними.

⁵¹ Разглеждането на **дублетите** (думи с едно и също значение, употребявани от различни поколения или от едни и същи носители на диалекта) във връзка със **синонимите** (думи с близко значение в един и същи диалект) и **хетеронимите** (думи с едно и също значение в различни диалекти) има смисъл поради възможните взаимодействия между тях: хетеронимите са един от възможните източници за лексикална дублетност в гранични зони между два ареала (вж. по-надолу), а развитието на макар и минимална семантична дивергенция при дублетите и превръщането им в синоними дава възможност дублетите да се запазят в даден диалект.

ще се обърне към семантичното поле – средство от инструментариума на лексикалната системност особено подходящо за ареалния анализ.

ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА ДУБЛЕТНОСТТА

4.4. Разпределението на дублетите между различните поколения и използването на публикуваните в коментарите към БДА оценки за дублетни форми (от типа на „по-старо“, „сега не се употребява“, „по-ново“, „по-често“, „по-разпространено“, „по-рядко“ и др. под.), дадени от събирачите на диалектния материал, позволява да се изясни, кое от явленията в зони на съществуване на две явления е по-старото и кое – по-новото, кое е настъпващото и кое – отстъпващото, което би било принос към очертаването на динамиката на ареалите. Следователно въпросът пред такъв тип анализ е:

(11) Може ли по характеристиките на дублетите, дадени от събирачите на диалектния материал, да се съди за относителната им хронология и какво дава това за установяване на динамиката на ареалите?

Това положение обаче е използвано малко в лингвогеографските работи, посветени на българската езикова територия, и то само в съответните анализи, но не и като картографско изражение: сравни например ранната работа на Ст. Стойков за фонетичното изменение $л' > й$ (Стойков 1952) или пък работата на Е. И. Зеленина за настъплението на иновационната кратка личноместоименна форма за вин. пад. ж. р. *га* в Югоизточна България (Зеленина 1962).

Изхождайки от разбирането за връзката между хоризонталното (ареалното) и вертикалното (социално-ситуативното) измерение на диалекта, в немската лингвистична география са осъществени проекти за регионални атласи⁵², които не просто спорадично отбелязват в коментарите си, ако са налице дублети, как те се разпределят между поколенията, но са насочени именно към съпоставката, включително на картографско равнище, между данните за по-старото и уседнало поколение и по-младото и по-мобилно поколение, което позволява да се очертаят тенденциите в развоя на ареалите⁵³. И забележителното е, че така очертаните

⁵² Вж. преглед на развоя на плуридименсионалната германистична диалектология у Herrgen 2001.

⁵³ Срв. например Schmidt 1993 за примерен анализ, илюстриращ предоставените от подобен атлас възможности.

тенденции в развоя на ареалите съвпадат с тенденциите, които се очертават за същото явление при сравнение с хронологически срез, по-ранен с около 100 години, т.е. наблюдаваната тенденция в динамиката на ареалите при сравнение между хронологически и между социални срезове се оказва една и съща (срв. илюстрацията за това явление у Herrgen, Lenz 2003: 47–48).

Започвам анализа на дублетността при названията на доматите от данните на БДА, тъй като използваната в атласа методика за избор на информаторите, събиране и представяне на материала е единна, което прави БДА по-надеждна изходна основа за подобен анализ в сравнение с диалектните архиви (КИДР, ДА), в които се включват данни от източници с различно качество, методика на събиране на материала и степен на достоверност. Тъй като само томове 1–4 на БДА са създадени по споменатата по-горе единна методика, анализът се осъществява в рамките на българските държавни граници⁵⁴.

Често оценката на събирачите е свързана с хронологията на дублета – например „по-старо“, „старо“, „по-ново“, „ново“ – или се дава едновременно оценка за хронологията и за честотата на употреба – „старо и рядко“, „по-старо, но по-рядко“, „по-старо и по-рядко“, „старо и по-рядко“, „стара дума, която сега не се употребява“, „известно е, но сега не се употребява и старото название...“, „известно е, но сега не се употребява“, „старите рядко употребяват“, „старо и рядко употребявано, дори вече у старците“, „ново и по-често“, „среща се като по-ново название“, „среща се, но много рядко“. Възможно е оценката на дублета да се отнася само до честотата на употреба на дублета. В този случай, а също и когато липсва каквато и да било оценка на събирачите за употребата на дублетите, се налага при интерпретацията на дублетността в съответния пункт на БДА да се излезе извън рамките на селищния диалект и да се облегна, ако е възможно, на данните за дублетността в съседните диалекти.

Принципите, по които се представя в предлаганите тук карти информацията за дублетността от коментарите и картите на БДА, са следните:

(1) Близки характеристики се обобщават под един и същи тип.

Така например в таблица № 2 (в приложението) и впоследствие и на карти №№ 14–32 след знак → под „по-старо и по-рядко“ се обобщават както „по-старо, но по-рядко“, „по-старо и

⁵⁴ Дублетността при названията на доматите според картите и коментарите в БДА е представена в таблица № 2, която поради по-големия си обем е поместена в края на книгата като приложение.

по-рядко“, така и „старо и рядко срещано, дори вече у старите“ (вж. таблица № 3 по-долу за използваните при картографирането обобщения).

Характеристика в коментарите на БДА	Характеристика в легендите на картите
старо по-старо	по-старо
по-старо, но по-рядко по-старо и по-рядко по-старо и рядко старо и по-рядко старо и рядко старо и рядко срещано, дори вече у старите известно е, но сега не се употребява и старото название... стара дума, която сега не се употребява известно е, но не се употребява название... среща се, но много рядко	по-старо и по-рядко
ново по-ново	по-ново
ново и по-често по-ново и по-често по-разпространено	по-ново и по-често
среща се като по-ново название среща се и ..., ново среща се среща се и	по-ново и по-рядко
по-рядко	в зависимост от околните селища: по-рядко / по-старо и по-рядко
по-често	в зависимост от околните селища: по-често / по-ново и по-често
най-често	по-често
‘малки домати’ ‘дребни домати’ ‘особен вид дребни домати’ ‘вид дребни домати’ ‘диви, саморасли домати’ ‘саморасли домати’ ‘едри домати’	семантична диференциация

Таблица № 3. Обобщение на характеристиките на дублетите, използвани при картографирането

(2) От характеристиките на дублет А се прави заключение за характеристиките на дублет Б в същото селище, ако той е оставен без характеристика в коментарите: например ако за дублет А е казано, че е „по-нов“, за дублет Б следва, че е „по-стар“. Изведената по заключение от дублет А характеристика на дублет Б се дава след знак \Rightarrow в таблица № 2 (вж. и таблица № 4 по-долу за конкретните „изходни“ и „изведени“ характеристики).

Характеристика на дублет А в селището, основаваща се на коментарите към БДА (евентуално обобщена след знак →)	Характеристика на дублет Б в селището, изведена от характеристиката на дублет А
(→) по-старо	⇒ по-ново
(→) по-старо и по-рядко	⇒ по-ново и по-често
→ по-старо и по-рядко и семантична диференциация	⇒ по-ново и по-често
(→) по-ново	⇒ по-старо
→ по-ново и по-рядко	⇒ по-старо и по-често
→ по-често	⇒ по-рядко
по-рядко	⇒ по-често

Таблица № 4. Извеждане на характеристиката на единия дублет от характеристиката на другия

(3) Когато оценката е само за честотата на употреба – от типа „по-рядко“, „по-често“, „най-често“, „по-разпространено“ – дублетите, взети сами за себе си, не може да се интерпретират еднозначно. Рядката употреба на даден дублет може да свидетелства, че това е по-старият термин, който е отстъпил мястото си на по-новия. Но може да показва и че е по-новият термин, появил се току-що. И обратно, честата употреба обикновено е белег на новопоявилите се и утвърдил се термин, но в началната фаза от проникването на даден термин в диалекта по-голямата честота на употреба характеризира стария, а не новия термин.

Тази нееднозначност на честотните оценки на дублетите е преодоляна в анализа ми по няколко начина, като само в няколко случая е оставена честотната характеристика така, както е зададена от коментарите на БДА, и съответните случаи са коментирани в анализа.

Ако в даден диалект дублет А е характеризирани честотно, а дублет Б – хронологично – например в пунктове 3106, 3916 *патлаџан* (по-старо) // *домат* (по-разпространено), или в пункт 4352 *фрѐнкове* (по-старо) // *домате* (по-разпространено) – това е ясно указание, че става дума за вариант на отношението, при което се съчетават честотната с хронологичната оценка, т.е. тези случаи се интерпретират съответно като *патлаџан* (по-старо и по-рядко) // *домат* (по-ново и по-често) и *фрѐнкове* (по-старо и по-рядко) // *домате* (по-ново и по-често).

Може да се интерпретира честотната характеристика на дублета чрез характеристиките на същия дублет в съседен пункт. Така например въз основа на пункт 3106, в който се

употребява *патлаџан* (по-старо и по-рядко) // *домат* (по-ново и по-често) може да се заключи, че и в пунктове наоколо – 3084, 3119, 3120, 3737–3739, 3741 – с отношение (*чървен*) *патлаџан* (по-рядко) // *домат* (по-често) отношението всъщност е като в пункт 3106. Обикновено интерпретацията на дублетността в такива случаи се оказва в съзвучие с картината на взаимоотношенията между двата дублета, вече очертана от ясните данни на БДА.

(4) За част от пунктовете коментарите на БДА посочват дублетност, без да дават каквато и да е характеристика на дублетите. Теоретически е възможно да се интерпретира това отношение по два начина. Или такъв тип отношение съществува обективно и в съответната система на диалекта двата дублета се употребяват напълно произволно, с еднаква честота и без да се осъзнава тяхната хронология от носителите на диалекта. Или присъствието на този тип отношение се дължи на непрецизност на събирателската работа на диалектолозите. Първото предложено обяснение трябва да се отхвърли, защото противоречи на механизма на възникване на дублетните зони и реакцията на нетърпимост на езика към дублетността и стремежа му да я отстрани, а и лингвогеографските изследвания подчертават, че такъв тип отношение не е възможно (срв. Goossens 1969: 92). Така второто възможно обяснение – недостатъци и непълноти в събрания материал – се оказва най-вероятното.

Единственият начин за преодоляване на този недостатък в данните на БДА е да сравня съответните пунктове със съседните зони на дублетност и да „приравня“ безхарактеристичната дублетност към съседен пункт с конкуренция между същите два дублета *A* и *B*, или ако няма такава възможност – евентуално да отчете характеристиките на единия от дублетите (например *A*) в съседен пункт, дори когато той там е във взаимоотношения с друг дублет – *B*. В таблица № 2 (в приложението) след знак > се дава изведената по този начин дублетност, като се посочват и съседните пунктове, въз основа на които се прави това.

КОНКУРЕНЦИЯ ПАТЛАЏАН // ДОМАТ

4.5. Започвам с дублетността между *домат* и *патлаџан*, защото *домат* е основният конкурент на *патлаџан*. От досегашния анализ вече се знае, че *патлаџан* е по-старият термин, а *домат* – по-новият, като аргументите за това са свързани с общобалканския развой на категоризацията на доматите и на техните названия, с употребата на термините в по-

старата книжнина, с етнографски сведения за отглеждането на растението, а също и с ареалната интерпретация на ареалите на двете названия (вж. [2.7](#) за относителната хронология на термините). Важно място сред аргументите за относителната хронология на двата термина заема и характерът на взаимоотношенията между *патлац̀ан* и *дом̀ат* като дублети. Какви са тези взаимоотношения (вж. карти №№ 14–20)?

(1) Винаги, когато в коментарите на БДА дублетите са окачествени с оглед на тяхната хронология, *патлац̀ан* се дава като по-стария термин, а *дом̀ат* – като по-новия и никога обратното. Това е напълно в синхрон с известното за техните взаимоотношения до момента. Нещо повече. Отношението *патлац̀ан* (по-старо) // *дом̀ат* (по-ново) е най-масово представеното. То се наблюдава, макар и рядко, във вътрешността на ареала на *патлац̀ан* (например югоизточно от Котел в пункт 2560), но много по-често по периферията му или по периферията на ареала на *дом̀ат*, обикновено на границата между ареалите на *патлац̀ан* и *дом̀ат*: сравни например в пункт 3387 югоизточно от Бургас на границата между средецкия по-голям ареал на *дом̀ат* и съхраненото в пункт 3385 като единствено название *патлац̀ан*; или на североизточната периферия на големия родопски ареал на *дом̀ат* източно от Асеновград в пунктове 4181, 4180, 4179, 4175, 3712, 3708, на границата с по-малък ареал на *патлац̀ан*; или пък в пунктове 4660, 4664, 4672 по западната периферия на микроареала с *патлац̀ан*, запазен във вътрешността на големия родопски ареал на *дом̀ат*. Отношението *патлац̀ан* (по-старо) // *дом̀ат* (по-ново) свидетелства ясно за това, че *дом̀ат* постепенно измества *патлац̀ан* в Югоизточна България.

(2) Когато в отношението *патлац̀ан* (по-старо и по-рядко) // *дом̀ат* (по-ново и по-често) хронологичната характеристика на дублетите е съчетана с честотна, това отразява следващата стъпка в процеса на изместване на *патлац̀ан* от *дом̀ат* непосредствено преди изчезването на *патлац̀ан* от съответния диалект.

(3) Разпределението на двата дублета в пунктове 4888, 4908 в Крумовградско е по конфесионален признак: *патлац̀ан* (у българите християни) // *дом̀ати* (у българите мюсюлмани). Това отношение по конфесионален признак „се оглежда“ в пунктовете в непосредствено съседство на запад (пунктове 4910, 4887, 4884, 4886, 4883), които всичките демонстрират отношение *патлац̀ан* (по-старо) // *дом̀ат* (по-ново). Затова резонно възниква въпросът възможно ли е конфесионалният признак на разпределение на дублетите да свидетелства за относителната им хронология? Вероятният отговор на този въпрос е

положителен. Освен това разпределението на дублетите по конфесионален признак може би предлага интересно указание за проникването на иновацията *домати* в българските диалекти. Както сочат етимологичните изследвания, *домати* прониква в българските диалекти с гръцко и / или турско посредничество (вж. по-горе [2.3](#)), обаче конфесионалното разпределение на дублетите в Крумовградско насочва по-скоро към проникване от турски, като посочва българите мюсюлмани като посредници в този процес. За проникване на *домати* по-скоро от турски говори също и обликът на дублета *доматис* (*таматис*), който е записан в няколко родопски пункта (вж. за този дублет [4.13](#) и карта № 27).

(4) Отношението *патлацан* (семантична диференциация: ‘дребни домати’) // *домат* се наблюдава в пункт 801, западно от Свищов. Няма съмнение, че в Североизточна България *домат* е съвсем нов термин, а по-старият и типичният за ареала термин в периода 1960–1963 г., когато се събира материалът за БДА 2, е *патлацан*. Затова е интересно да се види, че *патлацан* при конкурирането си с нов тип название семантично се специализира да обозначава ‘дребни домати’. Подобна семантична специализация, и то много по-широко разпространена, се вижда и при *фрèнк* (вж. за нея [4.9](#)). Семантичната специализация като възможен развой при дублетите е известна в лингвогеографските изследвания (срв. Goossens 1969: 79–81; Reichmann 1983: 1308–1309), като по-често наблюдаваната ситуация е и двата дублета семантично да се специализират, а не, както в случая, отношенията да са родово-видови, макар че и такива примери са описвани (срв. Goossens 1969: 80, 81). При взаимоотношения между диалектен и книжовен дублет, какъвто впрочем е случаят и при *патлацан* (семантична диференциация: ‘дребни домати’) // *домат*, а също и при дублетност вследствие на езиков контакт е наблюдавана често семантична пейоризация на дублета, който е изтласкван, периферизиран в рамките на съответната езикова система (Reichmann 1983: 1309) и именно като семантична пейоризация може да се разглежда значението ‘дребни домати’ на *патлацан* (повече за семантичната пейоризация вж. с оглед на *фрèнк* под [4.9](#)).

(5) *Фрèнк* участва като трети член в дублетните отношения в четири ареала. За всички тях *домат* може да се смята за иновационен термин, чиято поява е предхождана от дублетност *фрèнк* // *патлацан* (с чийто характер и особености се занимавам подробно в [4.8](#)).

В един малък ареал, югоизточно от Първомай (пунктове 3762, 3778, 3779, 3780, 3782, 4217, 4220), и в пункт 3910 в Тополовградско отношенията са *фрѐнк* (семантична специализация: ‘дребни домати’ или ‘диви, саморасли домати’) // *патлаџан* (по-старо) // *домат* (по-ново)⁵⁵.

В пункт 3648 северозападно от Пловдив най-често употребяваният термин е *домат*, което не подлага на съмнение неговата по-късна поява в сравнение с дублетите *фрѐнк* и *патлаџан*, които са по-рядко употребявани, особено ако се вземе предвид, че в съседния пункт 3651 *домат* е по-новото название, а *фрѐнк* – по-старото⁵⁶.

В пунктове 3727 и 3730 западно от Чирпан по-често употребяваният термин е *фрѐнк*, а *домат* и *патлаџан* се използват по-рядко, което може би може да се тълкува по следния начин: в този микроареал *домат* е наскоро появил се термин, който още не е успял да надделее над обичайния за ареала термин *фрѐнк*; същевременно в микроареала, макар и рядко, се среща и термин *патлаџан*, който е бил в конкурентни отношения с *фрѐнк* преди появата на термин *домат* (вж. за тези конкурентни отношения [4.8](#)).

(6) За отношението *патлаџан* (по-ново и по-рядко) // *домат* (по-ново и по-рядко) // *мехлѐ* (по-старо и по-често), наблюдавано в пункт 852 северозападно от Бяла, вж. [4.10](#).

Дублетността *патлаџан* // *домат* е съсредоточена в Югоизточна България, където ареалите на двата термина са в контакт. Като се вземе предвид, че отношенията *патлаџан* (по-старо) // *домат* (по-ново) и *патлаџан* (по-старо и по-рядко) // *домат* (по-ново и по-често) може да се интерпретират като по-стара и по-нова фаза в развоя на дублетните отношения *патлаџан* // *домат*, е важно да се отбележи, че процесът на изместване на *патлаџан* от *домат* е по-напреднал на север от р. Марица, отколкото на юг от нея, което показва, че експанзията на *домат* се е насочила първо натам, а едва след това се е разширявал родопският ареал. А за компактният средищен ареал на *домат* се вижда, че се е разширявал първо в югозападна посока към Елховско.

КОНКУРЕНЦИЯ ПАТЛИЦАН // ДОМАТ

4.6. Единственият конкурент на *патлиџан* е *домат* (вж. карта № 21). Отношенията, които се наблюдават са:

⁵⁵ Вж. [4.8](#) за дублетността *фрѐнк* // *патлаџан* и [4.9](#) за семантичната специализация на *фрѐнк*.

⁵⁶ За отношенията между *фрѐнк* и *патлаџан*, заварени от *домат* при появата му вж. [4.8](#).

(1) *Патлиџан* (по-старо и по-често) // *домат* (по-ново и по-рядко). Това отношение се открива в два островни ареала (южно от Благоевград и северно от Елин Пелин), разположени в компактния западен ареал на *патлиџан* като единствено название за ‘домати’.

(2) Пò на изток се наблюдава отношението *патлиџан* (по-старо) // *домат* (по-ново) – в един малък островен ареал на юг от Гоце Делчев непосредствено до държавната граница, в микроареал северно от Гоце Делчев, в микроареал източно от Самоков и в микроареал северозападно от Пазарджик.

(3) Най на изток, покрай изоглосата *патлиџан* || *домат* се открива отношението *патлиџан* (по-старо и по-рядко) // *домат* (по-ново и по-често).

Разположението на трите типа отношения не е случайно. Отношение (3) показва най-напреднала фаза в конкуренцията между *патлиџан* и *домат*, фазата преди изчезването на по-старото и по-рядкото название *патлиџан*. Показателно е, че тази фаза се наблюдава тъкмо до компактния ареал на *домат* като единствен термин за ‘домат’, което подсказва, че един от начините ареалът на *домат* да нараства, е постъпателното обхващане на съседни територии.

Отношение (1) показва съвсем начална фаза от конкуренцията между *патлиџан* и *домат*, когато пришълецът *домат* току-що е дошъл и още не е успял сериозно да разклати старото название *патлиџан*. Разположението на този тип отношение в компактния ареал на *патлиџан* свидетелства заедно с разкъсаността на ареала на *домат*, че термин *домат* се разпространява не само чрез постъпателно разширяване на ареала си, но и скокообразно, като впоследствие постепенно „запълва“ и зоните между отделните островни ареали.

Отношение (2) отразява междинната фаза от развоя на конкуренцията *патлиџан* // *домат*, в която сякаш има равновесие между старото *патлиџан* и новото *домат*, преди да бъде „превален върхът“ и да започне отстъплението на *патлиџан* и все по-голямото утвърждаване на *домат*.

КОНКУРЕНЦИЯ ФРÈНК // ДОМАТ

4.7. Конкуренцията *фрèнк* // *домат* (вж. карта № 22) не бива да се разглежда отделно от конкуренцията *патлаџан* // *домат* и *фрèнк* // *патлаџан*, тъй като в един и същи ареал в Югоизточна България – междуречието на реките Арда, Марица и Тунджа – термините

патлац̀ан, *френк* и *дом̀ат* встъпват в сложни отношения. Същевременно обаче за удобството на анализа се налага да се съсредоточа върху всяка от тези конкуренции поотделно.

Няма съмнение, че *дом̀ат* постепенно измества *фр̀енк*. Как точно става това? От една страна, се вижда как двата компактни ареала на *дом̀ат* – този в Родопите в Смолянско-Девинско-Асеновградско-Златоградско и този в Харманлийско-Ивайловградско-Свиленградско – са се разширявали и постепенно „отхапват“ две големи парчета от ареала с *френк* в Хасковско, който се намира помежду им. От друга страна, се вижда и вече познатото скокообразно проникване на *дом̀ат* в ареала на *фр̀енк* – в Пловдивско, Чирпанско, Сливенско и Елховско.

Отношенията *фр̀енк* // *дом̀ат* са доста пъстри. Доминиращо е отношението *фр̀енк* (по-старо) // *дом̀ат* (по-ново). Това е основното отношение в единия по-голям ареал на конкуренция между *фр̀енк* и *дом̀ат* в Хасковско, за който стана дума по-горе, че е завзет чрез постепенното разширяване на намиращия се на изток от него компактен ареал с *дом̀ат*. Това отношение се наблюдава и в голямата част от микроареалите на скокообразно разпространение на *дом̀ат*. Може да се предположи, че отношението *фр̀енк* (по-старо) // *дом̀ат* (по-ново) се свързва с по-начална фаза от настъплението на *дом̀ат*.

Като следваща фаза в развоя на тези дублетни отношения, отразяваща постепенното надделяване на термин *дом̀ат*, може да се разглежда отношението *фр̀енк* (по-старо и по-рядко) // *дом̀ат* (по-ново и по-често), което се наблюдава или като непосредствено ареално продължение в западна посока на компактния харманлийско-ивайловградски ареал с *дом̀ат* като единствен термин, или в един островен ареал в Елховско.

Другаде отношенията *фр̀енк* // *дом̀ат* са или част от тричленни отношения *фр̀енк* // *патлац̀ан* // *дом̀ат* или може да се предполага, че в миналото отношенията са били тричленни. Вторият по-голям ареал на конкуренция *фр̀енк* // *дом̀ат*, получен чрез постепенно разширяване на компактния родопски ареал с *дом̀ат* към зоната южно от Първомай, не е единен. В северозападната част от ареала, непосредствено до ареал на *патлац̀ан*, отношението е *фр̀енк* (семантична специализация: ‘диви, саморасли домати’, ‘саморасли домати’) // *патлац̀ан* (по-старо) // *дом̀ат* (по-ново), а в останалата част от ареала, отчасти граничеща на изток с ареала на *фр̀енк*, третият член в отношенията липсва и се наблюдава или *фр̀енк* (семантична специализация: ‘особен вид дребни домати’, по-старо и по-рядко) // *дом̀ат* (по-ново и по-често), или *фр̀енк* (семантична специализация: ‘особен вид дребни домати’, по-старо) // *дом̀ат* (по-ново). Цялостният анализ на дублетните отношения

при названията за ‘домат’ води до извода, че семантичната специализация при *фрѐнк* е настъпила в рамките на дублетните му отношения с *патлаџан*⁵⁷. В светлината на този извод може да се предполага, че там, където има семантична специализация при *фрѐнк* в отношенията му с *домат*, но *патлаџан* липсва, в миналото в съответния микроареал се е употребявало и название *патлаџан* и че в предхождащите идването на *домат* отношения между *патлаџан* и *фрѐнк* се е стигнало до семантичната специализация на *фрѐнк*. Тази интерпретация на ареалните факти намира потвърждение в това, че обикновено в съседство с микроареалите *фрѐнк* (семантична специализация) // *домат* (по-ново; или по-ново и по-често) се открива *патлаџан* или като единствено название, или като дублет (вж. карта № 22).

Семантичната специализация на *фрѐнк* се наблюдава и в няколко микроареала северно и южно от Харманли, където тя отново трябва да се интерпретира като индикатор, че в ареала по-рано е присъствало и название *патлаџан*. Това се потвърждава не само от тричленността на дублетните отношения в един от тези микроареали, в п. 3910 – *фрѐнк* (семантична специализация: ‘дребни домати’) // *патлаџан* (по-старо) // *домат* (по-ново), но и от присъствието на *патлаџан* като основен термин или дублетно название в съседство. Дублетните отношения в п. 3910 повтарят отношенията в ареала, южно от Първомай. В другите харманлийски микроареали обаче се наблюдават нови варианти на дублетното отношение *фрѐнк* // *домат*: *фрѐнк* (семантична специализация: ‘(вид) дребни домати’) // *домати* (семантична специализация: ‘едри домати’) в п. 4353, 4395, *фрѐнк* (семантична специализация: ‘вид дребни домати’) // *домат* (по-ново) в п. 4389 и *фрѐнк* (семантична специализация: ‘дребни домати’, по-старо) // *домат* (по-ново и по-често) в п. 3866, 3869. Семантичната специализация при *домат* се наблюдава само в този микроареал южно от Харманли и вероятно се е развила от семантичната специализация при *фрѐнк*, съществувала още преди проникването на *домат* в съответните селища.

Тройни отношения се наблюдават още в два микроареала.

Единият е северно от Първомай (п. 3727, 3730) и се характеризира с отношението *фрѐнк* (по-често) // *патлаџан* (по-рядко) // *домат* (по-рядко) (вж. за това отношение под [4.5](#)).

Вторият микроареал с тройни отношения е п. 3648 на северозапад от Пловдив⁵⁸.

⁵⁷ Вж. за отношенията *фрѐнк* // *патлаџан* по-подробно под [4.8](#).

⁵⁸ Вж. за отношението *фрѐнк* (по-рядко) // *патлаџан* (по-рядко) // *домат* (по-често) под [4.5](#).

В този раздел включвам и дублетността *фрѐнк патлаџан* (по-старо и по-рядко) // *домат* (по-ново и по-често) в един микроареал в Тополовградско (п. 4416, 4417), където *фрѐнк патлаџан* има реликтов характер, ако се съди по характеристиката „известно, но сега не се употребява“ в коментара на БДА⁵⁹.

КОНКУРЕНЦИЯ ФРѐНК // ПАТЛАџАН

4.8. Разкъсаността на ареала на *патлаџан* в Югоизточна България може да подсказва, че в миналото ареалът на *патлаџан* е обхващал източнобългарските диалекти в тяхната цялост, а *фрѐнк* е по-късен термин, който го е изместил (основно в междуречието на Марица и Тунджа). Такъв извод намира подкрепа в етимологията на термините (вж. по-горе [2.3](#)), според която *патлаџан* е най-ранното название за ‘домат’, а *фрѐнк* вероятно е по-късна заемка от турски.

Преди да стане ясно какво показва дублетността *фрѐнк // патлаџан* за техните отношения, нека я опиша (вж. карта № 23):

(1) В сравнение с отношенията на дублетност *патлаџан // домат* и *фрѐнк // домат* дублетността *патлаџан // фрѐнк* е много по-слабо изразена.

(2) При двучленните отношения *патлаџан // фрѐнк*, които са много по-редки от тричленните, хронологичните характеристики на дублетите са изключение – само в пункт 3774 в Първомайско *фрѐнци* се дава като по-новото название, откъдето следва, че *патлаџан* е по-старото. Когато е налице хронологическо характеризирание в тричленните отношения *патлаџан // фрѐнк // домат*, „по-старото“ *патлаџан* е винаги противопоставено на *домат* като „по-ново“, а *фрѐнк* семантично се е специализирало да обозначава ‘диви саморасли домати’ или ‘дребни домати’. Това показва, че противопоставянето „по-старо“ // „по-ново“ е не между *патлаџан* и *фрѐнк*, а между съществуващата от преди конкуренция между *патлаџан* и *фрѐнк*, от една страна, и новопоявилото се название *домат*, от друга. Следователно по наличните данни не може да се заключи кой от двата дублета в Югоизточна България – *патлаџан* или *фрѐнк* – е по-ранният, което означава, че дублетността *патлаџан // фрѐнк* не потвърждава предположението, направено въз основа на разкъсаността на ареала на *патлаџан* и етимологията на *фрѐнк*, че някога зоната на *фрѐнк* се е заемала от *патлаџан*.

⁵⁹ За *фрѐнк патлаџан* и отношението му към *патлаџан* и *фрѐнк* вж. [2.3](#) и по-подробно под [4.8](#) и [4.65–4.66](#).

(3) В пункт 3915 в Тополовградско семантичната диференциация е обхванала и двата дублета и отношението е *патлаџан* ‘едри домати’ // *фрѐнк* ‘дребни домати’.

(4) При тричленните отношения има и два варианта с посочена честота на употреба: *патлаџан* (по-рядко) // *фрѐнк* (⇒ по-често) // *домат* (по-рядко) в пунктове 3727, 3730 в Чирпанско и *патлаџан* (⇒ по-рядко) // *фрѐнк* (⇒ по-рядко) // *домат* (най-често) в пункт 3648 в Пловдивско. Тези честотни отношения вече бяха интерпретирани по-горе в [4.5](#).

Казаното до момента навежда на мисълта, че отношенията между *фрѐнк* и *патлаџан* имат различен характер от отношенията *патлаџан* // *домат* и *фрѐнк* // *домат* и по отсъствието на хронологически характеристики на дублетите по-скоро приличат на вариацията в рамките на един тип от рода на *патлаџан* // *червѐн патлаџан*, *патлиџан* // *патлиџанки*, *патлиџан* // *петлиџан*, *домати* // *доматис*, *домати* // *даматки* (вж. за този тип вариране [4.11–4.14](#)). Етимологически и *фрѐнк*, и *патлаџан* възхождат към турския етимон *frenk patlıcanı* (вж. [2.3](#) и [4.42](#)) и до момента в анализа се изхождаше от предположението, че преходът *frenk patlıcanı* > *frenk* се е осъществил в турските диалекти, след което *frenk* е заето в българските диалекти.

От събраните от Л. Ванков материали за употребата на *домат* във възрожденската книжнина се вижда, че *домати*, *доматес* се пояснява с *фрѐнк патлаџан* – той привежда примери от вестник „Македония“ от 1868, от „Златный Извор“ от 1870, от „Готварска книга“ на П. Р. Славейков от 1870 (вж. Ванков 1960: 200). БДА показва наличието на *фрѐнк патлаџан* като реликтовото название, вече изместено от *домат* в два пункта в Тополовградско (4416, 4417), а в п. 4892 в Ивайловградско този термин е адаптиран морфологично (*хрѐнцики патлаџани*) и се употребява в конкуренция с *цървѐни патлаџани*. Следователно е напълно възможно *фрѐнк* да е получено от *фрѐнк патлаџан* на българска почва и подобен процес да се е осъществил независимо и в турските диалекти, още повече, че според сведенията на турския диалектен речник типът *frenk* е разпространен само в Мала Азия⁶⁰, докато в европейската част на Турция според картата в ALE, терминът за ‘домат’ е *domates*, *domatis* (вж. DS 5: 1868; Siatkowski 2007: карта № I.77). Ако преходът *фрѐнк патлаџан* > *фрѐнк* е осъществен на българска почва независимо от същия процес в турски, днешният ареал на *френк* всъщност отразява зоната на най-продължително съхранение на *фрѐнк патлаџан* на българската езикова територия.

⁶⁰ Разбира се, не е изключено и балканските турски диалекти да са познавали в миналото типа *frenk*.

Защо обаче в тази зона *фрѐнк патлаџан* се е пазело, докато на други места, включително в Югоизточна България, се е утвърдил термин *патлаџан* за ‘домат’? Вероятно защото в този ареал са се отглеждали както патладжанът, така и доматиът, което е налагало внимателното им терминологично разграничаване. Може да се предполага, че в една такава зона категорията ДОМАТ много по-бързо е преминала от статут на периферен член на категорията ПАТЛАДЖАН, поставен като ‘вид ПАТЛАДЖАН’ на суббазисното равнище (етап 1 в категоризацията на домата и патладжана), към статут на базисна категория (етап 3а). Наличието обаче на варирането *фрѐнк // патлаџан*, зад което навярно е стояло вариране *фрѐнк патлаџан // патлаџан*, доказва, че в зоните на варирането трябва да е съществувал и междинният етап 2 в категоризацията на домата и патладжана, при който се наблюдава отслабване на „базисността“ на категорията ПАТЛАДЖАН, при което тя е преместена на суббазисното равнище на категоризация, а на базисното равнище се изгражда категорията ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ или ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН. Едва след този втори етап в ареала на *фрѐнк* се стига до етап 3а, а в околните ареали на *патлаџан* – до етап 3б, характеризиращ се с приравняването на названията за ‘домат’ и ‘патладжан’⁶¹.

Извеждането на *фрѐнк* от *фрѐнк патлаџан*, а не (или не само) от тур. *frenk*, обвързва зоните на *фрѐнк* с възникналото в турски и заето в български название на домата *frenk patlacanı*, отразяващо началната категоризация на домата като вид патладжан, и хвърля нова светлина върху разкъсаността на ареала на *фрѐнк*, която се обяснява като един и същи развой от *фрѐнк патлаџан*, получен паралелно и независимо на различни места. Независимият развой от *фрѐнк патлаџан* обяснява и спецификата във фонетичния облик (-z- вместо -k-) на североизточната форма *урѐнга* и различния род – ж. р., на формата *урѐнга* в Североизточна България и *фрѐнка* в част от югозападния ареал на типа *фрѐнк* срещу *фрѐнк*, *врѐнк*, *урѐнк* от м. р. в югоизточния и част от югозападния ареал.

4.9. Друго нещо, на което бих искала да обърна внимание тук, е семантичната диференциация на *фрѐнк*. *Фрѐнк* е терминът, при който тя се среща най-често, докато при *патлаџан* и *домат* тя е по-скоро спорадична. Както вече беше казано по повод на *патлаџан* в пункт 801 (вж. 4.5), в лингвогеографските изследвания е описвана семантичната диференциация като възможен развой на дублетите и един от сценариите е семантична пейоризация на дублета, който е изтласкван, периферизиран в рамките на съответната

⁶¹ Вж. по-подробно за тези етапи в категоризацията на домата и патладжана [4.42](#) и особено [схема № 15](#).

езикова система (Reichmann 1983: 1309). За нещо подобно може да се мисли и при семантичната диференциация на *фрѐнк*. При това е забележително, че в рамките на тази обща тенденция към семантична пейоризация на периферизирания дублет, при фитоними се наблюдават повече примери, когато пейоризацията се изразява в значението ‘лошокачествено / диворастящо растение’: срв. цитирания от О. Райхман пример на Г. Белман за праслав. **gruřьka* ‘круша’, заето в немски диалекти с конотативно оцветеното значение ‘долнокачествен сорт круша, диворастяща круша’ (Bellmann 1971: 90–91; Reichmann 1983: 1309), или славянската заемка *Maline*, което е поела значението ‘диворастящи малини в гората’, докато домашната дума *Himbeere* означава ‘култивирани малини, отглеждани в градината’ (Bellmann 1971: 38, 87). По същия начин изтласкването на дублета *фрѐнк* в периферията на семантичното поле ‘домат’ ~ ‘патладжан’ е съпроводено с подобна семантична пейоризация, при която *френк* поема значението ‘дребни саморасли домати’. Чрез семантичната диференциация *фрѐнк* се запазва по-дълго в съответните микроареали, тъй като от дублет се превръща в синоним.

КОНКУРЕНЦИЯ ПРИ МЕХЛѐ

4.10. Дублетността при *мехлѐ* е една от най-ниските – само в 5 % от пунктовете с *мехлѐ* (вж. [4.15](#) за процентната дублетност при различните типове названия). Освен това в сравнение с другите названия за ‘домат’ прави впечатление по-голямата компактност на двата по-големи ареала на *мехлѐ* (вж. карта № 24).

Дублетността се локализира по периферията на северния ареал на *мехлѐ*, което заедно с ниския процент на дублетността и компактността на ареалите също е белег за ареална стабилност. Ако се изхожда от формата на северния ареал на *мехлѐ*, може да се предположи, че той се разширява в североизточна посока (към Русенско) и евентуално в югоизточна посока (към Сливенско) и интересното е, че дублетността се съсредоточава именно във вклиняванията на ареала в посочените посоки, особено на североизток.

Това обаче, което учудва, са посочените за дублета *мехлѐ* и за неговите конкуренти характеристики.

Може да се очаква, че на границата между ареала на *мехлѐ* и заобикалящия го ареал на *патладан*, ще има дублетност (и такава наистина има в п. 852 и п. 905), но на фона на

обичайното характеризиране на дублета *патлацѝн* като по-стар, посочената за пункт 852 информация „срещат се като по-нови и названията *патлацѝни*, *домѝти*“ изненадва. Разбира се, напълно е възможно в този пункт *патлацѝн* да се възприема от информаторите като идващо от съседните селища и съответно по-ново. Това, че и *домѝт* е по-ново, не е учудващо, тъй като *домѝт* без съмнение е ново явление в Североизточна България.

По отношение на дублетността *мехлѝ // урѝнга*, като изхождам от формата на ареалите на *мехлѝ* и *урѝнга* в Североизточна България, бих интерпретирала ареалната картина по следния начин: около Русе е съществувало малко островче с название *урѝнга*, което е разделено чрез вклиняването на название *мехлѝ*. Липсата на информация за отношенията *мехлѝ // урѝнга* в пункт 235 оставя възможност за такава интерпретация, но за пункт 856 за *мийлѝ* се дава в коментара на БДА, че е „по-старо“, което означава, че конкурентът му *урѝнга* е по-нов, а това противоречи на рисунъка на ареалите на *мехлѝ* и *урѝнга*. Още светлина върху отношенията *мехлѝ // урѝнга* в Североизточна България хвърлят данните от откъддунавските преселнически говори (вж. [4.87](#)). От тях става ясно, че островчето с *урѝнга* около Русе е съществувало още през 30-те години на XIX в. и че по това време термин *мехлѝ* е отсъствал в този ареал, тъй като, от една страна, във Валя Драгулуй, заселена 1806–1814 и 1828–1834, се употребява термин *фрѝнгъ* за ‘домат’, а от друга страна, термин *мехлѝ* липсва в откъддунавските говори от русенската група във Валя Драгулуй и Йепурец (вж. карти №№ 84, 105 и 106).

Дублетността *мехлѝ // домѝт* се наблюдава в три пункта – 234, 852 и 2541 – и както се и очаква, *домѝт* е посочено и в трите случая като по-ново (и евентуално и по-рядко, както показва формулировката „среща се и...“). Оказа се наложително на тази карта да бъдат показани освен ареалите на *домѝт* като единствено название за ‘домат’, също и ареалите, в които *домѝт* е дублет, независимо от това, с какъв друг термин се конкурира. В противен случай от наблюдателя би убегнало, че дублетността *мехлѝ* (\Rightarrow по-старо и по-често) // *домѝт* (по-ново и по-рядко) в пункт 2541 е без съмнение свързана с присъствието на *домѝт* като дублет на *фрѝнк* или *патлацѝн* в съседните пунктове 3215, 2560, 2539, 3146, 3144.

ВАРИРАНЕТО В РАМКИТЕ НА ЕДИН ТИП НАЗВАНИЕ И ВЪТРЕШНОТИПОВАТА ДУБЛЕТНОСТ

4.11. В рамките на един тип название има фонетични, морфологични или синтактични (съставни или еднолексемни) варианти на съответния тип. Те или заемат компактно част от ареала на съответния тип, или се откриват в няколко малки ареала, често отдалечени един от друг. Понякога се наблюдава застъпване на два варианта на границата на ареалите им и тогава може да се говори за вътрешнотипова дублетност.

Ще разгледам особеностите на варирането в рамките на отделните типове названия, като се спра само на тези варианти, които отразяват особености на развоя и употребата на съответните доматени названия, а оставям настрана варианти, които се дължат на типични за даден диалект фонетични закономерности – това значи, че няма да разглеждам форма *дам̀ат* като вариант на *дом̀ат*, какъвто тя без съмнение е, тъй като тя се дължи на характерното за част от родопските говори „акане“ и в този смисъл е закономерна, нито ще се занимавам дали в *патла̀ц̀ан* има *ц* или *ж*, и дали формата е *патла̀ц̀ен* или *патла̀ц̀ан*, нито дали формата е *михл̀е*, *мийл̀е* или *миџл̀е*, тъй като и тези фонетични особености са закономерни за съответните говори.

На карта № 25 е отразено разделянето на ареала на *патлѝц̀ан* на подтипове и вътрешнотиповата дублетност. Основното название е *патлѝц̀ан* и във всички случаи на вътрешна дублетност става дума за вариране между този подтип и някой от другите.

Подтипът *петлѝц̀ан* характеризира преходните говори и в два пункта (северно от Белоградчик и северозападно от Берковица) на границата между *патлѝц̀ан* и *петлѝц̀ан* е налице дублетност между тях.

Разпространението на подтипа *питлѝц̀ан* в няколко малки ареала главно в Югозападна България – северно от Разлог, югоизточно от Разлог и югоизточно от Благоевград, като в последния ареал е налице дублетност *патлѝц̀ан* // *питлѝц̀ан* – подсказва, че не става дума за вариант на *петлѝц̀ан*, а за отделен подтип. Обаче за двата пункта с *питлѝц̀ан* или с формата с метатеза *плитѝц̀ан*, прилепени към ареала на *петлѝц̀ан* в Северозападна България, би могло да се допусне, че в този случай става дума за вариант на *петлѝц̀ан*.

Подтипът *патлиџанка* се открива в няколко ареала в Югозападна България – източно от Разлог, източно от Петрич, западно от Благоевград, южно от Благоевград и югозападно от Кюстендил, като в последните два ареала има вътрешно вариране *патлиџан* // *патлиџанка*.

Вариантите с метатеза – *платиџан*, *плетиџан*, *плитиџан* – се откриват главно в зоната на преходните говори и в съседни на тях говори, като вариране *патлиџан* // *платиџан* има в два пункта в Сливнишко и Годечко, а също и западно от Самоков. Този тип метатеза е много характерен и за дакорумънските диалекти в Олтения и в западната част на Мунтения (вж. за форми *platagele*, *platagene*, *plotogele* и др. под. карта № 107), от които е проникнал в някои от откъддунавските български говори от западен тип (вж. [4.81](#), [4.82](#), [4.84](#) и [4.88](#)).

Вариантът *червѐн* (*џарвѐн*) *патлиџан* се открива в няколко отдалечени един от друг и несвързани помежду им ареала – на юг от Елин Пелин, западно от Перник и югоизточно от Гоце Делчев. Появата на този подтип вероятно се дължи на това, че в съответните селища започват да консумират домати зрели, което е един доста късен процес, който може да се проследи по етнографски данни⁶².

Какви по-общии наблюдения може да се извлекат от географското разпределение на подтиповете и от вътрешнотиповата дублетност при *патлиџан*?

Разпространението на подтипа *петлиџан* в преходните говори го поставя в кръга на множество явления от всички езикови равнища с подобно разпространение⁶³, докато ареалите на другите подтипове са по-некомпактни и нетипични. За подтиповете *патлиџанка* и *червѐн* (*џарвѐн*) *патлиџан*, а също и за фонетичните варианти с метатеза е сигурно, че са иновационни, и трябва да се предполага, че те са заменили *патлиџан*, съответно микроареалите на вътрешнотипова дублетност *патлиџан* // *патлиџанка* и *патлиџан* // *платиџан* отразяват фазата на конкуренция между дублетите преди да се утвърди единият от тях, вероятно по-новият. За фонетичните варианти с предни гласни в първата сричка (*питлиџан* и *петлиџан*) това не е така очевидно, макар че вътрешнотиповата дублетност *патлиџан* // *питлиџан* в един от островните ареали на *питлиџан* е аргумент в полза на хипотезата за замяна на *патлиџан* от *питлиџан* в няколкото островни ареала в Югозападна

⁶² Вж. [4.42](#) за мястото на този тип название в общобалканския развой на категоризацията на домати и на техните названия, [4.59–4.61](#) за възникването на този вариант и [5.3](#) за етнографските данни за консумацията на зелени и зрели домати в различни региони на България.

⁶³ Сrv. например ареала на типичния за преходните говори рефлекс у за голямата носовка според БДА 3: карта № 19; 4: карта № 14.

България, докато по-компактният и типичен ареал на *петлицѝ̀н* и разположението на вътрешнотиповата дублетност *патлицѝ̀н* // *петлицѝ̀н* на границата между ареалите на двете названия показва, че в преходните говори вероятно не е имало замяна *патлицѝ̀н* > *петлицѝ̀н* (впрочем ареалът на *петлицѝ̀н* продължава и на запад от държавната ни граница, вж. Марковић 1997: 15–16, карта № 14).

Много по-малко в сравнение с типа *патлицѝ̀н* са вариантите при другите типове названия и то не при всичките, а само при типовете *патлаѝ̀н* и *домѝ̀т*.

4.12. Карта № 26 показва разпространението на подтиповете *патлаѝ̀н* и *червѝ̀н* (*ѝ̀рвѝ̀н*) *патлаѝ̀н*, дублетността между тях и зоните, в които *патлаѝ̀н* е единственото название за ‘домат’ или е в конкуренция с друг тип название. Подобно на ситуацията с *червѝ̀н патлицѝ̀н* и тук няма закономерност в географското разпределение на варианта *червѝ̀н патлаѝ̀н* (за възникването на този вариант вж. [4.62–4.64](#)), тъй като то се диктува от екстралингвистичен фактор – консумацията на домати в зряло състояние. Обаче в сравнение с *червѝ̀н патлицѝ̀н* вариантът *червѝ̀н патлаѝ̀н* се среща много по-често. Дублетността *патлаѝ̀н* // *червѝ̀н патлаѝ̀н* е рядкост – открива се в два пункта в Югоизточна България.

4.13. Карта № 27 показва разпространението на подтиповете в рамките на типа *домѝ̀т* и вътрешнотиповата дублетност, като картата е ограничена само до южнобългарския ареал на *домѝ̀т*, тъй като само в него се наблюдава вътрешнотипово вариране и дублетност.

Вариантът *червѝ̀н* (*ѝ̀рвѝ̀н*) *домѝ̀т* възниква по същата причина – началото на консумацията на зрели домати – поради която се появяват и съответните варианти с определение *червѝ̀н патлицѝ̀н* и *червѝ̀н патлаѝ̀н* и подобно на тях няма никаква закономерност в неговото разпространение⁶⁴.

Интерес представлява вариантът с начално *m-* *томѝ̀т*, характерен за ареал от четири пункта северно от Пазарджик, а в пункт 4152, източно от Девин, терминът *таматѝ̀с* се отличава не само с началното *m-*, но и с ударението си на последната сричка и завършека си.

Форми с начално *t-* характеризират западноевропейския ареал на *tomate* и предават началното *t-* на ацтекския етимон *tomatl*, докато за югоизточноевропейския ареал са характерни форми с начално *d-*, което се свързва с турското посредничество за изграждането

⁶⁴ Вж. [4.68–4.69](#) за по-нататъшен анализ на възникването и разпространението на *червѝ̀н домѝ̀т*.

на ареала⁶⁵. Съхраняването на гръцкото окончание за мн. ч. -ες в турското название на доматиите *domates* безспорно показва, че посоката на заемане е от гръцката форма за мн. ч. *τομάτες* към турската форма *domátes* (Meyer 1893: 13, 29; Tietze 1955: 233–234), а не обратното. Следователно формите с начално *d-* трябва да са възникнали в гръцкия език. И действително, в гръцки се наблюдава озвучаване на началното *t-* в *d-*, както и на други начални беззвучни съгласни при множество съществителни. Процесът се дължи на междусловни фонетични процеси във формата за винителен падеж след *-n* в члена *τον / την* и впоследствие формата с начално *d-* се налага в цялата парадигма (вж. Andriotis 1939–1943: 114; Дзидзилис 1990: 48). Примерите за този процес в гръцки са многобройни (вж. Andriotis 1939–1943) и той действа и при заемането от други езици, сравни например варирането *t-* // *d-* при турски и италиански заемки в гръцки, чийто етимон започва с *t-*⁶⁶ или предаването на тур. и итал. *t-* с гр. *d-*⁶⁷.

Атласът на Европа, чията мрежа е относително рядка, не представя форми на термина *domāt* с начално *m-* в Югоизточна Европа, но според речници и национални и регионални атласи форми с начално *m-* има, макар и рядко, не само в български, но и в другите балкански езици. Така например според гръцки тълковен речник от 30-те години на ХХ в. *τομάτα* е народната дума, а *τομάτα* – книжовната (ЛЕГ 2: 1563), а други, по-нови тълковни речници също дават и двете думи, на първо място формата със звучната съгласна (Μλαμπινιώτης 1998: 1212; Κριαράς 1995: 952). Къде в гръцките диалекти се среща формата с начално *t-* не е ясно, само ми е известно, че в кипърския диалект редом с *πομηλόριν*, заето от итал. *romodoro*, се употребява и формата с начално *t-* *τομάτα* (Παλαγγέλου 2001: 950, 1213–1214). В румънските диалекти типът *dumàte*, *dumàde* е разпространен в Добруджа и Източна Мунтения и в западната периферия на ареала се открива и формата *tumàde* с начално *t-* (ALRR-Muntenia și Dobrogea 3: 340). В арумънски преобладава формата с *d-*, но макар и рядко, арумънският атлас на Дамен и Крамер регистрира и форма *tomátă* в югоизточната и северната периферия на изследвания ареал, който обхваща арумънските диалекти в Гърция и включва и три

⁶⁵ Вж. например такава интерпретация у Siatkowski 2007: 147–148 и на карта № I.77. QI-078. Tomato. Срв. у Ванков 1960: 200 отиващия още една крачка нататък възглед, че преходът *t-* > *d-* в тази дума се е осъществил в турски.

⁶⁶ Например *τό νταβάνι* // *ταβάνι* < тур. *tavan*, *ο ντάβανος* // *τάβανος* < итал. *tabano*, *ο νταβάς* // *ταβάς* < тур. *tava*, *ο ντάκος* // *τάκος* < венец. *taco*, *τό ντακούни* // *τακούни* < итал. *taccone*, *ντεμπεσίρι* // *τεμπεσίρι* < тур. *tebeşir*, *ντεφαρίки* // *τεφαρίки* < тур. *tefarik*, *ντορβάς*, *ντουρβάς* // *τορβάς* < тур. *torba* и т.н. (вж. Ανδριώτης 1983: 231–233, 357–358, 361–362, 367).

⁶⁷ Например *νταλίκα η* < тур. *talika*, *ντάρα η* < средногр. *τάρ-ιον* < итал. *tara*, *νταρντάνα η* < итал. *tartana*, *ντελβές ο* < тур. *telve*, *ντέφι* < тур. *tef* (Ανδριώτης 1983: 232–233).

селища в Южна Македония (ALiA 1: карта № 78). Турският диалектен речник, който е диференциален, също обръща внимание на формите с начално *t-*, тъй като те се отличават във формално отношение от книжовната форма с начално *d-* – вж. DS 10, 3954; 12: 4767 за форми *tomat*, *tamatos*, *toma*, *tomas*, *tomata*, *tomate*, *tomati*, *tomete*, *tomta*, *tomatis*, които са регистрирани в различни диалекти в Мала Азия. За по-пълна и цялостна картина е нужно подробно картографиране в балканския ареал както на формите с начално *ð-*, така и на формите с начално *m-*. Едва тогава ще се потвърди или отхвърли впечатлението, което оставят българските и румънските данни, че формите с *m-*, които са по-архаични от формите с *ð-*, се запазват по периферията на съответните ареали. Арумънските данни също поддържат това впечатление, макар че в ALiA не е представен целият арумънски ареал и мобилността на арумъните, дължаща се на трансхумантното пастирство, разклаща традиционните за ареалната лингвистика положения. Запазването на форма *tomáta* тъкмо в Кипър подсказва и относно гръцки съхраняването на по-архаичната форма с *t-* в периферията, въпреки че ареалната картина, с която разполагам за гръцки, не е така подробна и цялостна, както е за български и румънски.

В компактният родопски ареал на *domàt* се очертават два микроареала – в Девинско и на изток от Смолян – в които се наблюдава подтип *domatùs* (*tamatùs*). *Domatùs* се употребява винаги успоредно с *domàti*, само в пункт 4152 има *tamatùs* като единствено название за ‘домат’. Интересното за бълг. *domatùs* е ударението, завършекът *-us* и особено гласната *u* в него. Всички тези особености в облика на варианта *domatùs* (*tamatùs*) ясно свидетелстват за още неадаптирана към фонетичните и морфологичните особености на българския език заемка, която обикновено е в дублетни отношения с адаптираната заемка *domàti*. Вероятният източник на бълг. *domatùs* е тур. диал. *domatis* (с неотбелязано ударение), известно в европейската част на Турция и в северната част на Мала Азия⁶⁸. Вече стана дума по-горе, че турското книжовно название за ‘домат’ *domátes* (ед. ч.) е заето от гръцката форма за мн. ч. *tomátes*, като е запазено гръцкото окончание за мн. ч. *-es* (Meyer 1893: 13, 29; Tietze 1955: 233–234). Замяната *e > i* в чужди заемки (*domates > domatis*) изглежда е типична за турския⁶⁹, а също и ударението на последната сричка⁷⁰.

⁶⁸ Вж. за формата и разпространението ѝ DS 4: 1550 и Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. *Tomate*; за формата *tomatis* вж. DS 12: 4767.

⁶⁹ Вж. наблюденията на Г. Немет за видинския турски диалект в Németh 1965: 58, 386, където той коментира и формата *domátis*.

В един малък ареал южно от Гоце Делчев непосредствено до държавната ни граница вариантът *домàта* е от женски род, което обвързва този вариант както фонетично, така и морфологично директно с новогръцката форма *вто̀мáта*.

Малко по̀ на изток, в рамките на компактният родопски ареал, се открива образуването на българска почва вариант *домàтки* (мн. ч.), който е във вътрешнотипова конкуренция с *домàт*, докато в пункт 4664 още по̀ на изток *домàтки* се употребява успоредно с типа *патла̀цàн*.

Формата *домат̀ик* се употребява в един микроареал в Маданско (пунктове 4677, 4685). Тази форма няма съответствие в гръцки или турски диалектни форми. Струва ми се, че географската характеристика на формата може да помогне за нейното обяснение. На карта № 27 се вижда, че микроареалът с *домат̀ик* е непосредствено на изток от микроареал с *домàтки* (пункт 4664), а непосредствено на запад от микроареала с *домàтки* пък има микроареал с *домат̀ис* (пункт 4660). Затова възниква въпросът дали форма *домат̀ик* не е получена от *домат̀ис* евентуално поради контаминация между *домат̀ис* и разпространеното в съседното селище *домàтки*. Ако това е така, този пример би потвърдил наблюдението, че контаминацията има микродиалектно разпространение и от ареално гледище става дума най-вероятно за проникване и наслагване на форма *домàтки* в микроареала на форма *домат̀ис* (вж. за контаминацията от ареална гледна точка Младенова, Д. 2004).

Какви изводи може да се направят от вътрешнотиповото вариране и вътрешнотиповата дублетност при термин *домàт*?

Като се изключи вариантът *черв̀ен домàт*, чието разпространение се диктува от екстралингвистични причини, всички други варианти се наблюдават в най-големия и относително най-компактен родопски ареал. От една страна, това са варианти, които стоят по-близо до съответните чужди етимони, евентуално и без фонетична и морфологична адаптация – *томàт*, *домат̀ис*, *тамат̀ис*, *домат̀ик*, *домàта*. От друга страна, се наблюдава и вариант, образуван на българска почва – *домàтки*. Може би наличието на тези два типа варианти заедно с компактността и размера на родопския ареал показва, че тъкмо този ареал трябва да се разглежда като първоначалния център, от който започва да се разпространява типът *домàт* на българската езикова територия. В този център, така да се каже в самото „око

⁷⁰ Сrv. прегледа на дискусията за мястото и характера на турското ударение у Krámský 1990: 320–326.

на тайфуна“, са съхранени, обикновено във вътрешнотипова конкуренция с *домàт*, варианти на типа *домàт*, отразяващи началото на проникването му от гръцките и турските диалекти в българските. Съхранени са близки до началния им облик форми, тъкмо защото са останали в центъра, от който типът название *домàт* мощно прониква във всички посоки и в процеса на разпространение той е вече унифициран и сведен до по-новия подтип *домàт*. Появата на вариант, образуван на българска почва – *домàтки*, свидетелства откъм съвсем друга посока за продължителността на съществуването на ареала.

4.14. Така се стига до по-общия въпрос:

(12) Какво дава вътрешнотиповата дублетност? Различава ли се тя от междутиповата дублетност?

Отговорът на последния въпрос е, че да, вътрешнотиповата дублетност е различна от междутиповата. Различна е като произход на вариантите, различна е и като ареално поведение. Междутиповата дублетност възниква вследствие на застъпване на два хетеронима и съответно е разпространена на границата между ареалите им или в островни ареали с хетероним Б в ареала на хетероним А, които се дължат на скокообразно навлизане на хетероним Б в ареала на хетероним А (каквото е един от начините за разпространение на хетероним *домàт*). А вътрешнотиповата дублетност е между варианти, отразяващи две фази в развоя на едно и също название. Следователно междутиповата дублетност хвърля светлина върху отношенията между хетеронимите, а вътрешнотиповата дублетност – върху произхода, развоя, употребата и начина на разпространение на даден тип название.

С оглед на вътрешнотиповата дублетност правят впечатление още няколко неща, на които досега не беше обърнато внимание.

Трябва да се отбележи, че БДА не дава никакви данни за дублетност *патлиџàн* // *патлаџàн*. Това потвърждава, че фонетичното различие на тези две форми, макар да отразява две фази в техния развой, се дължи на процеси, осъществени в турските, а не в българските диалекти. Следователно българската ареална конфигурация З *патлиџàн* || И *патлаџàн* е зададена от проникването на двете форми съответно от западно- и източнорумелийските турски говори, след което се е „вписала“ в типичното западно || източно членение на българската езикова територия.

новодошлият термин *домàт* се употребява по-рядко от местния термин; (2) Втора фаза, когато *домàт* е характеризирани просто като по-новия термин, което може би означава, че има известно равновесие в употребата на двата термина; (3) Трета фаза, когато *домàт* вече е надделял над другия термин и се употребява повече от него. Процесът на навлизане на *домàт* в ареалите на неговите конкуренти е във фази (2) и (3) по отношение на конкуренцията на *домàт* с *патлиџан* и *фрèнк* и във фаза (1) по отношение на *патлиџан*, което показва, че първоначалното разширяване на ареала на *домàт* е било на север, а разширяването на запад и северозапад, в ареала на *патлиџан* е по-късен процес. Изместване на *патлиџан* от *домàт* изглежда е налице и извън държавните ни граници, тъй като според устно сведение на О. Мишевска-Томич в цяла Източна Македония все повече се налага *домàт* – явление, което не е намерило отражение на картата на М. Киш (Киш 1996: карта № 16), която е изградена въз основа на материалите за Македонския диалектен атлас и в която за посочения ареал е дадено *патлиџан* (и в крайна Югоизточна Македония – *фрèнк*). В македонската книжовна норма са възприети и *домàт*, и *патлиџан* (РМЈ 1:148, 2: 142) и изглежда *домàт* вече се предпочита пред *патлиџан*, ако се съди по публикувано в читанка за I клас стихотворение, посветено на названията *домàт* и *патлиџан*⁷².

Може да се предположи, че зоните, в които *домàт* е единствено название за ‘домат’, са подстъпите, от които термин *домàт* се разпространява в зоните на междутипова дублетност. Начините на разпространение са два – скокообразен и постъпателен, и изглежда така, сякаш двата начина са в действие или едновременно, или непосредствено един след друг: първо *домàт* се разпространява скокообразно, след което с постепенното му закрепване в новия ареал започва и постъпателното запълване на останалото незаето пространство между „подстъпа“ и завладения чрез скока „плацдарм на чужда територия“. Този сценарий на разпространението обяснява това, че и в рамките на относително компактните ареали на *домат* като единствено название, какъвто е например родопският, остават малки ареали от предишното название *патлиџан*, които се смалват постепенно, стъпка по стъпка.

Кои са факторите, които определят посоката и конкретните „плацдарми“ при скокообразното разпространение, е трудно да се определи на този етап. Възможно е пътната мрежа да има

⁷² Патлиџан и домат. // На пазарот еден до друг / патлиџан и домат стојат. / Се караат, расправаат / купувачи бројат. // – Тебе никој не те сака / патлиџан се викаш. / Нема никој да те купи / можеш да се сликаш! // – Јас зеленчук сум културен / и збор литературен, / домат секој бара / никој не ме кара! // А кога вечерта / сонцето зајде / патлиџанот со доматот / во иста гајба се најде (Адамческа 1999: 97). Благодаря на Аманда Гребер за тази информација.

някакво значение, или градовете, или пък дейността на градинарите като вероятни реализатори на тази експанзия⁷³.

Съсредоточаването на вътрешнотиповата дублетност в родопския ареал го откроява на фона на другите два по-големи ареала с *домàт* като единствено название – харманлийско-ивайловградския и средецкия. Конкретният анализ на вътрешнотиповата дублетност доведе до хипотезата, че родопският ареал е първоначалният ареал на *домàт*. Дори ако тази хипотеза е вярна, тя не показва задължително, че другите два ареала – харманлийско-ивайловградският и средецкият – са получени чрез разширяването на родопския ареал, те може да са се създавали и успоредно и отделно от родопския ареал. Например формата на харманлийско-ивайловградския ареал, особено ако се гледа и продължението му на юг от държавната ни граница (вж. карта № 7), го показва като ареал, който се вклинява от юг на север в ареала на *фрèнк* и на *патлацàн*.

ОТСТЪПЛЕНИЕТО НА ТЕРМИНИТЕ ПАТЛАЦАН, ФРÈНК И ПАТЛИЦАН. ОТНОШЕНИЯТА ПАТЛАЦАН // ФРÈНК

4.17. Ареалът на *патлицàн* се отличава с относителна стабилност. При дублетността *патлицàн* // *домàт* вероятно защото тя е в по-началната фаза (1) на междудублетните отношения, се наблюдава доста ясно скокообразното навлизане на *домàт* в ареала на *патлицàн*, макар че на границата между ареалите на двете названия се вижда и постъпателното разширяване на ареала на *домàт* (вж. карти №№ 21 и 29).

4.18. За разлика от ареала на *патлицàн*, ареалът на *патлацàн* не оставя впечатлението за стабилност. Преди *домàт* да заеме най-южните части от ареала му (вж. карти №№ 7, 14 и 30), отношенията на *патлацàн* с *мехлè* и *фрèнк* са допринесли значително за ареалната картина, която виждаме днес.

С появата си в балканските говори *мехлè* разделя ареала на *патлацàн* на западна и източна част (вж. карта № 7), като при това ареалът на *мехлè* е стабилен, „застинал“ и в доста „статични“ отношения с другите хетероними (при *мехлè* се наблюдава почти най-ниският процент на междутипова дублетност). Това е типичен представител на типа ареал, който по

⁷³ Повече за ролята на тези фактори за експанзията на типа (*червèн*) *домàт* може да се види в [4.68–4.69](#) в следващ етап на анализа.

неговата форма А. Вейнен нарича „кръг“ и който се дължи на равномерното разпространение на иновация от даден център (Gluth, Lompa, Smolka 1982: 489).

Отношенията пък между *патлац̀ан* и *фр̀енк* са отговорни за раздробяването на ареала на *патлац̀ан* в частта му между Тунджа и Марица. Невъзможността да се определят хронологичните отношения между дублетите *патлац̀ан* и *фр̀енк* е указание, че отношенията между тях са различни от обичайните междутипови дублетни отношения и по-скоро приличат на вътрешнотиповата дублетност от типа *патлац̀ан* // *черв̀ен патлац̀ан*, но тази вътрешнотипова дублетност е не съвременна, а е била между почти изчезналото название *фр̀енк патлац̀ан* (на суббазисното равнище на категоризация) и *патлац̀ан* (на базисното равнище на категоризация), като и *фр̀енк*, и *патлац̀ан* се извеждат етимологически от *фр̀енк патлац̀ан*. На карта № 31 са показани ареалите на *патлац̀ан* и *фр̀енк*, и като единствени, и като дублетни названия.

Може да се предположи следният развой на отношенията въз основа на карти №№ 7, 22, 23 и 31:

(1) Зоната на *фр̀енк* някога е била зона на *фр̀енк патлац̀ан* и развойт *фр̀енк патлац̀ан* > *фр̀енк* свидетелства за по-продължително запазване на термина *фр̀енк патлац̀ан* в този ареал.

(2) За зоната на *патлац̀ан* не е задължително развойт да е бил *фр̀енк патлац̀ан* > *патлац̀ан* или поне не за цялата зона. Механизмът на отслабване на базисността на категорията ПАТЛАДЖАН и превръщането ѝ в категория ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ и ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН и последвалата от това употреба на термин *патлац̀ан* без определения както по отношение на домата, така и по отношение на патладжана се разглежда подробно по-долу в [4.42](#), където се говори за втория етап в категориалното развитие. Така става възможно типът *фр̀енк патлац̀ан* да се е разпространявал във варианта си *патлац̀ан*⁷⁴, тъй като доматът се разпространява по-бързо, по-рано и по-масово по българските земи в сравнение с патладжана, което първоначално е правело излишно в съответните говори експлицитно да се

⁷⁴ Със сигурност е имало дублетност *фр̀енк патлац̀ан* // *патлац̀ан* ‘домат’, подобна на тази, която се наблюдава днес между *патлац̀ан* и *черв̀ен патлац̀ан* в някои от откъддунавските говори (наванията на домата в откъддунавските говори се дават в таблица № 22 в [4.80](#); за дублетността *патлац̀ан* // *черв̀ен патлац̀ан* в белослатинския и павликянския откъддунавски говор може да се види в [4.83](#) и [4.86](#), а карта № 109, посветена на съотношението между *патлац̀ан* и *черв̀ен патлац̀ан* ‘домат’ в откъддунавските говори, се интерпретира в [4.88](#)).

различават двете растения чрез термините *фрѐнк патлаџ̀ан* и *патлаџ̀ан*, както е било в първоначалната зона на *фрѐнк патлаџ̀ан*.

(3) В днешната балканска зона на *мехлѐ* е бил разпространен някога със сигурност типът *фрѐнк патлаџ̀ан*. В полза на това предположение говорят няколко аргумента. От една страна, *фрѐнк патлаџ̀ан* се употребява от възрожденски автори, родени в този ареал⁷⁵. От друга страна, островчето с типа *фрѐнк* в Русенско вероятно е реликтов ареал от този някогашен по-обширен ареал на *фрѐнк патлаџ̀ан*, а не по-късно привнесен в Русенско термин. От трета страна, тъкмо в балканския ареал на *мехлѐ* е действал лясковският градинарски център (вж. за него по-подробно в [5.4](#)), а не е възможно професионалните градинари да не са правили терминологична разлика между патладжан и домати и съответно вероятно са употребявали *патлаџ̀ан* ‘патладжан’ ~ *фрѐнк патлаџ̀ан* ‘домат’.

(4) Впоследствие в балканските говори се налага под влияние на лясковския градинарски център термин *мехлѐ* < **мехлѐ патлаџ̀ан*, който измества типа *фрѐнк патлаџ̀ан* / *патлаџ̀ан*.

(5) Още по-късно от юг започва да прониква и да се налага по-новият тип *дом̀ат*.

След разширяването на рамката на анализа с включването в него на отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ предполагаемият развой, изложен по-горе, е доразвит с нови аргументи (вж. [4.65–4.66](#)).

4.19. На карта № 32 се вижда, че дублетността при *фрѐнк* е разположена най-вече по периферията на югоизточния му ареал и в по-малка степен на североизточния му ареал и това периферно разположение подсказва постепенно свиване на ареала на *фрѐнк* под натиска основно на *дом̀ат*.

СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ. ПРОБЛЕМЪТ ЗА КАТЕГОРИЗАЦИЯТА НА ДОМАТИТЕ

4.20. Един от най-добре работещите инструменти, чрез които лексикалната системност става част от ареалния анализ, е ареалното изследване на цяло семантично поле, вместо на отделна дума (при семасиологичен подход при картографирането: „Значенията на думата X...”) или понятие (при ономасиологичен подход при картографирането: „Названия за X...”). Съществуват различни разбирания за семантично поле, или по друга терминология

⁷⁵ Вж. [4.65](#) и карта № 83, на която са нанесени оскъдните данни за употребата на *фрѐнк патлаџ̀ан* от възрожденски книжовници.

лексикално поле (вж. Geckeler 2002), и ми се струва, че всяко от тях би било плодотворно за преодоляването на атомарния характер на лексикалната лингвистична география. Тук ще бъдат споменати специално обаче принципите на Н. И. Толстой за изграждане на семантично микрополе, които той изпробва върху славянски диалекти (Толстой 1997 [1963]), а по-късно е показана приложимостта им за лингвогеографски⁷⁶ и диахронни лингвистични изследвания (срв. например Дыбо 1996). За лексикалната лингвистична география предлаганите от Н. И. Толстой принципи са ценни с обединяването на ономаσιологичния и семасиологичния подход и преодоляването по този начин на атомарността и въвличането в ареалния анализ именно на явленията, които на изследваната територия са реално обвързани по някакъв начин. В българските лингвогеографски изследвания семантично поле се картографира рядко: Хр. Холиолчев създава комбинирана карта за семантичното поле ‘черница (растение)’ ~ ‘черница (плод)’ (Холиолчев 1974), а М. Младенов картографира отношенията между лексемите, участващи в семантичното поле ‘изцеждам мляко от виме на животно’ ~ ‘давам на животно да бозае’ ~ ‘давам храна (кърма) на добитък’ (Младенов 2008 [1978]⁷⁷).

Въпросите, които изследователят трябва да си зададе, за да обедини семасиологичния и ономаσιологичния подход, биха звучали по следния начин:

(13a) При семасиологична карта: ако в ареал I думата А означава ‘х’, а в ареал II – ‘у’, кои думи в ареал I изразяват ‘у’ и кои думи в ареал II изразяват ‘х’? И какво дава в ареално отношение анализът на думи ‘х’ и ‘у’ в ареал I и II?

Именно на този въпрос е бил търсен отговорът, когато изосемата С *грѣст*, *грѣстница* ‘коноп’ || Ю *грѣст*, *пригрѣшта* е разгледана във взаимоотношенията ѝ с изоглосите С *шепа*, *шака* || Ю *грѣст*, *пригрѣшта* ‘шепа’ и С *грѣст*, *грѣстница* || Ю *конѡп(а)*, *конѡпал*’, *конѡпле* ‘коноп’, което е позволило да се установи, че в миналото *конѡп*, *конѡпал*’, *конѡпле* е било

⁷⁶ Като се опира на разработените от Н. И. Толстой принципи за изграждане на семантичното поле, Г. П. Клепикова илюстрира възможностите им за лингвистичната география. Тя конструира и картографира семантичното поле с опорна дума *різати* в карпатските украински говори. Чрез сравнение с традиционните за лингвистичната география ономаσιологичен и семасиологичен подход, които по дефиниция са атомарни, Г. П. Клепикова очертава предимствата на картографирането на семантичното поле и настоява за използването му както при събирането на материала за лингвистичните атласи, така и при картографирането му (Клепикова 1968).

⁷⁷ В по-ранна своя публикация той се занимава с изоглосата западно *мълзѣм* || източно *дойъ* ‘изцеждам мляко от виме на добитък’, като очертава семантичното поле ‘изцеждам мляко от виме на животно’ ~ ‘давам на дете (на животно) да бозае’ ~ ‘давам храна (кърма) на добитък’ и отчита различното разпределение на глаголите *доя* и *кърмя* вътре в него (Младенов 2008 [1971a]).

общобългарското название за ‘коноп’, а изосемата при *гръст* и производните му е била С ‘снопче от житни растения, коноп или лен’ || Ю ‘шепа’ (Младенова, Д. 2001б).

(13б) При ономаσιологична карта: обозначава ли някой от хетеронимите и нещо друго? Ако да, как се разпределят географски хетеронимите за този друг денотат и какво дава в ареално отношение анализът на разпределението им?

Тъй като картата за ‘домат’ в българските диалекти е ономаσιологична, отговорът на въпрос (13б) е, че всъщност три от хетеронимите са свързани с названията за ‘патладжан, *Solanum melongena*’ – най-очевидно е това за севернобълг. *патлаџан*, но освен него етимологична връзка с название за ‘патладжан’ се открива още и при типовете *маџаре* и *фрѐнк* (вж. по-горе в 2.3). Тази ситуация е несъмнено указание, че в ареалното изследване на названията за ‘домат’ трябва да бъдат включени и названията за ‘патладжан’⁷⁸.

НАЗВАНИЯТА ЗА ‘ПАТЛАДЖАН (*SOLANUM MELONGENA*)’ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

4.21. Тъй като в програмата на БДА не е включен въпрос за названията на патладжаните, анализът на българските названия за ‘патладжан’ се основава върху двата основни български диалектни архива – КИДР и ДА, като материалите на КИДР се оказаха значително по-богати. Докато за БДА материалът е събиран по единна методология – по отношение на избора на информаторите, подбора на селищата за мрежата на атласа, метода на анкетиране, подготовката на събирачите – и това прави този материал много надежден, диалектните архиви се попълват с публикувани и архивни речникови приноси, събирани по различна методология и от хора с различна степен на подготвеност.

И въз основа на диалектните архиви е възможно обаче да се изгради ареална картина на названията за ‘патладжан’, която да е съпоставима по степента на своята плътност с картината на названията за ‘домат’, създадена въз основа на БДА. Това е особено вярно за частта от българската езикова територия, която се намира в рамките на държавните ни граници – за нея разполагам с данни за названията за ‘патладжан’ от 992 селища и това

⁷⁸ Тук ще бъде интересно да спомена, че при първото европейско описание на домата от Petrus Andreas Matthioli в съчинението му „Della historia e materia medicinale“ (Venice, 1544), което е превод на Диоскорид, доматът е обвързан с патладжана и са отбелязани ботаническите прилики между двете растения. Това дава основание на R. Grewe да предположи категоризация на домата като вид патладжан и да вижда в италианското и френското название на домата (итал. *potodoro* и фр. *potte d’amour*) видоизменено названието на патладжана *potte des mours*, букв. ‘арабска ябълка’ (Grewe 1987: 68–69).

позволява изграждането на една доста гъста мрежа. За диалектите извън държавните ни граници данните са откъслечни, като за територията на Република Македония те са допълнени с малобройните материали за ‘патладжан’ у Киш 1996: 145–146. В сравнение с названията на домата термините за ‘патладжан’ са привличали много по-малко вниманието, както личи от факта, че не само БДА, но и други атласи (например румънските регионални атласи и европейският атлас) включват въпрос за ‘доматите’, но не включват въпрос за ‘патладжан’, като единственото щастливо изключение от тази тенденция е в балканския ареал молдовският атлас, който публикува карти и за двете растения (срв. ALM 2: карти №№ 932, 933).

В мрежата, изграждаща картата за ‘патладжан’ и основаваща се на диалектните архиви, има още една особеност: в нея освен села се включват и градове. Като се има предвид, че подобно на термините за ‘домат’ и названията за ‘патладжани’ отразяват късни процеси и че градското население е много по-склонно да възприема нововъведения като употребата на нови храни, наличието на данни за градовете може да се окаже важно.

Ареалната картина на названията за ‘патладжан’ се характеризира с три взаимно свързани особености: (1) тя е нетипична от лингвогеографско гледище; (2) названията са многобройни и създават впечатление за разнообразие; (3) често се наблюдава дублетност.

НЕТИПИЧНОСТ НА АРЕАЛНАТА КАРТИНА

4.22. Отсъствието на въпрос за названията за ‘патладжан’ в програмата на БДА вероятно не е случайно и очертаната при картографирането ареална картина показва защо не се предполага включването на такова явление в програмата на българския диалектен атлас. Оказва се, че когато се нанесат на една карта всичките названия за ‘патладжан’, картата е нечетивна и на нея не се вижда ясно очертано географско разпределение на различните названия, а интересът на националния атлас е насочен тъкмо към явленията, които дават ясно членение на съответната територия, независимо дали тези явления са ранни (каквито в програмата на БДА са например изясняването на еровете или пък названията за ‘тъкачен стан’) или късни (каквито са например названията за ‘домат’, но също и за ‘картоф’, ‘царевица’ или ‘пуяк’).

Картата е нечетивна поради посочените по-горе под (2) и (3) особености на ареалната картина при названията за ‘патладжани’ – многобройност на термините и висока дублетност. И двете особености отразяват процесите на езиково вариране и изменение при названията за

‘патладжан’ и тъкмо чрез пространствените аспекти на тези процеси ще може по-добре да се разбере какви са те. В този смисъл нестандартността на ареалната картина при ‘патладжан’ се дължи на това, че тя отразява не обичайния за БДА и лингвогеографските изследвания проблем за членението на българската езикова територия, а езиковото вариране и езиковото изменение.

Това означава две неща: (а) За такъв тип карта биха „работили“ само малка част от типичните въпроси на лингвогеографския анализ, формулирани по-горе през призмата на названията за ‘домат’, и следователно тук имат право на съществуване други въпроси; (б) Картата не може да се изработи по стандартния начин, тъй като той предполага ясно и компактно разпределение на типовете в пространството и не е достатъчно пригоден, за да отразява наслагването на некомпактни ареали един върху друг и различни типове дублетни отношения. Ще бъде необходимо да изработят повече карти, които „разглеждат“ ареалната картина през различна призма, т.е. отговарят всяка на различен въпрос относно названията на патладжаните.

„РАЗНООБРАЗИЕ“ ПРИ НАЗВАНИЯТА ЗА ‘ПАТЛАДЖАН’

4.23. Разнообразието на названията за ‘патладжан’ е само повърхностно. Погледнато в дълбочина типовете названия са всъщност малко.

Наблюдават се следните основни типове названия за ‘патладжан’ (вж. карта № 33):

(1.1) *патлиџан* и *патлаџан* (самостоятелно и в съставните названия *син патлаџан*, *модар патлиџан*, *чѐрен / џѐрен патлаџан*, *карà патлаџан*, *мор патлаџан*, *мòрав патлаџан*, *мòрен патлаџан*, *мòрски патлиџан*);

(1.2) названия от корен *мор-* (*мòр*, *мòрави*, *мòрену*, *мурувàк*, *морàвки*);

(2) *домàти* (самостоятелно и в съставните названия *с̀̀ни домàти*, *мòдри домàти*, *мòрави домàти*, *мòрени домàти*, *ч̀̀рни домàти*);

(3) *магàре* (употребява се самостоятелно и само в един пункт в съставното название *сини магарета*);

(4) *мòдл’а*, *мòдо*;

(5) *патàти* в значение ‘патладжан’ (единично засвидетелствано във Велинград).

Карта № 33 показва ясно, че типът (1.1.) *патлаџан* е доминиращ и е разпространен почти повсеместно, като малкото пунктове, в които той липсва, са пръснати из цяла България, без да образуват компактен ареал. Варирането в рамките на този тип е в няколко посоки: фонетичен облик *патлиџан* или *патлаџан*, едносъставен или двусъставен термин, различно определение при двусъставните термини – *син*, *модар*, *чѐрен* / *џѐрен*, *карà*, *мор*, *мòрав*, *мòрен*, *мòрски*. Произходът на *патлаџан* от тур. *patlıcan* < осм. *badilcan* < перс. *badinġan*, ар. *badinġan* (Моллова 1964: 537; БЕР 5: 96) беше вече посочен във връзка с произхода на различните термини за ‘домат’ (вж. 2.3), като беше подчертано и че ‘патладжан (*Solanum melongena*)’ е етимологичното значение на думата.

Типът (1.2.) производни от корен *мор-* се е развил от съставните атрибутивни словосъчетания от типа прилагателно от корен *мор-* + *патлаџан* (или в някои случаи от прилагателно от корен *мор-* + *домàт*). Процесите, чрез които се е осъществил този развой, са или универбизация – *мор патлаџан* > *мор*, *мòрав патлаџан* > *мòрав(и)*, *мòрен патлаџан*, *мòрену домàте* > *мòрену*, или универбизация със суфиксация: *мòрав патлаџан* > *мурув-àк*, *морàв-к-и*. За да се осъществи универбизацията, е необходимо изходното словосъчетание да е възпроизводимо и да има ранг на устойчиво съставно название (Dokulil 1962: 115; Радева, В. 1991: 56; Кяева 2001: 147). Затова може да се мисли, че възникването на универбатите от корен *мор-* свидетелства за терминологизацията на изходните съставни названия в съответните зони. Друго изискване, за да се говори за универбизация, е универбатът и изходното съставно наименование да се употребяват успоредно (Dokulil 1962: 115; Радева, В. 1991: 56). Според данните, с които разполагам, универбатите от корен *мор-* само понякога стоят в дублетни отношения с изходните за тях съставни названия, но почти винаги споделят с тях общ ареал.

Универбатите с корен *мор-* се концентрират в няколко ареала: в Североизточна България, в Средна Западна България и в Централна България. Поради тясната им обвързаност с изходните за тях съставни названия ще бъде най-плодотворно те да бъдат разгледани в ареално отношение заедно (вж. за това по-надолу 4.30–4.32).

Типът (2) *домàти* характеризира Западна и Северна България, като ареалът му е некомпактен. Обикновено е двусъставен, като определенията са почти същите – *с̀̀ни*, *мòдри*, *чѐрни*, *мòрави*, *мòрени* – каквито са и при типа *патлаџан*, но при него палитрата на вариране при определението е малко по-богата. Разпространението на типа *домàти* е интересно, тъй

като, както вече е известно (вж. [2.2](#)), ареалът на термин *домат* в значението ‘домат’ е южен. Изясняването на генезиса на западно-северния некомпактен ареал на типа определение + *домати* в значението ‘патладжан’ е един от интересните въпроси, които стоят пред нас. Етимологичното значение ‘домат (*Solanum lycopersicum*)’ на думата, както и произходът и пътят ѝ към българските диалекти през гръцки и турски, вече беше посочен (вж. [2.3](#)). Фактът, че терминът е започнал да обозначава и ‘патладжан (*Solanum melongena*)’, показва, че отношенията между домата и патладжана на категориално и на езиково ниво са двупосочни – съществува въздействие както от ‘патладжан’ към ‘домат’, така и в обратната посока, от ‘домат’ към ‘патладжан’ (вж. доразвиването на тази мисъл в [4.42](#) и [4.70–4.72](#)).

Типът (3) *магаре* има ясно очертан ареал главно на север от Марица в Пловдивско и в по-малка степен в Асеновградско, Велинградско, Първомайско и Старозагорско. В това значение думата не е регистрирана в българските речници и етимологията ѝ не е известна. Какво е основанието за семантичния преход ‘магаре’ > ‘патладжан’ не е ясно, но прави впечатление, че в турски диалекти думата *hortik* ‘магаре’ спорадично е засвидетелствана в значението ‘малък патладжан в туршия (или за туршия)’ (DS 7: 2413–2414), а в български диалекти някои сортове сини сливи се наричат *магарешка* (Бобошево, Дупнишко), *магарешка слива* ‘слива с тъмносин, едър, много месест плод’ (Гълъбово, Пловдивско), *магарешки сливи* ‘вид сини сливи, много по-едри от обикновените’ (Кюстендилско), *магарештни сливи* ‘слива; *Prunus domestica*’ (Нови извор, Пловдивско) (БЕР 3: 599).

Типът (4) *модл’а*, *модо* се свързва с прилагателното *модър* и съставното название *модар патлицан* (БЕР 4: 201–202). Обаче *модл’а* и *модо* са засвидетелствани в Гоцеделчевско и Смолян, където прилагателното *модър* отсъства. Това поставя под въпрос предложеното етимологично обяснение, което впрочем изглежда неубедително и от словообразователно гледище (сравни в БЕР 4: 202–204 образуването на всичките производни на *модър* от основа *модр-*) и налага *модл’а* и *модо* да бъдат обособени като отделен тип.

Обичайното значение на единично засвидетелстваното във Велинград (5) *патати* е ‘картофи’ (вж. БДА 3: карта № 253), но ареалът на *патати* ‘картофи’ е по на изток и по на юг в рупската област. Ако искам да обясня термина *патати* ‘патладжан’ чрез семантичен преход ‘картофи’ > ‘патладжан’, ще трябва да се намери обяснение за несъвпадението на ареалите на двете значения, тъй като, за да се осъществи такъв преход, е нужно двете

значения да съществуват в рамките на една и съща езикова система. Напълно е възможно обаче да става дума за грешка, като се има предвид единичната регистрация на термина.

4.24. Както вече беше казано, ареалната картина при названията за ‘патладжан’ не е типичната картина, която обикновено привлича вниманието на лингвогеографите (вж. [4.22](#)), и съответно за нея голяма част от формулираните до момента въпроси на ареалния анализ няма да работят или ще работят само частично. Така първият формулиран въпрос „(1) Представената ареална конфигурация принадлежи ли към някое от вече установените макрочленения?“ не може да бъде приложен и това веднага извежда ареалния анализ от обичайното му русло. Не подхожда и свързаният с (1) въпрос (3) „За стара или за нова ареална конфигурация става дума?“, както и групата въпроси, посветени на физиономията на типичните ареали на българската езикова територия – (6)–(9).

Защо въпрос (1) не може да бъде приложен? Защото на карта № 33 за названията за ‘патладжан’ не се наблюдава разпределяне на различните типове названия в различни ареали, а наслагването им в един и същи ареал: така типът *патлАџан* има общобългарско разпространение и върху неговия ареал се наслагва некомпактен, западно-северен ареал на типа *домат*, а в Пловдивско се очертава един малък ареал на третия тип – *магàре*. Такова разпределение на названията изисква един нов, по-общо формулиран въпрос:

(14) Какви са пространствените отношения между отделните типове названия и как се е стигнало до тях?

Още сега може да се каже, че това са отношения не толкова между хетероними, както е при обичайната лингвогеографска карта, а по-скоро между синоними или дублети. За да отговоря по-точно обаче на този въпрос, ще трябва не само да се вгледам в детайлите, включително и във вариантите на отделните типове названия за ‘патладжан’, но и да разширя „кадъра“ на анализа си, като включа отношенията между патладжан и домат на категориално и езиково равнище. Но преди да пристъпя към „разширяването на кадъра“, нека опитам докъде може да се стигне, придържайки се само към названията за ‘патладжан’.

ВАРИРАНЕ ПРИ ОТДЕЛНИТЕ ТИПОВЕ НАЗВАНИЯ ЗА ‘ПАТЛАДЖАН’

4.25. Първата от посочените в [4.23](#) три посоки на вариране при типа *патлАџан* е варирането във фонетичния облик на думата.

Фонетичните варианти патлицѝн и патлаѝн

От анализа на тези варианти при названията за ‘домат’ се знае, че (1) *патлицѝн* характеризира западната, а *патлаѝн* – източната част на северния ареал с типа *патлаѝн* и че (2) това разделение на северния ареал е типично за него и протича близо до ятовата изоглоса. Знае се също, че (3) тези два фонетични облика имат съответствия в другите езици и диалекти на Балканите и че (4) изходната точка на тази балканска фонетично-лексикална изоглоса е в застъпването на формите *patlacan*, *patlican* в източнорумелийските, а на формата *patlican* в западнорумелийските турски диалекти, като това географско разпределение на фонетичните варианти на думата в турските диалекти е част от изоглосния сноп, който ги разделя на източно- и западнорумелийски и който протича много близо до ятовата изоглоса (вж. 3.3 и 3.4 и карта № 12).

По какво картината на отношенията между *патлицѝн* и *патлаѝн* при названията за ‘патладжан’ прилича и по какво се отличава от същата картина при термините за ‘домат’?

Географското разпределение на двете форми се запазва – *патлицѝн* характеризира западния, а *патлаѝн* – източния ареал (вж. карта № 34). Това потвърждава, че географското разпределение не е случайно и изказаната вече мисъл (вж. 3.3), че фонетичната изоглоса *патлицѝн* || *патлаѝн* не зависи от значението на думата. Изоглосата, очертаваща разпространението на типа *патлицѝн* ‘домат’, протича много близо до изоглосата около ареала на *патлицѝн* ‘патладжан’. Но съществуват и някои отлики между двете ареални картини: (1) Докато при названията за ‘домат’ типове *домѝт*, *фрѝнк* и *мехлѝ* заемат, макар и не напълно компактно, южния ареал, при названията за ‘патладжан’ типът *патлаѝн* има общобългарско разпространение, което означава, че ареалите на двата фонетични варианта се простират много по̀ на юг, отколкото съответните им ареали при термините за ‘домат’. (2) Като се изключи различният обхват на ареалите в южна посока, който вече беше коментирал, и в западна посока, който се дължи на недостиг на данни за названията за ‘патладжан’ извън държавните ни граници, не е трудно да се забележи (вж. карта № 34), че ареалът на *патлицѝн* ‘домат’ е компактен – има малко островчета в неговите рамки, в които тази форма отсъства, и само няколко островчета с *патлицѝн* на изток от компактния му ареал, докато ареалът на *патлицѝн* ‘патладжан’ е изключително разкъсан и некомпактен. В голяма степен некомпактността на този ареал се дължи на проникването на типа *патлаѝн* в него, като той често влиза в дублетни отношения с типа *патлицѝн*. (3) Както се вижда от карта № 34 и

особено от карта № 35, ареалът на *патлаџан* ‘патладжан’ се отличава с голяма компактност в източната си част и освен това се разширява на запад в ареала на *патлиџан*. На карта № 35 ясно се наблюдава и вече отбелязаната „орязаност“ на ареала на *патлаџан* ‘домат’ в южна посока, а също и в зоната на балканските говори, където е разпространен типът *мехлè*, и неговата голяма разкъсаност, която пък влиза в контраст с компактността на ареала на *патлаџан* ‘патладжан’ в източната му част. (4) В ареалната картина за ‘патладжан’ се наблюдават зони на дублетност между *патлиџан* и *патлаџан*, докато при названията за ‘домат’ двата фонетични варианта са само в хетеронимни и никога в дублетни отношения (вж. 4.14).

Кои са причините за наблюдаваните различия в ареалите на *патлиџан* и *патлаџан* при названията на домати и на патладжаните? Най-вероятно си взаимодействат няколко фактора с различен характер: (1) различия в методиката на събиране на материала; (2) влияние на книжовната норма; (3) влияние на езиковия узус на градовете върху говора на околните села; (4) преселване на население; (5) взаимодействие на хетероними. Нека хвърлим поглед по-отблизо върху тези фактори.

(1) Вече беше посочено отсъствието на единство в методиката на събиране на материала в диалектните архиви, по данни от които се представя ареалната картина за ‘патладжан’, и единството в методиката на събиране на материала за БДА, въз основа на чиито карти се изгражда ареалната картина за ‘домат’ (вж. 4.21). Тъй като за диалектните архиви не важи правилото, положено в основата на мрежата на БДА – да се включват селищата със стар единен говор, т.е. селища, в които няма преселници, в тях, както вече стана дума, има и речникови материали от градове, а освен това и от селища със смесено или изцяло с ново преселническо население. По този начин в изграждането на ареалната картина за ‘патладжани’ се оказват включени посочените вече по-горе фактори (3) влияние на градския говор и (4) преселване на население.

Освен това в ареалната лингвистика е установено, че на карти, изградени въз основа на писмена анкета, обикновено се наблюдават зони на дублетност, особено за понятия, които не са тъй добре известни или за които са познати книжовните названия, докато на карти за същото понятие, изградени обаче върху материал, събран от опитни диалектолози на терен, наслагването на ареали изчезва (вж. Goossens 1969: 88). Методът на писмената анкета е бил използван и в българската диалектология – така например материалът за „Малък диалектен

атлас на българския език“⁷⁹ на Ст. Стойков е бил събран чрез писмена анкета по „Кратък осведомителен въпросник за проучване на българските говори“ (1947), осъществена чрез курсови работи през 40-те и 50-те години на ХХ в. (Динеков, Младенов 1993: 129–130). Без съмнение събраните по този начин материали са се втели в българските диалектни архиви, което означава, че установените в лингвистичната география негативи на картографирането въз основа на събрани с писмена анкета данни е нужно да се имат предвид.

Ако отликите в ареалната картина на взаимоотношенията *патлиџан* ~ *патлаџан* при названията за ‘патладжан’ се дължаха единствено на различието в методиката на събиране на материала, би се очаквала при ‘патладжан’ една по-размита ареална картина в сравнение с ареалното разпределение при ‘домат’. В действителност обаче фонетичният вариант *патлаџан* навлиза много повече в западния ареал на *патлиџан*, отколкото *патлиџан* в източния ареал на *патлаџан* (срв. карти №№ 34 и 35), което показва, че е в действие и фактор (2) – това, че фонетичният вариант *патлаџан* е възприет в българската книжовна норма (РСБКЕ 2: 475; РБЕ 12: 195; БТР: 619; Радева, В. 2012: 426).

На карта № 36 са представени отношенията *патлиџан* ~ *патлаџан* ‘патладжан’ в Западна България в по-едър план, което дава възможност да бъдат нанесени на картата околийските градове – както тези, които са част от мрежата на названията за ‘патладжан’, така и тези, които са извън тази мрежа – а също и типовете дублетни отношения *патлиџан* // *патлаџан*. Ако разгледам как се отнася названието *патлаџан* в Западна България към градовете, ще достигна до интересни резултати. Вземам предвид не всички пунктове с *патлаџан* на карта № 36, а само пунктовете, които не са част от компактният източен ареал на *патлаџан*, и се оказва, че в около 62 % от тези пунктове присъствието на *патлаџан* или е в околийски град, или е в близост до околийския град. Така се очертава един от механизмите, чрез които книжовното *патлаџан* прониква и се разпространява в западния ареал на *патлиџан* – чрез градовете и влиянието, което техният узус оказва върху околните селища (фактор 3). Картата показва как около някои градове – Враца, София, Самоков, Кюстендил, Дупница, Благоевград, Гоце Делчев, Петрич – се оформят по-малки или по-големи микроареали (особено голям е около София), в които книжовният облик *патлаџан* функционира като единствено название или като дублетно название редом с характерното за западния ареал

⁷⁹ „Малък диалектен атлас на българския език“ на Ст. Стойков е останал непубликуван и впоследствие е загубен, но данните му са в основата на написаните от Ст. Стойков лингвогеографски статии.

патлицѝ̀н. Един поглед върху карта № 37, представяща в по-едър план отношенията между *патлицѝ̀н* и *патлаѝ̀н* в Източна България, само затвърждава направения въз основа на карта № 36 извод, че влиянието на градските говори върви ръка за ръка с книжовното влияние: в източния ареал, който се характеризира с *патлаѝ̀н*, се наблюдава покой на картата по отношение на фактор (3), влияние на градските говори, защото в този ареал – както в градовете, така и в останалите пунктове от мрежата – доминира книжовният облик.

Западното *патлицѝ̀н* също прониква в източния ареал на *патлаѝ̀н*, но в много по-малка степен, отколкото *патлаѝ̀н* прониква на запад. Това е така, защото в този случай факторите (2) влияние на книжовния език, и (3) влияние на градските говори са „извън играта“. Но тук се добавя един нов фактор – (4) преселването на население. Присъствието на *патлицѝ̀н* в Североизточна България (в 10 пункта в четириъгълника между Горна Оряховица, Исперих, Нови пазар и Елена) се дължи на преселване на население от Западна България, главно от Кюстендилско и Босилеградско, в периода между 1878 и 1920 г. и заселването му компактно основно в Омуртажко (Холиолчев 1966: 20). По този начин може да се обясни присъствието на *патлицѝ̀н* в около 59 % от случаите на неговото проникване в ареала на *патлаѝ̀н*, което показва, че миграцията е важен фактор за изграждането на ареалната картина.

Съществува още един фактор (5), който допринася за изграждането на по-различната ареална картина при названията за ‘патладжан’, и това е взаимодействието на западния разкъсан ареал на *патлицѝ̀н* и източния много по-компактен ареал на *патлаѝ̀н* по протежение на тяхната граница и изграждането на преходна зона между тях. На карта № 36 може да се види тази преходна зона в сиво, като в нея са включени пунктовете с дублетност на границата между двата ареала, и островчетата с тип А в ареала на тип В, разположени близо до изоглосата, разделяща двата ареала.

И един последен щрих в картината на взаимоотношенията между *патлицѝ̀н* и *патлаѝ̀н* ‘патладжан’ – тяхната дублетност (вж. карти №№ 36 и 37). Вече бяха посочени факторите, които допринасят както за некомпактността на ареала на *патлицѝ̀н* и компактността на ареала на *патлаѝ̀н* и тенденцията му да се разширява на запад в ареала на *патлицѝ̀н*, така и за изграждането на дублетни отношения между двата фонетични облика, каквито липсват при названията за ‘домат’. При анализа на дублетността може да се изхожда (а) от географското разположение на дублетността, или (б) от характера ѝ.

В досегашния анализ взех в по-голяма степен предвид къде е разположена дублетността *патлиџан* // *патлаџан* – дали в град, около град или в преходната зона, дали в зона, за която е известно, че има преселници в нея, дали е географски обвързана с пунктове със самостоятелна, недублетна, употреба на тип А в ареала на тип Б – и всичко това беше интерпретирано с оглед на факторите за изграждането на ареалната картина при ‘патладжан’. Сега ще обърна повече внимание на характера на дублетността (вж. карти №№ 36 и 37).

Методиката на събиране на материала в диалектните архиви позволява да бъде установено наличието на дублетност в дадено селище, но без да стане ясно кой от дублетите е по-старият и кой по-новият, или кой се употребява по-често и кой по-рядко, както е възможно въз основа на оценките на събирачите на данните за БДА (вж. 4.4). Затова под характер на дублетността *патлиџан* // *патлаџан* тук се има предвид да се отчете взаимоотношението между едно- и двусъставни названия.

Осъществява се почти цялата палитра от възможни взаимоотношения между *патлиџан* и *патлаџан* и в Западна България тя присъства в цялото си разнообразие (вж. карта № 36), докато в Източна България се наблюдават само три от типовете (вж. карта № 37), което напълно съответства на по-широкото разпространение на дублетността *патлиџан* // *патлаџан* в Западна България и по-ограниченото ѝ присъствие в Източна България: (1) *патлиџан* // *патлаџан*; (2) *патлиџан* // *патлиџан* (двусъставно название) // *патлаџан*; (3) *патлиџан* // *патлаџан* // *патлаџан* (двусъставно название); (4) *патлиџан* (двусъставно название) // *патлаџан*; (5) *патлиџан* // *патлаџан* (двусъставно название); (6) *патлиџан* (двусъставно название) // *патлаџан* (двусъставно название); (7) *патлиџан* (двусъставно название) // *патлаџан* // *патлаџан* (двусъставно название); (8) *патлиџан* // *патлиџан* (двусъставно название) // *патлаџан* // *патлаџан* (двусъставно название). Интерес представляват не отношенията, които са симетрични, т.е. широко разпространеният тип (1) *патлиџан* // *патлаџан*, много редкият тип (6) *патлиџан* (съст.) // *патлаџан* (съст.) и единично засвидетелстваният в Кюстендил тип (8) *патлиџан* // *патлиџан* (съст.) // *патлаџан* // *патлаџан* (съст.). Заключение позволяват несиметричните отношения, при които в дублетно взаимоотношение влизат едносъставно название при единия фонетичен облик и двусъставно название при другия фонетичен облик.

Дублетността от типа (2) *патлиџан* // *патлиџан* (съст.) // *патлаџан* показва превес на фонетичния облик *патлиџан* в съответните пунктове и се открива напълно според

очакванията в западния ареал на *патлицѝ̀н*. Вероятно дублетността от типа (4) *патлицѝ̀н* (съст.) // *патлаѝ̀н* е следващ етап в развоя на дублетността от типа (2), тя също подсказва вероятната изконност на фонетичния облик *патлицѝ̀н* в съответните пунктове и се открива, както е и логично, в западния ареал на *патлицѝ̀н*.

Типовете (3) *патлицѝ̀н* // *патлаѝ̀н* // *патлаѝ̀н* (съст.) и (5) *патлицѝ̀н* // *патлаѝ̀н* (съст.) са много по-редки и свидетелстват за превес на фонетичния облик *патлаѝ̀н* в съответните пунктове. Единият пункт с типа (3) в Североизточна България и другият в София изглеждат съвсем на място, както и пунктовете с типа (5) в Благоевград и южно от Елин Пелин. Разположението на тези типове дублетност в градски центрове в Западна България или в близост до тях говори за силно влияние на книжовния език в съответните центрове.

Типът (7) *патлицѝ̀н* (съст.) // *патлаѝ̀н* // *патлаѝ̀н* (съст.) само на пръв поглед е несиметричен. Всъщност той е вариант на типа (8) *патлицѝ̀н* // *патлицѝ̀н* (съст.) // *патлаѝ̀н* // *патлаѝ̀н* (съст.) и подобно на него се открива в градски център – в Гоце Делчев. И за Кюстендил, където е регистриран типът дублетност (8), и за Гоце Делчев ясно се разграничават диалектният пласт – *син патлицѝ̀н* в Гоце Делчев и *патлицѝ̀н* и *мòдар патлицѝ̀н* в Кюстендил, от книжовния пласт – термини *патлаѝ̀н* и *с̀н патлаѝ̀н*. Особено очевидно е това за градския говор на Кюстендил, където разграничението диалектно / книжовно се проявява и по линия на определенията *мòдар* / *син*.

Варирането едносъставно // двусъставно название в рамките на типа патлаѝ̀н

4.26. Още първият поглед към карта № 38 показва, че ареалното отношение между едносъставните и двусъставните названия с компонент *патлаѝ̀н* не се вписва в никой от познатите типове макрочленения. Поради некомпактността на ареалите човек може да си помисли даже, че не може да се говори за каквото и да било членение на българската езикова територия по отношение на тези два варианта. Всъщност обаче такова едно заключение би било прибързано, тъй като не може да се каже, че двата типа нямат ареали или че са разположени произволно. Те стоят в някакво отношение един спрямо друг и въпросът е какво е то.

Двусъставният тип название е разпространен в западнобългарския ареал, в североизточния ареал и в един много интересен ареал по течението на р. Марица, обхващащ и някои говори в Източните Родопи (за ареала покрай Марица вж. [4.37](#)). Ареалът на типа определение +

патлацѝн е некомпактен, като е особено разкъсан в Югозападна България и в Средна Северна България в зоната на балканските говори (в Плевенско-Ловешко-Троянско-Пирдопско и в Свищовско-Павликенско-Беленско-Русенско-Горнооряховско-Великотърновско-Еленско-Сливенско). В рамките на ареала на типа определение + *патлацѝн* почти не се наблюдават компактни зони с изключение на Кюстендилско-Дупнишко-Благоевградско и Ихтиманско-Панагюрско в югозападните говори.

Ареалът на едносъставния тип *патлацѝн* е също некомпактен, но като обхват е общобългарски. За разлика от ареала на двусъставните названия в него се очертават няколко по-компактни зони особено в Югоизточна България, но също и в Североизточна България (няколко отделни зони в ареала на балканските говори) и в най-малка степен в Югозападна България. Ареалът е по-разкъсан в западна България, като едносъставните названия са особено нехарактерни за Северозападна и за Средна Западна България. 67 % от околийските градове в мрежата на названията за ‘патладжан’ имат едносъставния тип название, което вече само по себе си подсказва, че това е и книжовното название за ‘патладжан’, разбира се, във фонетичния му облик *патлацѝн* (вж. по-горе в [4.25](#) библиографската препратка към речниците на българския книжовен език). Фактът, че относителният дял на градовете в рамките на едносъставния тип название е 11 %, което е доста по-високо от дела на градовете при двусъставните названия (там този дял е 2.5 %), навежда на мисълта, че и градските говори може би играят роля за разпространението на едносъставните названия.

Дублетността между двусъставните и едносъставните названия е разпространена в рамките на западно-северния ареал на двусъставните названия. В 86 % от случаите тя се осъществява на границата между ареал на едносъставно и ареал на двусъставно название за ‘патладжан’, което показва, че най-важният фактор за възникването ѝ е ареалното взаимодействие на едно- и двусъставните названия. Интересно е да се отбележи, че 23 % от всички случаи на дублетност са в околийски градове. Това означава, че при дублетността едно- // двусъставно название относителният дял на околийските градове е най-висок (за сравнение ще посоча, че при двусъставните названия той е едва 2.5 %, а при едносъставните – 11 %), и следователно градските говори са вторият по значимост фактор за възникване на дублетността, което отговаря на предварителното ми очакване в градския говор да се срещат книжовното влияние, т.е. в този случай едносъставното название *патлацѝн*, и влиянието на околните диалекти, т.е. двусъставно название.

4.27. Географското разположение на едносъставния и двусъставния тип един спрямо друг, както и ялната обвързаност на дублетността между тях с ареалното им взаимодействие, категорично води към заключението, че отношенията между едносъставното и двусъставното название са пространствени, т.е. хетеронимни, а не са плод на вътрешносистемно вариране на двата типа в рамките на отделните диалекти. Следователно не може да се мисли за развой *патладжан* > дублетност определение + *патладжан* // *патладжан* > определение + *патладжан*, и не може да се направи изводът, че там, където сега се наблюдава типът определение + *патладжан*, преди е било разпространено едносъставното название *патладжан*. Този извод обаче противоречи на структурата на двусъставните названия, която предполага, че те са образувани от едносъставното название. Единственият начин за разрешаване на противоречието между ареалните данни и сценария, задаван от структурата на двата типа названия, е да се включат в обяснението названията за ‘домат’, тъй като е напълно възможно развойт *патладжан* > определение + *патладжан* да се е осъществил в рамките на отношенията между названията за ‘патладжан’ и названията за ‘домат’.

Тъй като разполагам с ареални карти за двете явления, изградени по един и същи начин – автоматично въз основа на съответните мрежи от пунктове чрез метода диаграма на Вороной – на този етап на изследването картографската съпоставка между названията за ‘патладжан’ и за ‘домат’ може да се осъществи чрез наслагването на така очертаните ареали. Неизбежно е обаче съпоставката да е в някаква степен условна, тъй като мрежата от пунктове за изграждането на ареалната картина за ‘домат’ не съвпада с мрежата от пунктове за изграждането на ареалната картина за ‘патладжан’. По-нататък, след като се добавят данните от КИДР и ДА за названията за ‘домат’, ще бъде направена по-точна ареална съпоставка между двете явления въз основа на всички пунктове, за които има данни както за ‘домат’, така и за ‘патладжан’, и е възможно по този начин да бъдат коригирани, доразвити или допълнени някои от изводите, постигнати на базата на по-глобалната съпоставка на ниво ареали.

На карта № 39 се наслагват един върху друг ареалите на двусъставния тип название за ‘патладжан’ и типа *патладжан* за ‘домат’, като и в двата случая в съответните ареали са включени и зоните на дублетност с друг тип название. Картата ясно показва, че типът определение + *патладжан* за ‘патладжан’ е разпространен в ареала на *патладжан* ‘домат’, което е несъмнено указание, че двусъставният тип название за ‘патладжан’ възниква чрез

съотнасянето му с типа *патлАџан* ‘домат’. Същевременно обаче, въпреки съвпадението на двата ареала като най-общи очертания, на картата се вижда, че ареалът на *патлАџан* ‘домат’ е компактен, а на определение + *патлАџан* ‘патладжан’ – некомпактен. Това идва да подсказва, че освен отношението *патлАџан* ‘домат’ ~ определение + *патлАџан* ‘патладжан’, в така очертания на картата западно-северен ареал с вклиняване по Марица трябва да съществува и друг тип отношение между названията за ‘домат’ и названията за ‘патладжан’.

Карта № 40 изобразява отношението между ареалите на *патлАџан* ‘домат’ и *патлАџан* ‘патладжан’. Става ясно, че в очертания по-горе западно-северен ареал на отношението *патлАџан* ‘домат’ ~ определение + *патлАџан* ‘патладжан’ се наблюдава и отношението *патлАџан* ‘домат’ ~ *патлАџан* ‘патладжан’, което обяснява некомпактното разпространение както на едносъставните, така и на двусъставните названия за ‘патладжан’ в западно-северния ареал. От карта № 40 се разбира обаче също и че отношението между ареала на *патлАџан* ‘домат’ и *патлАџан* ‘патладжан’ е по-различно от зависимостта на ареала на определение + *патлАџан* ‘патладжан’ от ареала на *патлАџан* ‘домат’, за която говорих по-горе. Ареалите на *патлАџан* ‘домат’ и *патлАџан* ‘патладжан’ не съвпадат: ареалът на *патлАџан* ‘патладжан’ е много по-обширен, може да се каже общобългарски, с различна степен на компактност, докато ареалът на *патлАџан* ‘домат’ може да се определи като северен, като в западната си част се простира по̀ на юг и в този смисъл не е некоректно да бъде наречен и западно-северен. Зоните, в които двата ареала не съвпадат, са тъкмо зоните на най-голяма компактност на ареала на *патлАџан* ‘патладжан’ – Родопите, между Марица и Тунджа, Странджа и част от балканските говори – и очевидно в тези зони има друго отношение между названията за ‘патладжан’ и ‘домат’.

Карта № 41 съпоставя ареала на едносъставното название *патлАџан* ‘патладжан’ с ареалите на *домат*, *фрѐнк*, *мехлѐ* и *маџаре*, които са обобщени в типа не-*патлАџан* ‘домат’. По отношение и на двата ареала се включват и зоните на дублетност с друг тип названия, но зоните на дублетност едно- // двусъставно название за ‘патладжан’ се дават като отделен подтип на картата, докато зоните на дублетност не-*патлАџан* // *патлАџан* ‘домат’ просто са част от ареалите с не-*патлАџан*, без да са обособени по някакъв специален начин. Вижда се, че най-компактните зони в ареала на *патлАџан* ‘патладжан’ – Родопите, междуречието на Марица и Тунджа, Странджа, част от балканските говори и в по-малка степен в най-югозападния ъгъл на България – съвпадат с ареала на не-*патлАџан* ‘домат’. Това ареално

разпределение води към заключението, че ако има не-*патлАџан* ‘домат’, то за ‘патладжан’ ще има едносъставно название. Интересното е, че обратното твърдение – ако има едносъставно название за ‘патладжан’, то названието за ‘домат’ ще бъде от типа не-*патлАџан* – не е вярно, тъй като, както вече стана ясно, едносъставният тип название *патлАџан* ‘патладжан’ влиза в два типа отношения с названията за ‘домат’: (а) *патлАџан* ‘патладжан’ ~ *патлАџан* ‘домат’, и (б) *патлАџан* ‘патладжан’ ~ не-*патлАџан* ‘домат’. Какво определя избора на типа отношения с названията за ‘домат’, на този етап на изследването остава неясно.

Карта № 42 е посветена на четвъртото принципно възможно отношение между названията за ‘патладжан’ и ‘домат’ в рамките на типа *патлАџан* – двусъставно название за ‘патладжан’ ~ не-*патлАџан* ‘домат’. То се наблюдава в некомпактен ареал, който е много по-малък в сравнение с ареалите на другите типове отношения и е разположен по периферията на ареала на не-*патлАџан* ‘домат’ – по течението на р. Марица, в Източните Родопи, по периферията на ареала на не-*патлАџан* ‘домат’ в зоната на балканските говори и в най-югозападния ъгъл на България в Петричко и Санданско. Отношението на двусъставния тип название за ‘патладжан’ с типа не-*патлАџан* ‘домат’ не прилича на обусловеността му от типа *патлАџан* ‘домат’, която се установи по-горе (вж. карта № 39), което заедно с ареалните му особености – много по-малки размери на ареала и разпространение по периферията на не-*патлАџан* ‘домат’ – подсказва, че то може би се е развило от отношенията определение + *патлАџан* ‘патладжан’ ~ *патлАџан* ‘домат’ или *патлАџан* ‘патладжан’ ~ не-*патлАџан* ‘домат’ през предходна фаза на дублетност в единия от членовете. На картата е показано къде има дублетност *патлАџан* // не-*патлАџан* ‘домат’ и къде – определение + *патлАџан* // *патлАџан* ‘патладжан’, и по този начин се потвърждава предположението, че отношението определение + *патлАџан* ~ не-*патлАџан* ‘домат’ е възниквало най-вероятно през предходна фаза на дублетност при един от членовете на отношението, или и при двата.

4.28. Следващата карта № 43 представя обобщено отношенията между названията за ‘патладжан’ с компонент *патлАџан* и термините за ‘домат’, разгледани досега на карти №№ 39–42. Вижда се как територията на България се разпределя между различните типове отношения, а извън държавните ни граници данните са откъслечни поради по-оскъдната информация за названията за ‘патладжан’ в тези зони.

Възможни са различни групирания в рамките на тези отношения. Например от гледище на членовете, изграждащи отношението, може да се говори за **основно отношение**, когато то е между основните типове названия, и за **комбинирано отношение** при дублетност при единия или и при двата члена. Таблица № 5 показва основните отношения на бял фон, а комбинираните – на сив, като разположението на клетките с комбинирано отношение насочва към мястото им в системата от отношения:

1. <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ не- <i>патлАџан</i> ‘домат’	7. <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ <i>патлАџан</i> // не- <i>патлАџан</i> ‘домат’	4. <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ <i>патлАџан</i> ‘домат’
3. <i>патлАџан</i> // определение + <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ не- <i>патлАџан</i> ‘домат’	9. <i>патлАџан</i> // определение + <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ <i>патлАџан</i> // не- <i>патлАџан</i> ‘домат’	6. <i>патлАџан</i> // определение + <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ <i>патлАџан</i> ‘домат’
2. определение + <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ не- <i>патлАџан</i> ‘домат’	8. определение + <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ <i>патлАџан</i> // не- <i>патлАџан</i> ‘домат’	5. определение + <i>патлАџан</i> ‘патладжан’ ~ <i>патлАџан</i> ‘домат’

Таблица № 5. Система от отношения названия за ‘патладжан’ с компонент *патлАџан* ~ ‘домат’ от гледище на изграждащите отношението членове

Ако обаче се изхожда не от състава на членовете, а от реалните развойни връзки между отделните отношения, се оказва необходимо към разделението на основни и комбинирани отношения да се добави и **йерархия на отношенията**: на първо ниво стоят отношенията, непроизводни от други, на второ ниво – производните от отношенията на първо ниво, а на трето ниво – производните от отношенията на второ ниво.

Интересно е да се разгледа дали разделението на основни и комбинирани отношения, както и йерархията, т.е. производността на отношенията едно от друго, има ареално изражение.

На първото ниво в системата от отношения стоят някои от основните отношения, представени в таблица № 5. Оказва се, че това са и отношенията с най-обширни ареали.

Отношение 1⁸⁰ – *патлАџан* ‘патладжан’ ~ не-*патлАџан* ‘домат’ – е може би отношението с най-компактен ареал. То е характерно за Югоизточна България, като се вклинява на север в зоната на балканските говори и се открива и в крайния югозападен ъгъл на България. Ако взема предвид и териториите извън държавните ни граници, бих окачествила този ареал като южен с вклиняване на север в зоната на балканските говори.

⁸⁰ В по-нататъшния анализ в [4.41](#) и [4.42](#) ареалът на отношение 1 се разглежда като зона на терминологично различаване на названията на домата и патладжана.

Отношение 4⁸¹ – *патлАџан* ‘патладжан’ ~ *патлАџан* ‘домат’ – има некомпактен западно-северен ареал, без част от балканските говори, в които има отношение 1. Отношение 4 се наблюдава и в няколко островни ареала в Югоизточна България – в Родопите, по течението на р. Марица, близо до държавната ни граница на изток от Тунджа.

Ареалът на отношение 5⁸² – определение + *патлАџан* ‘патладжан’ ~ *патлАџан* ‘домат’ – е много подобен на ареала на отношение 4 – западно-северен некомпактен ареал, който не обхваща част от балканските говори. Съпадението в ареалния обхват на двата типа е много интересно, още повече ако се вземе предвид как те се съотнасят един към друг. Ако трябва да потърся някакъв образ, за да опиша пространственото съотношение на типовете 4 и 5, бих могла да кажа, че отделните (микро)ареали на типовете 4 и 5 приличат на парчета от пъзел, които заедно образуват един общ ареал (това се вижда особено добре на карта № 44).

Тъй като типове 4 и 5 приличат на „равностойни партньори“ в изграждането на техния общ ареал и съдейки по ареалните им отношения, не изглежда те да стоят в йерархични отношения, оставям тип 5 на първото ниво в системата от отношения, макар че е ясно, че типове 4 и 5 трябва да бъдат обединени в една група в рамките на първото ниво, а тип 1 им се противопоставя. Ареалните отношения между типове 4 и 5 свидетелстват, че тези две отношения са част от общ процес, но дали едното е производно от другото на този етап не може със сигурност да се твърди⁸³.

На второ ниво в системата от отношения стоят почти всички останали отношения. На това ниво те са комбинирани и са резултат от взаимодействието на отношенията от първото ниво.

Типът 6 – *патлАџан* // определение + *патлАџан* ‘патладжан’ ~ *патлАџан* ‘домат’ – стои както в структурно, така и в ареално отношение между типовете 4 и 5 и е получен вследствие на ареалното им взаимодействие – може да се опише процесът като наслагване на ареалите на два хетеронима и образуване на зони на дублетност в граничните зони между тях. Затова не е учудващо, че той се открива в техния западно-северен ареал и че участва заедно с тях в неговото изграждане (вж. карта № 44).

⁸¹ Отношение 4 се разглежда в [4.42](#) като етап 3б в категоризацията на домата и патладжана.

⁸² В [4.42](#) отношение 5 се интерпретира като етап 4б в категоризацията на домата и патладжана.

⁸³ Повече светлина върху този развой може да хвърли едва включването на проблема за категоризацията на двете растения в анализа ми, вж. [4.42](#) и [4.59–4.61](#).

Комбинираният тип 7. *патлаџан* ‘патладжан’ ~ *патлаџан* // не-*патлаџан* ‘домат’ стои структурно и ареално между 1 и 4 (вж. карта № 45). Ареалът му е много по-малък от ареалите на типове 1 и 4. Тип 7 е разпространен особено там, където са най-раздробените и вероятно реликтови части на ареала на тип 4 – в Югоизточна България и по-конкретно по течението на р. Марица, между р. Марица и р. Тунджа, в Родопите, между р. Тунджа и Черно море. Друго интересно наблюдение е, че тип 7 е разпространен обикновено на границата между типове 1 и 4 освен когато го виждаме откъснат от ареала на тип 1 (например в няколко островни ареала в Югозападна България). Това позволява да се предположи, че днешните ареали на тип 7 някога са били част от ареала на тип 4 и възникването на тип 7 се дължи на разпространението на типа не-*патлаџан* ‘домат’ (обикновено *домат*, епизодично *мехлè*) в ареала на *патлаџан* ‘домат’, което преминава през фаза на дублетност *патлаџан* // не-*патлаџан* ‘домат’ и понякога е скокообразно⁸⁴. Разбира се, за малка част от ареала на тип 7 – там, където се конкурират *патлаџан* и *фрèнк* ‘домат’ – може да се допусне в миналото принадлежност към ареала на тип 1. *патлаџан* ‘патладжан’ ~ не-*патлаџан* ‘домат’⁸⁵.

Плод на ареалното взаимодействие на основните типове 1 и 5 са комбинираните типове 3, 8 и 9, както личи от разпространението им на границата между ареалите на тип 1 и тип 5. На карта № 46 е представено това ареално взаимодействие, като заедно с тип 5 са дадени и свързаните с него типове 4 и 6 (за по-голяма четивност на картата трите типа са обобщени).

При това ареално взаимодействие е възможен сценарий, при който вследствие на взаимодействие на ареалите на типове 5 и 1 се стига до дублетност във втория член на опозицията и до възникването на комбинирания тип 8. определение + *патлаџан* ‘патладжан’ ~ *патлаџан* // не-*патлаџан* ‘домат’. Тип 8 се наблюдава обикновено по периферията на тип 5, но има и няколко малки островни ареала с него, разположени във вътрешността на ареала на тип 5 в Югозападна България. Това означава, че контактът, водещ до появата на тип 8, се осъществява както на границата на ареалите на типове 5 и 1, така и във вътрешността на ареала на тип 5, когато не-*патлаџан* във варианта му *домат* се разпространява скокообразно в ареала на *патлаџан* ‘домат’.

Възможен е и друг сценарий, при който в резултат на взаимодействието на ареалите на типове 1 и 5 се стига до дублетност в първия член на опозицията и до появата по

⁸⁴ Вж. 4.5 за дублетността *домат* // *патлаџан* и 4.10 за дублетността *мехлè* // *патлаџан*.

⁸⁵ Вж. 4.8 за особеностите на дублетността *фрèнк* // *патлаџан* и 4.42 и 4.65–4.66 за фази 2 и 3а от категориалния и езиковия развой на отношенията между патладжана и домата.

периферията на тип 1 на комбинирания тип 3. *патлАџан* // определение + *патлАџан* ‘патладжан’ ~ не-*патлАџан* ‘домат’.

Много редкият тип 9. *патлАџан* // определение + *патлАџан* ‘патладжан’ ~ *патлАџан* // не-*патлАџан* ‘домат’ с дублетност и в двата члена на опозицията може чисто теоретически погледнато да бъде получен както по първия, така и по втория сценарий. По-вероятно е обаче той да е получаван по първия сценарий, тъй като е разпространен в няколко микроареала малко по-навътре в ареала на тип 5 – югозападно от Свищов, югозападно от Казанлък, северозападно от Пазарджик – което вероятно, както и в случаите с подобно разпространение на тип 8, се дължи на скокообразно разпространение на не-*патлАџан* ‘домат’.

На третото ниво в системата от отношения стои основният тип 2. определение + *патлАџан* ‘патладжан’ ~ не-*патлАџан* ‘домат’. По-горе, в [4.27](#), при анализа на карта № 42 се установи, че тип 2 се развива или от тип 1, или от тип 5. За разлика обаче от типове 3, 8 и 9, които са плод на ареалното взаимодействие на същите типове 1 и 5, тук, след като се премине през фаза с дублетност, представена от типовете 3 или 8, дублетността е преодоляна. Именно поради производността на тип 2 от намиращите се на второ ниво типове 3 и 8, той е поставен на трето ниво. Произходът и развоят на тип 2 обясняват както как се е стигнало до съчетаването на типа определение + *патлАџан* за ‘патладжан’ с типа не-*патлАџан* за ‘домат’, така и разпространението на тип 2 по периферията на ареала на тип 1, което е много подобно на разпространението на комбинирания типове 3 и 8, предхождащи тип 2 в съответните ареали (вж. карта № 46).

Мястото на тип 2 в системата от опозиции от гледище на структурата му е свързано с характеристиката му на основен тип (вж. таблица № 5). Но в ареално отношение тип 2 не се държи като другите основни типове 1, 4 и 5, които имат относително обширни ареали. Тип 2 има ограничено разпространение по периферията на тип 1.

В съответствие с позицията на тип 2 като основен тип от гледище на структурата на опозициите, комбинираният тип 3 заема мястото между тип 1 и 2, комбинираният тип 8 – между 2 и 5, а пък комбинираният тип 9 – между всички комбинирани типове и особено между комбинирания типове 3 и 6 (вж. таблица № 5). Другите два комбинирани типа 6 и 7 се характеризират в ареално отношение с две особености: (а) много по-малък размер на ареалите в сравнение с основните типове 1, 4 и 5; (б) разположение на ареала им между

основните типове, където се намира съответният комбиниран тип в структурно отношение – ареалът на тип 6 се намира между ареалите на типове 4 и 5, а ареалът на тип 7 – между ареалите на типове 1 и 4. Логично е да се очаква и при комбинираните типове 3, 8 и 9 да се наблюдават същите две особености, които се виждат при комбинираните типове 6 и 7. Първата особеност, свързана с размера на ареала, е налице. Но втората особеност, отнасяща се до местоположението му, липсва. Не може да се каже, че микроареалите на тип 3 се намират между ареалите на типове 1 и 2, тъй като те са разположени по периферията на тип 1. Нито може да се каже, че микроареалите на тип 8 са разположени между ареалите на типове 2 и 5, тъй като и те се откриват по периферията на тип 5. Не е вярно и че ареалите на тип 9 заемат междинно място между ареалите на типове 3 и 6, тъй като те се наблюдават в рамките на ареала на тип 5 (вж. карта № 46).

Може следователно да се заключи, че моделът на отношенията между различните опозиции, установен въз основа на структурата на членовете им и представен в таблица № 5, не работи добре в ареално отношение. За разлика от структурния, йерархичният модел представя не само развойните, но и пространствените отношения между отделните типове по адекватен начин (вж. [схема № 1](#)): (1) опозициите на първо ниво в модела имат най-големите ареали, които са основополагащи за ареалната картина; (2) опозициите на второ ниво се наблюдават в неголеми зони, получени от наслагването на ареалите на опозициите от първо ниво – явление, което прилича на възникването на зона на дублетност на границата на ареалите на два хетеронима; (3) тип 2 на трето ниво се държи ареално също като опозициите на второ ниво.

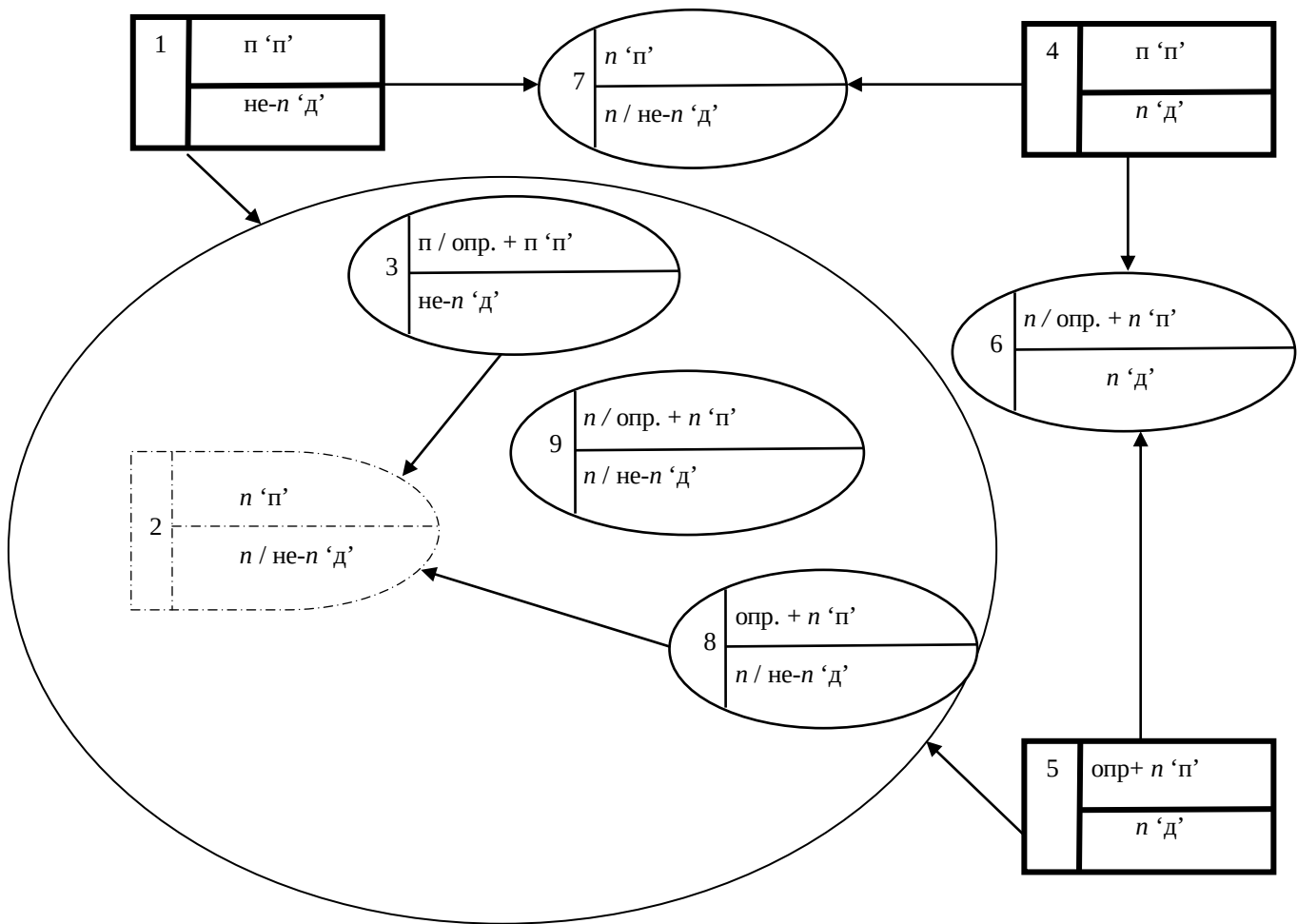

Схема № 1. Модел на развойните и пространствените отношения между названията за 'патладжан' с компонент патлАџан и названията за 'домат',⁸⁶

⁸⁶ По-плътните очертания на съответното отношение 'патладжан' ~ 'домат' обозначават отношенията от I ниво, по-тънките очертания – отношенията от II ниво, а пунктирните очертания – отношенията от III ниво. В схемата съкращенията се развързват по следния начин: *n* = патлАџан, 'п' = 'патладжан', 'д' = 'домат', опр. = определение.

Определения за ‘цвят’ в названията за ‘патладжан’

4.29. Определенията за ‘цвят’ при двусъставните названия за ‘патладжан’ са едни и същи – *мòр, мòрен, мòрав, мòдар, с̀̀н, ч̀̀рен (ц̀̀рен)* – независимо дали опорната дума е *патлА̀̀н* или *дом̀̀т*. От някои от тези двусъставни названия възникват универбатни названия. Общият атрибутивен компонент е достатъчно основание тези названия да бъдат разгледани заедно, още повече, че се оказва, че те са свързани и ареално, и като развой.

Мòр патлА̀̀н, мòр дом̀̀т, мòр

4.30. Карта № 47 представя названията за ‘патладжан’ с компонент *мòр*.

Мòр е рядка дума в българските диалекти със значение ‘морав, лилав’ (ИДРБЕ 1: 442) или ‘черен’ (във Велинград; БЕР 4: 237). Заета е от тур. *mor* ‘морав, лилав’ (< итал. *moro* < къснолат. *taurus* < гр. *μαῦρος* ‘негър’), като турската дума е проникнала и в други езици на Балканите и специално внимание заслужава варирането в значението на турската заемка между ‘тъмносин’ в сръбски и хърватски, ‘морав, лилав’ в български, сръбски и хърватски, ‘черен’ в словенски и български и ‘тъмносин, виолетов’ в албански (вж. БЕР 4: 237; за сръбски и хърватски вж. и Škaljić 1989: 466–467).

Макар че и *мор*, и *патлА̀̀н* са заети поотделно от турски в българските диалекти, съставното *мòр патлА̀̀н* може да се смята за директна турска заемка заради следните аргументи:

(1) Подобно съставно название присъства в турските диалекти, включително в някои турски диалекти в България: *mor badılcın* (във вилает Ерзинджан в Източна Турция), *mor baldıran* (в община Ерджиш във вилает Ван в Източна Турция) (DS 9: 3210), *mör patlidžān* (в турския диалект в Казанлък; Какук 1958: 248), *mor patlıcan* (в турския диалект във Видин; Németh 1965: 399).

(2) *Мòр* ‘морав’, ‘черен’ е рядка дума в българските диалекти, където повече се употребяват производни от *мòр*, например *мòрен, мòр’ан, мòрав, мòров*, при които чрез наставката се осъществява морфологична адаптация на турската заемка към българската езикова система. Следователно *мòр патлА̀̀н* стои най-близо до подобни турски названия за ‘патладжан’, без морфологична адаптация на определението.

(3) Разпространението на групата названия за ‘патладжан’ с компонент *mòr* в Североизточна България основно в зоната на мизийските говори (вж. карта № 47) също говори в полза на турски източник, тъй като в този район и сега живее компактно турско население, а в миналото то е било още по-многобройно, в градовете понякога и господстващо (вж. например Милетич 1902: 117 за изцяло турския характер на Омуртаг и Търговище в миналото). Това турско присъствие обяснява редица турски заемки със североизточен ареал (вж. Младенова, Д. 1999: 226).

И така, може да се предположи с висока степен на сигурност, че типът *mòr patlaçàn* и другите названия с компонент *mòr* в български тръгват от турското население в Североизточна България, т.е. има център в Североизточна България, който „излъчва“ този тип. От турскоезичното население типът *mor patlıcan* е проникнал и в езика на гагаузите, които са го занесли при преселването си в Бесарабия (ГРМС: 364).

Всички разновидности на названията за ‘патладжан’ с компонент *mòr* са разпространени в ясно очертан, макар и некомпактен, ареал в Североизточна България, основно в зоната на мизийските говори, но западната част на този ареал е вече на територията на балканските говори. Основният тип българско название за ‘патладжан’ с компонент *mòr* е типът *mòr patlaçàn*, който съответства и на изходното турско название. Но в същия ареал, в Росица, Омуртажко, има *mòr patlıçàn*, при което типичното за ареала определение *mòr* се е свързало с названието *patlıçàn* с типичен за западния ареал фонетичен облик. Обяснението за този фонетичен облик на опорната дума се крие в компактното заселване на население от Кюстендилско и Босилеградско в Омуртажко в периода 1880–1920 (вж. Холиолчев 1966: 20). Определението *mòr* се съчетава и с *domàt* в Гешаново, Добричко, в непосредствено съседство с типа *mòr patlaçàn*. Универбатът *mòr*, получен вероятно от съставното название *mòr patlaçàn*, се употребява в три пункта, разположени надалеч един от друг, но всичките все в ареала на названията с компонент *mòr*. Развоят *mòr patlaçàn* > *mòr* има точен семантичен паралел в румънските мунтенски и молдовски диалекти и в румънския книжовен език: *pătlăgea vânăță* букв. ‘морав патладжан’ > *vânăță* ‘морав’ (същ. ж. р.)⁸⁷. Затова възниква въпросът дали не става дума за общ процес в българските и румънските диалекти, още

⁸⁷ Вж. DLR 13/3: 792 и появата тук и там на субстантивизираното едносъставно название *vinete* в мн. ч. на картата за ‘патладжан’ в ALM 2: карта № 933.

повече че *мòр* ‘патладжан’ се появява в ареал, типичен за заемки от румънски в българските диалекти (вж. карта № 120 у Младенов 2008 [1970]: 312).

По отношение на дублетността прави впечатление, от една страна, отсъствието на дублетност между универбата *мòр* и изходното за него съставно название *мòр патлацàн*, което не съответства на изискването за успоредна употреба на универбата и съставното название (Dokulil 1962: 115). От друга страна, разпространението на дублетността със съставни названия с компонент *с̀̀н* (*с̀̀н патлацàн*, *с̀̀н домàт*) в западната периферия на ареала (вж. карта № 47) подсказва, че тази дублетност се дължи на контакта на ареала на съставни названия с компонент *с̀̀н* с ареала на названия с компонент *мòр*.

Мòрен патлацàн, мòрени думàти, мòрену

4.31. Прилагателното *мòрен* е производно от *мòр* със суфикс *-ен* (БЕР 4: 242). То е разпространено в мизийските и в родопските говори, а значението му се движи между ‘морав, виолетов’ и ‘черен’ (ИДРБЕ 1: 442; БЕР 4: 242). Обаче названията за ‘патладжан’ с компонент *мòрен* са разпространени само в мизийския ареал на прилагателното *мòрен*. Това показва, че макар ареалът на прилагателното *мòрен* да играе без съмнение роля за разпространението на названията за ‘патладжан’ с компонент *мòрен*, водещият фактор е друг: наличието на център в Североизточна България – турскоезичното население в този ареал, от който център тръгва типът названия за ‘патладжан’ с компонент *мòр*. Названията за ‘патладжан’ с производни от *мòр* – *мòрен*, *мòрав*, *мòров*, които за разлика от *мòр* са морфологично адаптирани към българската езикова система, е логично да са свързани със същия този център в Североизточна България, от който тръгват и названията с компонент *мòр*.

И трите названия с компонент *мòрен* – *мòрен патлацàн*, *мòрени домàти* и универбатът *мòрену* – са съсредоточени в един и същи ареал в Североизточна България в зоната на мизийските говори (вж. карта № 48). Този ареал е добре очертан и доста компактен. Фактът, че универбатът *мòрену* е от среден род и има съставно название *мòрену домàти*, също от среден род, води към извода, че най-вероятно е осъществена универбизация на съставното название *мòрену домàти*, а не на съставното название *мòрен патлацàн*.

Може да се предполага, че *мòрен патлацàн* е най-старото от трите названия, тъй като то е най-близо до първоначалното за североизточния център *мòр патлацàн* < тур. *mor pitlican*.

Мòрен патлацàн е и единственото от трите названия за ‘патладжан’ с компонент *мòрен*, което е засвидетелствано във възрожденската книжнина. Откривам го най-рано в писмо до Васил Манчев, писано през 1869 г. от група съотечественици, заточени в Диарбекир. Първият, който е подписал писмото и вероятно е писал и самото писмо, е свищовлията Иван А. Иванов (Манчев 1982: 133). Според ВА *морен патлъджан* употребява в своите произведения („Пиян баща убиец на децата си“, 1879 г.; „Богдан“, 1887 г.) и Илия Блъсков, чийто живот е преминал на различни места в Североизточна България, най-дълго в Шумен. Тези данни позволяват да се заключи, че през 60-те години на XIX в. типът *мòрен патлацàн* вече се е употребявал в Североизточна България.

Най-вероятно *мòрени домàти* следва по хронология *мòрен патлацàн*, тъй като очевидно възникването му е свързано с налагането на определението *мòрен* в съставното название *мòрен патлацàн* (а за пренасянето на изконното название за ‘домат’ *домàт* върху патладжана вж. по-надолу в [4.42](#) и [4.70–4.72](#)). Най-късно е названието *мòрену*, ако се съди по обвързаността му с *мòрени домàти*.

Знаменателно е, че наблюденията върху дублетността потвърждават тази хронология на термините. Най-новият термин – *мòрену*, се употребява в огромната част от случаите (70 %) в дублетни отношения и при него „ветрилото“ от дублетни отношения е много широко разгърнато: виждаме го в дублетни отношения с *мòрен патлацàн* и *с̀̀ни домàти*, с *мòрени домàти* и название за ‘патладжан’ с друго определение от корен *мор-*, със *с̀̀н патлацàн*, със *с̀̀ни домàти* или с название с друго определение от корен *мор-*. Тази висока степен на дублетност и широкият спектър от възможни дублетни отношения потвърждават, че това е най-късният термин. При *мòрени домàти* дублетността е доста по-ниска, отколкото при *мòрену*, което подсказва, че това е едно по-стабилно и съответно по-старо название от *мòрену*: в 44 % от случаите с *мòрени домàти* се наблюдава дублетност с друго название, свързано с определение за ‘цвят’. Ако се отчита и дублетността с едносъставното название *патлацàн*, дублетността при *мòрени домàти* се качва на 56 %. „Палитрата“ на дублетността при *мòрени домàти* е по-бедна, отколкото при *мòрену*: наблюдава се дублетност със *с̀̀н патлацàн*, с *мòрену* и название с друго определение от корен *мор-*, с *мòрен патлацàн* и с *патлацàн*. Най-ниска е степента на дублетност при *мòрен патлацàн* и това е в съгласие с неговата най-голяма старинност в групата на названията за ‘патладжан’ с компонент *мòрен*. Дублетността при *мòрен патлацàн* е в 31 % от случаите (или в 39 %, когато се отчита и

дублетността с едносъставното название *патлаџан*) и може да бъде с *мòрени домàти*, с *мòрену* и *с̀̀ни домàти* или с название с друго определение от корен *мор-* (а също и с *патлаџан*).

Дублетните отношения на названията с компонент *мòрен* може да се разделят на четири групи (вж. карта № 48): (1) дублетност в рамките на названията с компонент *мòрен*; (2) дублетност с название с друго определение от корен *мор-*; (3) дублетност с название с определение *с̀̀н*; (4) дублетност с едносъставното название *патлаџан*. Оставям настрана дублетността от четвъртата група, тъй като на нея се спрях в рамките на дублетността между едносъставните и двусъставните названия с компонент *патлаџан*. В първата група са реализирани всички възможни дублетни отношения: *мòрену* // *мòрени домàти*, *мòрену* // *мòрен патлаџан*, *мòрени домàти* // *мòрен патлаџан*. Дублетните отношения между названията с компонент *мòрен* свидетелстват за тяхната тясна обвързаност, например дублетността *мòрен патлаџан* // *мòрени домàти* потвърждава, че *мòрени домàти* е възникнало на базата на *мòрен патлаџан*, по същия начин както дублетността *мòрену* // *мòрени домàти* подкрепя производността на *мòрену* от *мòрену домàти*. Дублетността от втората група – с название с друго определение от корен *мор-*, се дължи на действието на центъра в Североизточна България, излъчващ названията с компонент от корен *мор-*, а дублетността от третата група – с названия с компонент *син* (*с̀̀н патлаџан*, *с̀̀н домàт*) говори за проникването, вероятно от запад, на този тип названия в североизточния ареал (вж. по-подробно [4.63](#)).

Мòрав патлаџан, мòрави домàти, мòрави, морàвки, мурувàк

4.32. Производното *мòрав* ‘виолетов’ и по-рядко ‘син’ от *мòр* (БЕР 4: 238) има, за разлика от *мòр* и *мòрен*, много по-обширно, почти общобългарско разпространение (според ДА, КИДР и ИДРБЕ 1: 442). Ареалът на названията за ‘патладжан’ с компонент *мòрав* също надхвърля значително североизточния ареал, в който се ограничават термините с компонент *мòр* или *мòрен*, и обхваща освен него също и Средна Западна България и широк пояс през Средна България, свързващ тези два ареала (вж. карта № 49).

Типът *мòрав патлаџан* характеризира два ареала, които не са свързани помежду си и са некомпактни – в Средна Западна България с облик *мòрав патлиџан* и в Североизточна България с облик *мòрав патлаџан*, който се открива и в източната периферия на ареала в

Средна Западна България, а също и в два пункта в югоизточна посока – в Пловдивско и в Ивайловград.

Типът *мòрави домàти* се намира в приблизително същите ареали, но в по-голяма степен в ареала в Средна Западна България, отколкото в този в Североизточна България.

Едносъставните названия с компонент *мòрав* се различават значително в ареално отношение.

Мурувàк е образувано със суфикс *-ак* от *мòров*, вариант на *мòрав* със суфикс *-ов* (БЕР 4: 239, 245), или може да се разглежда и като възникнало вследствие на универбизация заедно със суфиксация от *мòров патлацàн*. Този тип название е засвидетелстван още през 1859 г. под формата *морováци* у Г. С. Раковски (Раковски 1859: 68), а и по-късно го намирам в българо-френския речник на Нестор Марков от 1898 г. (ВА). Днес *мурувàк* се открива в няколко пункта в Североизточна България, там, където намирам и *мòрав патлацàн*, и е много интересно, че един от тези пунктове е Котел, родното място на Г. С. Раковски, т.е. присъствието на *мурувàк* в този ареал е твърде отдавнашно, още от средата на XIX в.

Морàвки е засвидетелствано еднократно и най-вероятно е производно на *мòрави* с допълнителна суфиксация и преместване на ударението. Възможно е обаче да е получено и от *мòрави патлацàни* чрез универбизация и суфиксация.

Мòрави е образувано чрез процес на универбизация от *мòрави патлацàни* или *мòрави домàти* и в сравнение с *мурувàк*, *морàвки*, а и с всяко едно от двусъставните названия, от които е образувано, има много по-обширно, макар и некомпактно разпространение. Ако двусъставните названия се групират ясно на североизток и в Средна Западна България, и само загатват ивицата, която съединява тези два ареала през средната част на България, то едносъставното название *мòрави* е основният тип, изграждащ тази ивица. *Мòрави* е разпространено, при това доста компактно, в източната част на ареала в Средна Западна България, потвърждава и оформя вклиняването му в североизточна посока, загатнато от *мòрави домàти*, и на югоизток по р. Марица, набелязано от *мòрав патлацàн*. Отличително за названията с компонент *мòрав* е преобладаването на едносъставните названия (53 %) над двусъставните (47 %), особено на фона на другите типове, при които се наблюдава универбизация: универбатът *мòр* съставлява 12 % от названията с компонент *мòр*, а универбатът *мòрену* – 31 % от названията с компонент *мòрен*. Следователно е нужно обяснение за високия дял на универбатите с компонент *мòрав* и особено на типа *мòрави*.

Една от възможностите е да се предположи, че процесът на универбизация е много по-напреднал при названията с компонент *мòрав*, вследствие на което изходните двусъставни названия са запазени по-слабо.

Има обаче и още един интересен момент в разпространението на *мòрави* – високият процент на употребата му в околйски градове – 35 %.

Струпването на толкова много особености в разпространението на *мòрави* – по-широко разпространение на универбата, отколкото на изходните двусъставни названия, употреба в градовете, специфично разпространение в средната част на България, а също и почти пълно отсъствие на дублетност между него и изходните за него двусъставни названия (само в София има дублетност *мòрави домàти // мòрави*) – води към предположението, че пътищата (вероятно заедно с употребата в градски говори) са факторът, който може да обясни всичко това. На карта № 49 са нанесени за ориентация съвременните първокласни и второкласни пътища поради по-голямата достъпност на информацията за тях в сравнение с пътната мрежа на предходните векове. Картата позволява категоричното заключение, че освен градските центрове пътищата са другият водещ фактор за разпространението на типа *мòрави*. Може да се предположи, че този тип название тръгва от София, като се разпространява по пътищата, често намирайки опора в по-големите градове – по-конкретно по пътя София – Ботевград – Севлиево – Велико Търново – Търговище..., по пътя София – Ихтиман – Пловдив – Хасково – Харманли..., по пътя София – Карлово – Казанлък..., по пътя София – Перник – Кюстендил..., по пътя София – Своге...

При дублетността прави впечатление почти пълното отсъствие на дублетност между отделните типове названия с компонент *мòрав*, като се изключи дублетността *мòрави домàти // мòрави* в София, която подсказва, че универбатът *мòрави* се е развил по-скоро от *мòрави домàти*, а не от *мòрави патлАцàни*. От дублетността с други двусъставни названия с определение за ‘цвят’ най-силно проявена е дублетността с названия с определение *син*, като дублетността със *сìн патлАцàн* се наблюдава в целия ареал на разпространение на термините с компонент *мòрав*, докато дублетността със *сìн домàт* е съсредоточена в по-западната част на ареала, без да достигне до североизточната му част. Дублетността с названия с друго определение от корен *мòр-* се открива, както може да се очаква, в характерния за тях североизточен ареал, а с *мòдар патлицàн* – в характерния за него ареал в Средна Западна България.

Карта № 49 заедно с направения до момента анализ позволява да се предположи как се е стигнало до съвременната ареална конфигурация при названията за ‘патладжан’ с компонент *мòрав*. Центърът в Североизточна България с типове *мòрав патлаџан*, *мòрави домàти* и *мурувàк* е може би по-ранният център на названията с компонент *мòрав*, ако се съди по фиксацията на типа *мурувàк* за този ареал още в средата на XIX в. и разпространението на типовете с компонент *мòр* и компонент *мòрен* в същия ареал. Вторият център, в Средна Западна България около София, е най-вероятно, но не задължително, по-късен и е напълно възможно той да е възникнал независимо от североизточния център, тъй като има всички предпоставки за това – широко разпространение на прилагателното *мòрав* в българските диалекти, включително и в този ареал, и фиксация на типа *mor patlican* в турския диалект на Видин (Németh 1965: 399), което подсказва присъствието му в турските диалекти, говорени в градове на Западна България. Последната стъпка в изграждането на съвременната ареална конфигурация на названията с компонент *мòрав* е експанзията по пътищата на универбата *мòрави*, като отправната точка на тази експанзия е ареалът в Средна Западна България с център София.

4.33. На карта № 50 са нанесени вече в по-обобщен вид всички типове названия от корен *мор-*, включително и типът *мòрски патлиџан* в Северна Македония, който остана до момента необсъден (вж. Киш 1996: 145 за връзката му с типа *мòр патлиџан*). Вижда се, че ареалът в Североизточна България в зоната на мизийските говори е най-добре очертаният и относително най-компактният. Този ареал се изгражда и от трите типа названия – с компонент *мòр*, с компонент *мòрен* и с компонент *мòрав* – като понякога те се застъпват един с друг. Интересно е при това ареалното отношение на трите типа един спрямо друг в рамките на североизточния ареал: *мòрен* е в центъра му, докато *мòр* и *мòрав* са в периферията му, което може би подсказва, че те са по-архаични от *мòрен*. Всичко това показва, че ареалът в Североизточна България вероятно е най-архаичният ареал на названия от корен *мор-*. Ареалът в Средна Западна България е навярно по-нов и той е характерен само за названията с компонент *мòрав*, а ивицата, изградена само от названия с компонент *мòрав* и свързваща двата ареала, е най-нова.

Мòдар патлицàн, мòдри домàти

4.34. Прилагателното *мòдър* със значение ‘син’ е наследено от праславянски (БЕР 4: 202–203) и е разпространено основно в Средна Западна България и Източна и Южна Македония (ДА, КИДР). В рамките на ареала на *мòдар* в Средна Западна България са разпространени съставните названия за ‘патладжан’ *мòдар патлицàн* и много по-рядко *мòдри домàти*, което се открива в североизточната периферия на ареала на *мòдар патлицàн* (вж. карта № 51).

Същото определение се среща и в сръбски и хърватски названия за ‘патладжан’: *modri patliġân*, *modri patliġan* (RjA 9: 702), *модар петлижан*, *модар патлужан*, *модар парадајз* (по Южна Морава, вж. Марковић 1997: 15–16). Може да се очаква да се открие названието *модри патлицан* и в македонски диалекти, ако се съди по книжовната му употреба (вж. РМЈ 2: 142).

Дублетност с други термини с определение за ‘цвят’ се наблюдава само при *мòдар патлицàн*. Най-често дублетността е със *сìн патлицàн*, малко по-рядко със *сìни домàти*, еднократно с рядкото едносъставно название *домàти* (вероятно възникнало от съответни двусъставни названия) и еднократно с *мòрав патлицàн* (вж. карта № 51).

Косвено някаква светлина върху хронологията на термина *мòдар патлицàн* хвърля наличието му в Антоново, Омуртажко (вж. карта № 51). Известно е, че между Освобождението и 1918–1920, но основно в периода 1880–1908 в Омуртажко се заселват преселници от Кюстендилско и Босилеградско (Холиолчев 1966: 20) и присъствието на термина в диалекта на преселниците е доказателство, че в момента на изселването, т.е. 1880–1908 г., в Средна Западна България вече се е употребявал терминът *мòдар патлицàн*.

Сìн патлАцàн, сìни домàти

4.35. Названията за ‘патладжан’ с определение за ‘цвят’ *сìн* са най-широко разпространеният тип двусъставни названия в българските диалекти (вж. карта № 52).

Двата фонетични облика – *сìн патлицàн* и *сìн патлацàн* – се разпределят географски, както може да се очаква, на запад и на изток. Но докато типът *сìн патлицàн* е разпространен много по-широко, а и по-компактно, особено на северозапад, ареалът на типа *сìн патлацàн* е по-малък и доста по-разкъсан – има го главно в североизточните български говори, по-компактно в западната част на балканските говори (Никополско, Свищовско, Павликенско,

Севлиевско, Габровско, Карловско, Казанлъшко, като на юг достига до Пловдивско и Асеновградско). В зоната на мизийските говори, за които са характерни названията с компонент *мòр*, *мòрен* или *мòрав*, *с̀̀н патла̀̀д̀̀н* присъства много по-малко и ареалът му тук е силно разкъсан. Типът *с̀̀н патла̀̀д̀̀н* прониква и в западния ареал на *с̀̀н патлѝ̀д̀̀н*. Интересно е, че в една четвърт от пунктовете със *с̀̀н патла̀̀д̀̀н* в западния ареал, всичките в Югозападна България и почти всичките в околнийски градове – се наблюдава или дублетност *с̀̀н патлѝ̀д̀̀н // с̀̀н патла̀̀д̀̀н*, или дублетност *патлѝ̀д̀̀н // патла̀̀д̀̀н // син патла̀̀д̀̀н*, или дублетност *патлѝ̀д̀̀н // с̀̀н патла̀̀д̀̀н*, което показва, че поне част от присъствието на *с̀̀н патла̀̀д̀̀н* в западния ареал може да се обясни с фонетично „окнижовновяване“ на формата *патлѝ̀д̀̀н* в *патла̀̀д̀̀н*.

Типът *с̀̀ни дом̀̀ти* се употребява в 84 % от пунктовете с название с компонент *дом̀̀ти* (срещу 6 % *мòрени дом̀̀ти*, 6 % *мòрави дом̀̀ти*, 3 % *дом̀̀ти*, 3 % *ч̀̀рни дом̀̀ти*, 1 % *мòдри дом̀̀ти*, 1 % *мòр дом̀̀ти*). *С̀̀ни дом̀̀ти* се открива повече в Западна България и по-малко в Североизточна България, и ареалът му е общо взето много подобен на ареала на *син патла̀̀д̀̀н* (вж. карта № 52). 21 % от пунктовете със *с̀̀н дом̀̀т* са в околнийски градове и те са открити на следващата карта № 53, където е показана и съвременната пътна мрежа. Може да се предположи, че разпространението на *с̀̀н дом̀̀т* е било скокообразно – от градски център в градски център, като придвижването е било по пътищата. От градските центрове типът се разпространява в околните селища. Картата позволява реконструкцията на този механизъм на разпространение за голяма част от ареала на *с̀̀ни дом̀̀ти*.

Както показват карти №№ 54 и 55, названията с определение *син* влизат в дублетни отношения с названия с компонент *мòдар*, названия с компонент *ч̀̀рен*, *ц̀̀рен* и названия с компонент *мор*, *мòрен* или *мòрав*. При това е интересно, че тази дублетност се съсредоточава в Югозападна България (главно в Средна Западна България) и в Североизточна България (вж. карта № 52). В Югозападна България ареалът на дублетност е разделен по следния начин – на север се разполага дублетността с названия с компонент *мòрав* (*мòрав патла̀̀д̀̀н*, *мòрави дом̀̀ти*, *мòрави*), на югозапад е дублетността с названия с компонент *мòдар*, а на югоизток дублетността с названия с компонент *ч̀̀рен*, *ц̀̀рен* (*ц̀̀рен патлѝ̀д̀̀н*, *ч̀̀рни дом̀̀ти*) (вж. карта № 54). В Североизточна България е разположена дублетността с названията с компоненти *мòр*, *мòрен*, *мòрав* и един пункт на дублетност с *ч̀̀рен патла̀̀д̀̀н* северно от Стара Загора (вж. карта № 55). Ако се опра на постигнатото разбиране за изграждането на

ареалната конфигурация на названията с компонент *мòрав* (вж. [4.32](#)), може да се смята, че зоната на конкуренция между тях и названията с компонент *с̀̀н* в Югозападна България първоначално е принадлежала към ареала на названията с компонент *с̀̀н*. Впрочем и за западната част на зоната на дублетност в Североизточна България може да се мисли, че названията с компонент *мòрав* са вторични, а названията с компонент *с̀̀н* – първични. Обаче за зоната на конкуренция между названията с компонент *с̀̀н* и названията с компонент *мòдар* се налага по-скоро обратният извод – че изконният тип в нея е типът *мòдар*, което обяснява защо названията с компонент *с̀̀н* присъстват само спорадично в нея. За дублетността между типовете *с̀̀н* и *ч̀̀рен* (*ц̀̀рен*) в Югозападна България и в южната част на североизточната зона на дублетност може да се предположи, че се дължи на проникване на типовете *ч̀̀рен патла̀̀н* (*ц̀̀рен патлѝ̀н*) и *ч̀̀рни дом̀̀ти* от характерния за тях южен ареал (вж. за този тип [4.36](#)).

Може да се очертае един обширен северозападен ареал, вклиняващ се в Югозападна България, в който названията с компонент *с̀̀н* не се конкурират с никой от другите типове названия с определение за ‘цвят’ (вж. карта № 52), а вследствие на направения анализ е ясно, че част от сегашната зона на дублетност (с названията с компонент *мòрав* и с названията с компонент *ч̀̀рен*, *ц̀̀рен*) в миналото също е била част от тази зона на безконкурентно присъствие на названията с компонент *с̀̀н*. Това позволява да се заключи, че изконна зона на названията с компонент *с̀̀н* е западнобългарският ареал, особено северозападната му част.

Интересно е, че названията с компонент *мòдар* ‘син’ също са обвързани със западнобългарския ареал и че употребата на определения със значение ‘син’ продължава и на запад в сръбски: по Южна Морава се употребяват съставни названия с определение *плав* или *модар*, и двете със значение ‘син’ – *плав патлѝ̀н*, *плав петлѝ̀жан*, *плав парада̀̀јз*, *модар петлѝ̀жан*, *модар патлужан*, *модар парада̀̀јз* (Марковић 1997: 15–16), а академичният речник на сръбския и хърватския език дава без локализация названията *modri patlì̀ĝan*, *modri patlì̀ĝan* (RjA 9: 702). Остава отворен въпросът дали съставните названия с определение със значение ‘син’ са възникнали самостоятелно в български и сръбски и хърватски или предават с домашни езикови средства турското *mor patlican*, *mor patlican*.

Чѐрен / цѐрен патлАџан, кар̀патлаџан, чѐрни дом̀ати

4.36. Ареалът на названията за ‘патладжан’ с определение със значение ‘черен’ е южен и обхваща територията между р. Струма и р. Тунджа. Ареалът е некомпактен, но същевременно ясно очертан.

Названия за ‘патладжан’ с определение ‘черен’ се откриват и другаде в балканския ареал. В сръбски и хърватски съществува названието *crni patliġan* (RjA 9: 702), в няколко селища в Северна Молдова е регистрирано названието *patlageli negri* (ALM 2: карта № 933), у албанци, напуснали района на Ниш през 1878 г. и, след престой в Косово и Солун, заселили се в Самсун в Турция, се употребява названието *patlixhan i zi* букв. ‘черен патладжан’ (по сведение на Кели Майнард). Пак в албански се открива и точно съответствие на бълг. *чѐрни дом̀ати* – *domate e zezë* (OАЕD: 177). Най-интересно от всички балкански съответствия е обаче *qara patlican*, употребявано в турския диалект на Видин (Németh 1965: 399). Тази турска диалектна форма, макар и регистрирана в по-отдалечен диалект, позволява да се предположи, че подобни форми съществуват и в турските диалекти в Югоизточна България или в европейската част на Турция, откъдето евентуално може да се изведе бълг. *кар̀патлаџан*. В турския диалект на Видин се употребява и още едно название с вътрешна форма ‘черен патладжан’: *siya patlican* (Németh 1965: 399).

Типът *чѐрен (цѐрен) патлАџан* предава с домашни езикови средства структурата на *кар̀патлаџан*, което се открива в югоизточната периферия на ареала му (вж. карта № 56). Фонетичният му вариант от източен тип *чѐрен (цѐрен) патлаџан* е застъпен много по-широко от фонетичния вариант от западен тип *чѐрен (цѐрен) патлиџан*. По-редкият тип *чѐрни дом̀ати* се открива общо взето по северната периферия на ареала.

Дублетността с други названия с определение за ‘цвят’ – със *с̀н патлАџан, с̀ни дом̀ати, м̀рави дом̀ати* и *м̀рски патлиџан* – е разположена по северната периферия на ареала, т.е. в зоните на контакт с ареалите на названия с компонент *с̀н* и на названия с компонент от корен *мор-*.

Изглежда пътищата играят роля в разпространението на този тип – това се вижда особено ясно за източната част на ареала при групирането на типовете *кар̀патлаџан* и *чѐрен патлаџан* покрай пътя Одрин – Пловдив – София в отсечката му Свиленград – Харманли –

Хасково – Първомай, но също и покрай пътя Одрин – Ивайловград – Крумовград (вж. карта № 56).

Най-вероятно съставните названия за ‘патладжан’ с определение ‘черен’ се появяват именно в този ареал вследствие на контакта с турски диалекти с подобен тип названия. Възможно, но напълно хипотетично, изглежда и обяснението на този тип названия с проникването на нов сорт патладжан с по-черна окраска (тук е мястото да вметна, че цветът на патладжана при различните сортове може силно да варира – от по-светло и доста тъмно лилаво, през черно дори до бяло). Струва ми се обаче, че ако ставаше дума за проникване на нов, по-черен сорт патладжан в този ареал, би трябвало да се наблюдава по-силно проявена дублетност с названията с компонент *сѝн* и с компонент *мор-* и то и във вътрешността на ареала, а не само в северната му периферия, както е сега.

Обобщение за названията за ‘патладжан’ с определение за ‘цвят’

4.37. На карта № 57 се вижда в по-обобщен вид географското разпределение на различните типове названия с определение за ‘цвят’. Названията с компонент от корен *мор-* се концентрират в Североизточна България в зоната на мизийските говори и в по-малка степен в Средна Западна България и Западна Македония, както и в една ивица между двата ареала. Типът с определение със значение ‘черен’ има по-скоро южен ареал. Типът с определение *мòдар* се концентрира в малък ареал в Средна Западна България, а типът с определение *сѝн* има най-голям ареал, който може да бъде определен като обширен западен ареал, но прониква в някаква степен и на изток, особено на североизток.

Интересно е, че типовете, които етимологически се свързват със съответни турски названия – с компонент от корен *мор-* и с определение със значение ‘черен’ – са по-характерни за Източна България, докато по-самостоятелните в етимологично отношение типове (с определения *сѝн* и *мòдар*) са западнобългарски.

В редица случаи – при *мòрави*, *сѝни домàти*, *карàпатлаџàн* и *чèрен патлаџàн* – картите позволяват да се проследи ролята на пътищата, а в някои случаи и на градовете, за разпространението на съответните типове, което вероятно подсказва, че тези типове названия са „хванати“ от картата в по-начална фаза на разпространението им. Особено

интересна е възможността да се види изграждането на „маркучоподобен ареал“⁸⁸ по протежението на пътя край Марица, така нареченият „диагонален път“ – основна пътна артерия, съединяваща Истанбул с Централна Европа и използвана в продължение на векове⁸⁹. По повод на разпространението на двусъставните названия вече беше отбелязан специфичният ареал по Марица и в Източните Родопи (вж. 4.26). Интересно е, че подобен ареал имат и редица други явления⁹⁰ и че той се простира всъщност покрай вървящия отчасти успоредно с Марица „диагонален път“ Истанбул – Одрин – Пловдив – София – Ниш – Белград. При названията за ‘патладжан’ този „маркучоподобен“ ареал се състои от западна част, изградена от идващите от Западна България, най-вероятно от София, типове с компонент *мòрав* и *сìн* (*мòрави*, *мòрав патлацàн* и *сìн патлацàн* и *сìни домàти*), и източна част, изградена от идващите от изток, вероятно откъм Одрин, типове *карàпатлацàн* и *чèрен патлацàн*, които се придвижват впрочем и по по-южния път Одрин – Ивайловград – Крумовград (вж. карта № 58). Има и други явления, при които маркучоподобният ареал по Марица е разделен на западна и източна част: *барабòй* || *патàти* ‘картофи’ (БДА 1: карта № 223; 3: карта № 253), *гùгла* || *кàпа* ‘калпак’ (БДА 1: карта № 248; 3: карта № 280).

ДУБЛЕТНОСТТА ПРИ НАЗВАНИЯТА ЗА ‘ПАТЛАДЖАН’. ОБОБЩЕНИЕ

4.38. В досегашното изложение многократно се обръщаше внимание на дублетността при названията за ‘патладжан’. Тук бих искала да обобщя в какви насоки се е движил анализът.

Ако при названията за ‘домат’ анализът на дублетността се опираше най-вече на характеристиките на дублетите, давани от събирачите на материала за БДА (вж. 4.4 за тези характеристики и конкретния анализ в 4.5–4.19), при названията за ‘патладжан’ поради отсъствието на такъв тип информация в диалектните архиви основните въпроси с оглед на дублетността са:

(15) *Между кои названия има дублетност?*

⁸⁸ Вж. Gluth, Lompa, Smolka 1982: 493–494 за „маркучоподобния“ ареал като индикатор за постъпателно движение на иновации покрай голям път.

⁸⁹ Вж. Jiřeček 1877 за този път по време на Античността, Средновековието и османската власт.

⁹⁰ Подобно разпространение по р. Марица се наблюдава и при други явления: *цàревица* (БДА 1: карта № 220; 3: карта № 250), *ластùна* ‘стебло на тиква, диня и др.’ (БДА 1: карта № 228; 3: карта № 258), *къна* ‘късам’ (БДА 1: карта № 271; 3: карта № 307), *вн* вместо *мн* в *тъмно* (БДА 1: карта № 76), *ср* вместо *стр* и *зр* вместо *здр* в *сестра*, *здрав* (БДА 1: карта № 73; 3: карта № 102), **Ъ** > *о* в *б’алтòк*, *жълтòк* (БДА 1: карта № 2), *нус* вместо *нос* (БДА 1: карта № 80; 3: карта № 45), *зъ* ‘ще’ (БДА 1: карта № 179; 3: карта № 206), *гъсèница* (БДА 1: карта № 238; 3: карта № 270).

(16) Къде се наблюдава дублетност?

Отговаряйки на тези два въпроса анализът на дублетността при названията за ‘патладжан’ успява, от една страна, да хвърли светлина върху факторите, които са довели до конкретните дублетни отношения, а от друга страна, да достигне и до някои заключения, свързани с развоя и хронологията на термините и на техните ареали.

Разположението на дублетността *патлАџан* // определение + *патлАџан* между ареалите на двата типа показва, че водещият фактор за установяването на дублетността е взаимодействието на двата ареала. Това позволява отношенията между едносъставните и двусъставните термини с компонент *патлАџан* да бъдат интерпретирани като пространствени отношения между хетероними, което от своя страна налага в сценария за възникването на двусъставните названия да бъде включено взаимодействието с названията за ‘домат’ (вж. по-подробно [4.26](#) и [4.27](#)). Взаимодействието на ареалите е основен фактор и при дублетността между названията с различен компонент за ‘цвят’, докато при дублетността между фонетичните варианти *патлаџан* // *патлиџан* този фактор играе само спомагателна роля (вж. [4.25](#)). На същия фактор се дължи и възникването на комбинираните типове опозиции ‘патладжан’ ~ ‘домат’ 6, 7, 3, 8 и 9 (вж. [4.28](#)).

Привързаността на дублетността към околнски градове насочва към градските говори като фактор за възникването на съответните дублетни отношения. Това се наблюдава при дублетността *патлиџан* // *патлаџан*, за чието географско разпределение факторът градски говори върви ръка за ръка с фактора влияние на книжовния език (вж. [4.25](#) и карти №№ 36 и 37). И за разпространението на дублетността *патлАџан* // определение + *патлАџан* допринася въздействието на градските говори, като в този случай по-значимият фактор е ареалното взаимодействие на двата типа, както беше казано по-горе (вж. [4.26](#) и карта № 38).

Начинът на събиране на материала също влияе върху ареалната картина и конкретно върху дублетността, както е показано при дублетността *патлиџан* // *патлаџан* (вж. [4.25](#)).

Понякога високата степен на дублетност и широкият спектър от дублетни отношения на даден хетероним позволяват да се заключи, че той е относително късен – така е например при *мòрену*. Обратно, по-ниската степен на дублетност и не тъй разнообразните дублетни отношения говорят за по-голяма стабилност и следователно по-голяма старинност на съответния хетероним, както е например при *мòрен патлаџан*. Този тип заключения въз

Прави впечатление, че двата ареала почти не се застъпват⁹¹. Тъй като дублетността е израз на нестабилност на съответните термини, характеризира ареал „в преход“, „в крачка“, ареалното разпределение на дублетността при названията за ‘домат’ и ‘патладжан’ показва интересна зависимост: където термините за ‘домат’ се отличават с нестабилност, там термините за ‘патладжан’ се отличават със стабилност. И обратно, където термините за ‘патладжан’ са нестабилни, там термините за ‘домат’ са стабилни. Това обвързва нестабилността при единия член на семантичното поле ‘домат’ ~ ‘патладжан’ със стабилността при другия и подсказва, че коренът на дублетността, поне отчасти, трябва да се търси във взаимоотношенията с другия член от семантичното поле.

Така се стига до следния въпрос, който ареално обвързва дублетността и семантичното поле:

(17) Как се съотнася в ареално отношение дублетността при единия член на семантичното поле с дублетността при другия член?

4.40. На следващата карта № 61 са представени типовете дублетност при названията за ‘патладжан’, като с някои от тях съм се занимавала подробно в хода на анализа, а други привличат сега за първи път вниманието ми. Тези типове дублетност са застъпени в различна степен и обхващат различни по размер некомпактни ареали, намиращи се винаги в рамките на обширния западно-северен ареал на дублетността при названията за ‘патладжан’.

Най-застъпената дублетност е между названия с компонент *патлаџан* и названия с компонент *домат* – в 47 % от пунктовете с дублетност и на практика в целия обширен западно-северен ареал с вклиняване по Марица. Почти същата степен на застъпеност (46 %) и ареален обхват има и дублетността между едносъставно и двусъставно название (за нея вж. подробно в [4.26](#) и карта № 38). Дублетността между фонетичните варианти *патлиџан* и *патлаџан* характеризира 28 % от пунктовете с дублетност и е съсредоточена в западния ареал (най-вече в югозападната му част с вклиняване по Марица) и съвсем малко в Североизточна България (вж. подробно за нея [4.25](#) и карти №№ 34, 36, 37). Дублетността между названия с различен компонент за ‘цвят’ обхваща 23 % от пунктовете с дублетност и ареалът ѝ е по-малък в сравнение с ареала на фонетичната дублетност – тя характеризира

⁹¹ Добавянето на данните от КИДР и ДА (вж. [4.44–4.53](#) и карти №№ 62–73) променя ареалната картина на дублетността при названията за ‘домат’, изградена въз основа на БДА, тъй като диалектните архиви отразяват и по-новите процеси, докато БДА е насочен към по-старото състояние на диалекта и съответно показва по-начална фаза от разволя на дублетността при термините за ‘домат’.

само югозападния ареал (с вклиняване по Марица), и то доста по-некомпактно, и североизточния ареал (вж. подробно за нея [4.30–4.36](#) и карти №№ 47–52, 54–57).

Дублетността между *магàре* и *патлАџан* (в един от пунктовете между *магàре* и *морàвки*) има малък ареал в Пловдивско, където е разпространен типът *магàре*, и делът ѝ е неголям – само 4 % от пунктовете с дублетност. Същевременно типът *магàре* се открива като самостоятелно название само в 42 % от случаите. Употребата му предимно като дублет на *патлАџан* говори за нестабилността му и вероятно късната му поява.

Дублетността между *патлАџан* и едносъставно название, производно от определение за ‘цвят’ е рядка – в 3 % от пунктовете с дублетност – и се открива много разпръснато в североизточния ареал.

СРЕЩАТА НА ПАТЛАДЖАНА И ДОМАТА НА БАЛКАНИТЕ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА КАТЕГОРИЗАЦИЯТА ИМ. „ПТИЧИ ПОГЛЕД“

4.41. Докато анализирах поотделно първо названията за ‘домат’, после названията за ‘патладжан’, се докосвах неведнъж до проблема за взаимодействието помежду им. Сега бих искала да обърна по-специално внимание на този въпрос. Същевременно се налага да разширя „кадъра“ отвъд българската езикова територия и доколкото е възможно да си съставя цялостна, макар и от птичи поглед, картина за това как двете растения идват на Балканите, как се осъществява взаимодействието между тях на категориално и на езиково равнище при срещата им и по-късно, при разпространението им на Балканския полуостров⁹².

Двете растения имат съвсем различен произход: докато доматиите произхождат от Южна Америка, откъдето в Европа ги пренасят испанците през първата половина на XVI в., вероятно след завладяването на Мексико в 1521 г. (Grewe 1987: 67), за родина на патладжана се смята Индия (Китанов 1986: 127–129).

Лингвистичните данни сочат три пътя на проникването на патладжана на Балканите, като и в трите случая етимон е персийското му название *badinġan*. Най-рано, още в VI в., той прониква с арабско посредничество във Византия (вж. LBG 6/5, 970, 979 за формите *μανζιζάνιον*, *ματζάνα*).

⁹² По-ранна версия на анализа на категоризацията на домата и патладжана на Балканите е публикувана в Младенова, Д. 2008, като тук много от основните положения са доразвити и модифицирани.

Вторият път, по който патладжанът идва на Балканите, може условно да бъде определен като западен: широко разпространеното новогръцко название на патладжана *μελιτζάνα*, а също и албанската форма *melíndzane* се извеждат от италианските форми *melanzana* (Ανδριώτης 1983: 203; Meyer 1891: 269)⁹³. Условността на определението „западен“ за този път идва от това, че самото италианско название *melanzana* се извежда с арабско посредничество от персийския етимон *badinġan*, като в Италия растението е известно от XIII в., а се отглежда от XIV в. (Prati 1951: 641). Същият персийски термин през арабски е проникнал и в множество други европейски езици: фр. *aubergine* < катал. *alberginia* < ар. *al-bādinjān* < перс. *bādinjān* (Dauzat, Dubois, Mitterand 1971: 56), итал. *petonciano*, исп., порт., вал. *berengena*, порт. *beringala*, катал. *alberginera* (Lokotsch 1975: № 161).

Третият път, по който се движи патладжанът към Балканския полуостров, е вероятно най-късен – след XIV в., но пък благодарение на него се изгражда най-обширният балкански ареал – с посредничеството на тур. *patlıcan*, *patlican* < осм. *badilcan* във всички балкански езици се настаняват продължителни на същия арабско-персийски етимон *badinġan* (Моллова 1964: 537; БЕР 5: 96; вж. формите в балканските езици в таблица № 1 в [3.4](#)).

Как идва доматиът на Балканите?

От гледище на взаимоотношенията между термините за ‘домат’ и термините за ‘патладжан’ на българската езикова територия може да се обособят две зони (вж. карта № 43): (а) **зона на терминологическо изравняване**, пълно или частично, между двата термина – северният ареал с термин *патлаџан* за ‘домат’ (на картата това са опозициите, означени в различни нюанси на сивото); и (б) **зона на терминологическо различаване** между названията на двете растения – останалата част от българската езикова територия, в която влизат и ареалите на *френк* и *маџаре* въпреки етимологичната им връзка с термините за ‘патладжан’.

Севернобългарската зона на изравняване между названията за ‘патладжан’ и ‘домат’ е част от обширна балканска зона на изравняване⁹⁴.

⁹³ Съществува и друго виждане за посоката на движение между италианските и гръцките форми, а именно, че засвидетелстваните през XII в. византийски форми *ματιζάνιον* и *μελιτζάνα*, продължаващи арабското название *badinġan* с промяна *b > m* са заети в Сицилия по свидетелството на арабския географ Идриси през XII в. и през среднолатинската форма **melanzana*, може би обвързвана с гр. *μελ-* ‘тъмен’, се стига до южноитал. *malanzana* и централно- и северноитал. *melanzana* (Kahane, H. und R. 1970: 400).

⁹⁴ Заслужава да се отбележи, че извън балканския ареал приравняване на названието на домата към названието на патладжана се наблюдава и на Кавказ (Siatkowski 2007: 150), което вероятно се дължи на контакта на този ареал с турски диалекти.

Тази балканска зона на изравняване включва освен севернобългарския ареал на *патлаџан*, също и румънските диалекти в Южна и Източна Румъния и в Молдова⁹⁵, голяма част от сръбските диалекти⁹⁶, турски диалекти⁹⁷, гагаузски⁹⁸, мегленорумънски⁹⁹, източната периферия на албанския диалектен континуум¹⁰⁰. Арумънски също познава изравняването между названието за ‘патладжан’ и ‘домат’, но единствено като реликтовото явление¹⁰¹, а в гръцки го откривам само на някои острови в източната периферия на гръцкия диалектен континуум¹⁰², за които може да се предполага контакт с турски.

Макар данните, с които разполагам, да покриват неравномерно балканския ареал, гръцките, арумънските и албанските данни създават впечатлението, че колкото се отива по на юг, толкова по-рехавя, по-некомпактна става зоната на изравняване. Ето защо възниква въпросът дали това не е свързано с настъплението от юг и съответно и по-компактното разпространение на юг на термина *домат*. Освен южнобългарския ареал с *домат* този тип название обхваща и румънските диалекти в Добруджа и Източна Мунтения¹⁰³, по-голямата част от гръцките диалекти¹⁰⁴, южните албански диалекти¹⁰⁵, арумънските диалекти (главно в

⁹⁵ *Pătlăgea* или *pătlăgea roșie* (и многобройни техни варианти, вж. за тях таблица № 1 в 3.4) има за ‘домат’ в Олтения, южната част на Трансилвания, Мунтения, Добруджа и Молдова (NALRR-Oltenia 3: карта № 464; ALRR-Transylvania 3: карта № 441; ALRR-Muntenia și Dobrogea 3: карта № 340; ALM 2: карта № 932; Siatkowski 2007: карта I.77 и стр. 152–154).

⁹⁶ Сръбското *patlidžan* означава основно ‘патладжан’, но южно от реките Дунав и Сава (и в един пункт в югозападната част на Войводина), в източната част на Черна гора и в източната част на Босна и Херцеговина се употребява и със значение ‘домат’, като около Пирот, в призренско-тимошките говори и по Южна Моравя формата е *petlidžan* (ОЛА 4: карта № 18, L 514; Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato и стр. 152–154; RjA 9: 702; Stachowski 1992: 54; Stachowski 1999: 115; Марковић 1997: 15–16, карта № 14).

⁹⁷ Значенията ‘патладжан’ и ‘домат’ имат турските диалектни названия *badılcan*, *baldırçan*, *badımcan*, *balcan*, *patlıcan*, *patlıcan* (DS 2: 466; 9: 3412; 12: 4439, 4441; Jusuf 1987: 176; Mollova 1971: 66).

⁹⁸ Срв. гагауз. *патлаџан* ‘домат’, мор *патлаџан* ‘патладжан’ (ГРМС: 364).

⁹⁹ Мегленорум. *pitligeán*, *patligeán*, *pritigeán*, *pitligeánă*, *paltăgeánkă* ‘домат’ и ‘патладжан’ (Wild 1983: карта № 78).

¹⁰⁰ В албански *patlixhan* (и неговите варианти) означава ‘патладжан’, но в гегийския диалект в Североизточна Албания, Косово и Северозападна Македония и в тоскийския диалект в Югоизточна Албания се употребява и със значение ‘домат’. Срв. и съставните названия *patlixhan i kuq* ‘домат’, букв. ‘червен патладжан’ (в Косово и в Самсун в Турция), *patlixhan i zi* ‘патладжан’, букв. ‘черен патладжан’ (Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato; Boretzky 1976: 103; за диалекта в Самсун сведенията съм получила от Кели Майнард).

¹⁰¹ Значението ‘домат’ на *pătărgeánă*, *păltigeánă* е съхранено само в две арумънски селища в Пинд при всеобщо значение ‘патладжан’ на арумънската дума (AliA 1: карта № 78; Parahagi 1974: 964).

¹⁰² Терминологично изравняване ми е известно само за гръцкия диалект на Крит при *μαϊζάνα* (Πάγκαλος 1960: 64), но на Родос се употребява за ‘домат’ [frangomelindz’ana] (Siatkowski 2007: 152) и *φραγκοβαζάνα* букв. ‘френски патладжан’, а за ‘патладжан’ – *βαζάνα* (Παπαχριστοδούλου 1969: 67, 70).

¹⁰³ Рум. *dumate (roșii)*, *dumati*, *dumade (roșii)*, *tumade* (ALRR-Muntenia și Dobrogea, 3: 340).

¹⁰⁴ Гр. *τομάτα* и [*dom’ati*] (ЛЕГ 2: 1691; Κωστάκης 1951: 48; Κωστάκης 1986: 309; Ανδριώτης 1983: 233; Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato) и *τομάτα* (Παπαγγέλου 2001: 1213–1214).

¹⁰⁵ Алб. *domate* (Çabej 1987: 475–476; Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato).

Гърция, но и в Македония)¹⁰⁶, турските диалекти¹⁰⁷, като в европейската част на Турция типът *domates, domatis* е единствен¹⁰⁸.

Настъплението на термина *домат* е част от проникването на домата заедно с неговото название *tomate* откъм Западна Европа през Италия, ако се съди по извеждането на гр. *τομάτα* от итал. *tomata* (Ανδριώτης 1983: 233). Известно е, че в Гърция домати идва през 1818 г. (Μπαμπινιώτης 1998: 1212), което показва, че изграждането на многоезичния южен балкански ареал с типа *домат* и съответно на южната балканска зона, в която се разграничават названията на домата и на патладжана, е ставало откъм 20-те години на XIX в. докъм средата на XX в.

В тази южна зона има и други названия, които се движат по същия „западен“ път, но които, за разлика от типа *домат*, имат много по-ограничено разпространение. Такъв е например случаят с проникването на италианското название на домата *pomo d'oro* букв. ‘златна ябълка’, в гръцките диалекти в западната част на Епир във формите *komondori* и *τά κομβουδώρα*, на някои от йонийските острови – Керкира, Кефалония и Закинтос – и в Северен Пелопонес във формата *romodoro* и на остров Кипър във формата *to pomilórin, to πομιλόριν*¹⁰⁹, а също сред арбърешите в Южна Италия във формата [puməd'ori], [pumd'ore]¹¹⁰ и в някои хърватски и сръбски диалекти по адриатическото крайбрежие във формите *pomidor, pomidora*¹¹¹.

В Югоизточна Европа домати достига и по трети път – през Централна Европа. За този трети път свидетелства широкото проникване на немското австрийско название на домати *Paradeiser, Paradeis* в Югоизточна Европа. Нем. австр. *Paradeiser, Paradeis* е съкратено от *Paradeisapfel*, букв. ‘райска ябълка’, което се е употребявало като название на ранни и червени сортове ябълки и е пренесено върху домата¹¹². Този тип название характеризира обширен многоезичен централноевропейски ареал¹¹³, който в голяма степен съответства на

¹⁰⁶ Арум. *dumată, dhumată, tomată* (AliA 1: карта № 78; Papahagi 1974: 506).

¹⁰⁷ Тур. *tomat* (с варианти *tomatis, tomatos, toma, tomas, tomata, tomate, tomati, tomete*) и *domat* (с варианти *domadı, domas, domata, domate, domatis, damates*) (DS 4: 1550; DS 10: 3954; DS 12: 4482, 4767).

¹⁰⁸ Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato.

¹⁰⁹ За разпространението на този тип названия в гръцките диалекти вж. Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato; Μπόγκας 1964: 193; Μπόγκας 1966: 29; Παπαγγέλου 2001: 950.

¹¹⁰ Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato.

¹¹¹ RjA 10: 676; OJA 4: карта № 18, L 514; Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato.

¹¹² Kluge 1960: 531; Martin 1963: 145; Siatkowski 2007: 148; Парашкевов 2007: 120.

¹¹³ Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. Tomato; OJA 4: карта № 18, L 514.

територията на Хабсбургската монархия. За Австрия, но също и за Бавария и отчасти за Вюртемберг, е известно, че възприемат доматиите в менюто си още във втората половина на XVIII в., докато в останалите немскоезични територии започват да ги ядат около началото на XX в. и тази различна хронология на проникването на домата се отразява и в названията му – в Австрия и в южните немски диалекти се употребява по-ранното название *Paradeisapfel* (*Paradiesapfel*, *Paradisappel*), австр. нем. *Paradeiser*, *Paradeis*, докато в северните немски диалекти е разпространен основно по-късният тип *Tomate* (Martin 1963: 139, 144). Може да се заключи, че тъкмо тези южни немскоезични територии, в които днес в различна степен е съхранен типът название *Paradeisapfel*, са един от ранните центрове, от които се разпространяват доматиите. Резултат от действието на този център е и многоезичният централноевропейски ареал, който обхваща освен по-голямата част от немските диалекти в Австрия с термин *Paradeiser* или *Paradeis* и немските диалекти в Южен Тирол в Северна Италия с термин *Paradeisapfel*¹¹⁴, също чешки моравски диалекти с термини *paradajka*, *paradajské jablíčko*, *paradajské jablko*, словашки диалекти с термини *paradajka*, *paradička*, югозападни украински диалекти с термин *paradyčka*, унгарските диалекти с термини *paradicsom*, *paradicska*, румънските диалекти в Западна Румъния – Банат, Западна Олтения, Кришана, Марамуреш и Трансилвания – с названия *paradaisă*, *paradaică*, *porodică*, *porodic*, *porodice*¹¹⁵, хърватски, боснийски и сръбски диалекти в Хърватско, Босна и Херцеговина и Войводина (и по-рядко в Северна Сърбия¹¹⁶ и Източна Черна гора) с термини *paradajz*, *paradajske*, *paradajka*, *paradička*, почти всички словенски диалекти с термин *paradajz*. Част от ареала са и калкираните названия, разпространени по периферията му: чеш. *rajské jablíčko*, *rajské jablko*, *rajče* (тук като частична калка на нем. *Paradeisapfel* се включва и чеш. *paradajské jablíčko*), словаш. *rajčijak*, *rajčina* и рядко срещаното хрв. *jàbučica*¹¹⁷.

¹¹⁴ Днес в Южна Германия по-старият тип *Paradiesapfel* вече е изместен от типа *Tomate*, срв. за миналото разпространение на типа *Paradiesapfel* в Южна Германия Martin 1963: 145, а за съвременното състояние – Siatkowski 2007: 148.

¹¹⁵ За румънската форма *paradaisă* и многобройните ѝ варианти и за възможния унгарски източник *paradicsom* на някои от формите вж. DLR 8/1: 88, а за разпространението в румънски срв. ALRR-Maramureş 2: карта № 432, ALRR-Transilvania 3: карта № 441, NALR-Crişana 3: карта № 564, NALRR-Oltenia 3: карта № 464. Тук е мястото да благодаря на колежата Дорин Урицеску, че ми предостави картата за ‘домат’ от кришанския регионален атлас и на Каталина Въгъшеску за нейната помощ да получа копие от картата в трансилванския атлас.

¹¹⁶ Конкретно за сръбския диалектен термин *paradajz* по Южна Морава може да се види у Марковић 1997: 15, 119. Бих искала да благодаря тук на Биляна Сикимич, че ме насочи към изследването на Й. Маркович и ми осигури и достъпа до него.

¹¹⁷ ОЛА 4: карта № 18, L 514; Siatkowski 2007: карта № I.77. QI-078. *Tomate*; Siatkowski 2007: 148–149.

4.42. И така, от гледище на отношенията между названията за ‘патладжан’ и названията за ‘домат’ в Югоизточна Европа се очертава, от една страна, **централна зона на изравняване** между названията на двете растения и от друга страна, две отделни, несвързани помежду им **зони на разграничаване**, в които няма връзка между названията на двете растения, тъй като в тези зони домати идва със своето име. Едната от зоните на разграничаване е на северозапад с централноевропейския тип название, продължител на нем. *Paradeisapfel*, *Paradeiser*, *Paradeis* за ‘домат’, а другата – на юг основно с типа *домàт*, но също и с по-малко разпространения тип *potodoro* (и вариантите му). Към южната зона на разграничаване спада и ареалът на бълг. *фрèнк* и тур. *frenk*, макар в миналото този ареал да е бил част от зоната на изравняване (вж. по-долу).

Ако, от една страна, се вземе предвид културноисторическата и езиковата информация за произхода на патладжана и домата и за пътищата на проникването им в Югоизточна Европа, а от друга страна – етимологичното значение ‘патладжан’ за термина *патлАџàн* (и балканските му съответствия) и наличието на обширна балканска зона на изравняване между названията на двете растения, се стига до извода, че когато домати пристига на Балканите, тук хората вече са познавали патладжана. Този извод обаче се нуждае от корекция, както показва анализът на най-богатите и подробни данни, с които разполагам – българските. Без съмнение на отделни места са познавали патладжана, но очевидно по това време той не е бил разпространен повсеместно на Балканския полуостров и в някои селища първо са се запознали с домата, а едва след това с патладжана. Че е станало именно така, може да се прецени по две особености в именуването на патладжана в българските диалекти:

(1) Първата особеност е назоваването на патладжана с двусъставни названия от типа определение за ‘цвят’ + *патлАџàн* (като например *сìн патлАџàн*) и разпространението им именно в ареала на *патлАџàн* ‘домат’¹¹⁸. По-логично е да очакваме да се добави определение за ‘цвят’ към названието за ‘домат’, ако домати е новодошлото растение в съответното селище.

(2) Втората особеност е пренасянето на етимологичното название за ‘домат’ върху патладжана при названията с компонент *домàт* – *сìни домàти*, *мòдри домàти*, *мòр домàти*,

¹¹⁸ Вж. [4.27](#) и карта № 39, [4.28](#) и карти №№ 43 и 44 за отношение 5. определение + *патлАџàн* ‘патладжан’ ~ *патлАџàн* ‘домат’ и [4.29–4.37](#) за конкретните възможни определения за ‘цвят’.

*мòрави домàти, мòрени домàти, чèрни домàти*¹¹⁹. Интересно е да се посочи, че и някои етнографски изследвания потвърждават, че първо е бил усвоен доматиът и едва след това патладжанът (вж. за Пирин Радева, Л. 1980: 354, 366).

Очакваното развитие – да се добави определение към названието за ‘домат’, а не към названието за ‘патладжан’, което да отрази категоризацията на новодошлия домати като вид патладжан – се е осъществило в турски, където доматиът е наречен ‘френски (=европейски) патладжан’. Този тип название и днес се употребява като локализъм в някои турски диалекти – *firek patlıcanı, frenk patlıcanı* (DS 5: 1868). Българската възрожденска книжнина подсказва, че в началото доматиът прониква сред българите именно с това турско название, което се открива и днес като дублетно в две селища в Тополовградско, а в едно село в Ивайловградско, също като дублетно название се употребява адаптираното *хрèнци патлажèни* (вж. по-подробно по-горе в 4.8). Типът *frenk patlıcanı* точно съответства на зададения от етимологичния анализ сценарий – пренос на етимологичното название на патладжана върху домата. Турските диалекти, в които се е осъществило оприличаването на домата на патладжана, наричам **зона на аналогия**.

Когнитивните изследвания са показали, че съществува едно равнище в йерархическата организация на категориите, определяно като базисно (означено със съкращението БРК на схеми №№ 2–11), на което хората обикновено категоризират и назовават нещата. Термините от базисното равнище по правило са структурно прости (например *маса*), а термините, които принадлежат на суббазисното равнище (означено със съкращението субБРК на схеми №№ 2–11), често са съставни (например *кухненска маса*). На базисното равнище може да бъдат намерени „най-добрите“ категории, тъй като на това равнище членовете на категорията А, от една страна, притежават най-много общи атрибути, а от друга, те максимално се отличават от членовете на съседната категория Б (Taylor 2003: 48–55).

При появата си на Балканите доматиът е категоризиран като периферен член на категорията ПАТЛАДЖАН, т.е. отговорът на въпроса „на какво прилича най-много новото растение?“, е бил: „на патладжана“¹²⁰.

¹¹⁹ Вж. 4.23 за този тип названия за ‘патладжан’ и 4.29–4.37 за конкретните възможни определения за ‘цвят’.

¹²⁰ Назоваването на новопоявило се растение с името на вече съществуващо, на което по някакви причини е оприличено, е обичаен процес в различни езици. Както беше казано по-горе в 4.41, в южните немски диалекти доматиът е наречен *Paradeisapfel, Paradiesapfel, Paradisappel* букв. ‘райска ябълка’ по сорт ранозреещи червени ябълки (Martin 1963: 145). Подобен характер имат и различни немски диалектни

В този **първи етап**, осъществен в турски диалекти, терминът *patlıcan* ‘патладжан’ и категорията ПАТЛАДЖАН принадлежат на базисното равнище, а терминът *frenk patlıcanı* ‘домат’ и категорията ДОМАТ – на суббазисното равнище (вж. схема № 2).

БРК	<i>patlıcan</i> ПАТЛАДЖАН
субБРК	<i>frenk patlıcanı</i> ДОМАТ

Схема № 2. Етап 1 в категоризацията

Следващата стъпка в категориалното развитие може да бъде представена схематично така (вж. схема № 3):

БРК	<i>patlıcan</i> ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ	
субБРК	<i>patlıcan</i> ПАТЛАДЖАН	<i>frenk patlıcanı</i> ДОМАТ

Схема № 3. Етап 2 в категоризацията

Вторият етап в категориалното развитие се характеризира с отслабването на „базисността“ на категорията ПАТЛАДЖАН и преместването ѝ на суббазисното равнище и промяната на обхвата на базисната категория – тя става ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ. Отношенията между *frenk patlıcanı* и *patlıcan* на суббазисното равнище са отношения между маркиран и немаркиран член на опозицията (Andersen 2001: 44–47). Навярно в същия тип взаимоотношение са били в миналото и бълг. *фрѐнк патлаџан* ‘домат’ и *патлаџан* ‘патладжан’, ако се съди по характера на днешните дублетни отношения между названията за ‘домат’ *фрѐнк* и *патлаџан* (вж. 4.8).

Трябва да се подчертае обаче, че характерното за етап 2 положение може да бъде запазено само ако се отглежда преди всичко патладжанът, а доматиът е рядкост. Усвояването и на

названия на картофа, от типа на *Erdapfel*, букв. ‘земни ябълки’ и *Grundbirne*, букв. ‘земни круши’ (вж. Martin 1963: 149). В българските диалекти картофът в Казанлъшко е наречен *гулийъ* по растението *Heliantus tuberosus* ‘земна ябълка’, а в Тетевенско и Великотърновско – *вдџики боп*, с което, от една страна, се указва, че картофът е донесен от Влашко, а от друга страна, той се категоризира като вид боб, *Phaseolus vulgaris* (Стойков 1957: 132–133). При назоваването на донесеното от Америка растение *Phaseolus vulgaris* в северните български диалекти и в българския книжовен език се използва *боб*, което в миналото се е употребявало за друго бобово растение – баклата, *Vicia faba*, а пък във Вардарска Македония е използвано названието на граха, *Pisum sativum*, *грах* (вж. БЕР 1: 59, 275–276; за разпространението вж. БДА-ОТ: карта № Л 30 и Киш 1996: карта № 11). В румънските диалекти в Марамуреш названието на царевицата е *mălai* (ALRM 1: карта № 67). В този случай се е осъществил пренос на названието на просото, *Panicum miliaceum*, върху новопоявилата се царевица (DLR 6: 232).

домата като градинска култура създава предпоставките за названието му и категорията ДОМАТ да преминат от суббазисното на базисното равнище на категоризация – **етап 3а** (вж. схема № 4 по-долу), а суббазисното равнище да бъде за различните сортове патладжан и домати. Именно този процес се отразява в отпадането на втората част на термина *frenk patlıcanı* и утвърждаването на термина *frenk* (с варианти *firek*, *firenk*, *frenk*) като название за ‘домат’ (DS 5: 1868). Този процес се е осъществил широко в турските диалекти, а също и в българските, ако се съди по по-широкото днешно разпространение на типа *frenk* / *фрèнк*, отколкото на типа *frenk patlıcanı* / *фрèнк патлаџан*. Чрез етап 3а части от зоната на аналогия се присъединяват към зоната на разграничаване и се обособяват като подтип в нея, при който на категориално и езиково равнище е извършен преход от аналогия към разграничаване:

БРК	тур. <i>patlıcan</i> / бълг. <i>патлаџан</i> ПАТЛАДЖАН	тур. <i>frenk</i> / бълг. <i>фрèнк</i> ДОМАТ
субБРК		

Схема № 4. Етап 3а в българските и в турските диалекти

Съдейки по значението ‘домат’ на турския термин *patlıcan* (DS 9: 3412) и на неговите варианти *badılcın*, *baldırcın*, *badımcan*, *baladura*, *balucak* (DS 2: 466; 12: 4439), трябва да се допусне и развитието **3б**. То се дължи на утвърждаването на категорията ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ на базисното равнище, което прави възможно пълноправната употреба на термина, обозначаващ тази категория, както по отношение на патладжана, така и по отношение на домата (вж. схема № 5):

БРК	<i>patlıcan</i> ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ	
субБРК	↓ <i>patlıcan</i> ПАТЛАДЖАН	<i>patlıcan</i> ДОМАТ ↓

Схема № 5. Етап 3б в турските диалекти

Междудиалектните и междуезиковите контакти водят до развоя от етап 2 към етап 3б, защото може да се предположи, че обикновено се заемат термини от базисното равнище, тъй като това е равнището, на което обикновено хората говорят за нещата, а до заемане на термин от суббазисното равнище се стига само ако в някаква ситуация на междудиалектен

или междуезиков контакт се налага да се различи доматиът от патладжана. Следователно преходът от етап 2 към етап 3б се осъществява през междинната фаза 3б (0), характерна за междудиялектното или междуезиковото взаимодействие (вж. схема № 6):

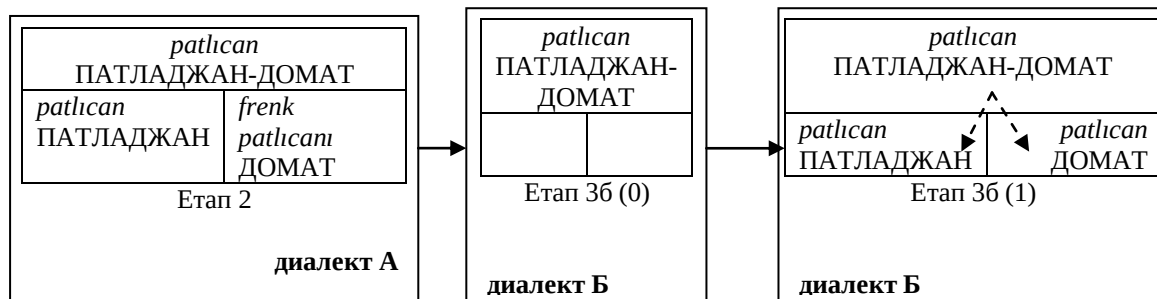

Схема № 6. Преходът от етап 2 към етап 3б в турските диалекти

Именно такъв е механизмът, по който се е изграждала многоезичната зона на изравняване и се е извършило и самото изравняване между названията на двете растения. Така се е стигнало и до изграждането на обширния, но некомпактен западно-северен ареал на опозиция 4. *patlıcañ* ‘патладжан’ ~ *patlıcañ* ‘домат’ на българската езикова територия, която отразява тъкмо етап 3б (вж. карта № 43 и 4.28). От употребата на термин *patlıcañ* в диалектни текстове от преселническите откъдибунавски говори¹²¹ ясно се вижда, че наистина

¹²¹ Вж. например диалога между интервюиращия Максим Младенов и 70-годишния информатор Цеко Ганов, от с. Бълен-Сърб, окръг Дъмбовица (белослатински диалект) (запис от 24.10.1968, направен от Ст. Стойков, М. Младенов и Г. Болокан; Бълен-Сърб 305: 8–33. – ОЕК, посетен на 11.08.2014):

зѝмате места од бол'арете на работѝме грѝдинѝ||

Аха.

па със марфата одѝме| със закачи петрол'ѝ тѝк уф Морѝн||

па одѝме уф| петрол'ѝ| одѝме по орашѝте||

по Букурѝш| по Търговѝше| по Бѝте| по| Шоѝѝш||

па|

А градината като работехте, какво сееше ти?

сѝеме пипѝр| сѝеме ѝук| сѝеме| патѝцаñ| сѝеме| мѝркове| сѝеме постърнак| пѝтрунжѝ||

Така.

работи от тѝа бѝлгарски||

А какви фелове пипер имаше?

пипѝр грас||

Така.

дѝка му вѝкѝт калѝнко||

Така.

пипѝр| длѝк| длѝк| дѝка му вѝкѝт каѝѝи||

Тѝѝ.

патѝцаñ червѝн| дѝка му вѝкаа од нѝго росвѝт|| па ѝде ка̀м америкѝнски|

Аха. А тоя детѝ не е червен какѝв е?

ѝ| сѝн патѝцаñ| дѝка му вѝкаа букурѝштѝне||

Аха.

става дума за обща категория ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ, а не за омонимни термини за двете растения и отделни категории на базисното равнище, и че едва когато трябва да се уточни кое от двете растения се има предвид, се добавят определения за ‘цвят’.

Неразграничаването на термините на суббазисното равнище при етап 3б е нестабилно състояние, особено ако се отглеждат и двете растения. По този начин пътят за замяна на определението *frenk* ‘френски, европейски’ с други определения е открит: добавят се определения за цвят към съществителното *patlıcan* при категорията ДОМАТ (**етап 4а**) или при категорията ПАТЛАДЖАН (**етап 4б**) или и при двете (**етап 4в**). Посочените три възможни разvoja в този етап на категоризацията водят до вътрешно раздробяване на зоната на изравняване в съгласие с характерните за съответния език или регион особености в разпространението на растенията и на техните названия.

Етап 4а наблюдавам например в турските диалекти в Ташбурун и Ъгдър в провинция Кония (DS 2: 466, 502). В тези диалекти на суббазисното равнище за домати се появява *birnizi* ‘червен’ (вж. схема № 7).

БРК	<i>badıncan</i> ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ	
субБРК	<i>badıncan</i> ПАТЛАДЖАН	<i>badıncan //</i> <i>birnizi badıncan</i> ДОМАТ

Схема № 7. Етап 4а в турския диалект в Ташбурун и Ъгдър

Етап 4б е налице например в турския диалект в провинция Ерзинджан (DS 2: 466; 9: 3210), където към названието за ‘патладжан’ се добавя определението *mor* ‘морав’ (вж. схема № 8).

БРК	<i>badıncan</i> ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ	
субБРК	<i>mor badıncan</i> ПАТЛАДЖАН	<i>badıncan</i> ДОМАТ

Схема № 8. Етап 4б в турския диалект в Ерзинджан

дѣка съ работеше покрай Букурѣш бѣме продучале сѣме||
ко квѡ| кам квѡ съ дѣреше повеке||

Етап 4б се наблюдава широко в българските диалекти в същия западно-северен ареал, в който има и етап 3б (вж. карти №№ 43 и 44 и [4.28](#) за отношението 5. определение + *патлаџан* ‘патладжан’ ~ *патлаџан* ‘домат’). При това определението за ‘цвят’ в названието за ‘патладжан’ може да бъде различно – *мòр, мòрен, мòрав, мòдар, с̀ин* и *ч̀ерен (џ̀ерен)*. Реализацията на тази категориална структура се вижда ясно например в думите на 35-годишната информаторка Екатерина Маня от с. Попещ-Леорден¹²² (отвъддунавски павликянски диалект; запис от 4.10.1963, направен от Максим Младенов и Олимпия Гуцу): *н̀ие на патлаџанете черв̀инете д̀умам патлаџане | па на патлаџанете с̀ыните д̀умам патлаџане с̀ыны* (вж. схема № 9).

БРК	<i>патлаџан</i> ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН	
субБРК	<i>патлаџане</i> ДОМАТ	<i>патлаџане с̀ыны</i> ПАТЛАДЖАН

Схема № 9. Етап 4б в павликянския диалект на Попещ-Леорден

Това, че в българската зона на изравняване преобладава категориалната структура 4б, а не 4а или 4в, показва, че на базисното равнище на категоризация тук има не познатата от турските диалекти категория ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ, а по-скоро категорията ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН (вж. схема № 9), тъй като явно доматиът се е разпространявал по-бързо и се е отглеждал масово по българските земи и по този начин е изпреварил патладжана.

В гагаузски и в сръбските диалекти по Южна Моравя също има етап 4б: гагауз. *патлаџан* ‘домат’ ~ *мор патлаџан* ‘патладжан’ (ГРМС: 364); ср. *патлижан, петлижан, патлиџан, петлиџан, патлуџан, петлуџан* ‘домат’ ~ *плови патлижан, плови петлижан, модар петлиџан, модар петлуџан* ‘патладжан’ (Марковић 1997: 15–16, карта № 14).

Етап 4в е особено характерен за румънския език. В румънските регионални атласи е предвиден само въпрос за названията за ‘домат’¹²³, като единственото изключение е молдовският лингвистичен атлас с карти и за двете растения¹²⁴. Съответно представите ми за румънските названия за ‘патладжан’ се градят за по-голямата част от дакорумънската

¹²² Публикуването на диалектните текстове от Попещ-Леорден в ОЕК предстои.

¹²³ NALRR-Oltenia 3: карта № 464; ALRR-Transilvania 3: карта № 441; ALRR-Muntentia și Dobrogea 3: карта № 340.

¹²⁴ ALM 2: карти №№ 932, 933.

езикова територия върху румънския академичен речник¹²⁵, който предоставя много по-обобщени данни в сравнение с атласите. Въпреки това се създава впечатлението, че етап 4в има широко разпространение на дакорумънската езикова територия. Това може да се обясни с факта, че движеща сила в разпространението на двете растения по румънските земи са били българските градинари гурбетчии¹²⁶. Те са въвеждали двете растения едновременно и затова симетрично се добавят определения за ‘цвят’ – *roşii* ‘червени’ и *vinete* ‘морави’ – в названията и на двете растения на суббазисното равнище на категоризация (вж. схема № 10).

БРК	<i>pătlăgele</i> (мн. ч.) ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН	
субБРК	<i>pătlăgele</i> // <i>pătlăgele</i> <i>roşii</i> ДОМАТ	<i>pătlăgele</i> // <i>pătlăgele</i> <i>vinete</i> ПАТЛАДЖАН

Схема № 10. Етап 4в в румънските диалекти

И в някои от откъддунавските български диалекти е застъпен етап 4в подобно на румънските диалекти около тях (вж. в бел. № [121](#) диалектния текст, който илюстрира това за с. Бълен-Сърб и в [4.90](#) анализ на тази ситуация в откъддунавските говори). Също и албанският диалект в Самсун (Турция) с термините *patlixhan i kuq* ‘домат’, букв. ‘червен патладжан’ и *patlixhan i zi* ‘патладжан’, букв. ‘черен патладжан’ (по сведения на Кели Майнард) е пример за етап 4в.

Според данните на БДА определението *червѐн* (*цървѐн*) се добавя относително рядко към названията за ‘домат’ *патлицѐн* и *патлацѐн* в българските диалекти и няма никаква закономерност в географското му разпределение (вж. [4.11](#) и [4.12](#)). Това може да се обясни по следния начин: водещ фактор в процеса е не толкова стремежът да се разграничи названието на домата от названието на патладжана, колкото да се разграничат червените от зелените домати, т.е. добавянето на определението *червѐн* отбелязва началото на консумацията на зрели домати в съответните селища и ареали. Етнографските източници показват, че до началото на XX в., а понякога и до по-късно – 30-те години на XX в., българите ядат домати зелени, преди всичко в туршии¹²⁷. Тази особеност в появата на определението

¹²⁵ DLR 8/1: 335; 13/3: 792.

¹²⁶ Casacu 1999: 104; Бояджиев, Ст. 1986: 40; вж. за това по-подробно в [5.4](#).

¹²⁷ Вж. данните за различни области на България в [5.3](#), бел. № [239](#).

червен при названията за ‘домат’ обяснява защо типът 4в не е много характерен за българските диалекти.

Следващият **пети етап** на категоризацията се свързва със същия процес, който се наблюдава при етап 3а – термин от суббазисното равнище на категоризация се премества на базисното, като успоредно с това се извършва и универбизация на термина. Ако този процес засяга категорията ДОМАТ, говоря за **етап 5а**, ако се отнася до категорията ПАТЛАДЖАН – за **етап 5б**, а ако се осъществява и при двете категории – за **етап 5в**.

Етап 5а се наблюдава например в турския диалект от Саръхамзаль в околия Соргун във вилает Йозгат (вж. схема № 11)¹²⁸, където *kırmızı*, *gırmızı*, букв. ‘червен’, се превръща в название за ‘домат’:

БРК	<i>baldırcan</i> ПАТЛАДЖАН	<i>gırmızı</i> ДОМАТ
субБРК		

Схема № 11. Етап 5а в турския диалект в Саръхамзаль в околия Соргун във вилает Йозгат

В българските диалекти се осъществява **етап 5б** с появата на универбатите мор, мѐрену, мѐрави и мурувѐк за ‘патладжан’ (вж. схема № 12 и [4.23](#), [4.30–4.32](#)):

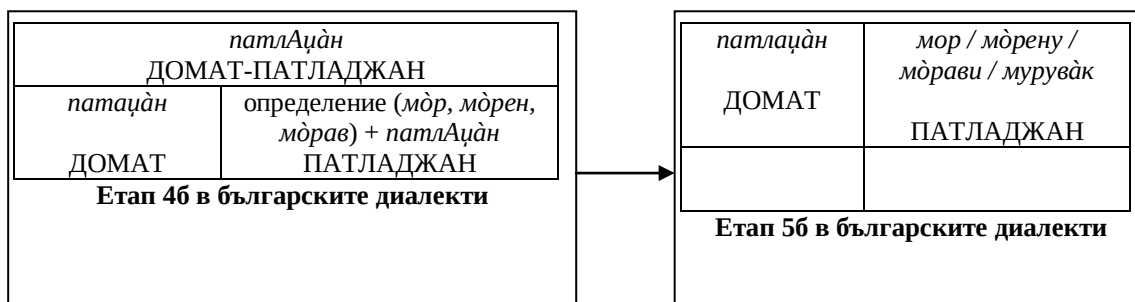

Схема № 12. Развой от етап 4б към етап 5б в българските диалекти

А в румънските диалекти, както и в румънския книжовен език¹²⁹ е обичаен етап 5в, изразяващ се в универбизацията на *pătlăgele roșii* в *roșii* и на *pătlăgele vinete* във *vinete* (вж. схема № 13).

¹²⁸ DS 2: 502; 6: 2060. Типът название за ‘домати’ *kırmızı*, *gırmızı*, букв. ‘червен’, се открива и в други турски диалекти (DS 2: 502), но при тях няма сведения за названието за ‘патладжан’.

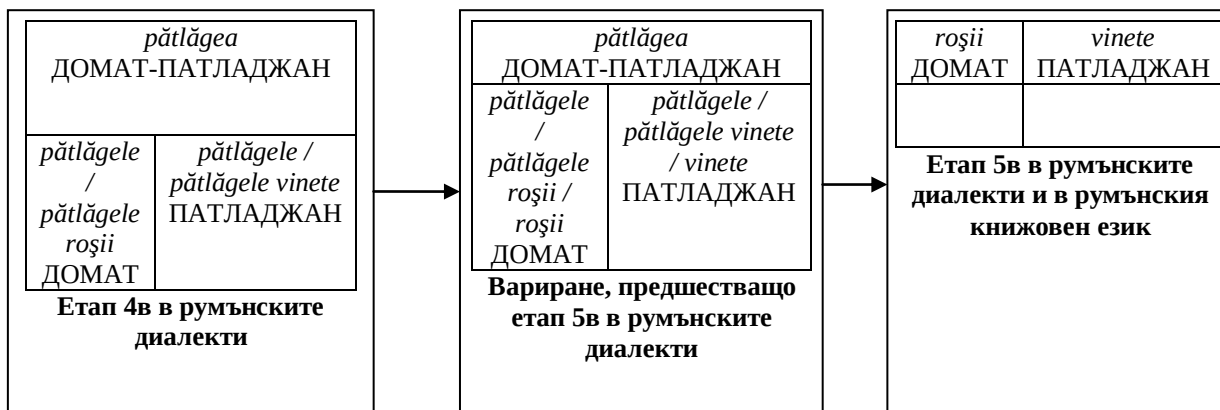

Схема № 13. Развой от етап 4в към етап 5в в румънските диалекти (и румънския книжовен език)

Картината в българските диалекти, която се разкрива най-пълно пред нас, е доста по-сложна в сравнение с картината в другите балкански езици поради по-подробната информация за дублетността при названията. По-горе беше анализирана поотделно дублетността при названията за ‘домат’ (вж. [4.4–4.19](#)) и при названията за ‘патладжан’ (вж. [4.38–4.40](#)). Сега ще обърна внимание на това каква роля играе дублетността при взаимодействието между двете растения на категориално и езиково равнище.

Поради ориентацията си при избора на информатори към възрастни носители на традиционния диалект (Стойков, Бернщейн 1964: 9) БДА показва не много висока степен на дублетност и ясно очертани ареали при названията за ‘домат’. Въпреки това и въз основа на БДА се вижда тенденцията към разширяване на ареала на *домàt* (вж. [4.15–4.16](#)). Добавянето на данните от КИДР и ДА разкрива още по-добре размаха на този процес (вж. [4.53](#)), вследствие на който в някога компактният северен ареал на *патлаџан* ‘домат’ се появява като дублетно название *домàt*. Този процес е подпомогнат, от една страна, от днешния книжовен характер на *домàt*¹³⁰, а от друга страна, от тенденцията към разграничаване на домата и патладжана в зоната на изравняване, израз на която е и преходът от етап 3б към етап 4б.

Тъй като на базисното равнище стои единната категория ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН, когато на суббазисното равнище в етап 4б се включи терминът *домàt* като дублет на *патлаџан* за категорията ДОМАТ, това води на суббазисното равнище до създаването на ново название за

¹²⁹ NALRR-Oltenia 3: карта № 464; ALRR-Transilvania 3: карта № 441; ALRR-Muntenia și Dobrogea 3: карта № 340; ALM 2: карти №№ 932, 933; DLR 9: 561–562; 13/3: 792.

¹³⁰ РСБКЕ 1: 274; БТР: 185, 619; РБЕ 4: 257–258; Радева, В. 2012: 144.

‘патладжан’ със структура определение + *домàт* (*с̀̀ни домàти, м̀̀дри домàти, м̀̀р домàти, м̀̀рени домàти, м̀̀рави домàти, ч̀̀рни домàти*) (вж. схема № 14).

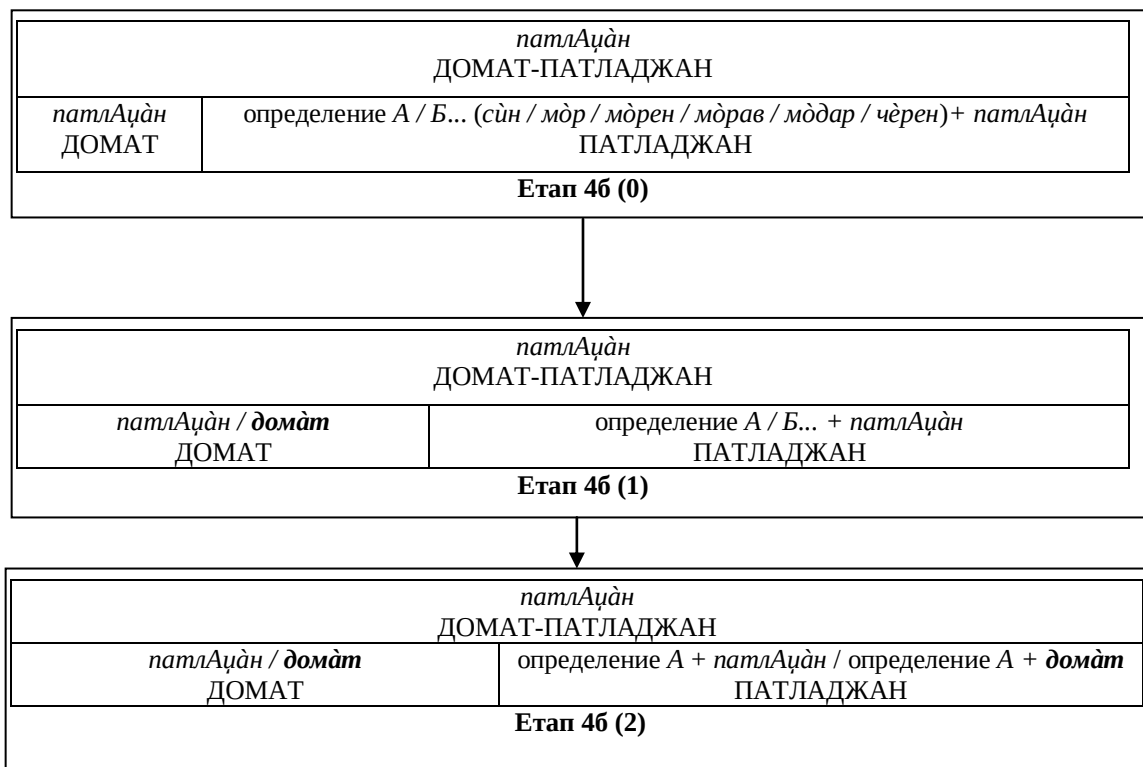

Схема № 14. Развой в рамките на етап 4б вследствие на дублетността *патлАџàн* // *домàт* за ‘домат’

При този процес категориалната обвързаност на домата и патладжана започва да действа в посока, обратна на първоначалната: ако при появата си на Балканите новодошлият домати е бил категоризиран като вид патладжан, то сега патладжанът се категоризира като вид домати. Същият процес се наблюдава и другаде на Балканите: в сръбските диалекти в района на Южна Морава патладжанът може да се нарича и *плати парадајз, модар парадајз*, букв. ‘син домати’ (Марковић 1997, 15–16), а в албански се употребява за ‘патладжан’ и названието *domate e zezë*, букв. ‘черен домати’ (ОАЕД: 177).

4.43. В следващата схема № 15¹³¹ са обобщени етапите в категориалното и терминологическото развитие при домата и патладжана в зоната на аналогия и в зоната на изравняване:

¹³¹ В тази схема поради ограниченото място за обозначаването на категориите са използвани съкращенията Д (=ДОМАТ), П (=ПАТЛАДЖАН), П-Д (=ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ), Д-П (=ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН), *p* стои за континуантите на осм. *badilcan* на Балканите, а опр. за ‘определение за цвят’.

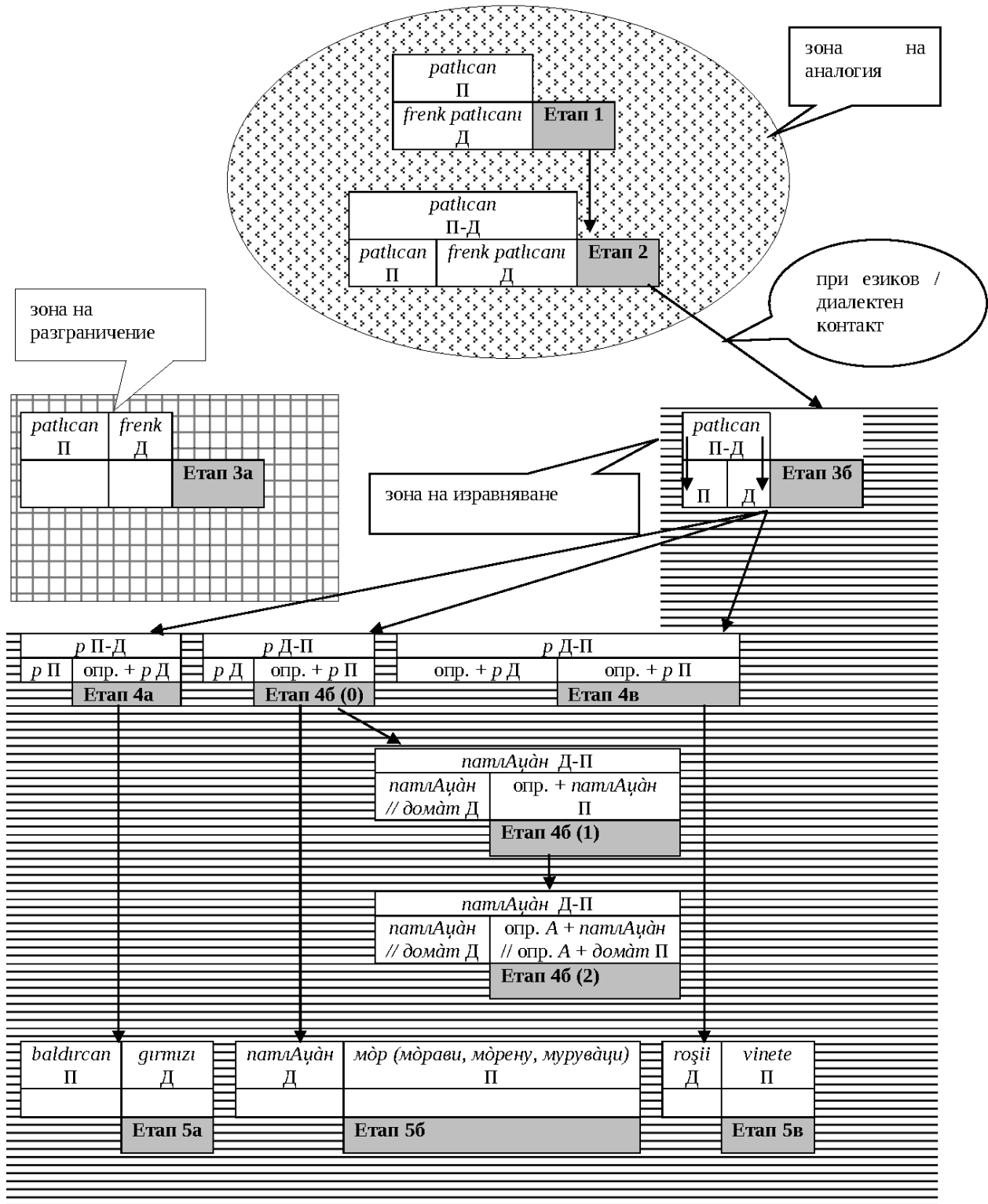

Схема № 15. Етапи в категориалното и терминологическото развитие на домата и патладжана в зоната на аналогия и в зоната на изравняване на Балканите

В заключение към този раздел бих искала да отбележа следното:

(1) От направения анализ става ясно, че е плодотворно, когато той обхваща всяко едно от равнищата на семантичния триъгълник – денотата (т.е. реалиите), сигнификата (т.е. категоризацията на реалиите) и знака (езиковото равнище) – в тяхното взаимодействие.

(2) Теоретическото положение на когнитивната лингвистика за различните равнища на категоризация се превръща в работещ инструмент на анализа, който позволява да бъдат интерпретирани езиковите изменения при названията за ‘патладжан’ и за ‘домат’ и същевременно да се проследи въз основа на езиковите данни изменението в съдържанието и обхвата на категориите. При това беше важно да се установи, че категориалността не е статична, а се отличава с динамика, че базисното и суббазисното равнище на категоризация си взаимодействат, че отделните категории на суббазисното равнище също се намират във взаимодействие и че всички тези процеси имат свои особености в условията на междудиалектен и междуезиков контакт.

(3) Съществуват два типа категоризация на домата и патладжана: (а) при типа А на базисното равнище на категоризация съществува единна категория ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ или ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН, а суббазисното равнище може да бъде запълнено по различен начин; (б) при типа Б на базисното равнище съществуват две отделни категории, които са обособени и терминологично – ДОМАТ и ПАТЛАДЖАН. Възможно е ситуацията да е изначално от типа Б – така е в балканските зони на разграничение на северозапад и на юг. Но е възможно и от тип А да се стигне до тип Б, като термин от суббазисното равнище чрез процес на универбизация преминава на базисното равнище (етапи 3а и 5 на категоризацията) и така се стига до категориално и терминологично разграничение между домата и патладжана на базисното равнище на категоризация.

(4) Проследяването на различните етапи в категоризацията на двете растения очертава взаимодействието на два фактора – йерархическа организация на категориите и междудиалектни / междуезикови контакти – като решаващо за процеса на изравняване между названията на двете растения и за различните тенденции, които характеризират

многоезичната зона на изравняване. Оттук следва и един по-общ въпрос пред ареалното изследване:

(18) Как разпространението на явлението съдейства за изграждането или изменението на самото явление?

(5) От ареална гледна точка е важен изводът, че противно на създадените от етимологичния сценарий очаквания огнището на категоризиране на домата като вид патладжан стои извън многоезичната балканска зона на изравняване, която всъщност само приема възникналата в зоната на аналогия иновация.

(6) Няма съмнение, че картографирането на отделните етапи в категориалното и терминологическото развитие би позволило да се стигне до значителни изводи. Затова след „птичия поглед“ в този раздел, задача на следващия е вглеждането в детайлите на взаимодействието между названията на домата и патладжана на българската езикова територия, за която разполагам с най-богати данни.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ДОМАТА И ПАТЛАДЖАНА НА КАТЕГОРИАЛНО И НА ЕЗИКОВО РАВНИЩЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ. ПОГЛЕД ОТЪЛИЗО.

СЪПОСТАВКА МЕЖДУ АРЕАЛНАТА КАРТИНА ЗА ‘ДОМАТ’ В БДА И В КИДР И ДА

4.44. За по-добра съпоставимост на данните за ‘домат’ и ‘патладжан’ е необходимо да се включат в анализа и данните от КИДР и ДА за ‘домат’. Преди обаче да се пристъпи към взаимодействието на домата и патладжана на категориално и езиково равнище в българските диалекти, трябва да се изясни по какво изгражданата от КИДР и ДА ареална картина на названията за ‘домат’ прилича на ареалната картина въз основа на БДА и по какво се различава от нея. За целта са изработени 12 карти (карти №№ 62–73), по две за всяко от названията за ‘домат’. На тези карти чрез знаци се предават данните от КИДР и ДА за съответния тип название, а чрез заштриховки – ареалната картина за ‘домат’ по БДА, като в сиво е ареалът на типа, на който е посветена картата. Докато първата карта представя дублетността при съответния тип название според КИДР и ДА по-общо и дава информация кои от пунктовете в мрежата на КИДР и ДА са част и от мрежата на БДА, втората карта е

насочена към това да покаже с кои други названия влиза в дублетни отношения съответното название за ‘домат’.

Вече стана дума в [4.21](#) и [4.25](#), че за разлика от БДА материалът в диалектните архиви не е събиран по единна методика и че в тях присъстват не само данни от селищата със старо местно население, както е в БДА, но и от селища с ново, преселническо население и със смесено население, а също и от градове. По такъв начин се оказва, че диалектните архиви отразяват и по-нови процеси, включително и влиянието на книжовната норма върху диалектите. Отчитането на съпадението / несъпадението с мрежата на БДА би позволило да бъде оценена ролята на тези фактори за изграждането на ареалната картина.

Съпоставката между ареалната картина по БДА и ареалната картина по КИДР и ДА се извършва в рамките на държавните ни граници, защото само за тази територия данните и от двата източника са достатъчно богати, така че да е възможно сравнението между тях.

Ако се търси отговор на въпроса дали ареалът на съответния тип название според КИДР и ДА съвпада с ареала му според БДА, трябва да се разделят названията за ‘домат’ на две групи: при *патлицан* (карти №№ 62, 63), *фрѐнк* (карти №№ 66, 67), *мехлѐ* (карти №№ 70, 71) и *мацаре* (карти №№ 72, 73) се наблюдава в общи линии препокриване на ареалите им според КИДР и ДА и според БДА (тази група ще наричам група на съпадение на ареалите), докато при *патлацан* (карти №№ 64, 65) и *домат* (карти №№ 68, 69) на картите се вижда значително разминаване на ареалите (тази група ще наричам група на разминаване на ареалите).

4.45. Разбира се, когато говоря за съпадение на ареалите, нямам предвид пълно съпадение, тъй като винаги ареалът според КИДР и ДА леко надхвърля ареала според БДА. Някои от тези малки „надхвърления“ на ареала в БДА заслужават специално внимание.

Така на карта № 62 данните от КИДР и ДА представят едно островче с типа *патлицан* в Североизточна България в ареала на *патлацан*. Това островче се състои от група села в Омуртажко с преселници от Кюстендилско и Босилеградско (вж. за това преселване Холиолчев 1966: 20).

При *фрѐнк* на карти №№ 66 и 67 се наблюдават, от една страна, отделни пунктове с *фрѐнк* в североизточния ареал на *патлацан*, което вероятно може да се обясни с преселване от зоната

на *фрѐнк*¹³². От друга страна, има няколко пункта, които удължават ареала на *фрѐнк* на запад, по посока към София, което вероятно отразява основна ос на комуникация. Интересно е да се отбележи и наличието на два пункта с *фрѐнк* в ареала на *мехлѐ*. Тези пунктове са част и от мрежата на БДА и следователно са със старо, местно население. Те може да се интерпретират като разширение на ареала на *фрѐнк* на север, но още по-вероятно е да са остатък от някогашно присъствие на *фрѐнк патлаџан* (> *фрѐнк*) в този ареал, което добавя още един аргумент в подкрепа на хипотезата (вж. за нея [4.18](#)), че някога балканският ареал на *мехлѐ* се е характеризирал с типа *фрѐнк патлаџан*.

От всички названия в групата на съвпадение на ареалите при *мехлѐ* се наблюдава най-голямо разширение, особено за балканския му ареал, в западна и в източна посока в ареала на *патлаџан* (вж. карта № 70). При това прави впечатление, че особено на изток ареалът на *мехлѐ* по КИДР и ДА надхвърля ареала му по БДА главно в пунктове извън мрежата на БДА. Това показва, че един от важните фактори за разширяването на ареала на *мехлѐ* по КИДР и ДА е различната мрежа, в която са включени и пунктове с ново, преселническо население (вж. у Холиолчев 1966: 18, 19, 22, за разселването на балканджии тъкмо от ареала на *мехлѐ* в посочените посоки на запад и на изток). Възможно е за разширяването на ареала на *мехлѐ* в КИДР и ДА в сравнение с БДА да играе роля и втори фактор – градинарският център в Лясковец и околните селища, на който по принцип се дължи ареалът на *мехлѐ*¹³³.

4.46. При *патлаџан* и *домѐт* се наблюдава различна степен на разминаване между ареалите им по КИДР и ДА и по БДА. Ареалът на *патлаџан* по КИДР и ДА надхвърля значително ареала му по БДА основно на запад в ареала на *патлиџан*. При това прави впечатление, че по-често проникването на *патлаџан* на запад в ареала на *патлиџан* става в пунктове, които са част и от мрежата на БДА. Това показва, че не факторът различна географска мрежа е отговорен за разширяването на ареала на *патлаџан* на запад, а по-скоро отвореността на методиката за събиране на материалите в диалектните архиви към по-нови процеси, включително и към влиянието на книжовната норма върху диалектите. Същият процес на проникване на фонетичния вариант *патлаџан* в западния ареал на *патлиџан* под влияние на книжовния език се наблюдаваше и по отношение на ‘патладжан’ (вж. [4.25](#)).

¹³² Вж. карта № 66; за преселвания на тракийци в Североизточна България вж. Холиолчев 1966: 19–20.

¹³³ Вж. [5.6](#) за този център и за ролята му за изграждането на балканския ареал на *мехлѐ*.

Най-драстично се различава ареалът на *домàт* по КИДР и ДА от този в БДА (вж. карта № 68). Ако в БДА ареалът на *домàт* е южен, по КИДР и ДА се оформя макар и некомпактен, но общобългарски ареал. Указанията за хронологията на термините, макар и редки в КИДР и ДА, се присъединяват към известното от анализа на дублетността на *домàт* в БДА и потвърждават, че *домàт* е по-нов термин в северния ареал (вж. карта № 68). БДА и особено анализът на дублетността при *домàт* показват началото на експанзията на *домàт* извън неговия първоначален южен ареал, а КИДР и ДА – пълния ѝ размах. Няма никакво съмнение, че този процес е свързан с утвърждаването на *домàт* в книжовната норма¹³⁴ и засилващото се влияние на тази норма върху диалектите и че обхваща не само селища с по-ново и преселническо население, но и пунктове със старо местно население, които са част от мрежата на БДА (вж. карта № 68).

Това, че географската мрежа на КИДР и ДА включва не само селища със старо местно население, които са част от мрежата и на БДА, но и селища с ново преселническо, често смесено население, очевидно играе само второстепенна роля за очертаванията и размера на ареалите, тъй като в групата на съвпадение на ареалите двата типа пунктове образуват заедно общ ареал, съвпадащ с ареала на термина по БДА (вж. карти №№ 62, 66, 70 и 72), а в групата на разминаване на ареалите значителното надхвърляне на ареала на названието по БДА се осъществява в еднаква степен и чрез двата типа пунктове (вж. карти №№ 64 и 68). Следователно водещият фактор за значителното разминаване на ареалите при *патлацàн* и *домàт* е, че диалектните архиви отразяват в по-голяма степен влиянието на книжовния език върху диалектите, докато БДА с насочеността си към традиционния диалект се стреми да игнорира това влияние.

4.47. Към картографската съпоставка между ареалната картина за ‘домат’ по БДА и ареалната картина за ‘домат’ по КИДР и ДА ще бъде добавен и квантитативен момент.

Следващата таблица № 6 показва в абсолютни цифри и проценти как общият брой пунктове с даден термин в КИДР и ДА (в рамките на държавните ни граници) се разпределя в ареалите на различните названия според БДА. По този начин таблица № 6 надгражда квантитативна информация над ареалната рамка, задавана от разпределението на типовете названия по КИДР и ДА в ареалите на типовете названия по БДА. Тъй като таблицата не дава отделно

¹³⁴ За книжовния характер на *домàт* вж. библиографските препратки към основни тълковни речници на българския език в бел. № [130](#).

зоните на дублетност в БДА, а те се отчитат при ареалите и на единия, и на другия дублет, се получава така, че сборът на процентите в колоните от таблицата надхвърля 100 % и съответно сборът на абсолютните числа в колоните на таблицата надхвърля общия брой на пунктовете с даден тип название в КИДР и ДА¹³⁵. Термините в таблицата са подредени според степента, в която са застъпени в собствения си ареал в БДА и която може да свидетелства за ареалната стабилност или динамика на названието. Следователно таблица № 6 отразява степента на „съсредоточаване“, „събиране“ на даден тип по КИДР и ДА в собствения му ареал по БДА, както и степента на „разпиляването“ му и в кои точно ареали се разпилява. А съотношението – в абсолютни цифри и проценти – между даден тип като единствено название и като дублет в КИДР и ДА във всеки от ареалите в БДА може например да разкрива степента на „вкореняване“ в ареала на друг тип.

	В АРЕАЛА НА											
	патлиџан (в БДА)		фрѐнк (и фрѐнк патлаџан) (в БДА)		патлаџан (в БДА)		маџаре (в БДА)		мехлѐ (в БДА)		домџт (в БДА)	
патлиџан (480 пункта в КИДР, ДА)	93 % (445)		0.8 % (4)		5 % (23)		0.2 % (1)				4 % (17)	
	328 ед. 63.8 %	117 д. 36.2 %	1 ед. 25 %	3 д. 75 %	13 ед. 56.5 %	10 д. 43.5 %	1 д. 100 %				9 ед. 52.9 %	8 д. 47.1 %
фрѐнк (и фрѐнк патлаџан) (243 пункта в КИДР, ДА)	7 % (18)		72 % (174)		15 % (37)		2 % (5)		2 % (5)		22 % (53)	
	5 ед. 28 %	13 д. 72 %	139 ед. 80 %	35 д. 20 %	17 ед. 45.9 %	20 д. 54.1 %	1 ед. 20 %	4 д. 80 %	5 д. 100 %		39 ед. 73.6 %	14 д. 26.4 %
патлаџан (295 пункта в КИДР, ДА)	30 % (90)		4 % (13)		61 % (179)				2 % (6)		11 % (33)	
	33 ед. 37 %	57 д. 63 %	1 ед. 7.7 %	12 д. 92.3 %	123 ед. 68.7 %	56 д. 31.3 %			6 д. 100 %		23 ед. 69.7 %	10 д. 30.3 %
маџаре (16 пункта в КИДР, ДА)	25 % (4)		6 % (1)				56 % (9)				19 % (3)	
	3 ед. 75 %	1 д. 25 %	1 д. 100 %				3 ед. 33.3 %	6 д. 66.7 %			2 ед. 66.7 %	1 д. 33.3 %
мехлѐ (216 пункта в КИДР, ДА)	4 % (8)		5 % (11)		37 % (79)				54 % (116)		6 % (13)	
	3 ед. 37.5 %	5 д. 62.5 %	4 ед. 36.4 %	7 д. 63.6 %	49 ед. 62 %	30 д. 38 %			75 ед. 64.7 %	41 д. 35.3 %	11 ед. 84.6 %	2 д. 15.4 %
домџт (380 пункта в КИДР, ДА)	31 % (117)		13 % (50)		34 % (127)		0.8 % (3)		11 % (43)		18 % (68)	
	32 ед.	85 д. 72.4	20 ед. 40 %	30 д. 60 %	68 ед.	59 д. 46.5	3 д. 100 %		9 ед. 20.9	34 д. 79.1	45 ед.	23 д. 33.8

¹³⁵ Например поради двойното и понякога тройното отчитане на едни и същи пунктове от зоната на дублетност на фрѐнк с домџт и патлаџан в БДА като попадащи и в ареала на фрѐнк, и в ареала на домџт, и в ареала на патлаџан, сборът на пунктовете с фрѐнк (и фрѐнк патлаџан) в таблица № 6 е 292, докато общият брой на пунктовете с фрѐнк е 243. Съответно и сборът на процентите скача на 120 %.

	27.6 %	%			53.5 %	%		%	%	66.2 %	%
--	--------	---	--	--	--------	---	--	---	---	--------	---

Таблица № 6. Разпределение на типовете названия за ‘домат’ по КИДР и ДА в ареалите на същите названия в БДА¹³⁶

Следващата таблица № 7 показва как се разпределя дублетността при дадено название по КИДР и ДА в ареалите на отделните типове по БДА и така допълва картината на взаимоотношенията между отделните ареали.

	В АРЕАЛА НА					
	патлиџан (в БДА)	фрѐнк (и фрѐнк патлаџан) (в БДА)	патлаџан (в БДА)	маџаре (в БДА)	мехлѐ (в БДА)	домат (в БДА)
патлиџан (като дублет в КИДР, ДА – 134 пункта)	87 % (117)	2 % (3)	8 % (10)	0.7 % (1)		6 % (8)
фрѐнк (и фрѐнк патлаџан) (като дублет в КИДР, ДА – 77 пункта)	17 % (13)	46 % (35)	26 % (20)	5 % (4)	7 % (5)	18 % (14)
патлаџан (като дублет в КИДР, ДА – 131 пункта)	43 % (57)	9 % (12)	43 % (56)		5 % (6)	8 % (10)
маџаре (като дублет в КИДР, ДА – 8 пункта)	13 % (1)	13 % (1)		75 % (6)		13 % (1)
мехлѐ (като дублет в КИДР, ДА – 83 пункта)	6 % (5)	8 % (7)	36 % (30)		49 % (41)	2 % (2)
домат (като дублет в КИДР, ДА – 214 пункта)	40 % (85)	14 % (30)	28 % (59)	1 % (3)	16 % (34)	11 % (23)

Таблица № 7. Разпределение на дублетността по КИДР и ДА в ареалите на названията за ‘домат’ по БДА

Таблица № 8 сравнява за всяко от названията степента му на дублетност според БДА и според КИДР и ДА, която е изчислена като процент на пунктовете с дублетна употреба от общия брой на пунктовете със съответното название.

	домат	фрѐнк	патлаџан	мехлѐ	патлиџан	маџаре
БДА	49 %	26 %	22 %	5 %	4 %	0 %
КИДР, ДА	56 %	32 %	44 %	38 %	28 %	50 %

Таблица № 8. Дублетността при отделните типове названия за ‘домат’ според БДА и според КИДР и ДА

¹³⁶ Съкращенията ед. и д. означават съответно ‘единствено название’ и ‘дублетно название’.

Докато в таблица № 6 отправна точка на квантитативния анализ са отделните типове названия в КИДР и ДА и съответно е представено количественото им разпределение в ареалите на отделните типове по БДА, схема № 16 и придружаващата я таблица № 9 изхождат от ареалите на названията в БДА и отговарят на въпроса какъв е делът на различните названия за ‘домат’ по КИДР и ДА в ареала на дадено название по БДА. Това процентно съотношение позволява да се направят заключения за степента на присъствие на дадено название в собствения му ареал по БДА и за това кои са основните „нашественици“ в даден ареал. В схема № 16 и таблица № 9 не се отчитат отделно зоните на дублетност според БДА, а те се дават към ареалите и на единия, и на другия тип название, които са в дублетни отношения. По същия начин се процедира и с дублетните отношения между отделните типове названия в КИДР и ДА, което води до това, че сборът от процентите в рамките на един ареал по БДА надвишава 100 %.

В БДА: В АРЕАЛА НА	ПО КИДР И ДА						
	Общ брой пунктове	домат	мацаре	мехлè	патлацан	патлицан	фрèнк
мацаре	10	30 % (3)	90 % (9)			10 % (1)	50 % (5)
фрèнк като единствено и дублетно название	204	24.5 % (50)	0.5 % (1)	5.4 % (11)	6.4 % (13)	2 % (4)	85.3 % (174)
домат като единствено и дублетно название	157	43.3 % (68)	1.9 % (3)	8.9 % (14)	21 % (33)	9.6 % (15)	33.8 % (53)
мехлè като единствено и дублетно название	126	34.1 % (43)		92.1 % (116)	4.8 % (6)		3.2 % (4)
патлацан като единствено и дублетно название	353	36 % (127)		22.4 % (79)	50.7 % (179)	6.5 % (23)	10.8 % (37)
патлицан като единствено и дублетно название	533	22 % (117)	0.8 % (4)	1.5 % (8)	16.9 % (90)	83.5 % (445)	3.4 % (18)

Таблица № 9. Разпределение в проценти и абсолютни числа на отделните типове названия според КИДР и ДА в рамките на ареала на всеки от типовете по БДА

Таблиците №№ 6–9 и схема № 16 предлагат множество интересни наблюдения. И картите, и таблиците, и схемите поради особеностите на различните източници изхождат в сравнението

на данните от БДА и данните от КИДР и ДА за ‘домат’ от предпоставката, че БДА отразява по-старото, по-традиционното състояние на ареалната картина, и следователно отчитат „отклонението“ на данните на КИДР и ДА от БДА.

Показателно е, че трите названия, за които досегашният анализ е установил най-стара относителна хронология в българските диалекти (вж. 2.7 и 4.17–4.19) – *патлац̀ан*, *патлиц̀ан* и *фр̀енк* – се оказват и сред първите в таблица № 6 по степен на застъпеност в техните ареали според БДА, т.е. най-старите названия се отличават и с най-голяма стабилност в по-ново време.

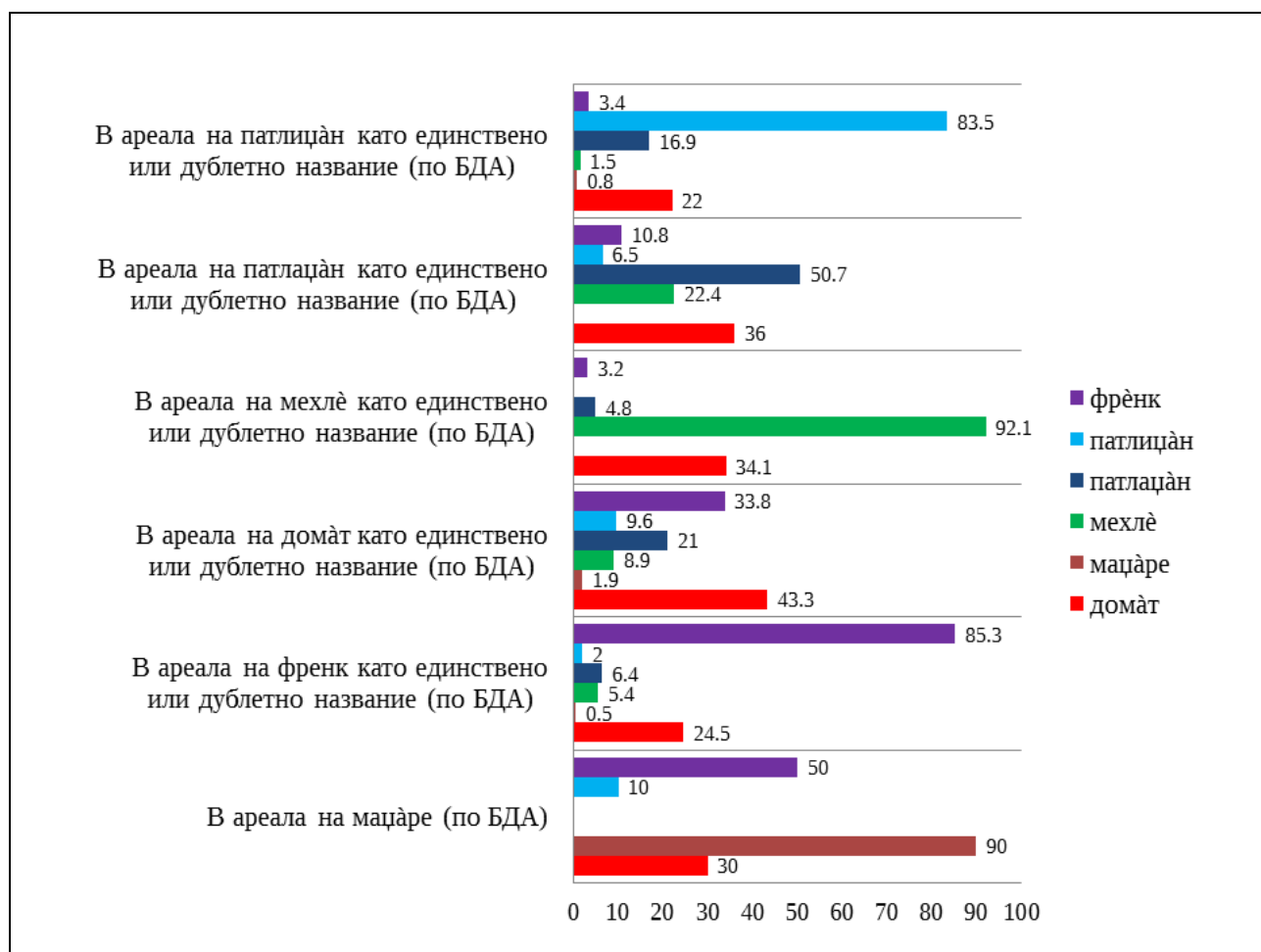

Схема № 16. Процентно разпределение на отделните типове названия по КИДР и ДА в рамките на ареала на всеки от типовете по БДА

Патлицѝн

4.48. Както може да се види от таблица № 6 по-горе, при *патлицѝн* се наблюдава най-висока степен на съвпадение на ареала му по КИДР и ДА с ареала му по БДА. Това показва, че ареалът на *патлицѝн* се отличава с най-голяма устойчивост от всички названия за ‘домат’. Интересно е, че до този извод бях стигнала и въз основа на много ниската степен на дублетност при *патлицѝн* в сравнение с другите названия (вж. [4.15](#) и [4.17](#)), като въпреки фактическото увеличение на данните за дублетността съотношението се запазва и според КИДР и ДА (вж. таблица № 8). Събраността на *патлицѝн* по КИДР и ДА в собствения му ареал по БДА говори освен за стабилността на ареала също и за неговата компактност.

От таблица № 7 става ясно, че дублетността при *патлицѝн* по КИДР и ДА е разположена основно в рамките на собствения му ареал по БДА (вж. и карта № 62) – с неговите 87 % от дублетността на *патлицѝн* по КИДР и ДА, проявяващи се в собствения му ареал по БДА, *патлицѝн* остава ненадминат сред всички названия за ‘домат’. Разположението на дублетността при *патлицѝн* показва, че тя се дължи на навлизането на други названия в ареала му, т.е., че е налице идващ отвън опит за разрушаване на този толкова стабилен ареал. Таблица № 7 показва, че дублетността на *домѝт* по КИДР и ДА е най-застъпена – с 40 % – в ареала на *патлицѝн* по БДА. Също висок е процентът на дублетността на *патлаѝн* по КИДР и ДА в ареала на *патлицѝн* по БДА – 43 %, като интересното е, че 43 % е дублетността при *патлаѝн* и в собствения му ареал. Заедно с карта № 63 тези цифри показват, че основните „нашественици“ в ареала на *патлицѝн* са *домѝт* и *патлаѝн*. А категоричното според таблица № 6 доминиране на дублетността при присъствието на *патлаѝн* и *домѝт* по КИДР и ДА в ареала на *патлицѝн* по БДА – *патлаѝн* като единствен термин (37 %) ~ *патлаѝн* като дублетно название (63 %) и *домѝт* като единствен термин (27.6 %) ~ *домѝт* като дублетно название (72.4 %) – показва, че проникването на *патлаѝн* и *домѝт* в ареала на *патлицѝн* е сравнително неотдавнашен процес, тъй като „нашествениците“ още не са могли да се утвърдят в такава степен в чуждия ареал, че напълно да изместят изконното за ареала *патлицѝн*, а са обикновено в дублетни отношения с него. За инвазията на *домѝт* в ареала на *патлицѝн* вече стана дума при анализа на дублетността въз основа на БДА (вж. [4.6](#) и [4.16](#)), където стана ясно, че разширяването на ареала на *домѝт* на запад и северозапад в ареала на *патлицѝн* е по-късен процес в сравнение с проникването му на север в ареала на *патлаѝн* и *фрѝнк*. Обаче проникването на *патлаѝн* в ареала на *патлицѝн* е нов момент спрямо

познатата от БДА ареална картина. То е обвързано, както вече стана дума по-горе (вж. [4.46](#)), със същия процес при названията за ‘патладжан’ и се обяснява с влиянието на книжовния облик на думата върху диалектите.

Схема № 16 и таблица № 9 потвърждават направените до момента изводи: (1) Делът на *патлиџан* по КИДР и ДА в собствения му ареал по БДА е много висок – 83.5 % от всички пунктове по КИДР и ДА в ареала на *патлиџан* по БДА – и това говори за устойчивост и компактност на ареала. (2) Като основни „нашественици“ са изявени на първо място *домат* и на второ място – *патлаџан*, като интересното е, че относителният дял от 22 % за *домат* по КИДР и ДА в ареала на *патлиџан* по БДА е най-нисък на фона на степента на присъствието на *домат* във всеки един от останалите ареали. Това е още едно потвърждение, че *домат* прониква сравнително отскоро в ареала на *патлиџан*.

Фрѐнк

4.49. Според таблица № 6 на второ място по степен на застъпеност, степен на „събраност“ в собствения му ареал стои *фрѐнк* (заедно с *фрѐнк патлиџан*), което означава висока степен на съвпадение на ареала на *фрѐнк* според КИДР и ДА с ареала му по БДА и може да се интерпретира като израз на стабилността и устойчивостта на този ареал. За разлика от *патлиџан* обаче, ареалът на *фрѐнк* не е тъй компактен, тъй като, наред с високата степен на присъствие на термина в собствения му ареал по БДА (72 %), ясно се очертава и „разпръскването“ му в ареала на *домат* с 22 % и в ареала на *патлаџан* с 15 %. Това налага да се обърне специално внимание на ареалните отношения между *фрѐнк* и *домат* и между *фрѐнк* и *патлаџан*.

Ако при *патлиџан* дублетността му според КИДР и ДА се съсредоточава по много категоричен начин в собствения му ареал, което свидетелства за изместването му от други названия, дублетността при *фрѐнк* по КИДР и ДА се разделя между собствения му ареал (46 %) и ареалите на *патлаџан* (26 %), на *домат* (18 %) и на *патлиџан* (17 %). Таблица № 7 не изяснява ясно кой е „нашественикът“ в ареала на *фрѐнк*, с чието нахлуване се обясняват тези 46 % дублетност на *фрѐнк* в собствения му ареал. Но схема № 16 и таблица № 9 показват, че названието *домат* е заело почти четвъртината (24.5 %) от пунктовете по КИДР и ДА в ареала на *фрѐнк* по БДА и с това се обяснява и относително високата дублетност на *фрѐнк* в

собствения му ареал, както потвърждава и карта № 67, която показва, че дублетността *фрѐнк* // *домàт* е разпространена основно в рамките на ареала на *фрѐнк* по БДА.

Първо указание за характера на присъствието на *фрѐнк* по КИДР и ДА в ареала на *домàт* по БДА се получава от категоричния превес на *фрѐнк* като единствено название (73.6 %) над *фрѐнк* като дублетно название (26.4 %) в този ареал (вж. таблица № 6). Съотношението при *фрѐнк* между употребата му като единствено и като дублетно название принципно би могло да има две обяснения: или *фрѐнк* е пришълец в ареала на *домàт* и вече се е утвърдил в него, или КИДР и ДА показват остатъците от по-раншно, изконно присъствие на *фрѐнк* в ареала на *домàт*. Схема № 16 (заедно с таблица № 9) и особено схема № 17 (вж. я в [4.53](#)) хвърлят повече светлина върху характера на отношенията *фрѐнк* ~ *домàт* в ареала на *домàт* по БДА. Схема № 16 показва значително присъствие на *фрѐнк* по КИДР и ДА в ареала на *домàт* по БДА – с 33.8 % той заема второто място след *домàт* с 43.3 %. А според схема № 17 в ареалите в БДА, където *домàт* е в конкуренция с други названия, *фрѐнк* има най-голям дял от всички названия в съответния ареал – 47,6 %, което е в съгласие с карти №№ 66 и 67, според които *фрѐнк* по КИДР и ДА присъства най-вече в тези части от ареала на *домàт* по БДА, в които *домàт* е в дублетни отношения с *фрѐнк* и много по-рядко в части от ареала на *домàт*, които са съседни на ареала на *фрѐнк*. Всичко това показва, че зоните на дублетност *домàт* // *фрѐнк* по БДА някога са били част от ареала на *фрѐнк* и, съответно, голямата застъпеност според КИДР и ДА на *фрѐнк* в ареала на *домàт* отразява по-старото ареално състояние. Това заключение е в унисон с известното ни за *домàт* и *фрѐнк* – че *домàт* е по-ново название, което бързо завзема ареалите на други названия, а *фрѐнк* е архаично название, което е в отстъпление – и с изводите от анализа на дублетността *фрѐнк* // *домàт* в БДА (вж. [4.7](#), [4.16](#) и [4.18–4.19](#)).

Какво може да се каже за присъствието на *фрѐнк* по КИДР и ДА в ареала на *патлаџàн* по БДА?

За разлика от ситуацията с присъствието на *фрѐнк* в ареала на *домàт*, в този случай картината не е толкова ясна. Така например употребата на *фрѐнк* като дублет в ареала на *патлаџàн* (54.1 %) надвишава, макар и с малко употребата му като самостоятелно название (45.9 %). Според схема № 16 и таблица № 9 *фрѐнк* (10.8 %) изостава значително от първенците по степен на присъствие в ареала на *патлаџàн* – *домàт* (36 %) и *мехлè* (22.4 %). На карти №№ 66 и 67 се вижда къде точно е разпространен *фрѐнк* в рамките на ареала на

патлац̀ан. От една страна, той се открива разпръснато в обширния североизточен ареал на *патлац̀ан*, което, както стана дума по-горе, се дължи на преселване на население от зоната на *фр̀енк* в Североизточна България. По-често обаче *фр̀енк* по КИДР и ДА се наблюдава в тези части от ареала на *патлац̀ан* по БДА, които граничат с ареала на *фр̀енк* или в които има дублетност *патлац̀ан* // *фр̀енк*. Същината на взаимоотношенията *фр̀енк* ~ *патлац̀ан* се разкрива най-добре чрез анализа на тяхната дублетност в БДА (вж. 4.8 и 4.18) като резултат от стара вътрешнотипова дублетност *фр̀енк патлац̀ан* // *патлац̀ан*. Във връзка с това е важно да се подчертае, че КИДР и ДА добавят още 5 пункта в рамките на южния ареал, в които е съхранено по-старото *фр̀енк патлац̀ан*, *фр̀енски патлац̀ан* (вж. карта № 66).

Карта № 66 представя разпространението на значението ‘дребни саморасли домати’ при *фр̀енк* според данните на КИДР и ДА на фона на ареала му според БДА. При анализа на дублетността в БДА тази семантична диференциация беше характеризирана като процес, който съпровожда изтласкването, периферизирането на *фр̀енк* в рамките на семантичното поле ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (вж. 4.9). Данните от КИДР и ДА разширяват ареала на явлениято южно и северно от Марица и показват наличието му и в югозападния ареал на *фр̀енк*.

Патлац̀ан

4.50. Прави впечатление, че макар да попада в групата на разминаване на ареалите, което се диктува от степента на надхвърляне на ареала в БДА в географски план, в чисто количествено отношение *патлац̀ан* със своите 61 % степен на застъпеност в собствения си ареал по БДА изпреварва *мац̀аре* и *мехл̀е* и се оказва на трето място. Същевременно обаче напълно в съзвучие с карти №№ 64–65 таблица № 6 показва и високата степен на разпръсване на *патлац̀ан* извън собствения му ареал – основно в ареала на *патлиц̀ан* (30 %), и в по-малка степен в ареала на *дом̀ат* (11 %). За проникването на *патлац̀ан* в ареала на *патлиц̀ан* вече стана ясно (вж. 4.48), че *патлац̀ан* е нашественик, който измества изконното за ареала *патлиц̀ан* и че това е сравнително неотдавнашен процес, ако се съди по значителния превес на дублетната употреба на *патлац̀ан* (63 %) над употребата му като единствено название в ареала на *патлиц̀ан* (37 %). Стана ясно и че този процес е свързан със същия развой при названията за ‘патладжан’ и се дължи на налагането в диалектите на характерния за книжовната норма фонетичен облик на думата. Значимостта на процеса на проникване на *патлац̀ан* в ареала на *патлиц̀ан* се подчертава и от разпределението на дублетността при *патлац̀ан* между собствения му ареал (43 %), което вероятно трябва да се

интерпретира като белег за проникването на други термини в този ареал, и ареала на *патлац̀ан* (43 %) (вж. таблица № 7).

Какъв е характерът на присъствието на *патлац̀ан* в ареала на *дом̀ат*?

Категоричният превес на употребите на *патлац̀ан* като единствено название (69.7 %) над употребите му като дублетно название (30.3 %) в ареала на *дом̀ат* (според таблица № 6), насочва към висока степен на утвърденост в ареала на *дом̀ат*. Но едва третото място по степен на застъпеност (според схема № 16 и таблица № 9) – след *дом̀ат* и *фр̀енк* – а и неголемият брой пунктове (33 пункта) с *патлац̀ан* в ареала на *дом̀ат* не го характеризират като „суперзавоевател“. Едва схема № 17 в [4.53](#), според която степента на присъствие на *патлац̀ан* в зони, в които *дом̀ат* е дублет, е по-висока, както и карти №№ 64 и 65, показват, че голяма част от пунктовете с *патлац̀ан* в ареала на *дом̀ат* са в ареали на дублетност *патлац̀ан* // *дом̀ат* по БДА. Като се вземе предвид това, а също и характерът на тези дублетни отношения (вж. за тях 4.5 и [4.18](#)), може да се заключи, че вероятно присъствието на *патлац̀ан* в ареала на *дом̀ат* е реликново състояние, изразяващо някогашната принадлежност на тези зони към ареала на *патлац̀ан*.

Какви процеси се осъществяват според КИДР и ДА в ареала на *патлац̀ан* по БДА?

Таблица № 6 и схема № 16 заедно с таблица № 9 са единодушни, че основните нашественици в ареала на *патлац̀ан* са на първо място *дом̀ат* и на второ място *мехл̀е*.

Така таблица № 6 показва най-висок дял от пунктовете с *дом̀ат* по КИДР и ДА именно в ареала на *патлац̀ан* по БДА (34 %) и това е повече, отколкото в собствения ареал на *дом̀ат* по БДА (18 %). При това тези 34 % пунктове с *дом̀ат* в ареала на *патлац̀ан* (в абсолютни числа: 127 пункта) са разпределени в полза на употребата на *дом̀ат* като единствено название (53.5 % срещу 46.5 % употреба на *дом̀ат* като дублетно название), което също свидетелства за много висока степен на утвърденост на *дом̀ат* в ареала на *патлац̀ан*. Схема № 16 поставя *дом̀ат* (с 36 %) непосредствено след *патлац̀ан* (с 50.7 %) като дял от пунктовете по КИДР и ДА в ареала на *патлац̀ан* по БДА и трябва да се отбележи, че като се изключи делът на *дом̀ат* в собствения му ареал, това е най-високата степен на присъствие на *дом̀ат* в ареала на друг термин според схема № 16. И така, може да се заключи въз основа на анализиранияте квантитативни данни от таблица № 6 и схема № 16, че процесът на проникване на *дом̀ат* в ареала на *патлац̀ан* е в много напреднала фаза, и по този начин да се

потвърди изводът, направен въз основа на дублетността *домàт* // *патлацàн* в БДА, че първоначалната експанзия на *домàт* е на север, в ареалите на *фрèнк* и на *патлацàн* (вж. [4.16](#)).

Картината за *мехлè* в много отношения прилича на казаното вече за *домàт*. Така според таблица № 6 степента на присъствие на *мехлè* по КИДР и ДА в ареала на *патлацàн* по БДА е на второ място с 37 % след застъпеността му в собствения му ареал по БДА (54 %) и при това названието *мехлè* е заело вече доста здраво позиции в ареала на *патлацàн*, ако се съди по категоричния превес на употребата му като единствено название (62 %) над употребата му като дублетно название (38 %). Вече стана дума по-горе, че процесът на проникване на *мехлè* и степента на неговата утвърденост в ареала на *патлацàн* се обяснява с преселване на балканджийи от зоната на *мехлè* в ареала на *патлацàн* и може би с въздействието на лясковския градинарски център (вж. [4.45](#)). Схема № 16 поставя *мехлè* (с 22.4 %) непосредствено след *домàт* като дял от термините по КИДР и ДА в ареала на *патлацàн* по БДА и показва, че няма друг ареал по БДА, като се изключи, разбира се, собственият ареал на *мехлè*, в който *мехлè* да е застъпен в такава степен. Следователно схема № 16 е в пълно съгласие с таблица № 6, но позволява да се определи степента на проникване на *мехлè* в ареала на *патлацàн* като по-ниска в сравнение със степента на проникване на *домàт*.

Основно с *домàт* (66.1 %) и *мехлè* (27 %) са и дублетните отношения на *патлацàн* в собствения му ареал.

Мацàре

4.51. За разлика от другите названия за ‘домат’, ареалът на *мацàре* е малък и компактен и съответно е изграден от малко на брой пунктове. Това прави процентното изразяване на квантитативните отношения не тъй красноречиво и налага да се вземат предвид и абсолютните цифри и особено карти №№ 72 и 73.

Въпреки че таблица № 6 показва относително нисък процент на събраност на *мацàре* по КИДР и ДА в собствения му ареал по БДА – 56 %, карти №№ 72 и 73 и абсолютните цифри показват, че при засичаното от таблица № 6 разпиляване на *мацàре* в ареалите на *патлацàн* (25 %, 4 пункта), *домàт* (19 %, 3 пункта) и *фрèнк* (6 %, 1 пункт) става дума за малко

пунктове, които се разпределят в непосредствено съседство с ареала на *мацàре*¹³⁷, който в крайна сметка може да бъде определен като много компактен.

Подобно на *патлицàн* и при *мацàре* дублетността му е съсредоточена в собствения му ареал (вж. таблица № 7). Интересното е, че според БДА при *мацàре* не се наблюдава никаква дублетност, докато КИДР и ДА дават дублетни отношения при 50 % от пунктовете с *мацàре* (вж. таблица № 8). Схема № 16 (и таблица № 9) хвърлят светлина по въпроса. От една страна, те показват изключително високо присъствие на *мацàре* в собствения му ареал (90 %, 9 пункта от общо 10), от друга страна, те насочват към проникването на *фрèнк* в 5 пункта (50 %), на *домàт* в 3 пункта (30 %) и на *патлицàн* в 1 пункт (10 %). Вижда се как високите проценти на проникване в ареала на *мацàре* се обезсилват от малкия брой пунктове, които стоят зад тях, а карта № 73 ясно показва, че например проникването на *фрèнк* е в западната периферия на ареала на *мацàре*, която граничи със съседния ареал на *фрèнк*. Следователно може да се заключи, че както „разпиляването“ на *мацàре* към съседните ареали, така и проникването на съседните термини в ареала на *мацàре* се дължат на взаимодействието на съседни ареали.

Мехлè

4.52. Таблица № 6 показва в числа същия процес, който се наблюдаваше на карти №№ 70 и 71 – от една страна, относителна събраност на *мехлè* по КИДР и ДА в собствения му ареал по БДА (54 %), а от друга – значително проникване в ареала на *патлацàн* (37 %), където *мехлè* е доста утвърдено, ако се съди по превеса на употребата му като единствено название над употребата му като дублет (вж. [4.50](#) за проникването на *мехлè* в ареала на *патлацàн*). Процесът на навлизане на *мехлè* в ареала на *патлацàн* често преминава през фаза на дублетност *мехлè* // *патлацàн*, както личи от карта № 71.

Каква е ситуацията в ареала на *мехле*?

Там *мехлè* доминира с 92.1 % според схема № 16, което означава, че ареалът е доста компактен. Като основен нашественик се очертава *домàт* с почти толкова силно присъствие в този ареал (34.1 %), колкото е присъствието му и в ареала на *патлацàн*. Проникването на

¹³⁷ Има само един пункт по КИДР и ДА – Орешец, Харманлийско – който е твърде отдалечен от ареала на *мацàре* по БДА. Тъй като селото не е включено в мрежата на БДА, това означава, че става дума за селище с ново, вероятно смесено население и не е изключено да е имало и преселници от зоната на *мацàре*. Не може обаче да се изключи и възможността да става дума за грешка.

домът в ареала на *мехлè* обикновено преминава през фаза на дублетност, както личи, от една страна, от превеса на употребите на *домът* като дублет в ареала на *мехлè* (79.1 %), а от друга – от разпространението на дублетността *мехлè* // *домът* в ареала на *мехлè* (вж. таблица № 6 и карти №№ 69 и 71). Това показва, че проникването на *домът* в ареала на *мехлè* е сравнително скорошен процес. Интересен щрих за характеризирането му дава семантичната специализация на *мехлè* като ‘зелени домати’ в два пункта в източната периферия на балканския ареал на *мехлè* – Попово и Нейково, Котелско (вж. карта № 70), в които съществува дублетност с *червèни домàти* или *домàти*. Тази семантична диференциация, която очевидно съпровожда навлизането на *домът* в съответните говори, подсказва, че проникването на термин *домът* в ареала на *мехлè* (и може би и в ареалите на други термини) е подпомогнато от обвързването му със зрелите домати¹³⁸. При *мехлè* се наблюдава и значението ‘малки домати’ в два пункта в северната периферия на странджанския му ареал (вж. карта № 70). Същата семантична специализация е особено характерна за *фрèнк* като един от възможните механизми за периферизирането на съответното название (вж. 4.9).

Домът

4.53. Както стана ясно по-горе от карти №№ 68 и 69 (вж. 4.46), *домът* не само спада към групата на несъвпадение на ареала му по КИДР и ДА с ареала му по БДА, но и при него несъвпадението е най-голямо. Таблица № 6 изразява в цифри това наблюдение: няма друго название за ‘домат’, при което толкова нисък дял от пунктовете му по КИДР и ДА – само 18 % – да попадат в собствения му ареал по БДА. Следователно при *домът* наистина може да се говори за най-„несъбраното“ в собствения му ареал название.

От анализа на дублетността по БДА се знае, че при *домът* се наблюдава и най-висока степен на дублетност (вж. 4.15). При КИДР и ДА първенството се запазва с 56 % дублетност (вж. таблица № 8). Високата степен на дублетност характеризира *домът* и като най-нестабилното в ареално отношение название.

„Несъбраността“ в собствения ареал и високата дублетност говорят за експанзия на *домът* в ареалите на другите названия, а таблица № 6 и схема № 16 показват от различна гледна точка конкретните измерения на тази експанзия. Според таблица № 6 експанзията на *домът* е

¹³⁸ За късния преход към консумация на зрели домати вж. 5.3, бел. № 239, а за мястото на този процес в категоризацията и именоването на домата вж. 4.42.

насочена към ареалите на всички типове названия, но в най-голяма степен към ареала на *патлац̀ан* (34 %), следван от ареала на *патлиц̀ан* (31 %), *фр̀енк* (13 %), *мехл̀е* (11 %), *мац̀аре* (0.8 %). От схема № 16 и таблица № 9 може да се правят изводи за степента, в която *дом̀ат* е вече проникнал в ареалите на другите названия като дял от всички названия в съответния ареал: отново ареалът на *патлац̀ан* държи първенството и в това отношение (36 %), следван от ареалите на *мехл̀е* (34.1 %), *мац̀аре* (30 %), *фр̀енк* (24.5 %) и *патлиц̀ан* (22 %).

Поради експанзионното поведение на термин *дом̀ат* е нужна по-подробна картина за ареала на *дом̀ат*, която да отчита поотделно ареалите в БДА, в които *дом̀ат* се употребява като единствено название, и ареалите, в които терминът влиза в дублетни отношения с друго название. Схема № 17 регистрира значителни различия между тези два типа ареали с *дом̀ат*.

Присъствието на *дом̀ат* по КИДР и ДА в ареала на БДА, където той е единствено название, е много по-значително (61.6 % от всички пунктове по КИДР и ДА в този ареал срещу 27.4 % присъствие в ареала на дублетност на *дом̀ат* в БДА), което е указание за по-голямата стабилност на *дом̀ат* именно в тази част от ареала му (за нейното разположение вж. карта № 68). В обратнопропорционална зависимост спрямо присъствието на *дом̀ат* стои застъпеността на термините *фр̀енк*, *патлац̀ан* и *мехл̀е* в съответните ареали: в ареала на дублетност на *дом̀ат* те са застъпени в много по-голяма степен (*фр̀енк* – 47.6 %, *патлац̀ан* – 27.4 % и *мехл̀е* – 10.7 %), а в ареала на *дом̀ат*, в който той се употребява като единствено название и доминира, те се употребяват в много по-малка степен (*фр̀енк* – 17.8 %, *патлац̀ан* – 13.7 % и *мехл̀е* – 6.8 %). Интересно е, че при *патлиц̀ан* и *мац̀аре* схема № 17 не извява такива драстични разлики между ареала на *дом̀ат* като единствено название и ареала на *дом̀ат* като дублетно название. От тези данни може да се заключи, че термин *дом̀ат* е завзел части от ареалите именно на *фр̀енк*, *патлац̀ан* и в по-малка степен *мехл̀е* и че БДА също отразява този процес, ако се съди по зоните на дублетност на *дом̀ат* с тези три названия и характера на дублетните отношения (вж. карта № 68 и 4.5, [4.7](#), [4.10](#) и [4.16](#)). БДА фиксира чрез малки дублетни зони *дом̀ат* // *патлиц̀ан* и началната фаза от навлизането на *дом̀ат* в ареала на *патлиц̀ан* (вж. за тази дублетност [4.6](#) и [4.16](#)), но КИДР и ДА показват засилването на този процес, тъй като именно ареалът на *патлиц̀ан* се характеризира с най-голям дял от дублетните употреби на *дом̀ат* според КИДР и ДА – 39 % (вж. таблица № 7). В ареала на *патлац̀ан* според КИДР и ДА експанзията на *дом̀ат* продължава, ако се съди по високия дял в този ареал от дублетните употреби на *дом̀ат* – 28 %, но очевидно процесът е по-напреднал,

тъй като употребите на *домат* като единствено название надвишават леко употребите му като дублетно название (вж. таблица № 6).

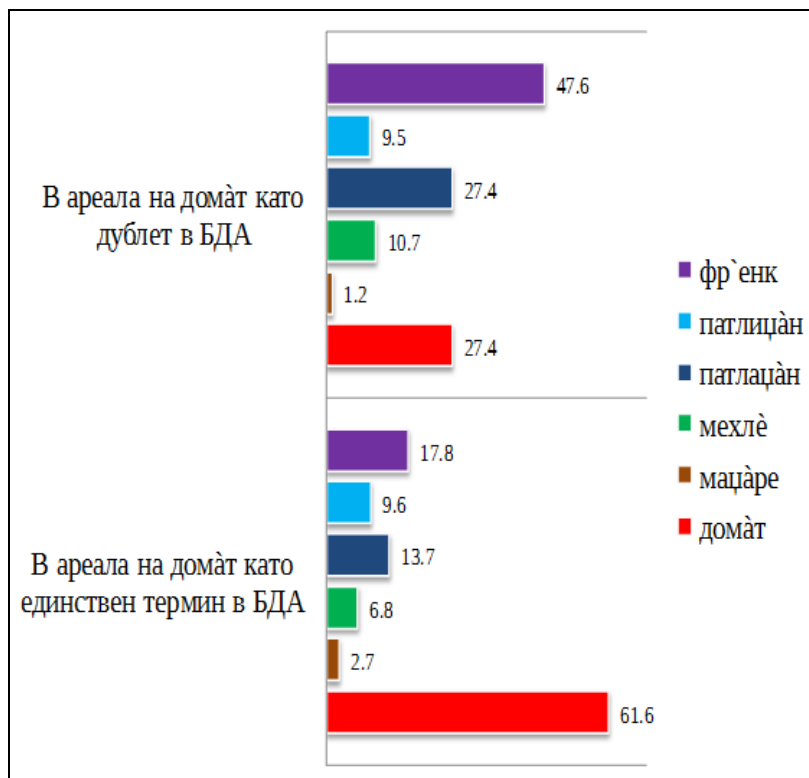

Схема № 17. Процентно разпределение на отделните типове названия според КИДР и ДА в рамките на ареала на домат по БДА (детайлизирана картина)

ПОГЛЕД ОТБЛИЗО КЪМ ОТНОШЕНИЯТА ‘ДОМАТ’ ~ ‘ПАТЛАДЖАН’ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ. ПЪРВИ КРАЧКИ НА АНАЛИЗА

Мрежата от пунктове с отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’

4.54. Въз основа на всички източници се изгражда мрежа на пунктовете, за които разполагам както с название за ‘домат’, така и с название за ‘патладжан’. Тази мрежа обхваща 882¹³⁹ пункта: в държавните граници – 869 и извън държавните граници – 13. В мрежата са включени и 74 околийски града.

¹³⁹ Всъщност мрежата обхваща 883 пункта, но не взимам предвид в анализа, картите, таблиците и схемите един от пунктовете в България (Велинград), за който имам вероятно погрешен термин за ‘патладжан’ – *патати* ‘патладжан’ (вж. за този единично регистриран в значението ‘патладжан’ термин и за изконното му значение ‘картофи’).

Отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’: обща характеристика

4.55. Разнообразието на наблюдаваните отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ надхвърля значително хоризонта на очакванията, очертан от досегашния анализ: в мрежата ми от пунктове са налице 67 вида отношения между различни типове название за ‘домат’ и за ‘патладжан’, които са представени в таблица № 10¹⁴⁰ заедно с броя пунктове от мрежата, в които са регистрирани.

Номер	Отношение тип название за ‘домат’ ~ тип название за ‘патладжан’	Общ брой пунктове с това отношение
1	<i>Д ~ Д</i>	1
2	<i>Д ~ Ма</i>	4
3	<i>Д ~ Па</i>	231
4	<i>Д ~ Пи</i>	41
5	<i>Д ~ опр. + Д</i>	52
6	<i>Д ~ опр. + Па</i>	43
7	<i>Д ~ опр. + Пи</i>	48
8	<i>Д ~ универбат за ‘цвят’</i>	20
9	<i>МА ~ Па</i>	3
10	<i>МА ~ Пи</i>	7
11	<i>МА ~ опр. + Д</i>	1
12	<i>МА ~ опр. + Па</i>	1
13	<i>МА ~ опр. + Пи</i>	2
14	<i>МЕ ~ Па</i>	97
15	<i>МЕ ~ Пи</i>	7
16	<i>МЕ ~ опр. + Д</i>	10
17	<i>МЕ ~ опр. + Па</i>	19
18	<i>МЕ ~ опр. + Пи</i>	3
19	<i>МЕ ~ универбат за ‘цвят’</i>	8
20	<i>ПА ~ Ма</i>	3
21	<i>ПА ~ Па</i>	99
22	<i>ПА ~ Пи</i>	15
23	<i>ПА ~ опр. + Д</i>	46
24	<i>ПА ~ опр. + Па</i>	91
25	<i>ПА ~ опр. + Пи</i>	19
26	<i>ПА ~ универбат за ‘цвят’</i>	21
27	<i>ПИ ~ Д</i>	3
28	<i>ПИ ~ Ма</i>	2

¹⁴⁰ В таблицата и по-нататък в изложението са използвани следните съкращения за обозначаване на типовете названия за ‘домат’ и за ‘патладжан’: *Д* = *домат*; *Ма* = *магаре* ‘патладжан’; *Мо* = *модл’а*, *модо* ‘патладжан’; *МА* = *магаре*, *манзане*, *мацуне*, *мацарка* ‘домат’; *ПА* = *патлацан* ‘домат’; *Па* = *патлацан* ‘патладжан’; *ПИ* = *патлицан* ‘домат’; *Пи* = *патлицан* ‘патладжан’; *опр.* = определение; *МЕ* = *мехлè* ‘домат’; *Ф* = *фрèнк*, *урèнга* ‘домат’; *ФП* = *фрèнк патлацан*, *фрèнски патлацан* ‘домат’.

29	<i>ПИ ~ Па</i>	67
30	<i>ПИ ~ Пи</i>	88
31	<i>ПИ ~ опр. + Д</i>	76
32	<i>ПИ ~ опр. + Па</i>	20
33	<i>ПИ ~ опр. + Пи</i>	195
34	<i>ПИ ~ универбат за 'цвят'</i>	13
35	<i>Ф ~ Д</i>	1
36	<i>Ф ~ Ма</i>	7
37	<i>Ф ~ Па</i>	75
38	<i>Ф ~ Пи</i>	18
39	<i>Ф ~ опр. + Д</i>	4
40	<i>Ф ~ опр. + Ма</i>	1
41	<i>Ф ~ опр. + Па</i>	15
42	<i>Ф ~ опр. + Пи</i>	11
43	<i>Ф ~ универбат за 'цвят'</i>	7
44	<i>ФП ~ Па</i>	3
45	<i>ФП ~ опр. + Па</i>	1
46	<i>ФП ~ опр. + Пи</i>	1
47	<i>опр. + Д ~ Д</i>	1
48	<i>опр. + Д ~ Ма</i>	2
49	<i>опр. + Д ~ Па</i>	75
50	<i>опр. + Д ~ Пи</i>	26
51	<i>опр. + Д ~ универбат за 'цвят'</i>	11
52	<i>опр. + ПА ~ Па</i>	17
53	<i>опр. + ПА ~ Пи</i>	1
54	<i>опр. + ПА ~ универбат за 'цвят'</i>	6
55	<i>опр. + ПИ ~ Па</i>	13
56	<i>опр. + ПИ ~ Пи</i>	18
57	<i>опр. + ПИ ~ Мо</i>	2
58	<i>опр. а + Д ~ опр. б + Д</i>	47
59	<i>опр. а + Д ~ опр. б + Ма</i>	1
60	<i>опр. а + Д ~ опр. б + Па</i>	21
61	<i>опр. а + Д ~ опр. б + Пи</i>	12
62	<i>опр. а + ПА ~ опр. б + Д</i>	5
63	<i>опр. а + ПА ~ опр. б + Па</i>	27
64	<i>опр. а + ПА ~ опр. б + Пи</i>	2
65	<i>опр. а + ПИ ~ опр. б + Д</i>	16
66	<i>опр. а + ПИ ~ опр. б + Па</i>	5
67	<i>опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи</i>	42

Таблица № 10. Видове отношения между тип название за 'домат' и тип название за 'патладжан' в българските диалекти

Както се вижда от таблицата, тези отношения са застъпени в различна степен в мрежата ми, което е и първият индикатор за различния им статут в системата на езика. Още на този етап може да се предположи, че отношенията, откривани в малко пунктове, имат по-случаен характер от отношенията, застъпени в по-голям брой пунктове.

Причината за този широк спектър от взаимоотношения между различни типове названия за 'домат' и за 'патладжан' се крие в дублетността, която в редица случаи довежда до спорадични отношения между даден тип название за 'домат' и даден тип название за 'патладжан', т.е. до отношения, които нямат системен характер. Вследствие на дублетността също така в редица пунктове има повече от едно взаимоотношение 'домат' ~ 'патладжан'. В таблица № 11 е представен броят отношения 'домат' ~ 'патладжан' в един пункт и в колко пункта от мрежата се наблюдава този брой отношения, какъв е дялът на тези пунктове от общия им брой, колко от тях с даден брой отношения са околийски градове и какво е съотношението на дублетността при названията за 'домат' и за 'патладжан' в пункта.

Брой отношения 'д' ~ 'п' ¹⁴¹ в пункта	Количество пунктове с този брой отношения (брой на околийските градове) / процент от общия брой пунктове (882)	Съотношение на дублетността при 'д' и 'п'		
		'д' > 'п'	'д' < 'п'	'д' = 'п'
1 отношение	450 пункта (от тях 15 – околийски градове) / 51 % от 882	–	–	1 'д'~1 'п' 450 п.
2 отношения	259 пункта (от тях 17 – околийски градове) / 29.4 % от 882	2 'д'~1 'п' 199 п.	1 'д'~2 'п' 60 п.	–
3 отношения	57 пункта (от тях 9 – околийски градове) / 6.5 % от 882	3 'д'~1 'п' 46 п.	1 'д'~3 'п' 11 п.	–
4 отношения	42 пункта (от тях 7 – околийски градове) / 4.8 % от 882	4 'д'~1 'п' 3 п.	1 'д'~4 'п' 1 п.	2 'д'~2 'п' 38 п.
6 отношения	41 пункта (от тях 10 – околийски градове) / 4.6 % от 882	3 'д'~2 'п' 22 п.	2 'д'~3 'п' 19 п.	–
8 отношения	11 пункта (от тях 4 – околийски градове) / 1.2 % от 882	4 'д'~2 'п' 6 п.	2 'д'~4 'п' 5 п.	–
9 отношения	7 пункта (от тях 1 – околийски град) / 0.8 % от 882	–	–	3 'д'~3 'п' 7 п.
10 отношения	1 пункт (който е околийски град)	5 'д'~2 'п'	–	–

¹⁴¹ Съкращенията 'д' и 'п' означават съответно 'домат' и 'патладжан'. Съкращението п. стои за „пункт“.

	/ 0.1 % от 882	1 п.		
12 отношения	10 пункта (от тях 6 – околийски градове) / 1.1 % от 882	4 ‘д’~3 ‘п’ 6 п.	3 ‘д’~4 ‘п’ 4 п.	–
15 отношения	1 пункт (който е околийски град) / 0.1 % от 882		3 ‘д’~5 ‘п’ 1 п.	
16 отношения	1 пункт (който е околийски град) / 0.1 % от 882			4 ‘д’~4 ‘п’ 1 п.
20 отношения	1 пункт (който е околийски град) / 0.1 % от 882		4 ‘д’~5 ‘п’ 1 п.	
21 отношения	1 пункт (който е околийски град) / 0.1 % от 882		3 ‘д’~7 ‘п’ 1 п.	

Таблица № 11. Брой отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в един пункт от мрежата

В тази таблица прави впечатление, че пунктовете с голям брой отношения са много по-малко в сравнение с пунктовете с по-малко отношения: 33 пункта с 8–21 отношения (3.7 % от общия брой пунктове) срещу 849 пункта с 1–6 отношения (96.3 % от всички пунктове) и следователно картината се изгражда основно от пунктовете с малко отношения.

Делът на градовете в пунктовете с много отношения е много висок – 48.5 % (16 околийски града от 33 пункта с 8–21 отношения), докато при пунктовете с малко отношения този дял е значително по-малък – едва 6.8 % (58 околийски града от 849 пункта с 1–6 отношения). Следователно градският характер на пункта е важен фактор, предопределящ наличието в него на голям брой отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’, и това е свързано с ролята на градовете за по-високата дублетност при названията за ‘домат’ и ‘патладжан’¹⁴². Тук е мястото да се спомене, че пунктовете с най-много отношения са винаги градски и то големи градове: София (21 вида отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’), Кюстендил (20 вида отношения), Гоце Делчев (16 вида отношения), Пловдив (15 вида отношения).

Въз основа на последните три колони на [таблица № 11](#) може да се проследи как се разпределя дублетността между названията за ‘домат’ и названията за ‘патладжан’ в пункта. Информацията от тези три колони е обобщена в [таблица № 12](#), която представя в три групи (общо за пунктовете с дублетност / за пунктовете с 2–6 отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ / за пунктовете с 8–21 отношения) както дела на пунктовете, в които за ‘домат’ има повече названия, отколкото за ‘патладжан’, така и дела на пунктовете, в които, обратно, за

¹⁴² Обобщаващите наблюдения върху дублетността при названията за ‘патладжан’ в [4.38](#) и особено в [4.39](#), където се анализира карта № 59, добре представят градските говори като фактор за възникването на дублетността.

‘патладжан’ има повече названия, отколкото за ‘домат’, и накрая и дела на пунктовете, в които за ‘домат’ и за ‘патладжан’ има еднакъв брой названия.

	Общо в пунктовете с 2–21 отношения (432 п.)	В пунктовете с 2–6 отношения (399 п.)	В пунктовете с 8–21 отношения (33 п.)
дублетност ‘д’ > дублетност ‘п’	283 п. (65.5 % от 432 п.)	270 п. (67.7 % от 399 п.)	13 п. (39.3 % от 33 п.)
дублетност ‘д’ < дублетност ‘п’	103 п. (23.8 % от 432 п.)	91 п. (22.8 % от 399 п.)	12 п. (36.4 % от 33 п.)
дублетност ‘д’ = дублетност ‘п’	46 п. (10.6 % от 432 п.)	38 п. (9.5 % от 399 п.)	8 п. (24.2 % от 33 п.)

Таблица № 12. Разпределението на дублетността между названията за ‘домат’ и названията за ‘патладжан’

Таблица № 12 ясно показва, че във всяка от групите делът на пунктовете с повече названия за ‘домат’, отколкото за ‘патладжан’, е по-голям от дела на пунктовете с обратното съотношение между названията за ‘домат’ и за ‘патладжан’. Това означава, че дублетността при названията за ‘домат’ играе водеща роля за наличието на повече от едно отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в даден пункт от мрежата. Същевременно обаче прави впечатление, че в групата на пунктовете с много отношения (8–21) делът на пунктовете с повече названия за ‘домат’, отколкото за ‘патладжан’, е намален в сравнение с другите две групи, а за сметка на това делът на пунктовете с повече названия за ‘патладжан’, отколкото за ‘домат’, се е увеличил значително и почти настига дела на пунктовете с повече названия за ‘домат’. Следователно по-високата степен на дублетност при ‘патладжан’, отколкото при ‘домат’, играе по-важна роля именно в групата на пунктовете с по-голям брой отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’.

Стъпки в по-нататъшния анализ

4.56. Следващият въпрос, пред който се изправя анализът е: **как да се подходи към многообразието от отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’?** Има няколко стъпки, които трябва да се направят:

- (1) Да се определи какво е изходното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ за всеки пункт от мрежата.
- (2) Да се пресеят така очертаните изходни отношения.
- (3) Да се изработи карта на изходните отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’.

(4) Да се проследят процесите, които се осъществяват при различните изходни отношения.

(5) Да се очертае развоят на зоната на изравняване и на зоната на разграничение.

Определяне на изходното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в пункта

4.57. Когато определям какво е изходното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в даден пункт от мрежата, изхождам от следните основни положения (изброени са според последователността на тяхното прилагане):

(1) Ако в пункта има само едно отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’, то на този етап от анализа отношението се определя за изходно за пункта.

Ако обаче в пункта има повече от едно отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’, се прилагат следните критерии, за да се определи кое от съществуващите в пункта отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ е изходното:

(2) Функциониране в езиковата система: дали съответното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ се наблюдава и като единствено отношение в някакви пунктове или то функционира винаги в конкуренция с други видове отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’?

(3) Изборът на дадено отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ за изходно за съответния пункт съответства ли на:

(а) вече установеното за характера на дублетните отношения при названията за ‘домат’ и ‘патладжан’;

(б) очертаната по-горе обща картина на категоризацията на домата и патладжана, на отношенията между тях и между названията им;

(в) вече известното за въздействието на книжовния език върху диалектите при названията за ‘домат’ и ‘патладжан’?

(4) Ареален критерий: кое е изходното отношение, характерно за околните селища от мрежата?

(5) В някои случаи отчитането на дублета за ‘домат’, даден от БДА, или на казаното от БДА за хронологията на различните дублети за ‘домат’ помага да се определи изходното отношение в пункта.

Въз основа на посочените 5 критерия е определено изходното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ за всеки един пункт от мрежата. Така се стига до 41 изходни отношения, които може да се видят в таблица № 13, а географското им разположение – на карта № 74.

	Изходно отношение	Общо пунктове	Като единствено отношение в пункта	В конкуренция с други отношения в пункта
01.	0 ¹⁴³ Д ~ Па	99	86	13
02.	0 Д ~ Пи	9	4	5
03.	0 Д ~ опр. + Д	4	4	0
04.	0 Д ~ опр. + Па	4	4	0
05.	0 Д ~ опр. + Пи	2	2	0
06.	0 Д ~ универбат за ‘цвят’	1	1	0
07.	0 МА ~ Пи	3	1	2
08.	0 МА ~ опр. + Па	1	1	0
09.	0 МЕ ~ Па	81	44	37
10.	0 МЕ ~ Пи	2	2	0
11.	0 МЕ ~ опр. + Д	2	2	0
12.	0 МЕ ~ опр. + Па	3	1	2
13.	0 ПА ~ Па	89	23	66
14.	0 ПА ~ опр. + Д	15	6	9
15.	0 ПА ~ опр. + Па	65	28	37
16.	0 ПА ~ универбат за ‘цвят’	4	1	3
17.	0 ПИ ~ Д	2	2	0
18.	0 ПИ ~ Ма	2	0	2
19.	0 ПИ ~ Па	37	16	21
20.	0 ПИ ~ Пи	92	22	70
21.	0 ПИ ~ опр. + Д	35	19	16
22.	0 ПИ ~ опр. + Па	9	2	7
23.	0 ПИ ~ опр. + Пи	175	96	79
24.	0 ПИ ~ универбат за ‘цвят’	7	2	5
25.	0 Ф ~ Ма	3	2	1
26.	0 Ф ~ Па	63	29	34
27.	0 Ф ~ Пи	9	5	4
28.	0 Ф ~ опр. + Па	3	1	2
29.	0 Ф ~ опр. + Пи	2	2	0
30.	0 Ф ~ универбат за ‘цвят’	1	1	0
31.	0 ФП ~ Па	3	1	2
32.	0 опр. + Д ~ Па	20	16	4
33.	0 опр. + Д ~ Пи	5	3	2
34.	0 опр. + ПИ ~ Пи	1	1	0
35.	0 опр. + ПИ ~ Мо	2	1	1
36.	0 опр. а + Д ~ опр. б + Д	4	3	1
37.	0 опр. а + Д ~ опр. б + Па	2	2	0
38.	0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па	7	2	5
39.	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Д	3	3	0
40.	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Па	1	1	0
41.	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи	10	8	2

¹⁴³ Нулата пред схематично означеното отношение е знак, че това е изходно отношение.

Таблица № 13. Изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан', установени първоначално

Пресяване на изходните отношения

4.58. Така определените 41 изходни отношения трябва да се „пресоят“ чрез комбинираното прилагане на три критерия: (1) формален; (2) ареален; (3) развоен. Нека обясня по-подробно какво имам предвид.

Прилагането на формалния критерий предполага да отпаднат от групата на изходните отношения тези от тях, които се срещат в много малко на брой пунктове (1–4 пункта), и то само като единствено отношение в пункта (което изключва възможността формалният критерий да се съчетае с развойния). По този начин от групата на изходните отношения са изключени 14 отношения.

Само в комбинация с другите два критерия е възможно да се прилага друг аспект на формалния критерий – ниският брой пунктове: ако дадено изходно отношение е изходно само в 2–8 пункта от мрежата (което се равнява на 0.23–0.91 % от общия брой пунктове в мрежата, т.е. под 1 %), е нужно да се провери дали наистина става дума за изходно отношение от гледище на ареалния и на развойния критерий, и ако те потвърдят, че не става дума за истинско изходно отношение, съответното изходно отношение отпада от групата на изходните отношения.

Ареалният критерий е свързан с характера на ареала на съответните изходни отношения. Ако бъдат разгледани последователно географските характеристики на всичките 41 изходни отношения, се установява, че те са от два типа: или става дума за ясно очертан и относително компактен ареал, или на практика отсъства ареал. Вторият тип географска характеристика поставя под въпрос реалното съществуване на съответното изходно отношение.

Най-голяма тежест има развойният критерий. Той предполага, от една страна, да се очертаят типичните за дадено изходно отношение по-нататъшни развития, а от друга страна, да се проследи дали има типични изходни отношения, с които съответното отношение се свързва, като в този случай се вземат предвид всички пунктове, в които то се появява, а не само тези, в които е сметнато за изходно.

Един пример може да илюстрира за какъв тип анализ става дума. За отношението *патлицѝн* ~ определение + *патлицѝн* (ПИ ~ опр. + Пу) се установява, че то присъства в 195 пункта, от

които в 96 пункта то е единственото отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’. Останалите 99 пункта с него се разпределят между две изходни отношения: *патлиџан* ~ *патлиџан* (0 ПИ ~ Пи; 24 пункта) и *патлиџан* ~ определение + *патлиџан* (0 ПИ ~ опр. + Пи; 75 пункта) (вж. таблица № 14).

Отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’	Общо пунктове	Единствено отношение в пункта	В конкуренция с други отношения в пункта	< 0 ПИ ~ Пи	< 0 ПИ ~ опр. + Пи
ПИ ~ опр. + Пи	195	96	99	24	75

Таблица № 14. Изходните отношения, свързани с отношението ПИ ~ опр. + Пи

Това беше едната половина на развойния анализ, която, така да се каже, осветява „миналото“ на съответното отношение и показва, че *патлиџан* ~ определение + *патлиџан* най-често е изходно отношение, но може да се развива и от изходното отношение *патлиџан* ~ *патлиџан*.

Втората половина на развойния анализ се стреми да отговори на въпроса кои са типичните пътеки, по които се развива по-нататък изходното отношение *патлиџан* ~ определение + *патлиџан*. Отговорът на този въпрос е, че най-типична е появата на *домат* като дублет на *патлиџан* ‘домат’ (в 34 пункта), следвана от появата на определени + *патлиџан* (от типа *цървѐн патлиџан*) като дублет на *патлиџан* ‘домат’ (в 20 пункта), следвана от появата на определение + *домат* (от типа *син домат*) като дублет на определение + *патлиџан* ‘патладжан’ (в 17 пункта) и т.н. В таблица № 15 са представени типичните пътеки в разволя на *патлиџан* ~ определение + *патлиџан* и броят пунктове, в които те се наблюдават. В долната половина на таблицата е показано наслагането на повече от една типична пътека в един и същи пункт.

Типични пътеки в разволя на 0 ПИ ~ опр. + Пи	В брой пунктове (от общо 75)
ПИ // Д ~ опр. + Пи	34
ПИ // опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи	20
ПИ ~ опр. + Пи // опр. + Д	17
ПИ ~ опр. + Пи // Па	15
ПИ // ПА ~ опр. + Пи	11
ПИ // опр. а + Д ~ опр. б + Пи	6
ПИ // Ф ~ опр. + Пи	5
ПИ ~ опр. + Пи // универбат за ‘цвят’	2
ПИ ~ опр. + Пи // опр. + Па	2
ПИ // МЕ ~ опр. + Пи	2

ПИ ~ опр. + Пу // Д	1
Съчетания на типичните пътеки в развой на 0 ПИ ~ опр. + Пу	В общо 27 пункта
ПИ // опр. а + Д ~ опр. б + Пу // опр. б + Д	5
ПИ // Д ~ опр. + Пу // Па	5
ПИ // ПА ~ опр. + ПИ // Па	4
ПИ // Д ~ опр. + Пу // опр. + Д	4
ПИ // Д // ПА ~ опр. + Пу	4
ПИ // опр. а + ПИ ~ опр. б + Пу // опр. б + Д	3
ПИ // опр. а + ПИ ~ опр. б + Пу // Па	3
ПИ // опр. а + Д ~ опр. б + Пу // Па	3
ПИ ~ опр. + Пу // опр. + Д // Па	3
ПИ // ПА ~ опр. + Пу // опр. + Д	2
ПИ // МЕ ~ опр. + Пу // опр. + Па	2
ПИ // опр. а + ПИ // ПА ~ опр. б + Пу	2
ПИ // Д // опр. а + Д ~ опр. б + Пу // опр. б + Д	2
ПИ // Д // ПА ~ опр. + Пу // опр. + Д	2
ПИ // опр. а + Д ~ опр. б + Пу // опр. б + Д // Па	2
ПИ // опр. а + ПИ ~ опр. б + Пу // опр. б + Па	1
ПИ // Ф ~ опр. + Пу // опр. + Па	1
ПИ // Ф ~ опр. + Пу // опр. + Д	1
ПИ // ПА ~ опр. + Пу // универбат за 'цвят'	1
ПИ // ПА ~ опр. + Пу // опр. + Па	1
ПИ // Д ~ опр. + Пу // универбат за 'цвят'	1
ПИ // Д // опр. а + Д // Ф ~ опр. б + Пу // опр. б + Д	1
ПИ // опр. а + ПИ // Д // опр. а + Д ~ опр. б + Пу // опр. б + Д // Па	1
ПИ // опр. а + ПИ // Д ~ опр. б + Пу // Па	1
ПИ // опр. а + ПИ // Д // ПА ~ опр. б + Пу // опр. б + Д	1
ПИ // Д // ПА ~ опр. + Пу // Па // универбат за 'цвят'	1
ПИ // опр. а + ПИ // Ф ~ опр. б + Пу	1
ПИ // ПА // МЕ ~ опр. + Пу // опр. + Па	1
ПИ // опр. а + ПИ // МЕ // Ф ~ опр. б + Пу // опр. б + Па	1

Таблица № 15. Развой на патлиџан ~ определение + патлиџан

Развойният анализ на всичките 41 изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан' показва, че те може да се разделят на няколко типа:

- (1) истински изходни отношения, които не могат да се изведат от други;
- (2) производно-изходни отношения, които, от една страна, поне в някаква значима част от пунктовете са производни от някое от истинските изходни отношения, а от друга страна, играят ролята на изходни за отношения, които са само производни;
- (3) производни отношения, които са получени от истинските изходни отношения или от производно-изходните вследствие на развой в рамките на дадена езикова система или на взаимодействие на две езикови системи;
- (4) отношения, които стоят изолирано спрямо другите.

Връзките между отделните типове изходни отношения от гледище на техния развой са илюстрирани от схема № 18¹⁴⁴.

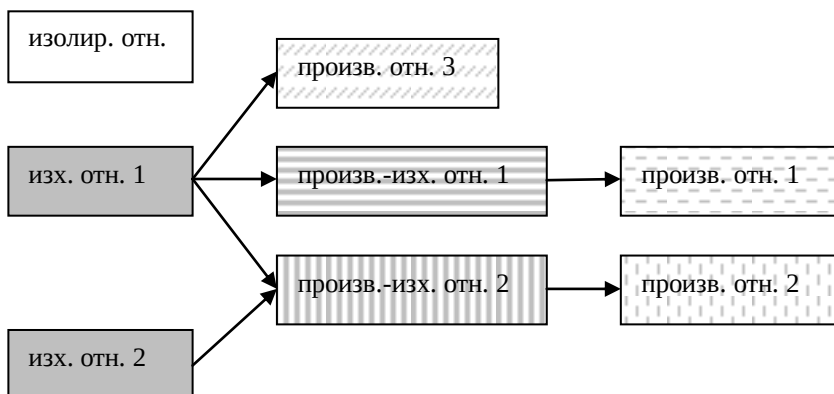

Схема № 18. Връзки между различните типове изходни отношения

Разпределението на отделните изходни отношения по тези четири типа, както и действието на трите критерия, според които се определя дали става дума за реално изходно отношение, може да се види в таблица № 16 по-долу. В нея знак „–“ в колонката на съответния критерий показва, че според него даденото изходно отношение не е реално изходно отношение, а знак „+“ означава обратното. Знакът „?“ при формалния критерий насочва към ниския брой пунктове, което, както беше казано по-горе, поставя под съмнение реалността на съответното изходно отношение, но решаващата дума по въпроса се дава на ареалния и развойния критерий. Чрез знака „+“ се показва причисляването на дадено изходно отношение към определен тип от гледище на развойния анализ, а с „(+“ – че според по-нататъшния анализ съответното изходно отношение трябва да попадне в друга категория – тази на производните отношения.

¹⁴⁴ Съкращенията в схема № 18 се развързват по следния начин: изх. отн. = изходно отношение, произв.-изх. отн. = производно-изходно отношение, произв. отн. = производно отношение, изолир. отн. = изолирано отношение.

Пореден номер	Исходно отношение	Общо пунктове	Като единствено отношение в пункта	В конкуренция с други отношения в пункта	Формален критерий	Ареален критерий	Развоен критерий	Според развойния анализ			
								Исходно отношение	Производно-исходно	Производно отношение	Изолирано отношение
01.	0 Д ~ Па	99	86	13	+	+	+		+		
02.	0 Д ~ Пи	9	4	5	+	+	-			+	
03.	0 Д ~ опр. + Д	4	4	0	-	-	-			+	
04.	0 Д ~ опр. + Па	4	4	0	-	-	-			+	
05.	0 Д ~ опр. + Пи	2	2	0	-	-	-			+	
06.	0 Д ~ универбат за 'цвят'	1	1	0	-	-	-			+	
07.	0 МА ~ Пи	3	1	2	?	+	+				+
08.	0 МА ~ опр. + Па	1	1	0	-	-	-			+	
09.	0 МЕ ~ Па	81	44	37	+	+	+	+			
10.	0 МЕ ~ Пи	2	2	0	-	-	-			+	
11.	0 МЕ ~ опр. + Д	2	2	0	-	-	-			+	
12.	0 МЕ ~ опр. + Па	3	1	2	?	-	-			+	
13.	0 ПА ~ Па	89	23	66	+	+	+	+			
14.	0 ПА ~ опр. + Д	15	6	9	+	+	+		(+)		
15.	0 ПА ~ опр. + Па	65	28	37	+	+	+		+		
16.	0 ПА ~ универбат за 'цвят'	4	1	3	?	-	-			+	
17.	0 ПИ ~ Д	2	2	0	-	-	-			+	
18.	0 ПИ ~ Ма	2	0	2	?	+	+				+
19.	0 ПИ ~ Па	37	16	21	+	+	+		+		
20.	0 ПИ ~ Пи	92	22	70	+	+	+	+			
21.	0 ПИ ~ опр. + Д	35	19	16	+	+	+		(+)		
22.	0 ПИ ~ опр. + Па	9	2	7	+	+	+		(+)		
23.	0 ПИ ~ опр. + Пи	175	96	79	+	+	+		+		
24.	0 ПИ ~ универбат за 'цвят'	7	2	5	?	+	+		(+)		
25.	0 Ф ~ Ма	3	2	1	?	+	+				+
26.	0 Ф ~ Па	63	29	34	+	+	+	+			
27.	0 Ф ~ Пи	9	5	4	?	+	+		+		
28.	0 Ф ~ опр. + Па	3	1	2	?	-	-			+	
29.	0 Ф ~ опр. + Пи	2	2	0	-	-	-			+	
30.	0 Ф ~ универбат за 'цвят'	1	1	0	-	-	-			+	
31.	0 ФП ~ Па	3	1	2	?	-	+	+			
32.	0 опр. + Д ~ Па	20	16	4	+	+	+		(+)		
33.	0 опр. + Д ~ Пи	5	3	2	?	-	-			+	
34.	0 опр. + ПИ ~ Пи	1	1	0	-	-	-			+	
35.	0 опр. + ПИ ~ Мо	2	1	1	?	+	+				+
36.	0 опр. а + Д ~ опр. б + Д	4	3	1	?	-	-			+	
37.	0 опр. а + Д ~ опр. б + Па	2	2	0	-	-	-			+	
38.	0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па	7	2	5	?	-	-			+	
39.	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Д	3	3	0	-	-	-			+	
40.	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Па	1	1	0	-	-	-			+	
41.	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи	10	8	2	+	-	-			+	

Таблица № 16. „Пресяване“ на изходните отношения и разпределянето им в типове според развойния анализ

Вижда се, че в таблица № 16 като реално изходни са определени 19 отношения. Те са означени в таблицата в тъмносиво, когато от гледище на развоя им са изходни, в средносиво, когато са производно-изходни и в светлосиво, когато са изолирани. С това пресяването на първоначално определените 41 изходни отношения може да се смята за успешно извършено. На карта № 75 се вижда разпространението на изходните отношения, отсети като реални. Отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’, отпадащи от кръга на реално изходните, са изходни само доколкото за конкретните пунктове, в които са определени за изходни, няма регистрирана по-стара фаза от развоя на отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’, която да бъде посочена като изходна. На следващите етапи на анализа се надявам да се окаже възможно да се реконструира с кои изходни или производно-изходни отношения те евентуално се свързват.

Следващата стъпка в анализа е обръщането към конкретните процеси, които са довели до разнообразието от отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’. Изпреварвайки обобщението на постигнатото в този анализ, ще кажа, че тези процеси са от два основни типа: (а) процеси, които се дължат на системните връзки между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’, и (б) процеси, които са обусловени от контакта на две езикови системи – два диалекта или диалект и книжовен език. Тези два типа процеси се преплитат и наслагват един върху друг.

СИСТЕМНО ОБУСЛОВЕНИЯТ ПРОЦЕС ЗБ (ПАТЛАЦАН ‘ДОМАТ’ ~ ПАТЛАЦАН ‘ПАТЛАДЖАН’)
> 4Б (ПАТЛАЦАН ~ ОПРЕДЕЛЕНИЕ + ПАТЛАЦАН) > 4В (ОПРЕДЕЛЕНИЕ А + ПАТЛАЦАН ~ ОПРЕДЕЛЕНИЕ Б + ПАТЛАЦАН)

Възникването на типа определение + патлАцан ‘патладжан’

4.59. Какво знаем до момента за този процес?

При анализа на названията за ‘патладжан’ в [4.26](#) и [4.27](#), беше установено, че типът определение + *патлАцан* ‘патладжан’ е разпространен в некомпактен западно-североизточен ареал с вклиняване по течението на р. Марица и в Източните Родопи и не е характерен за околните градове. Следните аргументи подсказват, че появата и разпространението на

този тип название не се диктува от едносъставния тип *патлАџан* ‘патладжан’, а от названието за ‘домат’ *патлАџан*:

(а) От структурно гледище двусъставното название за ‘патладжан’ определение + *патлАџан* трябва да е възникнало от название *патлАџан*.

(б) От ареално гледище, ако двусъставният тип название беше възникнал като вариант на едносъставния, се очаква появата му в целия ареал на разпространение на едносъставните названия *патлАџан* ‘патладжан’. Обаче ареалът на едносъставните названия за ‘патладжан’ е общобългарски, а на двусъставните названия – западно-североизточен. Оттук следва, че появата на двусъставните названия за ‘патладжан’ не се диктува от едносъставния тип.

(в) Разпространението на дублетността между едно- и двусъставния тип названия за ‘патладжан’ се дължи на взаимодействието между ареалите на едносъставния и двусъставния тип и на градските говори. Това е следващо указание, че при едносъставното и двусъставното название за ‘патладжан’ става дума по-скоро за пространствени отношения между хетероними, принадлежащи на различни езикови системи.

(г) Ареалът на определение + *патлАџан* ‘патладжан’ съвпада с ареала на *патлАџан* ‘домат’, но за разлика от него е некомпактен. Това показва, че обяснението на възникването на двусъставните названия за ‘патладжан’ трябва да се търси в отношенията им с названията за ‘домат’.

„Птичийт поглед“ върху срещата на домата и патладжана на Балканите (вж. [4.42](#) и [4.43](#)) изяви, че не навсякъде са познавали първо патладжана, преди да се появи доматът, каквото впечатление създава етимологичният сценарий за преноса на етимологичното название на патладжана върху домата. Оказва се, че изковаването на двусъставните названия за ‘патладжан’ е една от стратегиите за преодоляване на станалото неудобно (поради усвояването и на двете растения) пълно изравняване между названията на домата и патладжана, което се е получило като резултат от категориалния и езиковия им развой в хода на разпространението на двете зеленчукови култури и на названията им на Балканите.

4.60. Какво може да се научи за двусъставния тип название за ‘патладжан’ от детайлния анализ на отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’?

Схеми №№ [19](#) и [20](#) показват с какви изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ се свързват двусъставните названия за ‘патладжан’ определение + *патлАџан* и определение + *патлиџан*.

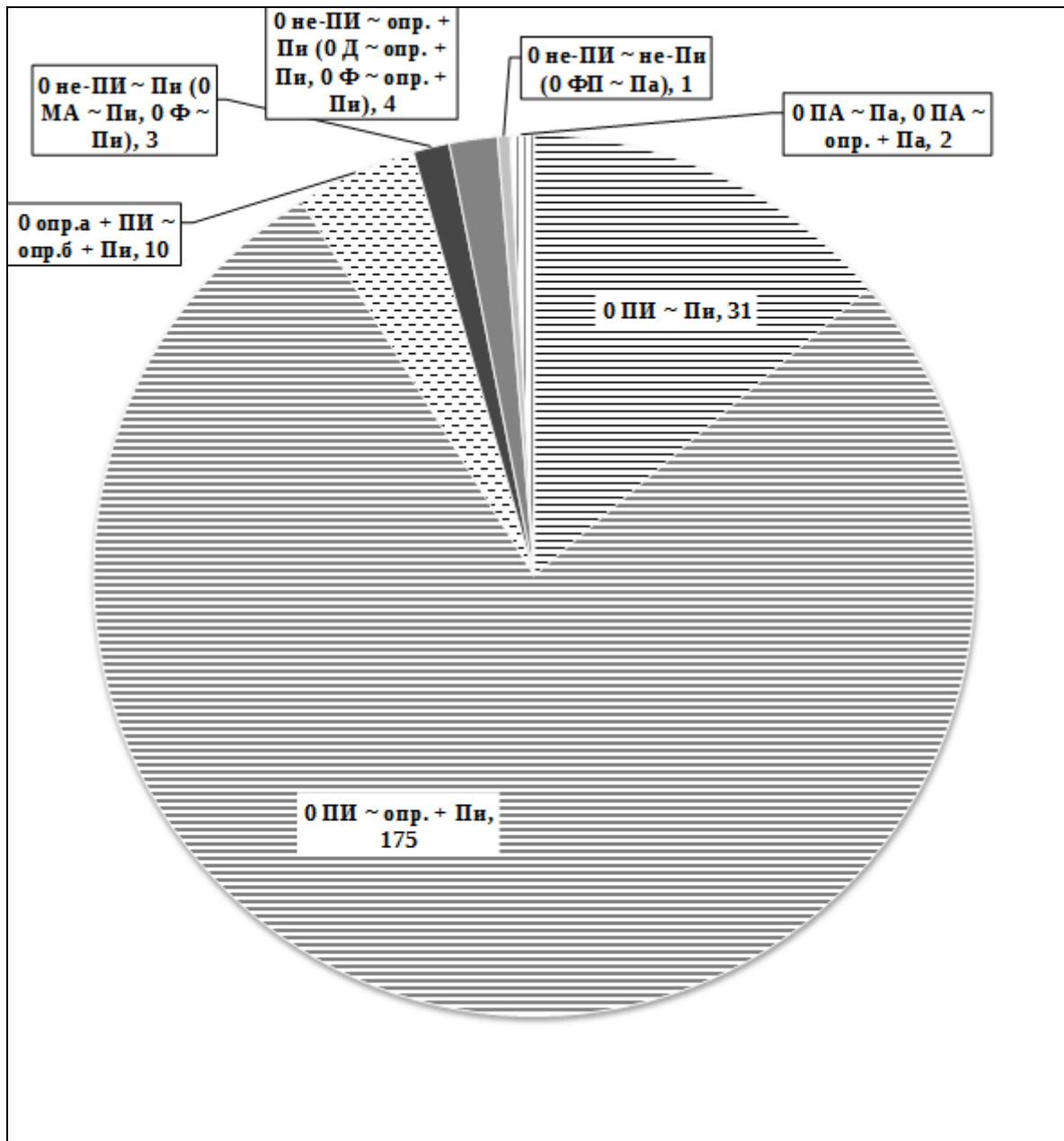

Схема № 19. Обвързаност на двусъставното название за 'патладжан' определение + патлиџан с различни типове изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан'

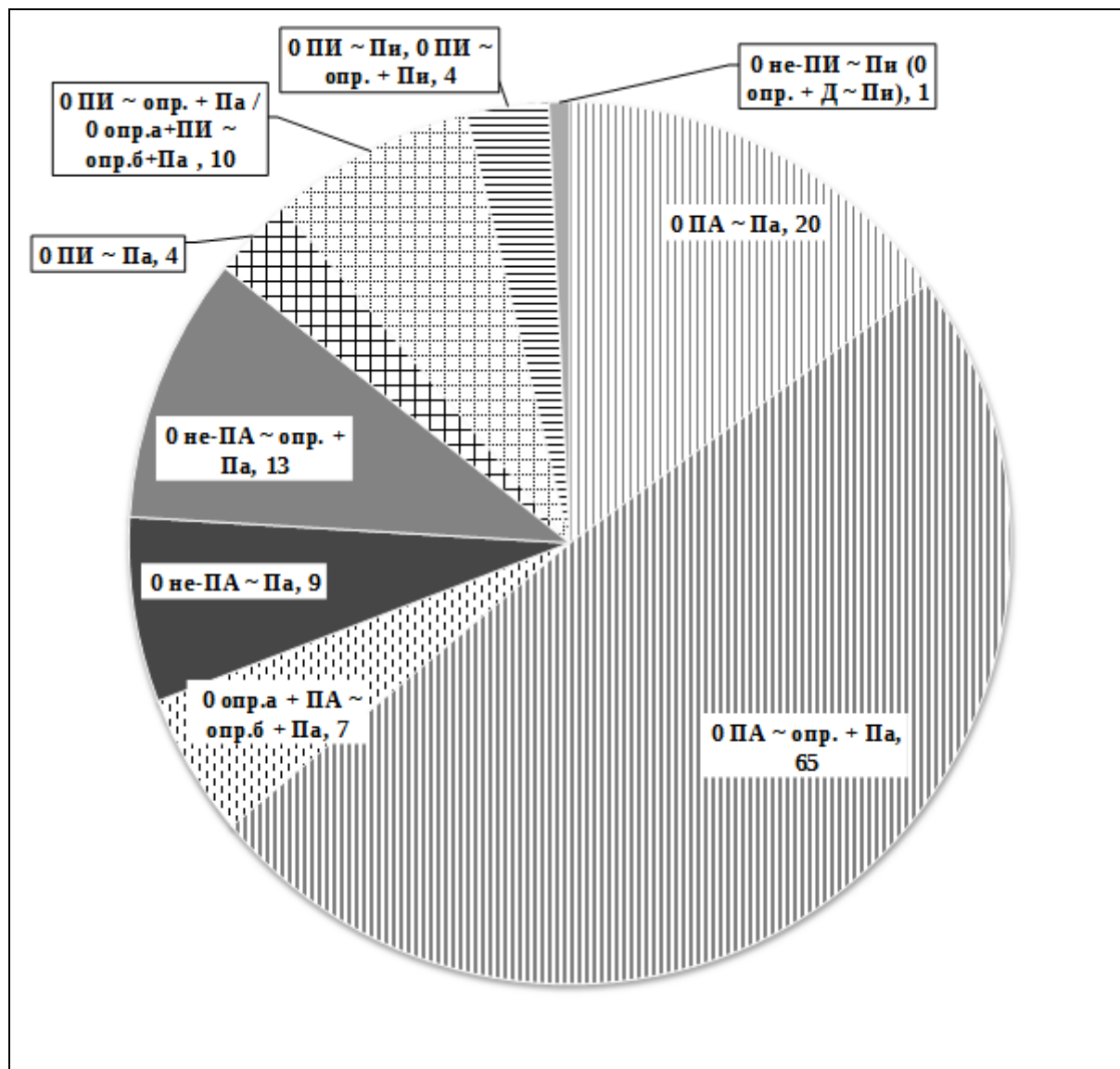

Схема № 20. Обвързаност на двусъставното название за 'патладжан' определение + патлаџан с различни типове изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан'

От тях става ясно, че и определение + *патлаџан*, и определение + *патлиџан* се свързват в най-голяма степен с фаза 4б в категориалния и езиковия развой на домата и патладжана (*патлаџан* ~ определение + *патлаџан*), следвана от фазата на пълно изравняване между названието за 'домат' и за 'патладжан' 3б (*патлаџан* ~ *патлаџан*) и фаза 4в (определение а + *патлаџан* ~ определение б + *патлаџан*).

Следващата схема № 21¹⁴⁵ съпоставя процентното разпределение на определение + *патлицѝ̀н* и определение + *патлаѝ̀н* между трите фази 3б, 4б и 4в.

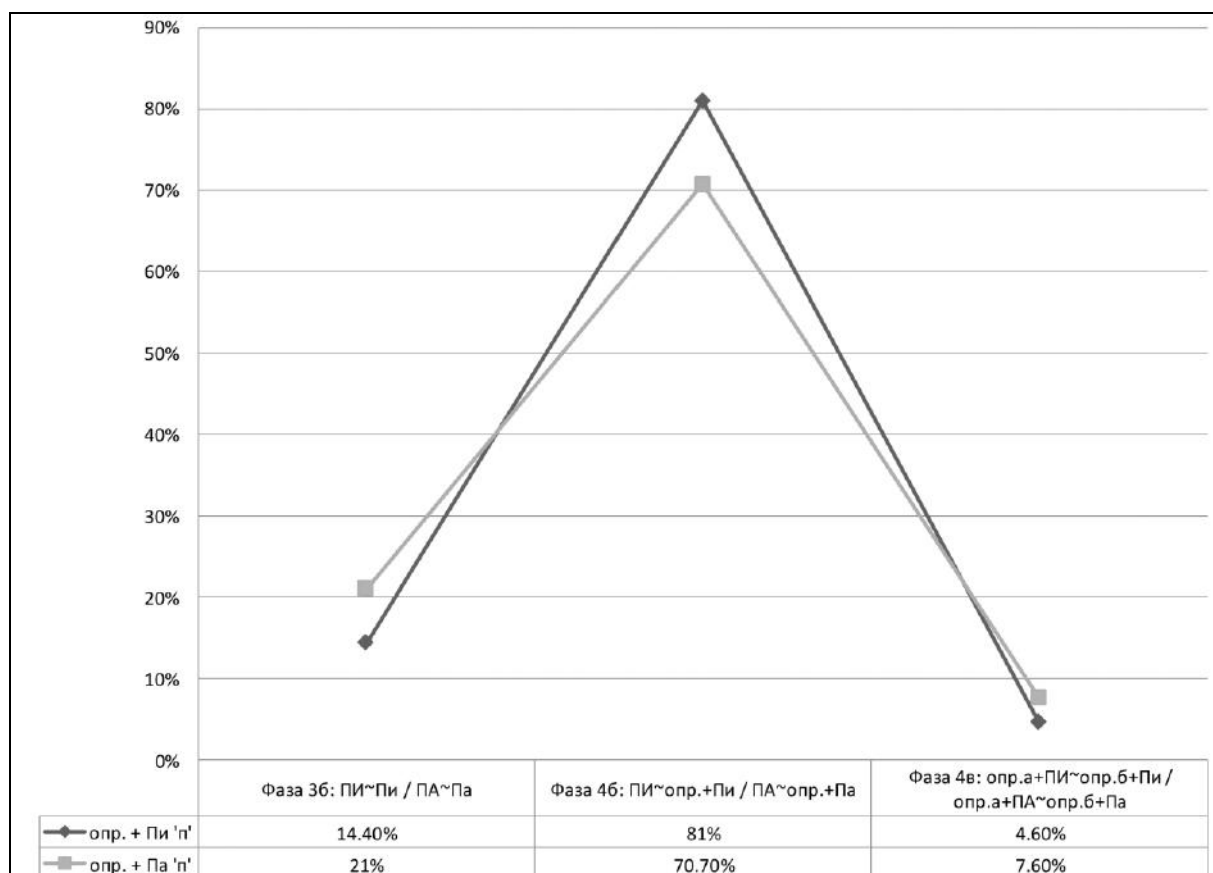

Схема № 21. Разпределението на определение + *патлицѝ̀н*, определение + *патлаѝ̀н* ‘патладжан’ между фази 3б, 4б и 4в от езиково-категориалния развой

Ясно се вижда голямата близост между определение + *патлицѝ̀н* и определение + *патлаѝ̀н* по отношение на разпределянето им между фази 3б, 4б и 4в и се потвърждава, че възникването на тези два варианта на двусъставните названия за ‘патладжан’ е единен процес, както е и интерпретирано по-горе в [4.42](#).

Освен това схема № 21 с пиковото застъпване на фаза 4б и много ниското застъпване на фаза 4в повдига въпроса дали на българската езикова територия се е осъществил паралелният развой на фази 4б и 4в от изходно 3б, предполагаан при „птичия поглед“ към срещата на

¹⁴⁵ В [схема № 21](#) обвързаността на двусъставните названия за ‘патладжан’ с фази 3б, 4б и 4в е представена като отделна извадка и съответно сборът от пунктовете с присъствие на опр. + *Пи* / опр. + *Па* в тази извадка е 100 %.

патладжана и домата на Балканите (вж. следващата [схема № 22](#), която предава основната идея

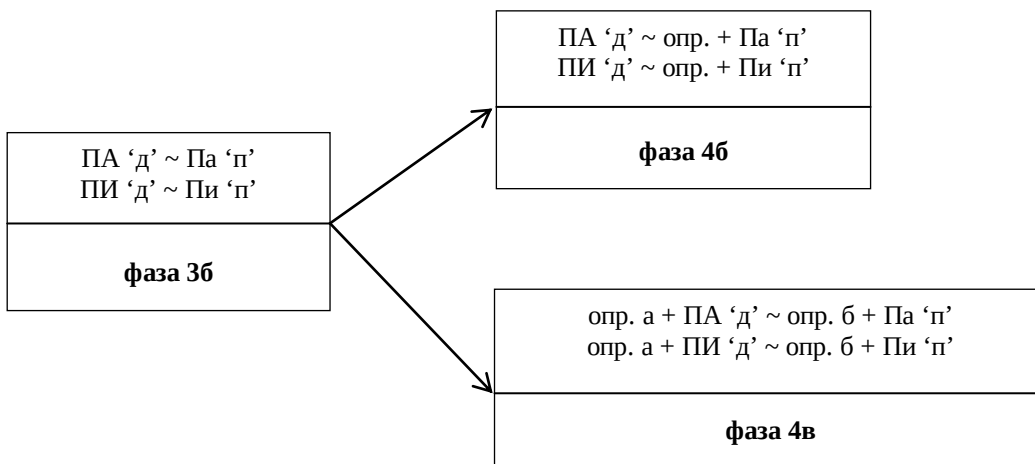

Схема № 22. Развоят при фази 3б, 4б и 4в според анализа в [4.42](#) и [4.43](#)

Или по-скоро развоят е бил последователен от изходно 3б към 4б, и оттам към 4в, какъвто е показан на следващата схема № 23:

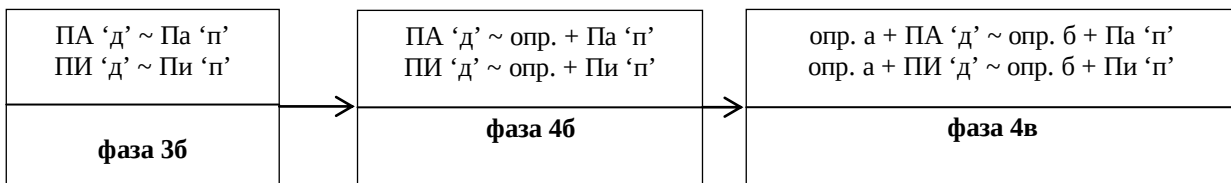

Схема № 23. Предполагам развой на фази 3б, 4б и 4в според схема № 21

Вероятното обяснение за пиковото застъпване на определение + *патлАџан* във фаза 4б и много по-малкото му присъствие във фаза 3б е, че във фаза 4б то е, така да се каже, у дома си, докато присъствието му във фаза 3б се отличава с известна нестабилност, тъй като там то е в дублетни отношения с *патлАџан*, което е първоначалното название за 'патладжан' във фаза 3б. Изглежда така, сякаш в развоя 3б > 4б с достигането до фаза 4б отношението 'домат' ~ 'патладжан' стига до точка на стабилност, до точката, към която езикът се е стремил и в която вече няма вътрешноезикови причини отношението 'домат' ~ 'патладжан' да се променя в някаква посока.

На следващата схема № 24 е показано какъв е дялът на трите свързани помежду им фази 3б, 4б и 4в от всички пунктове с определение + *патлац̀ан* / определение + *патлиц̀ан*.

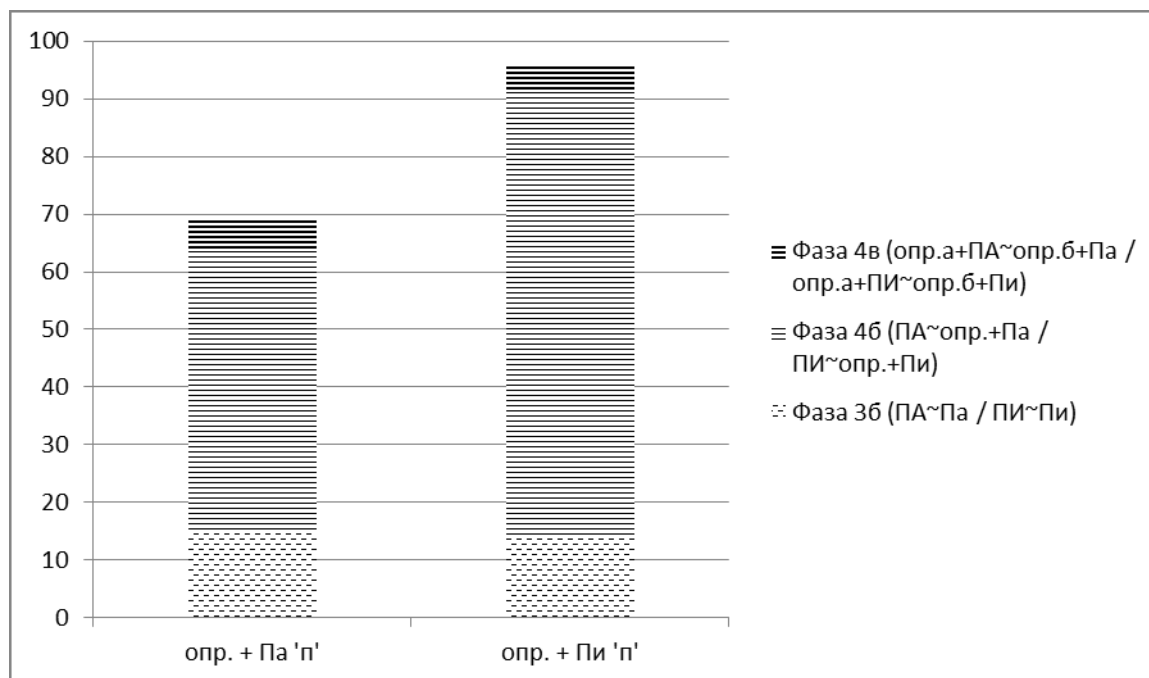

Схема № 24. Дял на фази 3б, 4б и 4в от всички пунктове с определение + *патлац̀ан* / определение + *патлиц̀ан* 'патладжан'

Ако [схема № 21](#) подчертава близостта в разпределението на двусъставните названия за 'патладжан' между фазите 3б, 4б и 4в, то [схема № 24](#) обръща повече внимание на различията при определение + *патлац̀ан* и определение + *патлиц̀ан*. Наистина и при двата типа названия дялът на трите свързани помежду им фази 3б, 4б и 4в, взети заедно, е най-голям от всички изходни отношения. Но при определение + *патлиц̀ан* дялът им е 95.6 %, а при определение + *патлац̀ан* е едва 69.2 %. За това процентно различие допринася най-вече различният дял на фаза 4б – при определение + *патлиц̀ан* той е 77 %, а при определение + *патлац̀ан* – 48.9 %. Става ясно, че определение + *патлиц̀ан* се наблюдава основно в рамките на процеса 3б > 4б > 4в и следователно появата му се дължи най-вече на системните отношения в семантичното поле 'домат' ~ 'патладжан' – на пълното изравняване между названията на двете растения във фаза 3б, което с течение на времето става неудобно и това се преодолява чрез преход към фаза 4б. Оказва се, че при определение + *патлац̀ан*, освен системнообусловената му поява в рамките на процеса 3б > 4б > 4в, немаловажна роля за по-нататъшното му разпространение

играят и други фактори. Повече светлина върху тях бих получила, ако в анализа на схеми №№ 19, 20 и 24 се включи и интерпретация на карти №№ 76 и 77.

Сега е моментът да се обърне внимание, че определение + *патлиџан* и определение + *патлаџан* са обвързани и с други 3 типа изходни отношения (вж. таблица № 17 и схеми №№ 19 и 20), но при определение + *патлаџан* тези 3 типа отношения обхващат 30.8 % от пунктовете с него, докато при определение + *патлиџан* – само 4.4 % от пунктовете с него.

опр. + <i>Пи</i>	опр. + <i>Па</i>
0 не- <i>ПИ</i> ~ <i>Пи</i>	0 не- <i>ПА</i> ~ <i>Па</i>
0 не- <i>ПИ</i> ~ опр. + <i>Пи</i>	0 не- <i>ПА</i> ~ опр. + <i>Па</i>
	0 <i>ПИ</i> ~ <i>Па</i>
	0 <i>ПИ</i> ~ опр. + <i>Па</i>
0 <i>ПА</i> ~ <i>Па</i>	0 <i>ПИ</i> ~ <i>Пи</i>
0 <i>ПА</i> ~ опр. + <i>Па</i>	0 <i>ПИ</i> ~ опр. + <i>Пи</i>
0 не- <i>ПИ</i> ~ не- <i>Пи</i>	0 не- <i>ПА</i> ~ не- <i>Па</i>

Таблица № 17. Обвързаност на опр. + *Пи* / опр. + *Па* с типове изходни отношения извън процеса 3б > 4б > 4в

Друга разлика между определение + *патлаџан* и определение + *патлиџан* е, че определение + *патлаџан* се свързва с един подтип в рамките на изходни отношения не-*патлаџан* ~ *патлаџан*, не-*патлаџан* ~ определение + *патлаџан*, който на [схема № 20](#) е даден отделно – става дума за изходните отношения 0 *ПИ* ~ *Па* и 0 *ПИ* ~ опр. + *Па*.

4.61. Нека се вгледаме сега в карти №№ 76 и 77, за да установим как обвързаността на определение + *патлиџан* и определение + *патлаџан* с изходните отношения от таблица № 17 (тази обвързаност е представена на картите чрез знаци) се съотнася в ареално отношение с обвързаността им с процеса 3б > 4б > 4в, представена на картите със заштриховка.

Карта № 76 показва, че обвързаността на определение + *патлиџан* с процеса 3б (*патлиџан* ~ *патлиџан*) > 4б (*патлиџан* ~ определение + *патлиџан*) > 4в (определение а + *патлиџан* ~ определение б + *патлиџан*) има ясно очертан, макар и некомпактен, западен ареал и се открива и в свързания с него островен ареал в Омуртажко¹⁴⁶ в Североизточна България. Малкото пунктове, в които определение + *патлиџан* се свързва с изходно отношение от типа не-*патлиџан* ~ *патлиџан* или не-*патлиџан* ~ определение + *патлиџан*¹⁴⁷, се разполагат или

¹⁴⁶ За компактното заселване на преселници от Кюстендилско и Босилеградско в Омуртажко в периода 1880–1920 вече стана дума многократно в изложението ми (вж. за това преселване Холиолчев 1966: 20).

¹⁴⁷ От типа не-*патлиџан* ~ *патлиџан* на карта № 76 са изходните отношения 0 *Ф* ~ *Пи* и 0 *МА* ~ *Пи*, а от типа не-*патлиџан* ~ определение + *патлиџан* – 0 *Д* ~ опр. + *Пи* и 0 *Ф* ~ опр. + *Пи*.

(3) Тъй като определение + *патлиџан* възниква в рамките на процеса 3б > 4б > 4в, т.е. във връзка с взаимоотношенията в семантичното поле ‘домат’ ~ ‘патладжан’, възниква въпросът дали несистемно обусловената поява на определение + *патлиџан* в изходни отношения не-*патлиџан* ~ *патлиџан* и не-*патлиџан* ~ определение + *патлиџан* не може да се тълкува като остатък от предходно системно обусловено възникване в съответните пунктове, т.е. като аргумент за развой **патлиџан* ~ *патлиџан* // определение + *патлиџан* > **патлиџан* // не-*патлиџан* ~ *патлиџан* // определение + *патлиџан* > не-*патлиџан* ~ *патлиџан* // определение + *патлиџан* или за развой **патлиџан* ~ определение + *патлиџан* > **патлиџан* // не-*патлиџан* ~ определение + *патлиџан* > не-*патлиџан* ~ определение + *патлиџан*.

Двата пункта с изходно отношение 0 ПА ~ Па, 0 ПА ~ опр. + Па, в които се появява определение + *патлиџан*, са разположени доста по̀ на изток от западния ареал, в който определение + *патлиџан* се свързва с процеса 3б > 4б > 4в (вж. карта № 76). Единственото възможно обяснение за появата на определение + *патлиџан* в тях е диалектното взаимодействие с този ареал, но механизмът на взаимодействието остава неясен, тъй като непосредствен контакт липсва.

На следващата карта № 77, посветена на определение + *патлаџан*, се вижда една по-различна ареална картина.

Определение + *патлаџан* се свързва с процеса 3б (*патлаџан* ~ *патлаџан*) > 4б (*патлаџан* ~ определение + *патлаџан*) > 4в (определение а + *патлаџан* ~ определение б + *патлаџан*) в един разкъсан източен ареал: всъщност става дума главно за североизточен ареал, който обхваща мизийските говори и западната част на балканските говори, а на югоизток се наблюдава маркучовиден ареал покрай р. Марица и няколко пункта в Родопите, повече в Източните Родопи. Появата в западнобългарския ареал на два пункта, в които определение + *патлаџан* се свързва с изходно отношение 0 ПА ~ Па (3б) или 0 ПА ~ опр. + Па (4б), заслужава специален коментар. Засега ще отбележа само, че и в двата случая става дума за градски пунктове – Дупница и Своге.

Къде се наблюдават представените в [таблица № 17](#) други три типа отношения, в които се появява определение + *патлаџан*, и как те се съотнасят ареално с определение + *патлаџан* в рамките на процеса 3б > 4б > 4в?

Пунктовете с другите три типа отношения се разпределят почти по равно между разположение в непосредствена близост до или във разкъсания източен ареал на обвързаност на определение + *патлац̀ан* с процеса $3б > 4б > 4в$ и разположение твърде надалеч от този ареал – в Западна България. По това географско разпределение на пунктовете с другите три типа отношения определение + *патлац̀ан* се различава значително от определение + *патлиц̀ан*, което както в обвързаността си с процеса $3б > 4б > 4в$, така и в обвързаността си с изходните отношения не-*патлиц̀ан* ~ *патлиц̀ан*, не-*патлиц̀ан* ~ определение + *патлиц̀ан* се съсредоточава в западнобългарския ареал.

При това в източния ареал в близост до ареала на процеса $3б > 4б > 4в$ се наблюдават почти всички случаи на обвързаност на определение + *патлац̀ан* с изходни отношения не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан*, не-*патлац̀ан* ~ определение + *патлац̀ан* (с изключение на 3 пункта с този тип изходно отношение, разположени на югозапад), а в западния ареал – типичната само за определение + *патлац̀ан* обвързаност с изходни отношения $0 ПИ \sim Па$, $0 ПИ \sim$ опр. + *Па*, 0 опр. *а* + *ПИ* ~ опр. *б* + *Па*.

Появата на определение + *патлац̀ан* в източния ареал в изходни отношения не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан* или не-*патлац̀ан* ~ определение + *патлац̀ан* се дължи на описаните по-горе при определение + *патлиц̀ан* два сценария на междуареално взаимодействие: или (1) тези пунктове някога са били част от ареала на обвързаност на определение + *патлац̀ан* с процеса $3б > 4б > 4в$ и название за ‘домат’ от типа не-*патлац̀ан* е проникнало в този ареал и е изместило название от типа *патлац̀ан*, или (2) определение + *патлац̀ан* е проникнало в тези пунктове от ареала на процеса $3б > 4б > 4в$.

А за присъствието на определение + *патлац̀ан* в западния ареал водещ фактор е влиянието на книжовния език¹⁴⁹ – това наблюдение важи както по отношение на определение + *патлац̀ан* в изходни отношения $0 ПИ \sim Па$, $0 ПИ \sim$ опр. + *Па*, 0 опр. *а* + *ПИ* ~ опр. *б* + *Па*, така и по отношение на определение + *патлац̀ан* в останалите типове изходни отношения, наблюдавани в този ареал – $0 ПИ \sim Пи$, $0 ПИ \sim$ опр. + *Пи*; не-*патлац̀ан* ~ не-*патлац̀ан* (= 0 опр. + *Д* ~ *Пи*); трите пункта с не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан* и не-*патлац̀ан* ~ определение + *патлац̀ан* на югозапад и даже двата градски пункта с изходно отношение $0 ПА \sim Па$ и $0 ПА \sim$ опр. + *Па*.

¹⁴⁹ Взаимодействието на повече фактори – книжовно влияние, ареално взаимодействие, дейност на лясковския градинарски център, експанзията на (*червѐн*) *дом̀ат* – за проникването на фонетичния облик *патлац̀ан* в западнобългарския ареал на *патлиц̀ан* се разглежда подробно в [4.75](#).

Да се вгледаме в детайлите. Не-*патлаџан* в изходните отношения не-*патлаџан* ~ *патлаџан* и не-*патлаџан* ~ определение + *патлаџан* в източния ареал може да бъде *мехлè* и (*червèн*) *домàт* на североизток (но *домàт*, *червèн домàт* се открива и доста пò на юг) и *фрèнк* на югоизток.

При (*червèн*) *домàт* няма съмнение, че става дума за експанзията му на север извън изконния му южен ареал (вж. за тази експанзия повече в [4.16](#)) и пунктовете с изходни отношения $0 Д \sim Па$, $0 Д \sim$ опр. + *Па*, 0 опр. + *Д* ~ *Па* и 0 опр. *а* + *Д* ~ опр. *б* + *Па*, в които се появява определение + *патлаџан*, някога са били част от ареала на процеса $3б > 4б > 4в$, в който или до който се намират.

За *мехлè* може да се разсъждава по много подобен начин. Вече стана дума в [4.45](#) за разселването на балканджийи от ареала на изходно отношение $0 МЕ \sim Па$ в Беленско, Павликенско, Великотърновско, Горнооряховско, Дряновско, Еленско, Севлиевско в източна посока в зоната на мизийските говори като евентуално обяснение за това, че ареалът на *мехлè* по КИДР и ДА надхвърля ареала на *мехлè* по БДА. На това разселване се дължат и няколкото пункта с $0 МЕ \sim Па$, $0 МЕ \sim$ опр. + *Па* в зоната на мизийските говори, т.е. и за тези пунктове може да се мисли, че някога са били част от ареала на процеса $3б > 4б > 4в$. А появата на определение + *патлаџан* в двата пункта с изходно отношение $0 МЕ \sim Па$ или $0 МЕ \sim$ опр. + *Па* в изконния ареал на $0 МЕ \sim Па$ може би трябва да се интерпретира като взаимодействие на ареала на $0 МЕ \sim Па$ със заобикалящия го ареал на $3б$ ($0 ПА \sim Па$) > $4б$ ($0 ПА \sim$ опр. + *Па*) > $4в$ (0 опр. *а* + *ПА* ~ опр. *б* + *Па*).

Що се отнася до появата на определение + *патлаџан* в няколко пункта с изходни отношения $0 Ф \sim Па$ или $0 Ф \sim$ опр. + *Па* на югоизток, разположението на част от тези пунктове по периферията на ареала на изходно отношение $0 Ф \sim Па$, а на други във вътрешността на този ареал в „маркучовидния“ ареал на процеса $3б > 4б > 4в$ по р. Марица, без съмнение говори за застъпването на ареала на изходно отношение $0 Ф \sim Па$ с ареала на процеса $3б > 4б > 4в$. При това е възможен както сценарий 1, т.е. тези пунктове да са били част от ареала на процеса $3б > 4б > 4в$, така и сценарий 2, т.е. тези пунктове да са били част от ареала на $0 Ф \sim Па$ ¹⁵⁰.

Има още един важен детайл, който говори за взаимодействието между ареалите на процеса $3б > 4б > 4в$ и на изходните отношения от типа не-*патлаџан* ~ *патлаџан* в източния ареал:

¹⁵⁰ Ареалното взаимодействие на фази $3б$ ($0 ПА \sim Па$) и $4б$ ($0 ПА \sim$ опр. + *Па*) с фаза $3а$ ($0 Ф \sim Па$) се разглежда по-подробно в [4.65](#).

когато определението в определение + *патлаџан* има ясно очертана локализация¹⁵¹, се наблюдава едно и също определение както в ареала на процеса 3б > 4б > 4в, така и в съседните му пунктове с изходни отношения не-*патлаџан* ~ *патлаџан*, не-*патлаџан* ~ определение + *патлаџан*. Така е при определенията, производни от корен *мор-* (*мор*, *мòрен*, *мòрав*) в североизточния ареал, а също и при определенията със значение ‘черен’ (*чèрен*, *карà*) в югоизточния ареал (вж. карта № 77).

Интересно е, че в западния ареал определение + *патлаџан* прониква винаги с определение *син*. Това отчасти е в съгласие с ареалното разпределение на цветовете определения в названията за ‘патладжан’¹⁵². Същевременно доминирането на *син* в определение + *патлаџан* в западния ареал съответства и на присъствието на *сѝн патлаџан* в разговорната форма на книжовния език¹⁵³, което подкрепя извода за проникването по книжовен път на определение + *патлаџан* в западния ареал.

Досегашният квантитативен и ареален анализ беше посветен на въпроса с кои изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ е обвързано двусъставното название за ‘патладжан’ определение + *патлаџан*. Сега нека погледнем по-отблизо процеса 3б > 4б > 4в.

Системно обусловеният процес 3б > 4б > 4в

4.62. Трите фази на системно обусловения процес са: (1) фаза 3б, в която има изравняване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’ (*патлаџан* ~ *патлаџан*); (2) фаза 4б, в която към названието за ‘патладжан’ се добавя определение за ‘цвят’ (*патлаџан* ~ определение + *патлаџан*), и (3) фаза 4в, в която определение за ‘цвят’ присъства и при названието за ‘домат’, и при названието за ‘патладжан’ (определение *а* + *патлаџан* ~ определение *б* + *патлаџан*). Тези три фази се наблюдават най-вече в пунктове, в които една от тях е и изходното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’: такива са 438 пункта (т.е. 96.7 % от всичките 453 пункта с фази 3б, 4б и 4в), а 15 пункта стоят извън тези изходни отношения (3.3 % от всички пунктове). Това наблюдение е почти 100-процентово вярно за западнобългарския ПИ вариант на трите фази. При него само за 1 пункт с отношение *опр. а* + *ПИ* ~ *опр. б* + *Пи* се възстановява изходно отношение 0 *ФП* ~ *Па*. За източнобългарския *Па*

¹⁵¹ За ареалите на тези определения в названията за ‘патладжан’ може да се види по-подробно в [4.30–4.33](#) и [4.36](#) и обобщаващата карта № 57, посветена на определенията за ‘цвят’ в названията за ‘патладжан’.

¹⁵² Вж. карта № 57 и особено възстановяването на определение *син* като архаичния тип определение в Средна Западна България на карта № 52.

¹⁵³ Вж. РБЕ 12: 195. Впрочем, и в РСБКЕ 3: 199 присъства *син патладжан*.

вариант делът на пунктовете с изходно отношение, различно от 0 $ПА \sim Па$, 0 $ПА \sim$ определение + $Па$, 0 $опр. а + ПА \sim$ $опр. б + Па$, е малко по-висок – между 8.7 и 14.8 % (вж. схема № 25).

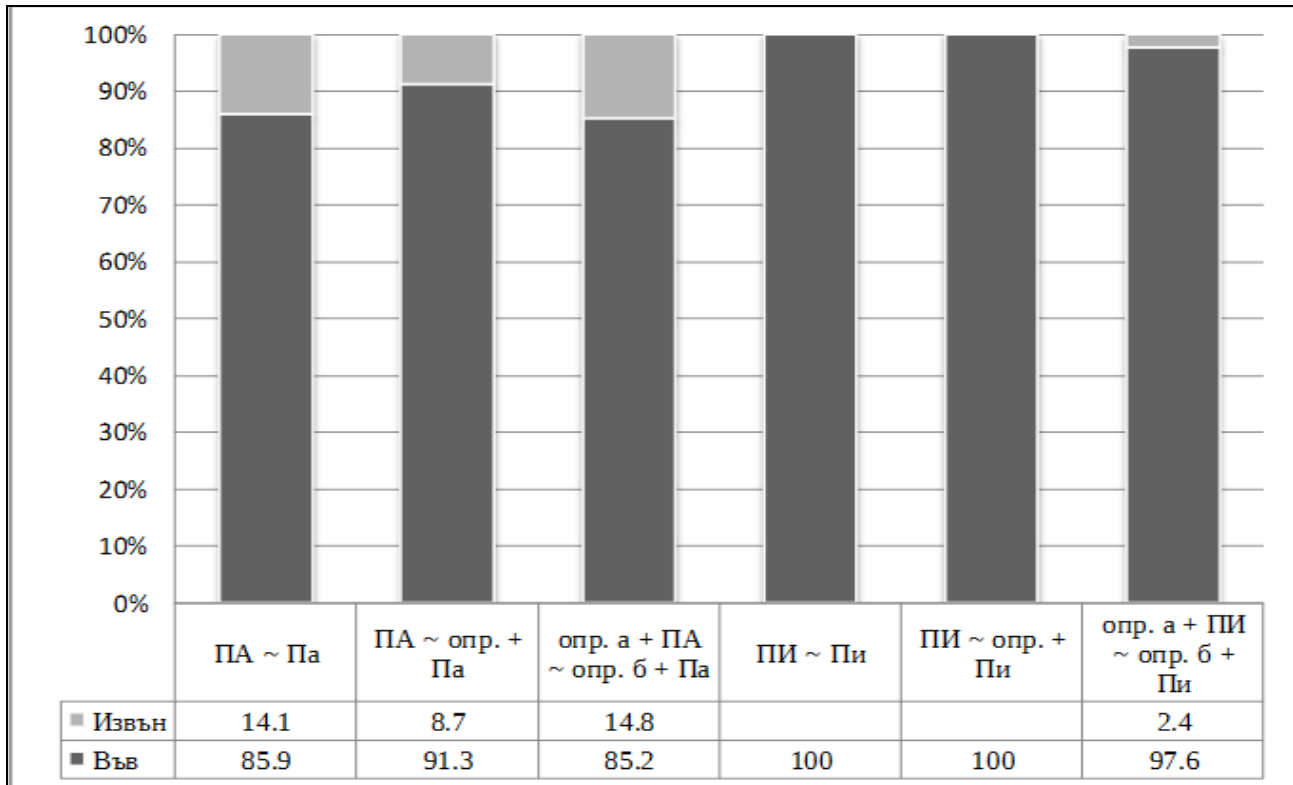

Схема № 25. Разпределение на отношения $ПА \sim Па$ / $ПИ \sim Пи$, $ПА \sim$ $опр. + Па$ / $ПИ \sim$ $опр. + Пи$, $опр. а + ПА \sim$ $опр. б + Па$ / $опр. а + ПИ \sim$ $опр. б + Пи$ вътре във и извън съответните изходни отношения

Това различие на източнобългарския $ПА$ вариант от западнобългарския $ПИ$ вариант се дължи на две причини: от една страна, на проникването на $ПА$ варианта на фази 3б, 4б и 4в в западния ареал в пунктове с изходни отношения 0 $ПИ \sim Пи$, 0 $ПИ \sim$ $опр. + Пи$ или 0 $ПИ \sim Па$, 0 $ПИ \sim$ $опр. + Па$, а от друга страна, на ареалното взаимодействие на източния $ПА$ вариант със съседните ареали с изходни отношения 0 $МЕ \sim Па$ или 0 $ФП \sim Па$ и 0 $Ф \sim Па$ (разпространението на $ПА$ варианти извън фази 3б, 4б и 4в като изходни може да се види на карта № 81).

Появата на фази 3б, 4б и 4в обикновено в пунктове, в които някоя от тях е и изходно отношение, дава основание количественият анализ, чиито резултати са представени на следващите схеми №№ 26–29 и в таблица № 18, да се прави в рамките именно на пунктовете,

в които изходното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ е някоя от тези три фази. На карти №№ 79–81 обаче за нуждите на ареалния анализ е представено и присъствието на фази Зб, 4б и 4в в пунктове с изходно отношение, различно от тях самите.

От казаното в частта за възникването на двусъставните названия за ‘патладжан’ (вж. по-горе [4.60](#)) стана ясно, че в рамките на фазата на изравняване Зб се появява двусъставното название за ‘патладжан’ като дублетно на едносъставното название за ‘патладжан’. Схематично този процес може да бъде изразен така:

$$\begin{array}{l} \text{Зб} > \text{Зб // 4б} \\ 0 \text{ ПИ} \sim \text{Пи} > \text{ПИ} \sim \text{Пи // опр.} + \text{Пи} \\ 0 \text{ ПА} \sim \text{Па} > \text{ПА} \sim \text{Па // опр.} + \text{Па} \end{array}$$

Въпросът, който възниква, е **доколко този процес е типичен.**

Таблица № 18 и [схема № 26](#) дават отговор на този въпрос. Те представят количествено процесите, които са типични за изходните отношения $0 \text{ ПИ} \sim \text{Пи} / 0 \text{ ПА} \sim \text{Па}$. И не само тях, но и процесите, които характеризират другите две фази – $0 \text{ ПИ} \sim \text{опр.} + \text{Пи} / 0 \text{ ПА} \sim \text{опр.} + \text{Па}$ и $0 \text{ опр.} a + \text{ПИ} \sim \text{опр.} б + \text{Пи} / 0 \text{ опр.} a + \text{ПА} \sim \text{опр.} б + \text{Па}$, тъй като процесите за трите фази са подобни.

Таблица № 18 и схема № 26 показват съществено разминаване между източния и западния ареал по отношение на мястото на процеса $\text{Зб} > \text{Зб // 4б}$ сред другите процеси. В западния ареал на $0 \text{ ПИ} \sim \text{Пи}$ това е най-типичната пътека на развитие (появява се в 33.7 % от пунктовете с $0 \text{ ПИ} \sim \text{Пи}$). Това позволява да се формулира хипотезата, че в този ареал процесът на добавяне на определение към названията за ‘патладжан’ е основният път за преодоляване на пълното изравняване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’. В източния ареал на $0 \text{ ПА} \sim \text{Па}$ водещият процес е проникването на *домат* като дублет на *патлаџан* ‘домат’ (в 47.2 % от пунктовете с $0 \text{ ПА} \sim \text{Па}$), а процесът $\text{Зб} > \text{Зб // 4б}$ изостава значително в сравнение с него (той се появява само в 22.5 % от пунктовете). Това навярно показва, че в източния ареал предпочитаният подход за преодоляване на изравняването между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’ е заместването на *патлаџан* ‘домат’ с друго название. Ще обърна внимание, че подобен сценарий се е разигравал вече два пъти в този ареал: когато *фрѐнк патлаџан* ‘домат’ е заместено с *фрѐнк*, и когато *мехлѐ* заменя *патлаџан* вероятно през фаза **мехлѐ патлаџан* (вж. [4.18](#)). Много е

вероятно по-категоричното движение на източния ареал към езиково разграничение на названията за ‘домат’ и за ‘патладжан’ да е свързано с по-ранно и по-масово усвояване и на двете зеленчукови култури¹⁵⁴. Друго, допълнително обяснение за големия дял на проникването на *домат* като дублет на *патлаџан* ‘домат’ в ареала на 0 ПА ~ Па се крие в хронологията на този процес: от характера на дублетността при названията за ‘домат’ според данните на БДА може да се заключи, че проникването на *домат* в източния ареал на *патлаџан* ‘домат’ е станало по-рано, отколкото в западния ареал с изходно отношение 0 ПИ ~ Пи (вж. 4.16).

Изходно отношение →	0 ПИ ~ Пи	0 ПА ~ Па	0 ПИ ~ опр. + Пи	0 ПА ~ опр. + Па	0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи	0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па
Процес ↓						
Съотношение: общ брой пунктове с това изходно отношение: като единствено отношение в пункта / в дублетни отношения с други отношения	92 22/70 23.9 % / 76.1 %	89 23 / 66 25.8 % / 74.2 %	175 96 / 79 54.9 % / 45.1 %	65 28 / 37 43.1 % / 56.9 %	10 8 / 2 80 % / 20 %	7 2 / 5 28.6 % / 71.4 %
опр. + Пи / опр. + Па ‘п’	31 33.7 %	20 22.5 %	–	–	–	–
опр. + ПИ / опр. + ПА ‘д’	17 18.5 %	12 13.5 %	20 11.4 %	10 15.4 %	–	–
опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи / опр. а + ПА ~ опр. б + Па	11 12 %	6 6.7 %				
Д ‘д’	25 27.2 %	42 47.2 %	34 19.4 %	14 21.5 %	2 20 %	3 42.9 %
опр. + Д ‘д’	15 16.3 %	17 19.1 %	6 3.4 %	3 4.6 %	0	0
опр. + Д ‘п’	22 23.9 %	11 12.4 %	18(+1) 10.9 %	6 9.2 %	1	1 14.3 %
МЕ ‘д’	1 1.1 %	10 11.2 %	2 1.1 %	6 9.2 %	0	2 28.6 %
МА ‘д’	2 2.2 %	1 1.1 %	0	0	0	0
Ф ‘д’	5 5.4 %	8 9 %	5 2.9 %	6 9.2 %	0	1 14.3 %
универбат за ‘цвет’ ‘п’	1 1.1 %	7 7.9 %	2 1.1 %	3 4.6 %	0	1 14.3 %

Таблица № 18. Процеси в зоната на изравняване

¹⁵⁴ За първи път в 4.8 се появява това обяснение по повод на развоя *фрѐнк патлаџан* > *фрѐнк*, а в 4.42 разсъжденията за прехода към фаза За са в контекста на цялостния категориален и езиков развой на домата и патладжана.

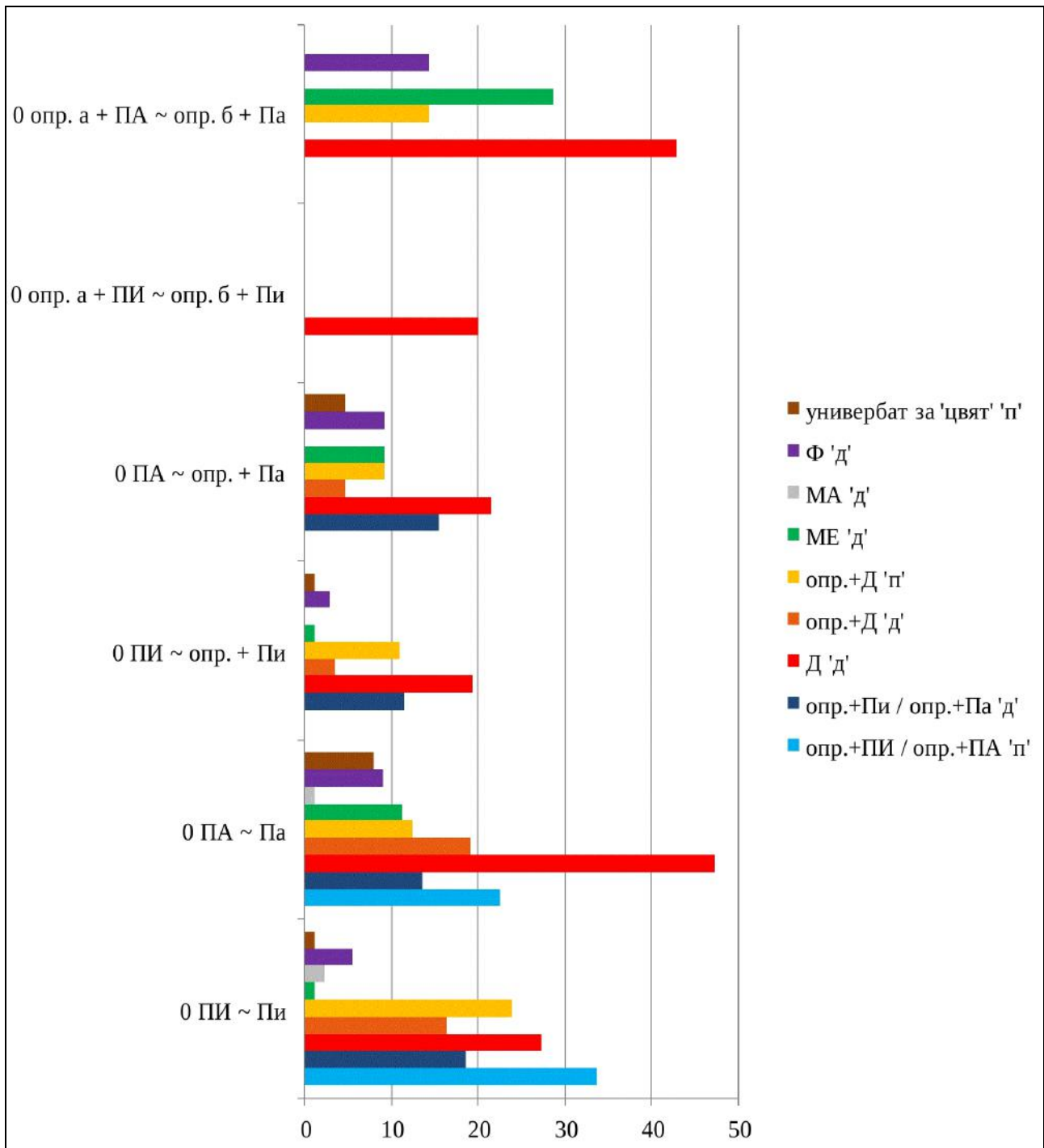

Схема № 26. Делът на различните процеси в зоната на изравняване

Следващият щрих в анализа е да потърся отговора на следния въпрос: **какво е при изходните отношения 3б, 4б и 4в съотношението между пунктовете, в които се употребява единствено съответното отношение 'домат' ~ 'патладжан', и пунктовете, в**

които то е в дублетно на други отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (вж. първия ред на таблица № 18 и [схема № 27](#))?

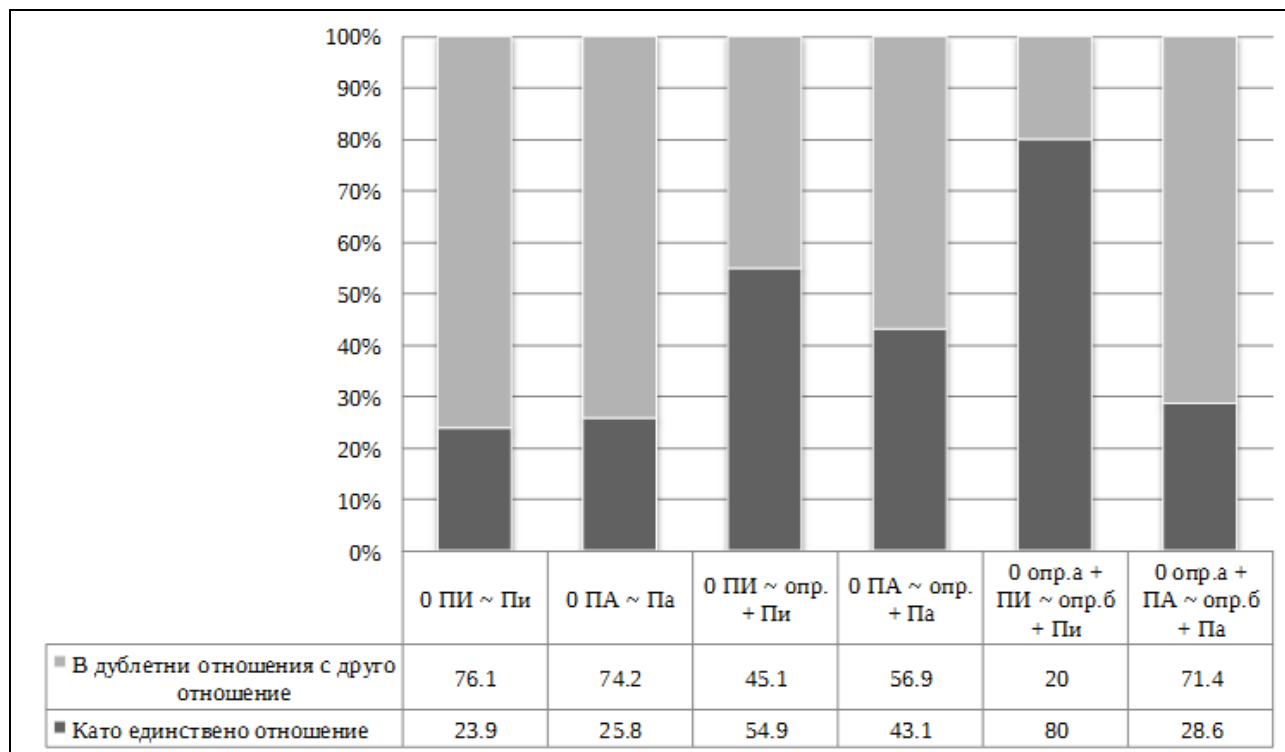

Схема № 27. Съотношение между изходното отношение като единствено отношение в пункта и като дублетно с друго отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’

В първата фаза 3б, фазата на изравняване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’, силно преобладават пунктовете с дублетност. И на запад, и на изток съотношението между пунктовете с дублетност и пунктовете без дублетност е едно и също. Това подсказва, че зад процесите и на запад, и на изток стои една и съща сила – натиск от езиковата система да бъде преодоляно по един или по друг начин станалото неудобно изравняване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’.

Фаза 4б, при която към названието за ‘патладжан’ се добавя определение за ‘цвят’, се характеризира с ясна тенденция делът на пунктовете без дублетност да се покачи и даже да надхвърли леко дела на пунктовете с дублетност. Обяснението на тази тенденция към увеличаване на пунктовете без дублетност се крие в стабилността на този тип отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’, чието изграждане е една успешна стратегия за преодоляване на изравняването между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’ в предходната фаза

Зб. Интересно обаче при тази фаза е разминаването между източния и западния ареал: ако на запад пунктовете без дублетност леко превишават пунктовете с дублетност (54.9 %), на изток тенденцията към покачване на пунктовете без дублетност в сравнение с фаза Зб е налице (43.1 %), но тя е по-слабо изявена.

Във фаза 4в, при която определение за ‘цвят’ се добавя и към названието за ‘патладжан’, и към названието за ‘домат’, „ножицата“ между западния и източния ареал се отваря значително: при западното 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи пунктовете без дублетност със своите 80 % категорично преобладават над пунктовете с дублетност, докато при източното 0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па съотношението е обратното – едва 28.6 % от пунктовете са без дублетност. Разбира се, тъй като абсолютният брой на пунктовете във фаза 4в е малък¹⁵⁵, на процентното разпределение между пунктовете с дублетност и без дублетност в този случай не бива да се отдава прекалено голямо значение.

[Схема № 27](#) показва, че в западния ареал фази 4б и 4в са много по-стабилни от фаза Зб и това е в пълно съгласие с извода, направен по-горе въз основа на таблица № 18 и [схема № 26](#), че в западния ареал преходът от фаза Зб към фаза 4б е основният път за преодоляване на изравняването между названието за ‘домат’ и за ‘патладжан’. Също така и по-малката стабилност на фаза 4б и особено на фаза 4в в източния ареал в сравнение със западния ареал е в унисон с наблюдението, че в източния ареал според таблица № 18 и [схема № 26](#) процесът Зб > 4б е изпреварен от други процеси, които активно участват в изграждането на ареалната картина.

Следващият въпрос в анализа е: **какво е количественото съотношение между фази Зб, 4б и 4в в ПИ и в ПА варианта им?**

Докато [схема № 21](#) показваше какъв процент от двусъставните названия за ‘патладжан’ от типа определение + *патладжан* (в ПИ или в ПА варианта му) се появява във фаза Зб, 4б и 4в, [схема № 28](#) представя в ПИ или в ПА варианта им всяка от трите фази като дял от общия сбор¹⁵⁶ на пунктовете с фази Зб, 4б и 4в като изходни отношения.

¹⁵⁵ 10 пункта с фаза 4в при ПИ варианта и 7 пункта при ПА варианта (вж. таблица № 18).

¹⁵⁶ Общият сбор на пунктовете с фази Зб, 4б и 4в като изходни отношения е 438.

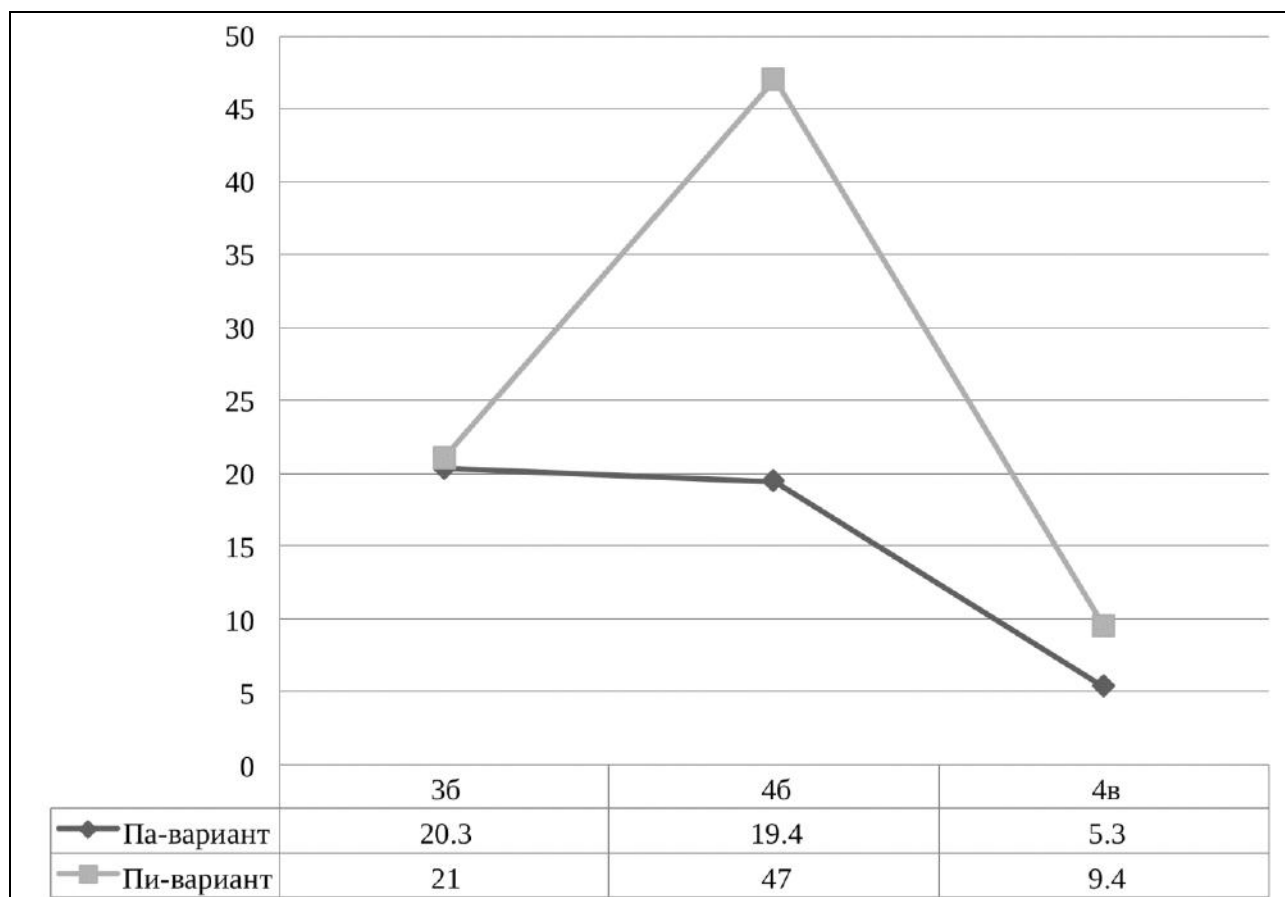

Схема № 28. Количествено съотношение между фази 3б, 4б и 4в, изразени като процент от общия сбор на пунктовете, в които те са изходни отношения

Изходната фаза 3б е еднакво застъпена както в ПИ, така и в ПА варианта си – в около 20 % от пунктовете. При следващата фаза 4б се наблюдава голямо разминаване между западния ПИ и източния ПА вариант: при ПИ варианта фаза 4б (0 ПИ ~ опр. + Пи) е най-масово осъществената фаза, а при ПА варианта фаза 4б (0 ПА ~ опр. + Па) с 19.4 % е застъпена малко по-малко от фаза 3б. Последната фаза от процеса – 4в – отново се характеризира с близост между източния ПА и западния ПИ вариант – и в двата случая става дума за най-малко изявената фаза от трите.

Така схема № 28 предоставя поредното доказателство, че в западния ПИ ареал добавянето на определение към названието за ‘патладжан’, т.е. преходът от фаза 3б към фаза 4б, е водещият процес в преодоляването на изравняването между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’, докато в източния ПА ареал това очевидно е само един от възможните пътища. И още едно заключение може да се направи въз основа на схема № 28: фаза 4в е наистина

най-малко застъпената фаза от трите, вероятно защото няма натиск откъм езиковата система тя да бъде осъществена и предходната фаза 4б се отличава с езиковосистемна стабилност.

Следващата стъпка е да се провери **дали може да се говори за преход от фаза 4б към фаза 4в**. Или другояче казано: обусловена ли е появата на определение + *патлац̀ан* ‘домат’ от наличието в съответния пункт на определение + *патлац̀ан* ‘патладжан’? Схема № 29 дава отговор на този въпрос. При нейното изработване се отчитат всички пунктове с определение + *патлиц̀ан* / определение + *патлац̀ан* ‘домат’¹⁵⁷ и се показва делът на пунктовете, в които този тип доматено название се съчетава с двусъставно название за ‘патладжан’ определение + *патлиц̀ан* / определение + *патлац̀ан*, и делът на пунктовете, в които такова двусъставно название за ‘патладжан’ липсва.

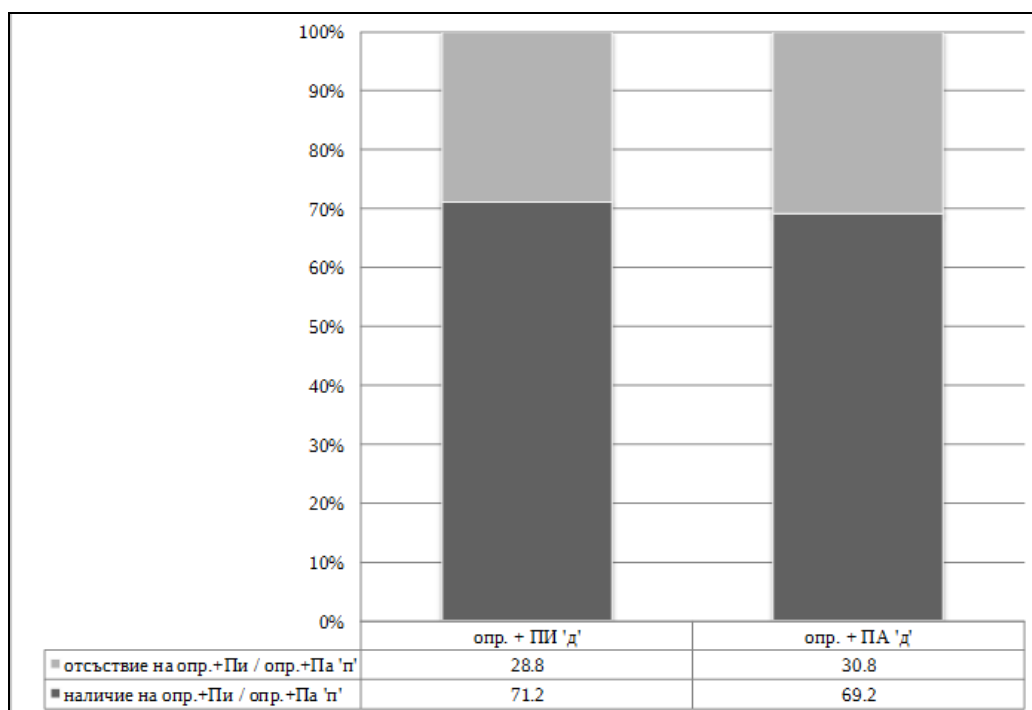

Схема № 29. Обусловеност на присъствието на типа определение + *патлац̀ан* ‘домат’ от наличието на типа определение + *патлац̀ан* ‘патладжан’

¹⁵⁷ Название определение + *патлиц̀ан* ‘домат’ се появява извън процеса 3б > 4б > 4в в пунктове с изходни отношения 0 ПИ ~ Па, 0 ПИ ~ опр. + Па, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Па, 0 ФП ~ Па, 0 опр. + ПИ ~ универбат за ‘цвет’, 0 ПИ ~ опр. + Д, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Д. Название определение + *патлац̀ан* ‘домат’ се появява извън процеса 3б > 4б > 4в в пунктове с изходни отношения 0 ПИ ~ Па, 0 ПИ ~ опр. + Па, 0 ПИ ~ Пи, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи, 0 ПА ~ универбат за ‘цвет’, 0 ПА ~ опр. + Д.

Схема № 29 показва съвсем категорично, че най-често появата на доматено название от типа определение + *патлаџан* зависи от присъствието в съответния пункт на патладжанено название от типа определение + *патлаџан*. При това този извод е верен както по отношение на западния ПИ ареал, така и по отношение на източния ПА ареал. Същевременно обаче за около 30 % от пунктовете трябва да се търси друго обяснение за появата на определение + *патлаџан* ‘домат’.

4.63. Така, след като възможностите на квантитативния анализ бяха изчерпани, се стига до ареалния анализ на процеса $3б > 4б > 4в$ въз основа на карти №№ 78–82.

Кarti №№ 78 и 79 са посветени на западния ПИ вариант, а карти №№ 80 и 81 са посветени на източния ПА вариант и на тях ясно се вижда проникването му в западния ПИ ареал – процес, който няма да бъде коментиран тук, но се разглежда подробно в [4.73–4.75](#). Карта № 78 показва как е протичал процесът $3б > 3б // 4б > 4б$ на запад, а карта № 80 показва същия процес на изток, докато карти №№ 79 и 81 са посветени на ареалното съотношение на фази 3б, 4б и 4в. Карта № 82 очертава центровете на фаза 4б от гледна точка на вида на определението в двусъставните названия за ‘патладжан’.

На карта № 78 пунктирно са очертани повече центрове в западния ареал, в които фаза 4б (0 ПИ ~ опр. + ПИ) е вече утвърдена. В периферията на тези центрове се групират пунктове с по-старите фази $3б // 4б$ (ПИ ~ ПИ // опр. + ПИ) и $3б$ (0 ПИ ~ ПИ). Следователно процесът $3б > 3б // 4б > 4б$ е плурицентричен: той е започнал и е бил доведен докрай в различни центрове в рамките на западния ареал на *патлиџан* ~ *патлиџан*, като по-големи такива центрове са кюстендилско-дупнишко-благоевградският и ихтиманският. Дори и след утвърждаването на фаза 4б в даден център може в него да се наблюдават малки островни ареали с предходните фази $3б // 4б$ и $3б$, както е например в кюстендилско-дупнишко-благоевградския център.

В южната част на западния ареал се пази малко по-компактно фаза $3б$ и се появяват в много по-малка степен фази $3б // 4б$ и $4б$, което говори за забавяне на процеса $3б > 3б // 4б > 4б$. Едва ли е случайно, че именно тази южна част на ареала се характеризира с високотлински релеф (тук са Рила и Пирин). От една страна, според първата ареална норма на М. Бартоли високите планини може да функционират като изолиран ареал и съответно в тях да се пази по-старата фаза в развоя (Бояджиев, Ж. 1996). От друга страна, тук природните условия за отглеждането на домата и патладжана са по-неблагоприятни и това позволява фазата на неразграничаване на техните названия (фаза $3б$) да се задържи по-дълго.

Малкият ареал в Омуртажко с фаза 4б, както вече беше казано, се дължи на преселници от Кюстендилско и Босилеградско и следователно се свързва с големия кюстендилско-дупнишко-благоевградски център. Фактът, че в преселническия ареал има фаза 4б, показва, че в момента на преселването – 1878–1920 г. – кюстендилско-дупнишко-благоевградският център вече се е характеризирал с тази фаза.

В сравнение с ареалната ситуация на запад, карта № 80 показва една много по-откъслечна, по-реликтова ареална картина на изток. И тук има очертани с пунктирна линия центрове, но не центрове на утвърдената фаза 4б, както е в западния ареал, а центрове на отношения 'домат' ~ 'патладжан' извън процеса 3б > 4б > 4в (от типа не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан*): един център на отношението *мехл̀е* ~ *патлац̀ан* (МЕ ~ ПА) в зоната на балканските говори, три центъра *фр̀енк* ~ *патлац̀ан* (Ф ~ ПА) северно и южно от р. Марица и 4 центъра на отношението *дом̀ат* ~ *патлац̀ан* (Д ~ ПА) – в Родопите, в Югоизточна България и два в Североизточна България. Периферията на центрoвете не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан* се заема от фаза 3б (*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан*), фази 4б и 4в (*патлац̀ан* ~ определение + *патлац̀ан* и определение а + *патлац̀ан* ~ определение б + *патлац̀ан*), а също така и от определение + *патлац̀ан* 'патладжан' извън процеса 3б > 4б > 4в, за чиято възможна интерпретация в тези случаи като остатък от процеса 3б > 4б > 4в вж. по-горе в [4.61](#). За да се подобри четивността на картата, под фази 3б, 4б и 4в се обобщават както съответните фази като изходно отношение, така и появата им извън процеса 3б > 4б > 4в, освен това защриховката при фази 4б и 4в е обща и при определение + *патлац̀ан* 'патладжан' извън процеса 3б > 4б > 4в не се разграничават различните изходни отношения, в които се появява¹⁵⁸.

Ареалните отношения между не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан* центрoвете и процеса 3б > 4б (4в) на карта № 80 подсказват, че процесът 3б > 4б (4в) е по-старото явление, съхранено в периферията. Вероятно в миналото в част от не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан* центрoвете е бил разпространен процесът 3б > 4б (4в). Със сигурност това е така за третия и четвъртия център *дом̀ат* ~ *патлац̀ан* в Североизточна България, а най-вероятно и за центъра в балканските говори *мехл̀е* ~ *патлац̀ан*. Отношенията на процеса 3б > 4б > 4в с центрoвете *фр̀енк* ~ *патлац̀ан* в Югоизточна България ще бъдат разгледани по-подробно в [4.65](#) и [4.66](#). Става ясно, че когато се появяват и започват да действат не-*патлац̀ан* ~ *патлац̀ан* центрoвете,

¹⁵⁸ Но карта № 81 дава поотделно фази 3б, 4б и 4в като изходно отношение и появата им в други изходни отношения, разграничава картографски фази 4б и 4в и различава в какъв тип изходно отношение се появява определение + *патлац̀ан*.

процесът 3б > 4б > 4в вече е бил в ход. Чрез нанесените на карта № 80 типове определения в названието за ‘патладжан’ – (1) *мòр, мòрен, мòрав*; (2) *с̀̀н*; (3) *ч̀̀рен, кар̀̀а* – може да се очертаят и някогашните центрове на процеса 3б > 4б > 4в:

(1) В Североизточна България, в зоната на мизийските говори е действал център на процеса 3б > 4б > 4в, в който определението за ‘патладжан’ е било *мòр, мòрен, мòрав*. Много по-късно тук започват да се изграждат два засега все още малки центъра с отношение *дом̀̀т ~ патла̀̀д̀̀ан*, което измества процеса 3б > 4б > 4в.

(2) Центърът на процеса 3б > 4б > 4в с определение *с̀̀н* се е намирал в зоната на балканските говори, където днес е центърът *мехл̀̀е ~ патла̀̀д̀̀ан*. Той изглежда е действал по-силно в западна и югозападна посока (към първия център *фр̀̀енк ~ патла̀̀д̀̀ан*), отколкото в източна посока, където отстъпва пред по-активния център *мòр (мòрен, мòрав)*.

(3) В Югоизточна България, където днес действат вторият и третият център *фр̀̀енк ~ патла̀̀д̀̀ан*, изглежда се е намирал центърът *ч̀̀рен (кар̀̀а)*. В сравнение с центровете *мор* и *син* следите от действието на този център са много по-малко, което може би показва, че той е по-късен.

На карта № 80 се вижда и че в югоизточна и югозападна посока ареалът на най-старата фаза 3б е по-обширен от ареалите на следващите две фази 4б и 4в: фаза 3б се наблюдава в югозападната част на източния ареал, където днес действа първият център *дом̀̀т ~ патла̀̀д̀̀ан*, а също и в югоизточния ъгъл на България, където днес действа вторият център *дом̀̀т ~ патла̀̀д̀̀ан*, но в тези две зони не се наблюдават следващите две фази от процеса – 4б и 4в, нито название определение + *патла̀̀д̀̀ан* за ‘патладжан’ извън процеса 3б > 4б > 4в. На следващата карта № 81 са нанесени очертаванията на процеса 3б > 4б > 4в в източния ареал: вижда се, че това е североизточен ареал, която се вклинява на юг към родопските говори. Прави впечатление, че и при западния ареал на процеса 3б > 4б > 4в, фази 4б и 4в са по-малко изявиени в южната част на ареала (вж. карта № 79). Изглежда процесът 3б > 4б > 4в е по-характерен за северната и средната част на ареала си, откъдето прониква и пò на юг.

Карта № 82 дава в обобщен вид, без да различава източния ПА от западния ПИ вариант, центровете на фаза 4б от гледище на определението в двусъставните названия за ‘патладжан’ определение + *патла̀̀д̀̀ан* и по този начин надгражда над направения по-горе въз основа на карта № 80 анализ.

(1) Очертана е зоната на действие на най-мощния и вероятно най-ранния център в днешните балкански говори с название за патладжан от типа *с̀̀н патла̀̀џ̀̀ан* и се потвърждава изграденото въз основа на карта № 80 впечатление, че този център действа главно в западна посока и по-малко в източна посока. При анализа на двусъставните названия за ‘патладжан’ с компонент *син* (вж. [4.35](#) и карта № 52) беше очертан техният западно-североизточен ареал. Като изпреварвам по-нататъшното изложение, предполагам, че центърът, от който се разпространява този тип в посочения обширен западно-североизточен ареал, са балканските говори в Лясковско-Горнооряховско. Основанията за това предположение са две: реконструирането по възрожденски данни на фаза 2 за този ареал (вж. [4.65](#)), от която впоследствие се е развила фаза 3б, и мощният център на гурбетчийско градинарство в Лясковско (вж. [5.4](#)).

(2) На изток центърът *син* се сблъсква с действащия навярно едновременно с него, но с по-малък обхват – само в зоната на мизийските говори – център на типа *м̀̀ор-*. Може дори да се предполага наслагване на действието на центъра *син* и центъра *мор-* в зоната на балканските говори, ако се съди по това, че типът *мор-* надхвърля на запад в отделни островчета първоначалния предполагаем център на типа *син*. Центърът *м̀̀ор-* се отличава със словообразователна активност: той използва няколко словообразователни варианта на определението (*м̀̀ор, м̀̀орав, м̀̀орен*) и процеси на универбизация (*м̀̀ор, м̀̀орену, м̀̀орави, мурува̀̀к*). Той е ранен, както личи от фиксацията на някои от термините във възрожденската книжнина. Обвързан е с турските диалекти в Североизточна България. В югоизточните румънски диалекти протичат процеси, паралелни на тези в центъра *мор-*¹⁵⁹. В Средна Западна България около София има няколко малки ареала с типа *м̀̀орав патлѝ̀џ̀̀ан*, които изглеждат по-късни и за които остава отворен въпросът дали са обвързани със североизточния център *мор-* (вж. [4.32](#)).

(3) На юг, в периферията на действие на центъра *син*, се очертават два центъра *черен* – вече познатият ни от карта № 80 център в Югоизточна България и още един център в Югозападна България. И двата центъра *черен* са с относително малък обхват на действие, което показва, че в сравнение с центъра *син* и центъра *мор-* са по-късни.

¹⁵⁹ Тези характеристики на центъра *мор-* са установени при анализа на названията за ‘патладжан’ от корен *мор-* в [4.30–4.33](#).

(4) И в средна Западна България действа един късен център – центърът *модар*, чиято обвързаност със сръбски и македонски говори засега не може да се изясни по-конкретно (вж. [4.34](#) за успоредиците в сръбски и в македонския книжовен език).

Възникването на типа определение + патлаџан ‘домат’

4.64. Следващите редове са посветени на възникването на фаза 4в – определение *a* + *патлаџан* ~ определение *б* + *патлаџан* (вж. карти №№ 79 и 81).

Квантитативният анализ на всички случаи на добавяне на определение към *патлаџан* ‘домат’ (вж. [схема № 29](#) в [4.62](#) по-горе) установи, че този процес зависи от това дали в същия пункт има вече названия за ‘патладжан’ от типа определение + *патлаџан*.

За разлика от [схема № 29](#), основаваща се на всички регистрации на определение + *патлаџан* ‘домат’, на карти №№ 79 и 81 може да се проследи само добавянето на определение към названието за ‘домат’ в рамките на процеса 3б > 4б > 4в.

При фаза 3б би могло определение + *патлаџан* ‘домат’ да се появи както едновременно с определение + *патлаџан* ‘патладжан’, така и самостоятелно. В по-нататъшното изложение първият сценарий ще се обозначава като **обусловена**, а вторият – като **необусловена** поява на определение + *патлаџан* ‘домат’. При западния ПИ вариант съотношението между обусловената и необусловената поява е подобно на съотношението в [схема № 29](#): 64.7 % (11 пункта с обусловена поява) срещу 35.3 % (6 пункта с необусловена поява). За разлика от [схема № 29](#) при източния ПА вариант двата типа поява на определение + *патлаџан* ‘домат’ се изравняват: 50 % (6 пункта с обусловена поява) срещу 50 % (6 пункта с необусловена поява).

Картографското представяне на явленията позволява по-голямата част от необусловената поява на определение + *патлаџан* ‘домат’ да бъде обяснена по два начина: или като резултат от ареално взаимодействие със съседен пункт, в който се наблюдава фаза 4в, или като самостоятелен процес, който не е свързан с процеса 3б > 4б > 4в и се дължи на консумацията на зрели домати. Първият тип обяснение важи за четири от шестте пункта с необусловена поява на определение + *патлаџан* ‘домат’ в западния ареал и за два от шестте пункта с определение + *патлаџан* ‘домат’ в източния ареал – тези в зоната на балканските говори. Второто обяснение се отнася до двата пункта (в Ботевградско и в Карловско) в източната периферия на западния ареал, до двата пункта в югоизточния ъгъл на България, където се

наблюдава фаза 3б, но отсъстват следващите фази 4б и 4в, а също и за двата пункта в Североизточна България – единият от тях е в източната, а другият – в северната периферия на процеса 3б > 4б > 4в. Може да се заключи, че във фаза 3б е много по-обичайно определението при названието за ‘домат’ *патлаџан* да се появява под влияние на определение при названието за ‘патладжан’ или на ареално взаимодействие със съседен говор, в който вече е налице типът *червѐн (џървѐн) патлаџан*. Редките случаи (около 20.7 %, или общо 6 пункта), когато появата на *червѐн патлаџан*, *џървѐн патлиџан* се определя само екстралингвистично – от консумацията на зрели домати в селището – са разположени по източната периферия на ПИ ареала и по югоизточната и североизточната периферия на ПА ареала.

Разпределението на фаза 4в между изходните отношения 0 ПИ ~ Пи / 0 ПА ~ Па (фаза 3б), 0 ПИ ~ опр. + Пи / 0 ПА ~ опр. + Па (фаза 4б) и 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи / 0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па (фаза 4в) може да се види в абсолютни числа и проценти в следващата таблица № 19. Става ясно, че около половината от пунктовете с фаза 4в имат за изходно отношение фаза 4б, а останалата половина се разпределя горе-долу равномерно между фаза 3б и фаза 4в.

В изходно отношение	Брой пунктове / процент от общия брой пунктове с фаза 4в ¹⁶⁰
0 ПИ ~ Пи	11 / 26.8 % от 41 пункта
0 ПИ ~ опр. + Пи	20 / 48.8 % от 41 пункта
0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи	10 / 24.4 % от 41 пункта
0 ПА ~ Па	6 / 26.1 % от 23 пункта
0 ПА ~ опр. + Па	10 / 43.5 % от 23 пункта
0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па	7 / 30.4 % от 23 пункта

Таблица № 19. Разпределение на фаза 4в между изходни отношения 0 ПИ ~ Пи / 0 ПА ~ Па, 0 ПИ ~ опр. + Пи / 0 ПА ~ опр. + Па и 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи / 0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па

На фона на това количествено разпределение на фаза 4в прави впечатление, че не само пунктовете, които имат фаза 3б за изходно отношение, но и голяма част от останалите се оказват ареално обвързани с фаза 3б: вътре във или непосредствено до ареала на фаза 3б са

¹⁶⁰ Фаза 4в в нейния ПИ вариант (опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи) се наблюдава в общо 42 пункта, като 41 от тях са в рамките на процеса 3б > 4б > 4в, а при един изходното отношение е 0 ФП ~ Па. Фаза 4в в нейния ПА вариант се наблюдава в 27 пункта, от които 23 са в рамките на процеса 3б > 4б > 4в, а в останалите има изходно отношение 0 ПИ ~ Па, 0 ПИ ~ Пи или 0 ПИ ~ опр. + Па.

87.8 % от пунктовете в западния ареал (36 от общо 41 пункта) и 95.7 % от тези в източния ареал (22 от общо 23 пункта). Бих очаквала ареалната обвързаност на фаза 4в с фаза 3б да се открива на картата само като наслагване на двете фази като ареално изражение на процеса $3б > 3б // 4в$ ¹⁶¹. Обаче и голяма част от останалите пунктове – с процеса $4б > 4б // 4в$ ¹⁶² или с фаза 4в като изходно отношение – са разположени непосредствено до ареала на фаза 3б. Изключенията от това наблюдение са малко¹⁶³.

Фази 3б // 4в, 4б // 4в и 4в се скупчват обикновено заедно. При източния ПА вариант на фаза 4в прави впечатление, че тя почти отсъства при вклиняването на ареала на процеса $3б > 4б > 4в$ в Родопите.

Ареалната обвързаност на фаза 4в с фаза 3б подсказва и развойна обвързаност. Вероятно фаза 4в е част от функционирането на фаза 3б: тя прави възможно съществуването на фаза 3б въпреки неудобството от изравняването на названието за ‘домат’ и за ‘патладжан’. Следователно на този етап може отново да бъде коригирано схематичното изображение на процеса $3б > 4б > 4в$, като [схема № 22](#) бъде обединена със [схема № 23](#), тъй като е вярно както, че $3б > 4в$ (както е на [схема № 22](#) въз основа на анализа на категориалния и езиковия развой в [4.42](#) и [4.43](#)), така и че $4б > 4в$ (както е дадено на [схема № 23](#) въз основа на разпределението на определение + *патладжан* между фази 3б, 4б и 4в), но в квантитативно отношение по-силно изразен е процесът $4б > 4в$ (в следващата схема № 30 това е показано чрез дебелината на стрелката):

¹⁶¹ Процесът $3б > 3б // 4в$ може по-конкретно да бъде изразен така: $0 \text{ ПИ} \sim \text{Пи} > \text{ПИ} // \text{опр. а} + \text{ПИ} \sim \text{Пи} // \text{опр. б} + \text{Пи}$ или $0 \text{ ПА} \sim \text{Па} > \text{ПА} // \text{опр. а} + \text{ПА} \sim \text{Па} // \text{опр. б} + \text{Па}$.

¹⁶² Процесът $4б > 4б // 4в$ може по-конкретно да бъде изразен така: $0 \text{ ПИ} \sim \text{опр. а} + \text{Пи} > \text{ПИ} // \text{опр. а} + \text{ПИ} \sim \text{опр. б} + \text{Пи}$ или $0 \text{ ПА} \sim \text{опр. а} + \text{Па} > \text{ПА} // \text{опр. а} + \text{ПА} \sim \text{опр. б} + \text{Па}$.

¹⁶³ За западния ПИ тип това са в Югозападна България 2 пункта с фаза 4б // 4в и 1 пункт с фаза 4в като изходно отношение и в Североизточна България 3 пункта в преселническия остров в Омуртажко (два с фаза 4б // 4в и един с 4в като изходно отношение), а за източния ПА тип изключението е само едно – с. Конак, Поповско с фаза 4б // 4в.

последната фаза в процесите $3б > 4б > 4в$ и $3б > 4в$, квантитативният анализ, според който това е най-слабо застъпената от трите фази в българските диалекти (вж. [схема № 28](#)), а също и ареалният анализ, който отчита, че във вклинената в Родопите част от ареала на процеса $3б > 4б > 4в$ фаза 4в почти напълно отсъства.

СЪОТНАСЯНЕТО НА ФАЗА 3А (ФРÈНК ~ ПАТЛАЦАН) С ФАЗА 3Б (ПАТЛАЦАН ~ ПАТЛАЦАН)

4.65. Фаза 3а представлява едно от възможните развития на фаза 2, при която на базисното равнище има *патлацан* за категорията ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ или ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН, а на суббазисното равнище – *патлацан* за ПАТЛАДЖАН и *фрèнк патлацан* за ДОМАТ. Преходът от фаза 2 към фаза 3а отразява стабилното присъствие на фаза 2 в съответния ареал (вж. [4.8](#)) и се обяснява с едновременното интензивно отглеждане и на домата, и на патладжана, т.е. новопоявилият се домати е вече усвоен като градинска култура, а в съответната зона отглеждат и патладжан. Във фаза 3а названията на домата и патладжана преминават от суббазисното на базисното равнище на категоризация и двусъставното *фрèнк патлацан* се универбизира във *фрèнк* (вж. [4.42](#)).

Във фаза 2 е било възможно вариране между термина от базисното равнище *патлацан* за категорията ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН и термина от суббазисното равнище *фрèнк патлацан* за категорията ДОМАТ и детайлният анализ на дублетността между *патлацан* и *фрèнк* по данните на БДА подсказва, че тя по-скоро е остатък именно от такова някогашно вариране в рамките на фаза 2, а не резултат от взаимодействие между ареалите на *патлацан* и *фрèнк* (вж. [4.8](#) и [4.18](#)).

Характерът на дублетните отношения *патлацан* // *фрèнк* ‘домат’ (вж. [4.8](#)) и запазването на *фрèнк патлацан* по южната периферия на югоизточния ареал на *фрèнк* (вж. [4.8](#) и [4.49](#)) свидетелстват, че преходът от фаза 2 към фаза 3а и съответно от *фрèнк патлацан* към *фрèнк* се е осъществил в българските диалекти, което разклаща убедителната етимология на бълг. *фрèнк* от тур. *frenk* (вж. [2.3](#)), която се подкрепя и ареалнотипологически чрез характерния и за други турски заемки ареал на бълг. *фрèнк* (вж. [2.5](#)). Възможно е в турски процесът на универбизация на *frenk patlıcanı* във *frenk* да е протичал независимо от същия процес в български, тъй като днес тур. *frenk patlıcanı* и *frenk* се откриват само в турски малоазийски диалекти (DS 5: 1868). Обаче не е изключено и процесите в двата езика да са били свързани в миналото, тъй като югоизточният ареал на *фрèнк* ‘домат’ е обвързан чрез дейността на

градинарския център в Тополовград с Одрин и Одринско¹⁶⁴ и плод на тази обвързаност са двата малки ареала с *фрѐнк* в българските диалекти в Одринска Тракия – в Софлийско-Дедеагачко и между Одрин и Лозенград (вж. карта № 7). Възможно е и турските диалекти в Одринско в миналото да са познавали типа название *frenk patlıcanı* и *frenk* ‘домат’, въпреки че днес имат само проникналото от гръцки *domates*¹⁶⁵.

Употребата на базисния термин *патлаџан* за суббазисната категория ДОМАТ се очаква в ситуации, когато не е тъй важно да се разграничи названието на домата от названието на патладжана – например по периферията на фаза 2, където предполагаемо се е отглеждало само едното растение, и то доматът. Така от фаза 2 започва да се преминава към фаза 3б, при която терминът от базисното равнище *патлаџан* се употребява както по отношение на домата, така и по отношение на патладжана. Следователно днешното разположение на дублетността *патлаџан* // *фрѐнк* ‘домат’ очертава някогашната периферия на преминалата във фаза 3а фаза 2. В тази периферия според втората норма на Матео Бартоли се очакват също и реликти от характерния за фаза 2 предходник на *фрѐнк* – *фрѐнк патлаџан*, *фрѐнски патлаџан*. Характерна за периферията на преминалата във фаза 3а фаза 2 е и семантичната диференциация и пейоризация на *фрѐнк* при значението му ‘дребни (саморасли) домати’, която се дължи на неговото изтласкване извън рамките на дублетните му отношения с *патлаџан* и *домат*¹⁶⁶.

При погледа отблизо към отношенията между фаза 3а (*фрѐнк* ~ *патлаџан*) и фаза 3б (*патлаџан* ~ *патлаџан*) в категориалния и езиковия развой квантитативният анализ не би бил продуктивен, затова се обръщам директно към ареалния анализ. Тук игнорирам различието *патлаџан* / *патлиџан* при фаза 3а (а също и при фази 3б, 4б, 4в), тъй като става дума за фонетично явление, което няма общо с отношенията между фази 3а и 3б.

На карта № 83 са очертани центровете на фаза 2 в българските диалекти. За целта са използвани споменатите 4 начина да се установи периферията на тези центрове в рамките на днешните ареали на фаза 3а (*фрѐнк* ~ *патлаџан*), която, както вече е известно, се е развила от фаза 2: (1) дублетността *фрѐнк* // *патлаџан* според БДА, (2) семантичната пейоризация на *фрѐнк* в ‘дребни домати’, (3) запазването на *фрѐнк патлаџан* или *фрѐнски патлаџан* като

¹⁶⁴ Вж. за тази обвързаност и за този градинарски център в [5.4](#).

¹⁶⁵ Тези турски названия се разглеждат по-подробно в [4.8](#) и [4.13](#).

¹⁶⁶ Семантичната диференциация на *фрѐнк* се разглежда по-подробно в [4.9](#), а в [4.49](#) се коментира разширяването на ареала ѝ след добавянето на данните от диалектните архиви.

реликт и (4) наслагването на фази 3б (*патлаџан* ~ *патлаџан*) и 3а (*фрѐнк* ~ *патлаџан*) по данни както от БДА, така и от диалектните архиви.

Наслагването на фази 3а и 3б, 4б може да бъде от няколко типа: (а) В пункт с изходно отношение фаза 3б (*патлаџан* ~ *патлаџан*) има дублетност *фрѐнк* // *патлаџан* ‘домат’ или по-рядко същата дублетност има при изходно отношение фаза 3а (*фрѐнк* ~ *патлаџан* или *фрѐнк патлаџан* ~ *патлаџан*, като във втория случай дублетността е *фрѐнк патлаџан* // *патлаџан* ‘домат’); (б) Ако в рамките на фаза 3б се е осъществил преход към фаза 4б, е налице и наслагване между фази 3а и 4б, т.е. отношенията са *патлаџан* // *фрѐнк* ~ *патлаџан* // определение + *патлаџан*. (в) По-често обаче наслагването между фази 3а и 4б се наблюдава при изходно отношение фаза 4б (*патлаџан* ~ определение + *патлаџан*), когато *фрѐнк* се употребява като дублет на *патлаџан*. В резултат на наслагването на фази 3а и 4б възниква и регистрираното като изходно в няколко пункта отношение *фрѐнк* ~ определение + *патлаџан* (0 Ф ~ опр. + Па, в 3 пункта / 0 Ф ~ опр. + Пи, в 2 пункта).

По този начин става възможно да се очертаят четири центъра на фаза 2. Най-голям и компактен е югоизточният център, за който може да се предположи, че първоначално е обхващал само Тополовградско и впоследствие се е разраснал. Изхождайки само от ареалните аргументи –очертаната по посочените по-горе начини периферия на фаза 2 – бих могла локализирам югоизточния център и южно от Нова Загора, но причината да предпочета Тополовград, е действалият там център на гурбетчийско и местно градинарство, обвързан с Одринско (вж. за него [5.4](#)). Изглежда така, сякаш вторият център на югоизток – пловдивският – е плод на скокообразно разширяване на тополовградския център. Третият център, югозападният в Петричко-Санданско, и четвъртият център, североизточният в Русенско, не изглеждат свързани с центровете на югоизток, а по-скоро са възникнали самостоятелно. Не е изключено възникването на югоизточните, югозападния и североизточния център на фаза 2 да се дължи на тяхна обвързаност с първоначалната зона на аналогия, която в последния раздел на книгата ситуирам във и около Цариград (вж. [5.4](#) за това и [4.42](#) за зоната на аналогия). Интересно е, че русенският и отчасти петричко-санданският център имат различен морфологичен облик на наследника на *фрѐнк патлаџан* – *урѐнга* (в Русенско) и *фрѐнка* (в част от пунктовете в югозападния център) са от женски род, за разлика от *фрѐнк* в останалите центрове, което е от мъжки род. Тази морфологична особеност на термина заедно с географската отдалеченост от югоизточните центрове на фаза

2 са в основата на заключението за отделеността на североизточния и югозападния център от югоизточните. При русенския център е странно и че периферията му не е очертана по никой от посочените четири начина и единствено присъствието на фаза 3а днес в него налага заключението, че там преди трябва да е имало фаза 2.

Както вече на няколко пъти стана дума (вж. [2.7](#), [4.8](#), [4.18](#)), във възрожденската книжнина се употребява *френк патладжан* (*френски патладжан*, *френк патлиджан*) като пояснение на друго, по-ново название на домата. На карта № 83 са нанесени родните места на възрожденците, употребили този термин. Данните са твърде оскъдни, за да изградят цялостна картина. Създава се впечатлението, че терминът е бил известен като книжовно название на домата и съответно регистрацията му във възрожденската книжнина не доказва наличието на център на фаза 2 в съответните селища. Единственото изключение от това тълкувание се прави по отношение на лясковско-търновския център в Североизточна България, тъй като там се намира лясковският градинарски център и тъй като за този център разполагам с две употреби на *фрѐнк патлаџан* през XIX в. – от Велико Търново и от Лясковец. Затова съм нанесла във формата на правоъгълник някогашен център на фаза 2 в Североизточна България в Лясковско-Търновско. Тук фаза 2 се е развила към фаза 3б (*патлаџан* ~ *патлаџан*), понеже в тази зона доматиът е изпреварил в своето разпространение патладжана.

Във възникването си русенският център на фаза 2 може да е обвързан с лясковския център. Обаче в него вероятно са се отглеждали както патладжанът, така и доматиът и това го е тласнало към фаза 3а.

4.66. На следващата карта № 84 се вижда как от показаните на карта № 83 центрове на фаза 2 са се развили центрове на фази 3а и 3б, които от своя страна са разпространили в зоните на своето действие съответните типове отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’. Карта № 85 представя по-подробно възникването на центрoвете на фаза 3а в югоизточния ареал. А пък карта № 82 (вж. нейната интерпретация по-горе в [4.63](#)) показва разчленяването на обширния ареал, дължащ се на лясковския център на фаза 3б.

Първото нещо, което прави впечатление на карта № 84, е различието в размера и характера на ареалите на фаза 3б и фаза 3а. Ареалът на фаза 3б е много обширен и некомпактен. Некомпактността му в голяма степен се дължи на развоя на фаза 3б към следващите фази 4б и 4в, чиито ареали се наслагват и вграждат в ареала на фаза 3б. Въпреки че външният облик

на ареала не позволява да се направят заключения откъде е започнала да се разпространява фаза 3б в него, може да се предположи, че е налице вклиняване на северен ареал на юг – това се вижда особено добре на карта № 81, където е очертан ареалът на процеса 3б > 4б в Източна България. На карта № 84 ареалът на фаза 3б е интерпретиран като създаден от един единствен център – лясковския. Основанието за това е, от една страна, във възможността да се възстанови по възрожденски данни наличието на предходната фаза 2 в този център (вж. по-горе в [4.65](#)), а от друга страна, в известното за градинарството по българските земи¹⁶⁷. Освен това такава една интерпретация е в съгласие с формата на ареала, насочваща към северен ареал, който се разширява на юг.

Ареалът на фаза 3а е твърде различен от този на фаза 3б. Той е много по-малък и същевременно разкъсан на относително по-компактни югоизточна, югозападна и североизточна част. И интересното е, че в най-голямата от тези части, югоизточната, може да се обособят 3 центъра, чиито номера на картата отразяват представата ми за последователността на тяхното възникване.

Няколко аргумента – малкият размер на ареала на фаза 3а, възможността в югоизточната му част да се очертаят повече центрове и наличието на по-нататъшен развой на фаза 3б към следващите фази 4б и 4в – говорят в полза на заключението, че фаза 3а е по-късна от фаза 3б. Някои от тези аргументи нямат абсолютна доказателствена стойност и може да се интерпретират и другояче¹⁶⁸, но е показателно, че събрани заедно те водят в една и съща посока, в която насочва и конфигурацията на ареалите, подсказваща разширяване на ареала на фаза 3а за сметка на ареала на фаза 3б. Дори и ако се приеме, че тополовградският център на фаза 3а е започнал своето действие едновременно с лясковския център на фаза 3б, ясно е, че поради различния им размах и начин на действие лясковският център е обхванал много по-голям ареал, включително и на югоизток, в част от днешния ареал на фаза 3а и в този смисъл фаза 3б е изпреварила в своето разпространение фаза 3а¹⁶⁹.

¹⁶⁷ В [5.4](#) се занимавам подробно с градинарството по българските земи и обхвата на лясковския градинарски център.

¹⁶⁸ Така размерът на ареалите може да се интерпретира не само хронологически, но и чрез различния размах и характер на двата градинарски центъра – известно е, че лясковският център има много широк периметър на действие, а тополовградският – по-малък (вж. [5.4](#)). Очертаването на центрoвете на фаза 3а в югоизточния ѝ ареал става и чрез наслагването на ареалите на фази 3б и 3а, което пък е свързано и с обхвата на действие на двата градинарски центъра.

¹⁶⁹ В [5.4](#) се разглежда подробно различният характер, размах и начин на действие на лясковския и на тополовградския градинарски център.

Карта № 85 се фокусира върху югоизточния ареал, като показва явленията, чрез които се оказва възможно да се очертаят центровете За. Това са същите явления, които характеризират периферията на фаза 2, но тук отчитам в по-голяма степен и взаимодействието с ареала на фази Зб, 4б и 4в.

Беше показано при анализа на карта № 83 по-горе, че ако се съди по характерните за периферията на фаза 2 явления, може да се мисли за не повече от два югоизточни центъра с фаза 2 – тополовградския и пловдивския. Техни наследници са тополовградският център № 1 и пловдивският център № 2 с фаза За.

В периферията на пловдивския център се наблюдават както реликти от фаза Зб и наслагане на фази Зб и За, така и вариант на следващата фаза 4б с определение *син*, което подсказва, че лясковският център действа на юг до Пловдивско-Асеновградско¹⁷⁰ и че пловдивският център на фаза За постепенно разширява своя периметър на действие, особено в западна-северозападна посока в зони, които преди са били обхванати от фаза Зб. Това обяснение за появата на *с̀ин патла̀д̀ан* в Пловдивско-Асеновградско, което я обвързва с лясковския център, допълва интерпретацията на названията за ‘патладжан’ с определение *син* в този ареал. В [4.37](#) и на карта № 58 бях свързала появата на *с̀ин патла̀д̀ан* и *с̀ини дом̀ати* в този ареал с придвижването им по „диагоналния път“ покрай Марица вероятно откъм София. Тук тази интерпретация се коригира по отношение на названието *с̀ин патла̀д̀ан*, но остава валидна по отношение на другите две названия – *с̀ин патлѝд̀ан* и *с̀ини дом̀ати*.

Тополовградският център се е разширявал както на северозапад-север към Чирпан, Нова Загора, Стара Загора и Сливен, така и на изток, отвъд Тунджа. При разширението му на изток фаза За се пази само по периферията, а в центъра днес има по-новото изходно отношение *дом̀ат ~ патла̀д̀ан*.

Център № 3 в Хасковско е бил в периферията на фаза 2, ако се съди по наслагането на фази За и Зб (4б) по периферията му, дублетността *патла̀д̀ан // фр̀енк* на северозапад от него, запазването на *фр̀енк патла̀д̀ан* на северозапад и на югоизток от него и силно проявената семантична пейоризация на *фр̀енк* в този център. Всичко това свидетелства, че в миналото този ареал се е характеризирал с фаза Зб (която се е развивала към следващата фаза 4б), но

¹⁷⁰ Този извод е направен въз основа на лингвистични данни, но се потвърждава и от проучване за градинарството в Пловдивско, според което през 20-те години на ХХ в. в Пловдив идват много градинари от Северна България (Колева 1972: 215).

постепенно, с проникването на фаза За от тополовградския център, процесът е обърнал посоката си и в крайна сметка се е наложила фаза За, като са останали обаче много следи от предходните отношения. Остава отворен въпросът дали в този ареал развоят от фаза 2 към фаза Зб е протичал самостоятелно, независимо от лясковския център, поради отглеждането само на домати, или въздействието на лясковския център е стигнало и до този ареал, както би могло да се предположи въз основа на малките острови с типа *сѹн патлацѹн* в северозападната и източната периферия на хасковския център. Във всеки случай фактът, че тук започва да функционира един от центровете на следващата фаза 4б с определение *чѣрен, карѹ* към *патлацѹн*¹⁷¹, показва, че на етапа на фаза 4б този център функционира вече отделно от лясковския.

ЕКСПАНЗИЯТА НА ДОМАТ, ЧЕРВѢН ДОМАТ ‘ДОМАТ’

4.67. От анализа на дублетността по данните на БДА и сравнението между БДА и КИДР, ДА по отношение на ареалите на названията за ‘домат’ се знае вече доста за експанзията на *домѹт* извън неговия първоначален южен ареал¹⁷².

От всички названия за ‘домат’ *домѹт* се характеризира с най-висок дял междутипова дублетност, което подсказва, че става дума за ареал в движение. А отношенията на *домѹт* с неговите дублети показват, че названието се е разширило първо на север в ареала на *фрѣнк* и *патлацѹн*, а едва по-късно – на запад в ареала на *патлицѹн*, като на карта № 28 личи, че движението е било и постъпателно, и скокообразно. Степента на проникване на *домѹт* по КИДР и ДА в ареалите на другите термини по БДА, както и съотношението между дублетната и самостоятелната му употреба, показват пълния размах на експанзията на *домѹт*, довела до общобългарското му разпространение. Потвърждава се, че настъплението на *домѹт* в ареала на *патлацѹн* е в много напреднала фаза и тук *домѹт* е вече доста утвърден, докато проникването му в ареала на *патлицѹн* е явно по-неотдавнашно и съответно не така напреднало. Не така напреднало, макар и масивно, е проникването и в ареала на *мехлѣ*, което също говори за по-късен процес в сравнение с експанзията в ареала на

¹⁷¹ Вж. за центъра *чѣрен* карта № 82 и интерпретацията ѝ по-горе в [4.63](#). В [4.37](#) и на карта № 58 разпространението на определенията *чѣрен* и *карѹ* в названията за ‘патладжан’ се свързва с „диагоналния път“ и с по-южния път Одрин – Ивайловград – Крумовград и се предполага, че този тип названия идват от Одринско.

¹⁷² Дублетните отношения на *домѹт* по данните от БДА се разглеждат по-горе в [4.4–4.19](#) и особено в [4.15](#) и [4.16](#), а сравнението между ареалната картина по БДА и по КИДР и ДА може да се намери в [4.46–4.53](#).

патладжан. Напреднало е настъпването и в ареала на непосредствения му съсед *фрѐнк* и съответно зоните на дублетност *фрѐнк // домàт* в БДА трябва да се интерпретират като изконни зони на *фрѐнк*. Разпространението на вътрешнотиповата дублетност в родопския компактен ареал на *домàт*, а също и размерът и компактността на този ареал подхранват хипотезата, че това е първоначалният ареал на *домàт*. Дали другите два компактни ареала с *домàт* като единствено название – харманлийско-ивайловградският и средецкият – са свързани с родопския, е засега неясно.

4.68. Какво може да прибави или коригира в тази картина погледът отблизо към отношенията между названията за ‘домат’ и за ‘патладжан’?

Таблица № 20 показва как се разпределят *домàт*, *червѐн домàт*, взети поотделно, като комбинация или общо като тип, по различните изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’, а [схема № 31](#) представя графически как се разпределя типът (*червѐн*) *домàт* между доматените отношения, в които (*червѐн*) *домàт* е изконното название за ‘домат’, и другите изходни отношения, в които (*червѐн*) *домàт* е проникнал отвън.

Изходно отношение	Общ брой пунктове с това изходно отношение	Д (общо 332 п. с Д)	чД ¹⁷³ (общо 115 п. с чД)	Д + чД (общо 39 п. с Д + чД)	Д / чД общо	Процент с Д / чД от пунктовете с това изходно отношение	Процент от всички пунктове с Д / чД (общо 408 пункта)
Фази 3б, 4б, 4в в ПА вариант	171	65	23	10	78	45.6 %	19.1 %
0 *ПА ~ Па	4	1			1	25 %	0.2 %
0 ПА ~ Па	85	41	17	10	48	56.5 %	11.8 %
0 ПА ~ опр. + Па	65	14	3		17	26.2 %	4.2 %
0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па	7	3			3	42.9 %	0.7 %
0 МЕ ~ опр. + Па	2	1	1		2	100 %	0.5 %
0 Ф ~ опр. + Па	2	1			1	50 %	0.2 %
0 Д ~ опр. + Па	4	4			4	100 %	1 %
0 опр. а + Д ~ опр. б + Па	2		2		2	100 %	0.5 %
Фази 3б, 4б, 4в в ПИ вариант	279	63	21	7	77	27.6 %	18.9 %
0 *ПИ ~ Пи	4		1		1	25 %	0.2 %

¹⁷³ Към съкращенията, използвани до момента (вж. за тях бел. №№ [86](#), [131](#), [136](#), [140](#), [141](#) и [144](#) и списъка на съкращенията, където се дават всички съкращения), тук се добавя съкращението чД = *червѐн домàт*.

0 ПИ ~ Пи	88	25	14	5	34	38.6 %	8.3 %
0 ПИ ~ опр. + Пи	175	34	6	2	38	21.7 %	9.3 %
0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи	10	2			2	20 %	0.5 %
0 Д ~ опр. + Пи	2	2			2	100 %	0.5 %
Фази 3б, 4б, 4в смесен ПИ-Па вариант	28	15	5	1	19	67.9 %	4.7 %
0 *ПИ ~ Па	2	2			2	100 %	0.5 %
0 ПИ ~ Па	19	12	4	1	15	78.9 %	3.7 %
0 ПИ ~ опр. + Па	7	1	1		2	28.6 %	0.5 %
Смесени	50	12	10	2	20	40 %	4.9 %
0 ПА ~ опр. + Д	15	5	5	1	9	60 %	2.2 %
0 ПИ ~ опр. + Д	35	7	5	1	11	31.4 %	2.7 %
0 МЕ ~ Па	81	28	12	7	33	40.7 %	8.1 %
Фаза 3а (и фаза 2)	74	31	5	4	32	43.2 %	7.8 %
0 Ф ~ Па	63	27	5	4	28	44.4 %	6.9 %
0 Ф ~ Пи	9	2			2	22.2 %	0.5 %
0 ФП ~ Па	2	2			2	100 %	0.5 %
Доматени	142	113	37	8	142	100 %	34.8 %
0 Д ~ Па	99	99	6	6	99	100 %	24.3 %
0 опр. + Д ~ Па	20		20		20	100 %	4.9 %
0 Д ~ Пи	9	9	2	2	9	100 %	2.2 %
0 опр. + Д ~ Пи	5		5		5	100 %	1.2 %
0 Д ~ опр. + Д	4	4			4	100 %	1 %
0 опр. а + Д ~ опр. б + Д	4		4		4	100 %	1 %
0 Д ~ универбат за 'цвят'	1	1			1	100 %	0.2 %
Други	11	5	2		7	63.6 %	1.7 %
0 *ПА ~ универбат за 'цвят'	1	1			1	100 %	0.2 %
0 ПИ ~ универбат за 'цвят'	5	2			2	40 %	0.5 %
0 ПИ ~ Ма	2	2			2	100 %	0.5 %
0 Ф ~ Ма	1		1		1	100 %	0.2 %
0 МА ~ Пи	2		1		1	50 %	0.2 %

Таблица № 20. Разпределение на домат и червен домат в различни изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан' и степента им на присъствие в тях

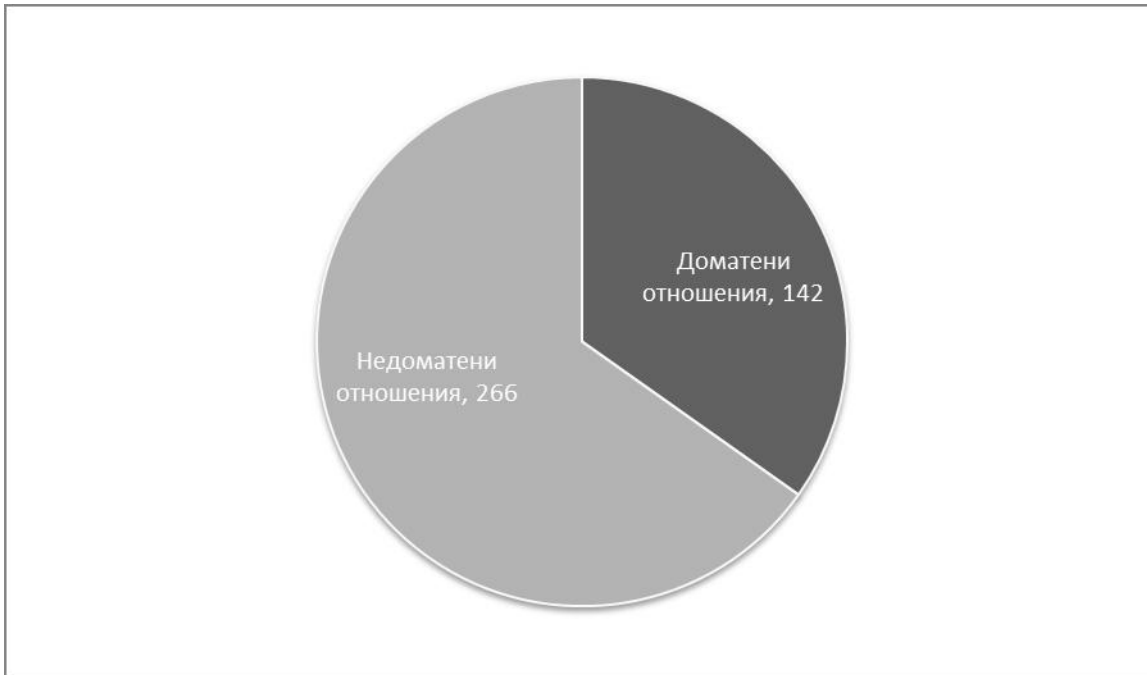

Схема № 31. Разпределение на (червѐн) домàт между доматените и недоматените изходни отношения

Схема № 31 показва размаха на експанзията на (червѐн) домàт извън собствения му ареал. Вижда се, че едва за 34.8 % от пунктовете с (червѐн) домàт са били възстановени изходни отношения с първи член домàт или червѐн домàт (това е групата на доматените отношения в схема № 31 и таблица № 20), а в останалите 65.2 % от пунктовете има експанзия към отношения, в които първоначалното название за 'домат' е друго.

Следващата [схема № 32](#) показва по групи изходни отношения степента на присъствие на (червѐн) домàт. В групата на доматените изходни отношения естествено има 100 % присъствие на (червѐн) домàт. Много висок е процентът и при групата „Други“, която обаче се отличава с малък брой пунктове, което обезсилва квантитативните заключения за нея. Поинтересни са резултатите при останалите групи изходни отношения. Направените до момента заключения се потвърждават: (червѐн) домàт измества в най-голяма степен патлацàн (фази 3б, 4б, 4в в ПА вариант и отношение 0 ПА ~ опр. + Д), следван от фрѐнк (фаза 3а и 2), мехлè (0 МЕ ~ ПА) и най-малка е експанзията при патлицàн (фази 3б, 4б, 4в в ПИ вариант и 0 ПИ ~ опр. + Д).

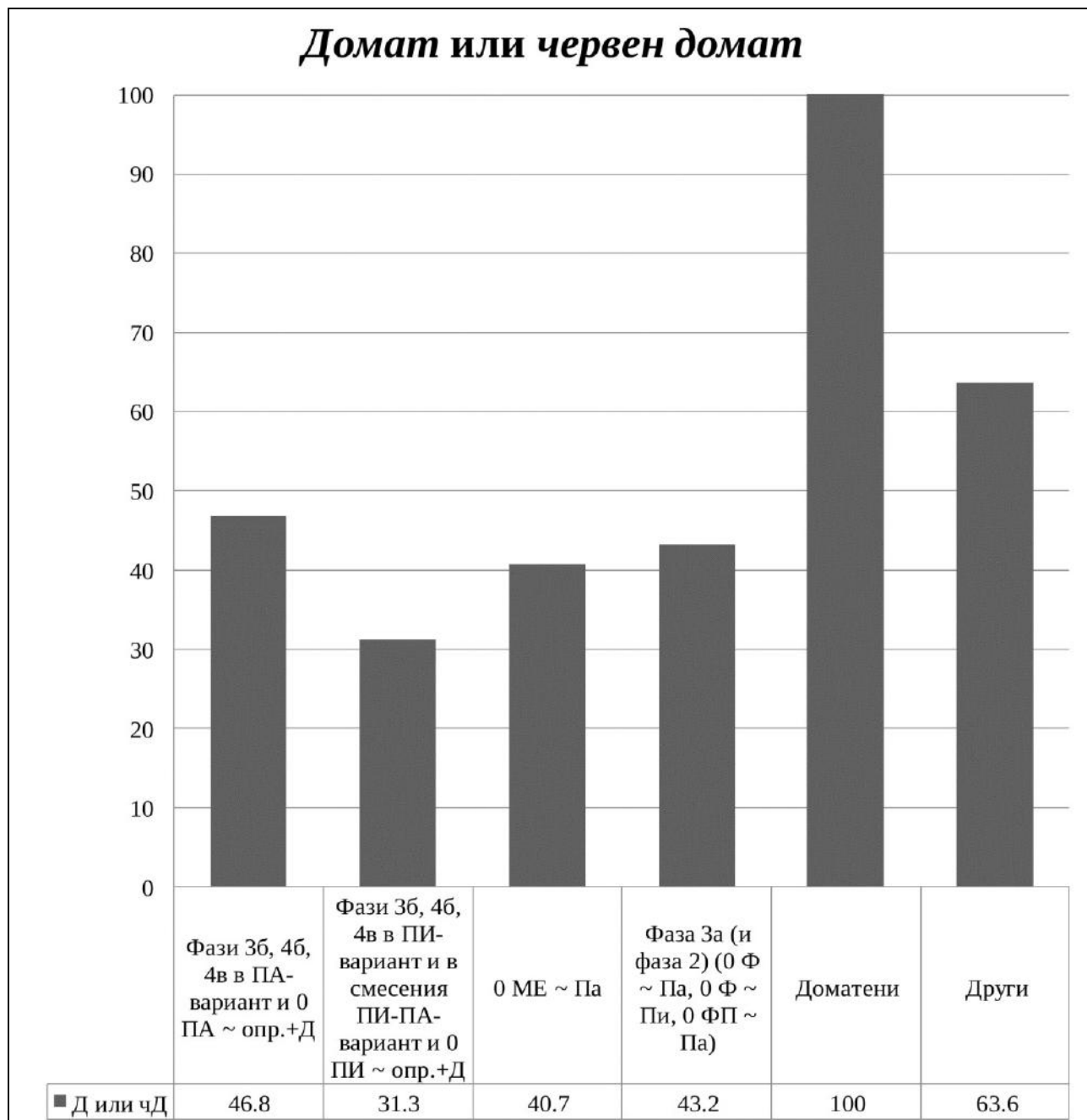

Схема № 32. Степен на присъствие на (червен) домат в групи изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан'

Съвпадението на изводите, направени въз основа на анализа на названията на домати, с изводите въз основа на отношенията 'домат' ~ 'патладжан' подсказва, че експанзията на (червен) домат не се диктува от отношенията 'домат' ~ 'патладжан'. С едно изключение. Както личи от таблица № 20 и следващата [схема № 33](#), при фаза 3б (0 ПА ~ Па, 0 ПИ ~ Пи) се наблюдава по-висока степен на проникване на (червен) домат, отколкото при фази 4б (0 ПА

~ опр. + Па, 0 ПИ ~ опр. + Пи) и 4в (0 опр. а + ПА ~ опр. б + Па, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи). Обяснението за това е, че проникването на (червѐн) домàт във фаза 3б е една от стратегиите за преодоляване на съвпадението в названията на домата и патладжана, което е особено вярно за източния ПА тип, както вече стана дума в [4.62](#).

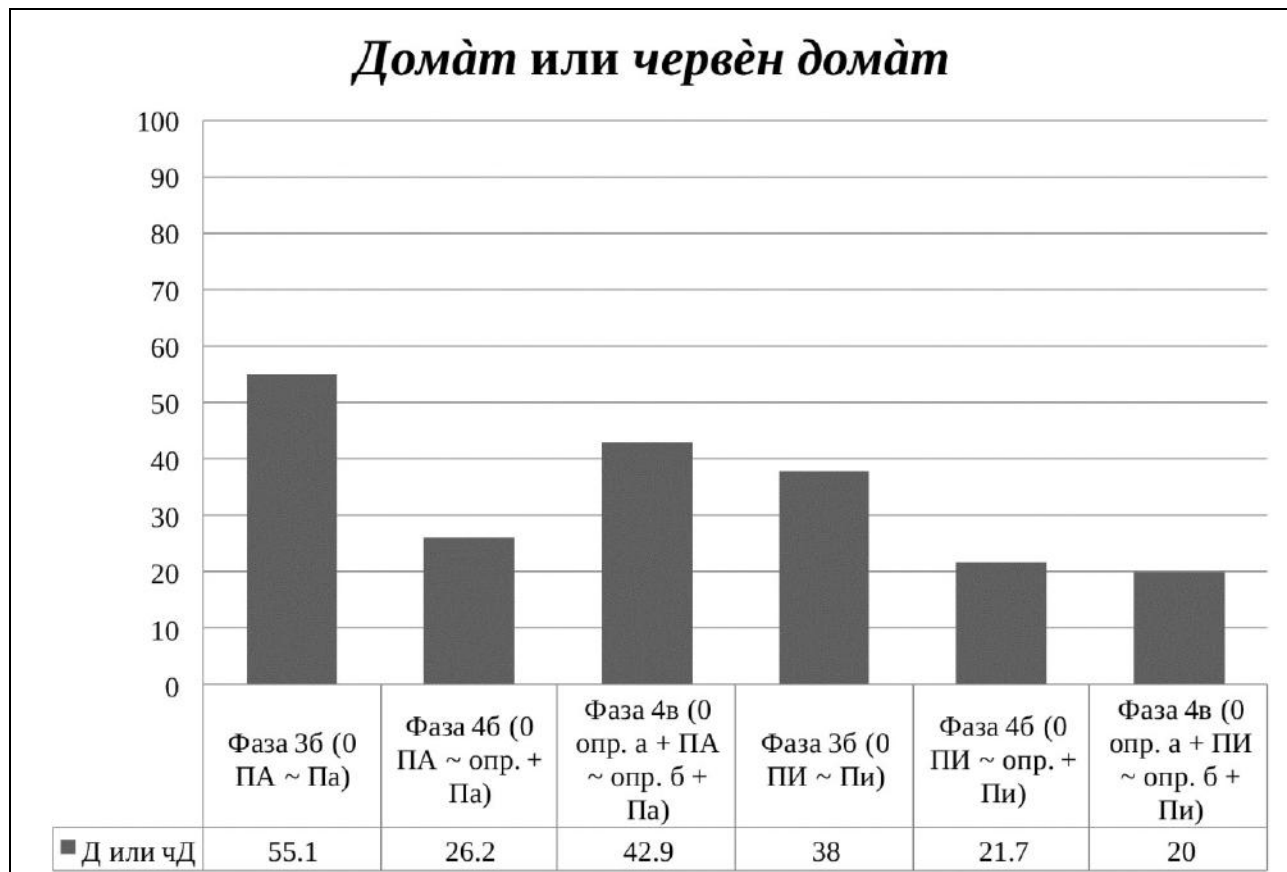

Схема № 33. Проникването на (червѐн) домàт във фази 3б, 4б и 4в

4.69. Нека сега видим какво може да даде за експанзията на (червѐн) домàт ареалният анализ.

При анализа на вътрешнотиповата дублетност според БДА (вж. [4.13](#)) беше обърнато внимание на типа червѐн домàт, който присъства в БДА доста ограничено. Появата му се дължи на консумацията на зрели домати, която е късно явление – на редица места тя се осъществява едва в началото на ХХ в. и дори и по-късно – 30-те години на ХХ век¹⁷⁴. Поради това, че обяснението за възникването на типа червѐн домàт е екстралингвистично, не се

¹⁷⁴ Подробностите за този процес може да се видят в [5.3](#), бел. № [239](#).

открива някаква закономерност в разпространението му. След добавянето на данните от КИДР и ДА обаче присъствието на *червѐн домàт* се увеличава значително, затова би трябвало да го отчитам и доколкото е възможно, да го използвам в изясняването на експанзията на типа *домàт*, с който *червѐн домàт* е тясно свързан. Количественото съотношение между пунктовете само с *домàт*, само с *червѐн домàт* и с *домàт* и *червѐн домàт* може да се види на следващата схема № 34.

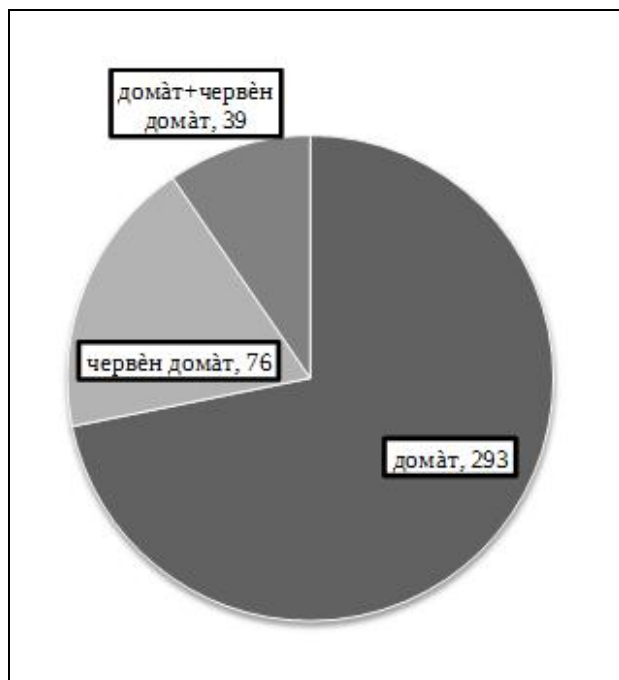

Схема № 34. Съотношението между *домàт*, *червѐн домàт* и *домàт // червѐн домàт*

От тези количествени данни може да се заключи, че възникването и разпространението на *червѐн домàт* е допълнителен, вторичен, но не незначителен процес, след като обхваща 28.2 % от всички пунктове с типа (*червѐн*) *домàт*, и че този процес се наслагва върху и вгражда в много по-значимия процес – експанзията на *домàт*. По тази причина за целите на ареалния анализ съм подготвила три карти: карта № 86 е посветена на експанзията на *домàт*, карта № 87 – на експанзията на *червѐн домàт*, а карта № 88 наслагва двата процеса един върху друг и показва вече цялостно експанзията на типа (*червѐн*) *домàт*.

Каква е връзката между термините *домàт* и *червѐн домàт* и какъв е механизмът на възникване и разпространение на *червѐн домàт*? Терминът *червѐн домàт* се свързва с развоя,

функционирането и разпространението на термин *домàт*. Механизмът, който си представям, е следният:

(а) в дадено селище А имат термин *домàт* ‘домат’;

(б) когато започват да ядат зрели домати, започват да употребяват *червèн домàт* като уточнение, че доматиите се ядат вече зрели, но вероятно без да го терминологизират, т.е. на речево, а не на езиково равнище, и със сигурност без да бъде изместен термин *домàт*.

(в) при контакт със селище Б, където нямат термин *домàт* и или не познават доматиите изобщо, или още не ги консумират зрели, населението на селище Б заема като термин *червèн домàт*.

Може да се предположи, че най-вероятните кандидати за селище от типа А, от което названието *червèн домàт* тръгва към околни селища, са градовете, поради тяхната роля на пазарни центрове, друг възможен кандидат са градинарските центрове. Високият дял на градовете сред пунктовете с дублетност *домàт* // *червèн домàт* – 53.8 % (за сравнение ще посоча, че при пунктовете само с *домàт* този процент е 11.3 %, а при пунктовете само с *червèн домàт* – 9.2 %) – показва, че тази дублетност наистина се заражда в градовете и по този начин се утвърждава кандидатурата им за селище от типа А.

Описаният по-горе механизъм свързва термина *червèн домàт* с експанзията на *домàт*, а не с изходния му ареал и допринася за определянето на изходния ареал на термин *домàт*. Дори при бегло сравнение между карта № 86 и карта № 87 се вижда, че *червèн домàт* в голяма степен липсва в южната част на ареала на типа (*червèн*) *домàт* и следователно именно тук се намира изходният ареал на термин *домàт* (още аргументи в полза на това вж. по-долу).

Различната хронология на *домàт* и *червèн домàт* позволява да се разграничат два етапа в експанзията на типа (*червèн*) *домàт*: по-старият етап се свързва с термин *домàт*, а по-новият – с термин *червèн домàт*.

Различната хронология на термините и характерът на отношенията им се свързва с количествените и ареалните различия между тях: силния превес на *домàт* като по-стар и изходен термин (81.4 % *домàт* срещу 28.2 % *червèн домàт*, вж. [схема № 34](#) по-горе) и наличието на изходен, изконен ареал при *домàт* и отсъствието на такъв ареал при *червèн домàт*.

И така, става ясно, че вариантът *червѐн домàт* може да бъде много полезен в интерпретацията на експанзията на типа (*червѐн*) *домàт*. Освен него може да използвам ареалното съотношение между пунктовете с доматино изходно отношение и пунктовете с изходно отношение с друго изконно название за ‘домат’, към които има експанзия на типа (*червѐн*) *домàт*. На карти №№ 86–88 се отчитат и други фактори, които са играли роля в разпространението на типа (*червѐн*) *домàт* – околийските градове, пътищата и в по-малка степен градинарските центрове (доколкото има информация за тях и изпреварвайки по-нататъшното си изложение). Комбинираното действие на тези три фактора е отговорно за това, че експанзията на (*червѐн*) *домàт* се характеризира не толкова с постъпателно напредване (макар че и то съществува, особено от родопския ареал на север), колкото със скокообразно придвижване.

На карта № 88 се виждат три по-компактни ареала на доматино изходни отношения¹⁷⁵: родопски, югоизточен и североизточен, добруджански. Зоните на експанзия на (*червѐн*) *домàт* може да се интерпретират само като иновационни, тъй като за тях се възстановява друго изконно название за ‘домат’. Обаче ареалите на доматино изходни отношения принципно може да се интерпретират по два възможни начина – че това е стар ареал, където (*червѐн*) *домàт* е изконно и откъдето то разширява своя ареал, или че е по-нов ареал, където (*червѐн*) *домàт* е успяло да се наложи. Да разгледаме компактните ареали на доматино изходни отношения по-отблизо.

Родопският ареал изглежда най-старият от трите, тъй като в него общо взето липсва покъсният тип *червѐн домàт*, докато другите два ареала са „изтъкани“ и от двата типа доматино изходни отношения – с термин *домàт* и с термин *червѐн домàт*. Друга отлика на родопския ареал е неговият предимно селски характер, докато за двата крайбрежни ареала може ясно да се проследи ролята на околийските градове (Бургас, Айтос, Карнобат, Ямбол и Средец за югоизточния ареал и Добрич, Балчик за добруджанския) и на пътищата в изграждането им. Следователно изграждането на родопския ареал на *домàт* се дължи на характерния за тази зона българо-гръцки и българо-турски езиков контакт¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Доматино изходни отношения са обобщени на карти №№ 86–88. В групата на изходни отношения с *домàт* влизат 0 Д ~ Па, 0 Д ~ Пи, 0 Д ~ опр. + Па, 0 Д ~ опр. + Пи, 0 Д ~ опр. + Д, 0 Д ~ универбат за ‘цвят’, а в групата на изходни отношения с *червѐн домàт* – 0 опр. + Д ~ Па, 0 опр. + Д ~ Пи, 0 опр. а + Д ~ опр. б + Па, 0 опр. а + Д ~ опр. б + Д.

¹⁷⁶ Сравни [2.5](#) и карта № 11 за попадането на ареала на *домàти* по БДА в типичния за гръцките заемки южен ареал.

Предположението, че родопският ареал е изконният ареал на термин *домàт*, вече беше изказано и въз основа на запазването в този ареал на някои варианти, близки до изходните гръцки и турски форми¹⁷⁷.

Прави впечатление, че и трите по-компактни ареала на домати изходни отношения стоят в периферията на процеса $3б > 4б > 4в$ (сравни карта № 88 с карта № 81). Не е ясно дали двата крайбрежни ареала са свързани с родопския или са възникнали самостоятелно вследствие на контакт със заселеното по крайбрежието гръцко население¹⁷⁸. Интересно е, че добруджанският ареал продължава на север в румънските диалекти в Добруджа, както може да се види на карта № 86¹⁷⁹.

Много рано – за средата на XIX в. – е засвидетелстван термин *домàти* в северната периферия на родопския ареал в Пазарджик и околностите му (Захариев 1870: 15). Също така е важно да се припомни, че и до днес тук като архаизъм е съхранен в едно малко островче на север от Пазарджик вариантът *томàти* с начално *т*-¹⁸⁰. През първата половина на XIX в. (и по-рано, още от 1740 г.) Пазарджик е функционирил като градинарски център, чиито градини от местен тип освен града са снабдявали със зеленчуците си и други градове в Югозападна България – Панагюрище, Пещера, Разлог, Самоков, Ихтиман и Златица (Топузов 1963а: 29). Също и за градините на с. Куртово Конаре, Пловдивско е известно, че са били основният снабдител със зеленчуци на Пловдив и София през 1905 (ИзвБЕтн 4: 87). Вероятно пазарджишкият градинарски център е допринесъл значително за разширяването на ареала на *домàт* в Югозападна България. На карта № 86 със стрелки е показано действието на градинарските центрове в Пазарджик и Куртово Конаре. В Южна България има и други градинарски центрове от местен тип (вж. 5.4 и карта № 117), но за огромната част от тях не е известно къде точно са продавали зеленчуците си. Статистическите данни обаче очертават водещата роля на Пазарджишко-Пловдивско в производството на домати (вж. 5.5), което води и до налагането на термин *домàт* като книжовно название за ‘домат’.

На карти №№ 86–88 се вижда, че не само по-компактните и по-големи ареали с домати изходни отношения, но и отделните пунктове с тях се наблюдават главно в Източна България, докато в Западна България тяхната поява е спорадична и то само в Югозападна

¹⁷⁷ Вж. анализа на вътрешнотиповата дублетност при *домàт* по БДА в 4.13.

¹⁷⁸ За гръцкото население покрай черноморското крайбрежие вж. Кочев 1964: 20 и Холиолчев 1966: 22.

¹⁷⁹ На карта № 86 са рекартографирани данните от ALRR-Muntenia și Dobrogea 3: № 340.

¹⁸⁰ Вариантът на *домàт* с начално *т*- се разглежда в 4.13.

България. Това още веднъж потвърждава, че експанзията на (*червѐн*) *домàт* се е насочила първо на север и едва по-късно на запад, като най-слаба е тя към Северозападна България. Картите позволяват да се проследи движението на типа (*червѐн*) *домàт* по пътищата и от един околийски град към друг. На картите са въведени три степени на въздействие на съответния околийски град върху околните селища: малкото кръгче означава, че (*червѐн*) *домàт* е проникнало само в съответния околийски град, но не и в селищата около него; средно големият кръг показва, че и някои пунктове непосредствено до околийския център имат (*червѐн*) *домàт*, т.е. околийският град се е превърнал в център, който „излъчва“ иновацията (*червѐн*) *домàт*; а големият кръг стои при тези околийски градове, около които се наблюдава по-голям ареал с (*червѐн*) *домàт* или пък за които се знае или предполага, че са център, който „захранва“ други околийски градове.

От Пловдив може да се проследи експанзията на (*червѐн*) *домàт* в няколко посоки. На север към Карлово, Троян, Ловеч и Плевен, като този път е „извървян“ първо от *домàт*, а после от *червѐн домàт*. Плевен изглежда играе роля на по-голям център, ако се съди по това, че около него има повече пунктове с (*червѐн*) *домàт* и че вероятно от него названието *домàт* е стигнало до Бяла Слатина. На североизток движението е по два пътя: от Пловдив към Казанлък, Габрово, Велико Търново, Горна Оряховица, Бяла, Свищов и Русе и от Пловдив към Стара Загора, Нова Загора, Сливен и оттук или на изток през Карнобат и Айтос до Бургас, или на юг към Ямбол и Елхово, или на северозапад през Елена към Велико Търново и Горна Оряховица, или на североизток към Велики Преслав, Шумен, Добрич и оттук към Силистра, Балчик и Варна. На изток се очертава движението по диагоналния път: Пловдив – Първомай – Хасково (и оттук на север към Димитровград, Стара Загора, Казанлък и т.н.) – Харманли и оттук или към Одрин, или през Елхово и Средец до Бургас. При това прави впечатление, че близките до Пловдив градове имат само варианта *домàт*, а вариантът *червѐн домàт* се открива при по-далечните. Това показва, че първоначално се разширява *домàт* и на втори етап, вече за по-далечните градове, се включва и *червѐн домàт*. Като по-големи центрове в тази експанзия на север, североизток и изток се очертават освен Плевен, за който стана дума, още Бургас, Шумен и Добрич, които започват да действат като вторични ирадиращи центрове както по отношение на варианта *домàт*, така и по отношение на варианта *червѐн домàт*. Пловдивският център е тясно свързан с пазарджишкия и на юг с Асеновград.

Основно пазарджишкият център, който съчетава характеристиките на околийски град и на градинарски център, е отговорен за разширяването на *(червѐн) домàт* в Югозападна България – на север към Панагюрище и Пирдоп, на юг към Пещера, Велинград и оттук към Разлог и разбира се, най-вече на северозапад към Ихтиман и София. София, която също е градинарски център от местен тип (вж. [5.4](#) и карта № 117), от своя страна започва да действа като по-голям център, който излъчва типа както на север към Своге и Враца, така и на юг към Перник, Радомир и Кюстендил, към Дупница, Благоевград и Сандански и към Самоков. Изглежда движението от София на север е по-късно, тъй като и Своге, и Враца функционират като центрове на варианта *червѐн домàт*. По-късно е и движението към Самоков, който се оформя като голям център, ирадиращ по-късния вариант *червѐн домàт*.

На карта № 87 се оформят няколко основни зони на варианта *червѐн домàт* – едната е в Средна Западна България с големи центрове София и Самоков, другата е в Средна Северна България с голям център Плевен, третата в Североизточна България с големи центрове Шумен и Добрич, и четвъртата в Югоизточна България с голям център Бургас. Същите зони се оформят и на карта № 86 по отношение на варианта *домàт*, но с едно важно различие – изходния родопски ареал и намиращите се до него големи центрове в Пазарджик и Пловдив, които изглежда са в основата на цялата експанзия на типа *(червѐн) домàт*.

ВЪЗНИКВАНЕТО И РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ТИПА ОПРЕДЕЛЕНИЕ + ДОМАТ ‘ПАТЛАДЖАН’
(СИН ДОМАТ, МОР ДОМАТ, МОРЕН ДОМАТ, МОДРИ ДОМАТИ, ЧЕРНИ ДОМАТИ)

4.70. В [4.23](#), [4.35](#) и [4.42](#) са направени вече някои наблюдения върху типа определение + *домàт* ‘патладжан’ и е изказана хипотеза за възникването му. Самото наличие на този тип название свидетелства, че категориалното и терминологичното взаимодействие между домата и патладжана действа не само в посока от патладжана към домата, както показва преносът на етимологичното название на патладжана върху домата при *фрѐнк (патлацàн)*, *патлацàн*, но и в обратната посока – от домата към патладжана. Тъй като некомпактният западно-северен ареал на определение + *домàт* ‘патладжан’ е различен от изконния южен ареал на *домàт* ‘домат’, може да се заключи, че типът определение + *домàт* ‘патладжан’ трябва да бъде обвързан с експанзията на *(червѐн) домàт* ‘домат’, а не с първоначалния му ареал. Това не е нова мисъл, тъй като и според хипотезата, изказана в [4.42](#) (вж. и схеми №№ [14](#) и [15](#)), типът определение + *домàт* възниква в рамките на по-нататъшния развой на фаза

4б, който е свързан, от една страна, с експанзията на (*червѐн*) *домàт* ‘домат’, а от друга страна, с характера на определението в определение + *патлАџàн* ‘патладжан’. А пък анализът на названията на патладжана показва, че определенията в двусъставните названия са едни и същи както за типа определение + *патлАџàн*, така и за типа определение + *домàт* и ареалът на всяко от тези определения е общ за двата типа двусъставни названия за ‘патладжан’, т.е. където е *мòр патлАџàн*, там е и *мòр домàт* (карта № 47), където е *мòрен патлАџàн*, в същия ареал ще бъде и *мòрен домàт* (карта № 48), където е *мòрав патлАџàн*, там е и *мòрав домàт* (карта № 49), където е *сìн патлАџàн*, там е и *сìн домàт* (карта № 52), където е *мòдар патлАџàн*, там е и *мòдар домàт* (карта № 51), където е *чѐрен патлАџàн*, там е и *чѐрен домàт* (карта № 56). Всичко това потвърждава обвързаността на определение + *домàт* с определение + *патлАџàн*, като и двата типа двусъставни названия за ‘патладжан’ се дължат на и свидетелстват за един и същи процес – разпространението на домата преди патладжана в съответните зони. Сред вариантите на типа определение + *домàт* най-типичният е *сìн домàт* (84 % от всички пунктове с определение + *домàт*), което означава, че именно върху него трябва да съсредоточа своето внимание. Той характеризира Западна България и по-малко Североизточна България и изглежда се е разпространявал скокообразно от град в град, движейки се по пътищата (вж. [4.35](#) и карта № 53).

4.71. Какво добавя към така обрисованата картина погледът отблизо към отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в българските диалекти?

Имам възможност да проследя с кои изходни отношения се свързва определение + *домàт* (вж. [схема № 35](#)).

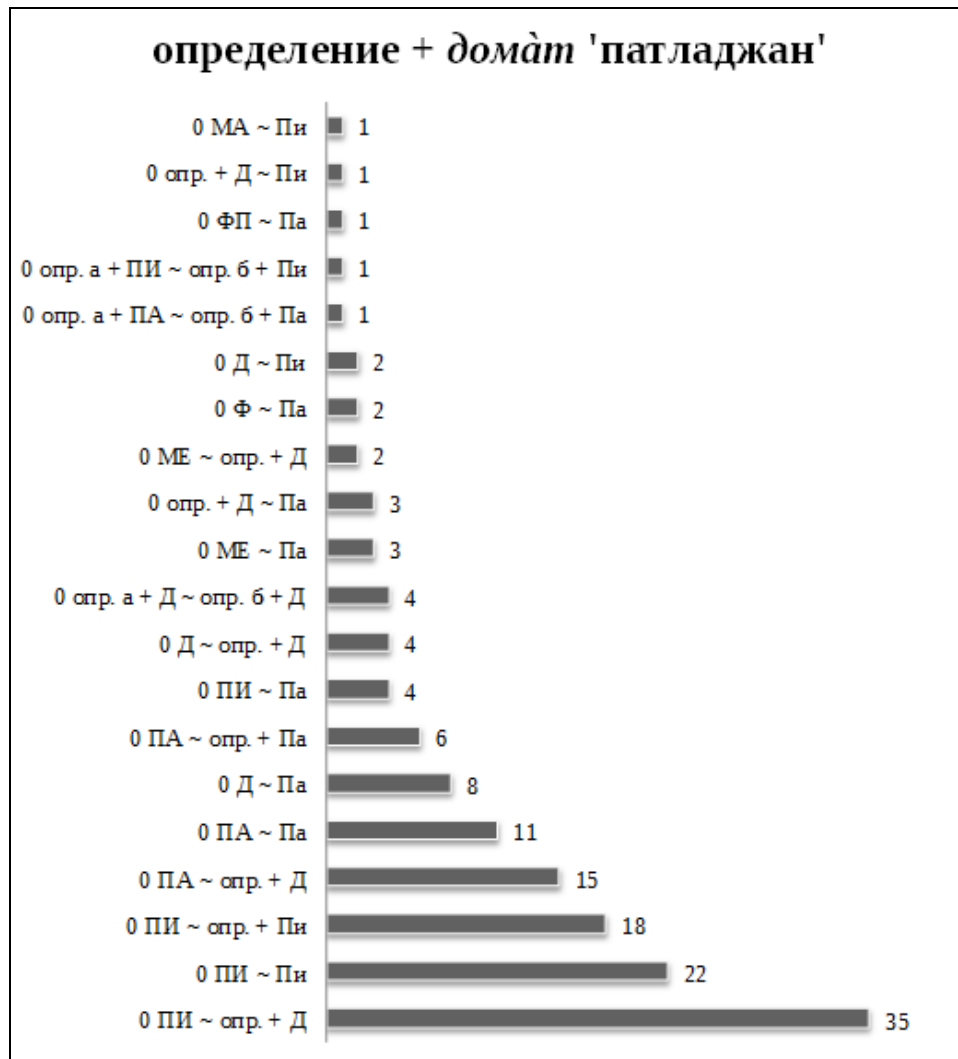

Схема № 35. Разпределение на типа определение + домàт 'патладжан' между различни изходни отношения 'домат' ~ 'патладжан' в брой пунктове

Тази схема заедно с карта № 89 потвърждава, че типът определение + домàт 'патладжан' не е характерен за зоните с изконно название за 'домат' (*червѐн*) домàт, тъй като едва 15 % (22 пункта) имат изходно отношение от доматен тип. Следователно определение + домàт в огромната част от появата си се свързва наистина с експанзията на (*червѐн*) домàт извън изконния му ареал.

Изходните отношения 'домат' ~ 'патладжан', в които типът определение + домàт е най-застъпен, се свързват със западнобългарския ареал. На първо място стои изходното отношение *патлицàн* ~ определение + домàт (0 ПИ ~ опр. + Д), което е резултат на утвърждаването на определение + домàт 'патладжан' в западния ПИ ареал на фази 3б, 4б и

4в, и интересното е, че на второ и трето място стоят именно 0 ПИ ~ Пи (фаза 3б) и 0 ПИ ~ опр. + Пи (фаза 4б). Тези три изходни отношения с най-голяма застъпеност на типа определение + *домàт* 'патладжан' обхващат общо 75 пункта, или 51 % от всички пунктове с определение + *домàт*. Това показва, че типът определение + *домàт* 'патладжан' най-вероятно се е зародил в западнобългарския ареал на процеса 3б > 4б > 4в. На второ място по степен на застъпеност – с 33 пункта, което прави 22.4 % – стои източнобългарският ПА ареал на фази 3б, 4б и 4в заедно с възникналото вследствие на утвърждаването на определение + *домàт* в този ареал *патлацàн* ~ определение + *домàт* (0 ПА ~ опр. + Д). Следователно може да се заключи, че по-голямата част от пунктовете с определение + *домàт* (73.4 %) се свързват със зоната на изравняване – повече в западната й ПИ част, по-малко в източната й ПА част.

Зависимостта на типа определение + *домàт* 'патладжан' от *домàт* 'домат' беше определена в [4.42](#) чисто езиково, като се изхождаше от структурата на определение + *домàт*. Следващата [схема № 36](#) потвърждава количествено тази зависимост, тъй като делът на пунктовете със системно обусловено от (*червèн*) *домàт* 'домат' присъствие на определение + *домàт* 'патладжан' е 55.8 %, а делът на пунктовете с определение + *домàт*, в които отсъства (*червèн*) *домàт* 'домат', е 44.2 %. Същевременно схемата показва и че типът определение + *домàт* 'патладжан' се е откъснал от първоначалната зависимост от (*червèн*) *домàт* 'домат' и е започнал да се разпространява и извън нея.

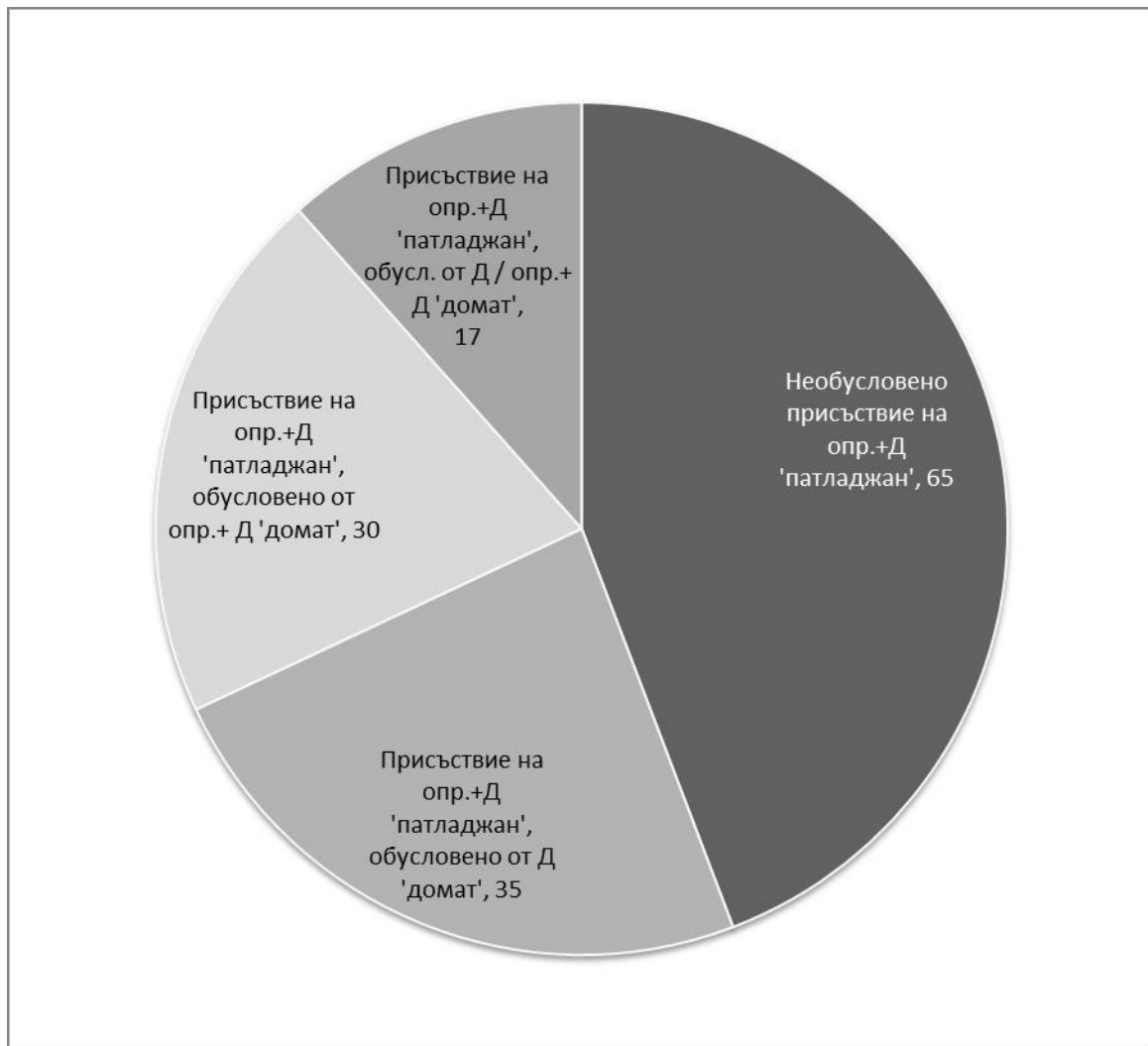

Схема № 36. Зависимост на названията от типа определение + домат 'патладжан' от домат, червен домат 'домат'

Следващата [схема № 37](#) е посветена на зависимостта на определение + домат от определение + патлаџан. Интересно е, че при само 27.2 % от пунктовете с определение + домат се наблюдава в същия пункт и определение + патлаџан и съответствието е почти само между сѝн домат и сѝн патлаџан¹⁸¹. Това, заедно с големия дял на название сѝн домат на фона на другите названия от типа определение + домат 'патладжан', потвърждава, че именно чрез взаимоотношението със сѝн патлаџан се е зародило названието сѝн домат и оттук като цяло типът определение + домат 'патладжан'. Но схемата същевременно показва

¹⁸¹ В схемата това не е отразено, но в два от пунктовете със сѝн домат и сѝн патлаџан има и название мòрав домат, а в един от пунктовете – и название чèрен домат.

и че след първоначалния етап на зараждане типът определение + *дом̀ат* ‘патладжан’ заживява свой живот, относително независим от типа определение + *патлА̀ц̀ан* ‘патладжан’,¹⁸².

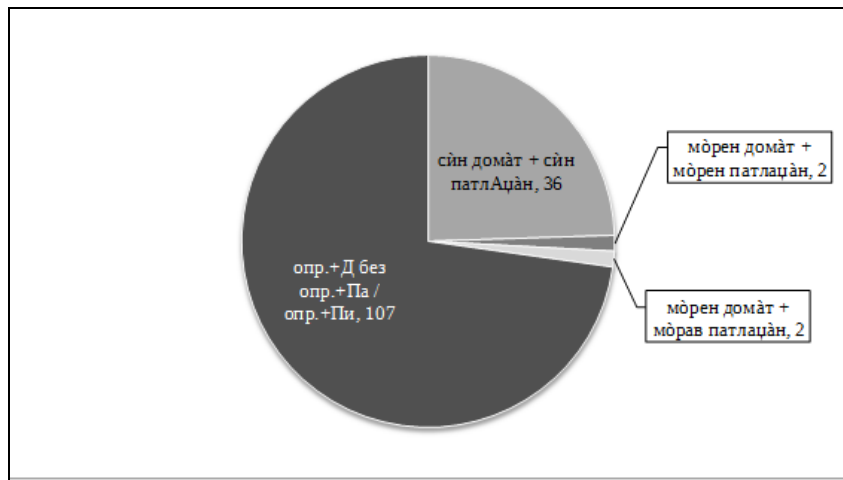

Схема № 37. Зависимост на типа определение + *дом̀ат* ‘патладжан’ от типа определение + *патлА̀ц̀ан* ‘патладжан’

4.72. Карта № 89 показва пунктовете с определение + *дом̀ат* ‘патладжан’, като отчита вида на определението, околйските градове сред тях, обвързаността с (*черв̀ен*) *дом̀ат* ‘домат’ и определение + *патлА̀ц̀ан* ‘патладжан’ и пътищата с цел да очертае ареала, в който се е зародил типът определение + *дом̀ат* ‘патладжан’, и да се реконструира по-нататъшният процес на разпространение.

Ареалът на възникване на определение + *дом̀ат* ‘патладжан’ трябва да отговаря на следните критерии:

- (1) Пунктовете с определение + *дом̀ат* ‘патладжан’ в съответния ареал да са обусловени от (*черв̀ен*) *дом̀ат* ‘домат’.
- (2) Поне в част от тези пунктове да присъства определение + *патлА̀ц̀ан* със същото определение като в определение + *дом̀ат* ‘патладжан’.
- (3) Да може да се проследи ирадиирането на типа определение + *дом̀ат* ‘патладжан’ в рамките на ареала на възникване и извън него.

¹⁸² Говоря само за относителна независимост поради наблюдаваната на карти №№ 47–49, 51, 52, 56 ареална обвързаност на определенията в определение + *дом̀ат* и определение + *патлА̀ц̀ан* (вж. по-подробно по-горе в [4.70](#)).

Очертаването на ареала на възникване стана в няколко стъпки. Първо бяха обособени ареалите, които се характеризират с обусловеност на определение + *домàт* 'патладжан' от (*червѐн*) *домàт* 'домат'. Тези ареали са некомпактни, тъй като некомпактността е характерна по принцип за разпространението на определение + *домàт* 'патладжан'. На карта № 89 тези ареали са очертани с плътна тъмносива линия: югозападен ареал с център София (в него участват като центрове още и градовете Своге, Враца, Перник, Дупница, Благоевград, Разлог, Самоков, Ихтиман, Пазарджик, Пещера), ареал в Средна Северна България с центрове Плевен, Ловеч и Свищов, североизточен ареал с център Шумен и централен ареал с центрове Габрово и Казанлък. Най-голям от четирите е софийският ареал.

Следващият въпрос беше в кои от тези ареали се наблюдава наслагване на определение + *домàт* 'патладжан' и определение + *патлАџàн* 'патладжан' (при съвпадение на определението в двете двусъставни названия за 'патладжан'). В най-голяма степен такава наслагване се наблюдава в софийския ареал, в значително по-малка степен в плевенско-ловешко-свищовския и габровско-казанлъшкия ареал и почти никак в шуменския ареал. Следователно типът определение + *домàт* 'патладжан' е възникнал в софийския ареал. При това прави впечатление, че 75 % от пунктовете с определение + *домàт* 'патладжан' в този ареал, отговарящи едновременно и на двете условия – да имат (*червѐн*) *домàт* 'домат' и да имат определение + *патлАџàн* 'патладжан' – са околийски градове. Това означава, че типът определение + *домàт* 'патладжан' и по-конкретно *с̀̀н домàт* е възникнал в градските центрове на Югозападна България, най-вероятно в София, най-големия сред тях. Оттук *с̀̀н домàт* се е разпространявало по пътищата към съседните околийски градове – на север към Своге и Враца, на юг към Перник, към Дупница, Благоевград и Разлог, към Самоков и към Ихтиман и по този начин постепенно се е оформил софийският югозападен ареал.

Във връзка със софийския югозападен ареал възниква северният плевенско-ловешко-свищовски ареал като втори център на типа *с̀̀н домàт*. А от него се създава габровско-казанлъшкият ареал, който остава по-скоро затворен в себе си и не започва да функционира като център, ирадиращ типа определение + *домàт*. От северния плевенско-ловешко-свищовски център се създава вероятно и североизточният шуменски ареал, който става следващият център, разпръскващ типа определение + *домàт*.

Нужно е да се подчертае, че двата важни фактора за определяне на ареала, в който е възникнал типът определение + *домàт* 'патладжан' – обусловеността от (*червѐн*) *домàт*

‘домат’ и съвпадението с определение + *патлаџан* ‘патладжан’ – са решаващи предпоставки за появата на определение + *домат* ‘патладжан’, но не играят задължително роля и в неговото разпространение, докато околийските градове и пътищата дават своя принос и в разпространението на определение + *домат* ‘патладжан’. Центровете, разпространяващи типа определение + *домат* – югозападният софийски, северният плевенско-ловешко-свищовски и североизточният шуменски – го излъчват, както извън обусловеността му от (*червѐн*) *домат* ‘домат’, така и особено често без наслагване с определение + *патлаџан*, тъй като се оказва, че в този случай и ареалното взаимодействие е достатъчно, за да се подмени едно определение в определение + *домат* с друго, съответстващо на определението в определение + *патлаџан* в околните пунктове. Така, като своеобразна междудиялектна „калка“, се обяснява замяната на *сѝн* от *мòр* и *мòрен* в североизточния шуменски център, както и възникването на другите варианти на определение + *домат* – *мòрав домат*, *мòдар домат* и *чèрен домат*.

Такова разпространение извън обусловеността от (*червѐн*) *домат* ‘домат’ и / или съвпадението с определение + *патлаџан* ‘патладжан’ се наблюдава например на запад от югозападния софийски ареал по посока към Кюстендил и Трън, на северозапад към Годечко, на юг към Гоце Делчев и на изток по диагоналния път към Пловдив, Асеновградско, Чирпан и Първомайско. Вероятно както на югозападния софийски център, така и на северния плевенско-ловешко-свищовски център се дължи разпространението на типа определение + *домат* в Белослатинско, Оряховско, Врачанско, Ботевградско, Тетевенско. А разпространението му в крайния северозападен ъгъл на България в Кулско и Видинско навярно се обяснява с преселването на население от Тетевенско (вж. за това преселване Младенов 1981: 20). Разпространението на определение + *домат* ‘патладжан’ в Североизточна България трябва да се обвърже навярно с шуменския център, който изглежда най-късен, тъй като ирадиира типа определение + *домат* в по-малка степен.

Разпространението на типовете определение + *домат* и определение + *патлаџан* ‘патладжан’ на карта № 89 показва също така къде в рамките на зоната на изравняване домати е изпреварил в своето разпространение патладжана.

ПРОНИКВАНЕТО НА ПАТЛАџАН, ОПРЕДЕЛЕНИЕ + ПАТЛАџАН ‘ДОМАТ’ / ‘ПАТЛАДЖАН’ В ЗАПАДНИЯ АРЕАЛ НА ФОНЕТИЧЕН ОБЛИК ПАТЛИџАН

4.73. С проникването на източнобългарския фонетичен облик *патлаџан* в западнобългарския ареал на *патлиџан* съм се занимавала на два пъти досега – при анализа на тези два фонетични облика при названията за ‘патладжан’ и при съпоставката на ареалната картина на названията за ‘домат’, изграждана въз основа на диалектните архиви КИДР и ДА, с ареалната картина според БДА¹⁸³.

Проникването на *патлаџан* в ареала на *патлиџан* почти не се чувства на картата за ‘домат’ в БДА, където има само 4–5 малки островчета в ареала на *патлиџан* (вж. карта № 7), докато КИДР и ДА показват *патлаџан* като един от основните „нашественици“ в ареала на *патлиџан* и от преобладаването на дублетността *патлаџан* // *патлиџан* над самостоятелната употреба на *патлаџан* в ареала на *патлиџан* се заключава, че процесът е неотдавнашен (вж. карти №№ 64 и 65). Различието между двете ареални картини – по БДА и по КИДР и ДА – се обяснява с отвореността на методиката на събиране на материалите в диалектните архиви към по-нови процеси, какъвто е и влиянието на книжовния език върху диалектите.

По-подробно е разгледан същият процес при названията за ‘патладжан’. Тук е подчертано, че влиянието на книжовния език върху диалектите като фактор върви ръка за ръка с влиянието на градските говори върху говора на околните селища. Към тези два фактора се добавя и взаимодействието между западния ареал на *патлиџан* и източния ареал на *патлаџан* по тяхната граница, което също допринася за проникването на *патлаџан* в ареала на *патлиџан* и за оформянето на зона на преход между двата ареала.

4.74. Какъв е подходът в следващите редове към проникването на фонетичния облик *патлаџан* в западния ареал на облика *патлиџан*?

Първо е очертана зоната на *патлиџан*, като се изхожда от изходните отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’. В нея се включват пунктовете с изходно отношение, при което фонетичният облик *патлиџан* присъства и при названието за ‘домат’, и при названието за ‘патладжан’¹⁸⁴, а също така и пунктовете с изходно отношение, при което фонетичният облик *патлиџан* присъства само при названието за ‘домат’¹⁸⁵, или само при названието за ‘патладжан’¹⁸⁶. По

¹⁸³ Вж. [4.25](#) и карти №№ 34, 35, 36, 37 за този процес при названията за ‘патладжан’ и [4.46](#) и [4.48](#) и карти №№ 64 и 65 за сравнението между ареалните картини по БДА и по КИДР и ДА при названията за ‘домат’.

¹⁸⁴ Това са изходните отношения 0 ПИ ~ Пи, 0 ПИ ~ опр. + Пи, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи.

¹⁸⁵ Това са изходните отношения 0 ПИ ~ Па, 0 ПИ ~ опр. + Па, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Па, 0 ПИ ~ Ма, 0 ПИ ~ Д, 0 ПИ ~ опр. + Д, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Д, 0 ПИ ~ универбат за ‘цвят’, 0 опр. + ПИ ~ универбат за ‘цвят’.

тоя начин се очертава една доста компактна западна ПИ зона, в която попадат и 15 отделни разпръснато разположени пункта с изходни отношения, в които облик *патлац̀ан* отсъства¹⁸⁷. Тези пунктове по ареални причини също са включени в ПИ зоната. На карта № 90 тази така очертана ПИ зона, обхващаща 423 пункта, е дадена в сиво. Източно от нея е разположена ПА зоната.

Таблица № 21 разкрива конкретните данни за присъствието на фонетичен облик *патлац̀ан* в ПИ зоната.

	Па ‘п’	опр. + Па ‘п’	Па // опр. + Па ‘п’	ПА ‘д’	опр. + ПА ‘д’
Брой пунктове в ПИ зоната	78	15	8	51	6
	101			57	
Процент от общия брой пунктове в ПИ зоната (423)	18.4 %	3.5 %	1.9 %	12.1 %	1.4 %
	23.9 %			13.5 %	
Процент от общия брой пунктове с ПА облик в ПИ зоната (130)	60 %	11.5 %	6.2 %	39.2 %	4.6 %
	77.7 %			43.8 %	
В същия пункт и ПА ‘д’	13	6	3	51	–
В същия пункт и опр. + ПА ‘д’	2	2	2	–	6
В същия пункт и Д, опр. + Д ‘д’	40	4	7	20	3
	51 (= 50.5 % от пунктовете с Па, опр. + Па ‘п’)				

Таблица № 21. Присъствие на фонетичен облик *патлац̀ан* в ПИ зоната

А [схема № 38](#) се съсредоточава върху първото нещо, което бие на очи в таблица № 21 – значителния превес на проникването на облик *патлац̀ан* в значението ‘патладжан’ (56.2 % от всички пунктове с фонетичен облик *патлац̀ан* в ПИ зоната) над проникването му в значението ‘домат’ (22.3 %), като отделно се отчита и застъпването на двете значения в 21.5 % от пунктовете. На този етап може да се каже, че този процес се нарежда до процеса 3б ($ПИ \sim Пи$) > 4б ($ПИ \sim$ опр. + $Пи$) и до възникването на определение + *дом̀ат* ‘патладжан’ като доказателство, че в ПИ зоната *дом̀атът* като култура изпреварва в разпространението си *патладжана*, щом като се е наложило от съседната ПА зона да бъде „внесено“ названието *патлац̀ан* повече като название на *патладжана*, а не като название на *дом̀ата*. Че е имало

¹⁸⁶ Това са изходните отношения 0 Д ~ Пи, 0 опр. + Д ~ Пи, 0 Д ~ опр. + Пи, 0 МА ~ Пи, 0 МЕ ~ Пи, 0 Ф ~ Пи, 0 Ф ~ опр. + Пи.

¹⁸⁷ 0 Д ~ Па (3 пункта), 0 Д ~ опр. + Д (1 пункт), 0 ПА ~ Па (7 пункта), 0 ПА ~ опр. + Па (1 пункт), 0 ФП ~ Па (1 пункт), 0 МА ~ опр. + Па (1 пункт), 0 ПА ~ универбат за ‘цвят’ (1 пункт).

нужда от такъв „внос“ личи и по това, че голяма част от изходните отношения в ПИ зоната с (определение +) *патлац̀ан* ‘патладжан’ са от типа „кентавър“ между ПИ и ПА облика: 37 пункта с изходно отношение 0 *ПИ* ~ *Па*, 9 пункта с 0 *ПИ* ~ опр. + *Па* и 1 пункт с 0 опр. *а* + *ПИ* ~ опр. *б* + *Па*, или това означава, че този тип изходни отношения стоят на първо място с 46.5 % от пунктовете с (определение +) *патлац̀ан* ‘патладжан’ в ПИ зоната. Едва ареалният анализ обаче ще хвърли още светлина върху този процес.

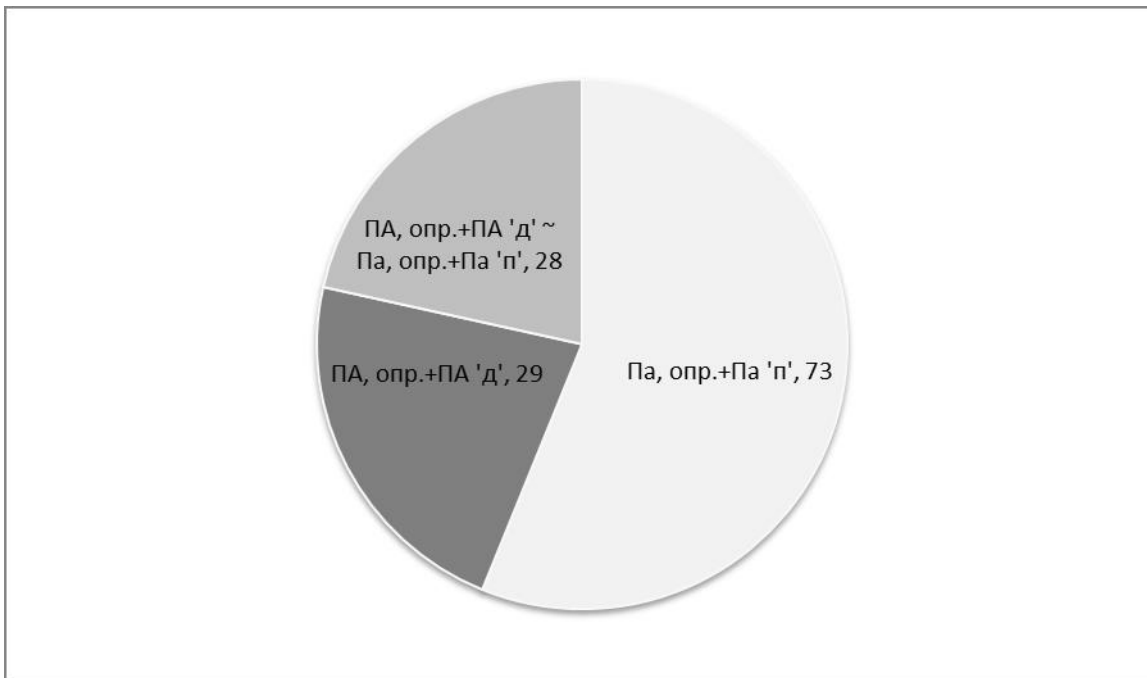

Схема № 38. Съотношение между значението ‘домат’ и значението ‘патладжан’ на проникналия в ПИ зоната фонетичен облик *патлац̀ан*

В таблица № 21 се отчитат още две зависимости: едновременната поява на облик *патлац̀ан* със значение ‘домат’ и със значение ‘патладжан’ в един и същи пункт и препокриването на проникването на облик *патлац̀ан* в ПИ зоната с експанзията на (*черв̀ен*) *дом̀ат* ‘домат’.

Първата зависимост – отношението *ПА*, опр. + *ПА* ‘домат’ ~ *Па*, опр. + *Па* ‘патладжан’ – се търси, тъй като, както вече беше установено (вж. [4.42](#)), има езиковосистемен характер. Но в западната ПИ зона категорично преобладава употребата на облик *патлац̀ан* само със значение ‘патладжан’ или със значение ‘домат’ (в 78.5 % от случаите) над системно обусловеното му присъствие и при двете значения (в 21.5 % от случаите) (вж. [схема № 38](#)).

Възможните обяснения на това положение са две и най-вероятно и двете са верни. Едното е, че системната обусловеност *ПА*, опр. + *ПА* ‘домат’ ~ *Па*, опр. + *Па* ‘патладжан’ характеризира само времето и зоната си на възникване – частта от *ПА* зоната с фази 3б, 4б и 4в (вж. карта № 81) – а при по-късната експанзия на отношението извън зоната му на възникване особеностите на възприемащия ареал диктуват дали се заема едната или другата част от отношението. Във всеки случай няма съмнение, че пунктовете в ПИ зоната, в които има системност *ПА*, опр. + *ПА* ‘домат’ ~ *Па*, опр. + *Па* ‘патладжан’, се свързват с тази част от *ПА* зоната, която се характеризира с фази 3б, 4б и 4в. Второто обяснение е, че част от присъствието на *Па* (опр. + *Па*) ‘патладжан’ в ПИ зоната се свързва не с ареала на фази 3б, 4б и 4в в *ПА* зоната, а с някои от другите ареали в *ПА* зоната, в които е налице *патлац̀ан* ‘патладжан’, но отсъства *патлац̀ан* ‘домат’ – например с ареалите на изходни отношения 0 *Д* ~ *Па* (0 опр.+ *Д* ~ *Па*, 0 *Д* ~ опр. + *Па*, 0 опр. *а* + *Д* ~ опр. *б* + *Па*), 0 *Ф* ~ *Па* или дори 0 *МЕ* ~ *Па* (0 *МЕ* ~ опр.+ *Па*).

Така се стига до втората зависимост, отчитана в таблица № 21 –проникването на облик *патлац̀ан* в ПИ зоната в същите пунктове, в които се налага и (*черв̀ен*) *дом̀ат* ‘домат’. Експанзията на (*черв̀ен*) *дом̀ат* е един много силно проявен процес на цялата българска езикова територия, включително и в ПИ зоната (вж. [4.70–4.72](#)), и съответно не е изключено понякога заедно с (*черв̀ен*) *дом̀ат* да е вървяло и *патлац̀ан* ‘патладжан’. Цифрите показват, че този сценарий наистина се е осъществил за част от пунктовете с (определение +) *патлац̀ан* ‘патладжан’ в ПИ зоната, тъй като малко над 50 % от тези пунктове имат и (*черв̀ен*) *дом̀ат* ‘домат’.

4.75. След като с помощта на квантитативния анализ бяха напипани някои от особеностите на проникването на фонетичен облик *патлац̀ан* в ПИ зоната, нека видим какво може да добави ареалният анализ към това.

Карта № 90 представя ПИ зоната и проникването на облик *патлац̀ан* в нея, а също и *ПА* зоната в трите ѝ варианта¹⁸⁸. Това прави възможно да се проследи връзката между

¹⁸⁸ Трите варианта на *ПА* зоната са:

(1) когато *патлац̀ан* присъства и при названието за ‘домат’, и при названието за ‘патладжан’ – *ПА*, опр.+ *ПА* ‘домат’ ~ *Па*, опр.+ *Па* ‘патладжан’, т.е. изходни отношения 0 *ПА* ~ *Па*, 0 *ПА* ~ опр. + *Па*, 0 опр. *а* + *ПА* ~ опр. *б* + *Па*;

(2) когато *патлац̀ан* присъства само при названието за ‘патладжан’ – Х ‘домат’ ~ *Па*, опр. + *Па* ‘патладжан’, т.е. изходни отношения 0 *Д* ~ *Па*, 0 *Д* ~ опр. + *Па*, 0 опр. + *Д* ~ *Па*, 0 опр. *а* + *Д* ~ опр. *б* + *Па*, 0 *МА* ~ опр. + *Па*, 0 *МЕ* ~ *Па*, 0 *МЕ* ~ опр. + *Па*, 0 *Ф* ~ *Па*, 0 *Ф* ~ опр. + *Па*, 0 *ФП* ~ *Па*;

проникването на облик *патлаџан* в ПИ зоната и изходната за него ПА зона. Обръща се внимание и на системността ПА, опр. + ПА ‘домат’ ~ Па, опр. + Па ‘патладжан’ в ПИ зоната, а също и на препокриването между (*червѐн*) *домат* ‘домат’ и (определение +) *патлаџан* ‘патладжан’ в ПИ зоната. На картата присъстват и пътищата, а за ПИ зоната и градовете с облик *патлаџан*, пунктовете с *мехлѐ* ‘домат’ и градините на лясковските и горнооряховските градинари, доколкото са известни по документални източници.

Може да се открият няколко процеса, които изграждат ареалната картина на присъствието на облик *патлаџан* в ПИ зоната.

Първият процес, за който вече се знае от анализа на проникването на *патлаџан* ‘патладжан’ в западния ареал на *патлиџан* ‘патладжан’ (вж. 4.25), е ареалното въздействие на ПА зоната върху ПИ зоната в източната ѝ периферия. То е особено проявено на югоизток, където от съседния родопски ареал на изходно отношение 0 Д ~ Па в ПИ зоната проникват както *домат*, така и *патлаџан*. Но и в северната част на източната периферия на ПИ зоната се вижда как от съседната ПА зона във варианта ѝ 0 ПА, опр. + ПА ~ Па, опр. + Па проникват ту *патлаџан* ‘домат’, ту *патлаџан* ‘патладжан’. Посоката на въздействие е от ПА зоната към ПИ зоната по повече причини – за това, че *патлаџан* е книжовният облик на названието за ‘патладжан’ вече стана дума и по-горе, и в 4.25. Посоката обаче се определя и от следващите два процеса.

Вторият процес, който изгражда ареалната картина на проникването на типа *патлаџан* в ПИ зоната, е едновременното проникване на (определение +) *патлаџан* ‘патладжан’ с експанзията на (*червѐн*) *домат*. По-горе в 4.74 квантитативните данни потвърдиха наличието на този процес, а с помощта на карта № 90 може да се проследи как точно той е протичал. Потвърждава се вече известната от експанзията на (*червѐн*) *домат* роля на градовете и на пътищата. Изглежда София е била центърът, от който (определение +) *патлаџан* чрез пътищата и мрежата от околнски градове се разпространява както скокообразно, така и постъпателно заедно с (*червѐн*) *домат* на север към Своге и Враца, на изток към Пирдоп, на югозапад към Перник и Кюстендил, на юг към Дупница, Благоевград и Гоце Делчев и на югоизток към Самоков и Самоковско.

(3) когато *патлаџан* присъства само при названието за ‘домат’ – ПА ~ Х, т.е. изходни отношения 0 ПА ~ опр. + Д, 0 ПА ~ универбат за ‘цвят’.

Третият процес, който изгражда ареалната картина на проникването на облик *патлаџан* в ПИ зоната, е създаването на градини от лясковчани и горнооряховчани в ПИ зоната. За лясковския градинарски център вече стана бегло дума при анализа на процеса 3б > 4б (вж. [4.63](#)). С него ще се занимава много по-подробно в последната глава, в [5.4](#). Тук е достатъчно да кажа, че Лясковец е най-големият център на гурбетчийско градинарство, който след балканските войни и Първата световна война се оказва ограничен в своето действие поради затварянето на държавните граници. Именно тогава градинарите гурбетчии от Лясковско и Горнооряховско започват по-усилено да откриват градини из цяла България (вж. [5.6](#), бел. № [273](#)) и известното за тези градини в ПИ зоната може да се види на карта № 90. Няма съмнение, че през Възраждането в Лясковско-Горнооряховско е присъствала фаза 2 в отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (*патлаџан* за базисната категория ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН и *фрѐнк патлаџан* и *патлаџан* за суббазисните категории ДОМАТ и ПАТЛАДЖАН; вж. [4.65](#)), от която по-късно се развива фаза 3б (*патлаџан* ‘домат’ ~ *патлаџан* ‘патладжан’), а след това тази фаза заедно с развилите се от нея фази 4б и 4в е изместена тук от отношението *мехлѐ* ~ *патлаџан*. Поради тази причина на ранния етап от своята дейност лясковските и горнооряховските градинари разпространяват *патлаџан*, *червѐн патлаџан* като название на доматите, а на късния етап – *мехлѐ*. Ето защо на карта № 90 е дадено и присъствието на *мехлѐ* ‘домат’ в ПИ зоната: то е сигурен белег за относително късна, вероятно след Първата световна война, дейност на лясковските и горнооряховските градинари в съответния район и съответно може да се добави към известното за тях в ПИ зоната. Вероятно в голямата си част системността *патлаџан*, *червѐн патлаџан* ‘домат’ ~ *патлаџан*, определение + *патлаџан* ‘патладжан’ в ПИ зоната има отношение към дейността на лясковските градинари.

И така, за разпространението на *патлаџан*, *червѐн патлаџан* ‘домат’ в ПИ зоната са отговорни ареалното взаимодействие с ПА зоната и дейността на лясковските градинари, а за проникването на *патлаџан*, *сѝн патлаџан* към тези два фактора се добавя книжовният характер на тези термини и разпространението им заедно с експанзията на (*червѐн*) *домат* в ПИ зоната. Ето как е станало така, че *патлаџан*, *сѝн патлаџан* ‘патладжан’ е проникнало в много по-голяма степен в ПИ зоната, отколкото *патлаџан*, *червѐн патлаџан* ‘домат’ – просто названието за ‘патладжан’ е можело да „вземе“ повече „превозни средства“ за целта, а освен това е било „горещо приветствано“ в ПИ зоната, тъй като тя очевидно по-късно е опознала патладжана като растение.

Към така очертаните три процеса, които действат заедно за изграждането на ареала на фонетичен облик *патлаџан* в ПИ зоната, трябва да се добави и четвърти: пунктовете в ПИ зоната, в които типът *патлаџан* се появява под въздействието на някой от описаните по-горе три процеса, започват да функционират като центрове, които разпространяват в съседните селища било *патлаџан*, *червѐн патлаџан* ‘домат’, било *патлаџан*, *сѝн патлаџан* ‘патладжан’.

ОБОБЩЕНИЕ

4.76. Време е да обобща какво даде погледът отблизо към отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в българските диалекти.

Добавянето на данните от диалектните архиви за названията за ‘домат’ наложи да бъде сравнена ареалната картина за ‘домат’ според БДА с ареалната картина за ‘домат’ според КИДР и ДА. Това задълбочи разбирането ни за динамиката на ареалите и за взаимодействието на отделните хетероними (вж. [4.44–4.53](#)).

Още в началото анализът се сблъска с големия брой отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в българските диалекти (вж. [4.54–4.58](#)), получени вследствие на дублетността, особено при названията за ‘домат’. Беше изработена методика, с чиято помощ бяха определени изходните отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ за всеки един от пунктовете, за който имах данни както за названието за ‘домат’, така и за названието за ‘патладжан’. С едновременното прилагане на формален, ареален и особено на развоен критерий тези изходни отношения бяха класифицирани в няколко типа: (1) изходни отношения; (2) производно-изходни отношения; (3) производни отношения; (4) изолирани отношения. Това позволи отсяването на реалните изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (типовете 1, 2 и 4), за които с помощта на анализа на типичния за тях развой бяха идентифицирани процесите, довели до разнообразието в отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’. Повечето от тези процеси бяха разгледани по-подробно.

Те са от два основни типа:

(1) Процеси, които са системно обусловени, т.е. които се определят от отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’. В ареално отношение този тип процеси са разпръснати в целия ареал, в който има условия за появата им.

Такива процеси са възникването на двусъставните названия за ‘патладжан’ като *сѝн патлаџан* и другите названия от типа определение + *патлаџан*, възникването на

двусъставните названия за ‘домат’ от типа *цървѣн патлицѣн*, *червѣн патлаѣн* и изобщо процесът 3б (*патлаѣн* ~ *патлаѣн*) > 4б (*патлаѣн* ~ определение + *патлаѣн*) > 4в (определение *a* + *патлаѣн* ~ определение *б* + *патлаѣн*) (вж. [4.59–4.64](#)).

Развоят от фаза 2 (*патлаѣн* за базисната категория ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН: *фрѣнк патлаѣн* за суббазисната категория ДОМАТ ~ *патлаѣн* за суббазисната категория ПАТЛАДЖАН) към фаза 3а (*фрѣнк* ‘домат’ ~ *патлаѣн* ‘патладжан’) или към фаза 3б (*патлаѣн* ‘домат’ ~ *патлаѣн* ‘патладжан’) също се диктува от отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (вж. [4.65–4.66](#)).

Същият фактор определя и по-високата степен на проникване на (*червѣн*) *домѣт* във фаза 3б (*патлаѣн* ~ *патлаѣн*), отколкото във фази 4б (*патлаѣн* ~ определение + *патлаѣн*) и 4в (определение *a* + *патлаѣн* ~ определение *б* + *патлаѣн*) (вж. [4.68](#)).

(2) Процеси, които се дължат на контакта на две езикови системи (диалект ~ диалект, диалект ~ книжовен език). В ареално отношение този тип процеси или характеризират периферията на даден ареал, или пък проникването във вътрешността на съответния ареал се определя от фактори като околнски градове, пътища, книжовен характер на явлението или преселване на населението.

Към този тип процеси принадлежи терминологизирането на типа *червѣн домѣт* ‘домат’ (вж. [4.69](#)), експанзията на типа (*червѣн*) *домѣт* ‘домат’ извън изходния му южен ареал (вж. [4.67–4.69](#)), проникването на облик *патлаѣн* в значенията ‘домат’ или ‘патладжан’ в западния ареал на облик *патлицѣн* (вж. [4.73–4.75](#)), проникването на *мехлѣ* ‘домат’ в ареала на *патлаѣн* ‘домат’ (вж. [4.45](#) и [4.50](#)).

Към тези два основни типа процеси, се добавя и един трети междинен тип (3), който се обуславя и от отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (или от вариативността при названията за ‘патладжан’), и от взаимодействието на две езикови системи. Към този трети тип се отнася възникването и разпространението на *сѣн домѣт* и другите названия за ‘патладжан’ от типа определение + *домѣт* (вж. [4.70–4.72](#)) и универбизацията при названията за ‘патладжан’, довела до възникването на названията *мѣр*, *мѣрену*, *мурувѣк*, *мѣрави*¹⁸⁹.

¹⁸⁹ С този процес не съм се занимавала специално в този раздел, тъй като той е разгледан достатъчно подробно в [4.23](#), [4.30–4.32](#) и [4.42](#).

При анализа на отделните процеси се обобщава известното за тях до момента и чрез квантитативния и ареалния анализ се надгражда над него. Разглеждат се факторите, които са важни за съответния процес, как той е протичал в пространството и как се съотнася като относителна хронология с другите процеси. Всичко това позволява да се създаде цялостна картина както на взаимодействието между домата и патладжана на езиково и категориално равнище, така и на развоя на техните названия.

4.77. Нека се вгледаме в тази картина.

Дублетните отношения между *фрѐнк* и *патлаџан* 'домат' подсказват, че между тях има вътрешнотипова, а не междутипова дублетност и следователно отношенията *фрѐнк* ~ *патлаџан* са такива, каквито са били отношенията между термина от базисното равнище на категоризация *патлаџан*, изразяващ категорията ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ, и термина от суббазисното равнище *фрѐнк патлаџан* за категорията ДОМАТ във фаза 2 от категоризацията (вж. 4.8). Затова използвах дублетните отношения *фрѐнк* // *патлаџан*, както и изобщо наслагването между фаза 3а (*фрѐнк* 'домат' ~ *патлаџан* 'патладжан') и фаза 3б (*патлаџан* 'домат' ~ *патлаџан* 'патладжан'), а също така семантичната пейоризация на *фрѐнк*, свидетелстваща за периферизирането му в рамките на семантичното поле 'домат' ~ 'патладжан' и реликтите от *фрѐнк патлаџан* в българските диалекти – все явления, които характеризират периферията на някогашната фаза 2 – за да очертая с тяхна помощ къде в рамките на днешната фаза 3а, която е наследница на фаза 2, са се намирили центровете на предходната фаза 2 (вж. карта № 83 и 4.65). В ареала на днешната фаза 3а първоначалният център на някогашната фаза 2 трябва да се търси между Марица и Тунджа – съответно най-вероятният кандидат за този център е намиращият се тук тополовградски градинарски център (вж. за него 5.4), който икономически е тясно обвързан с Одрин (и вероятно и с турските диалекти в Одринско, които трябва да са били някога част от първоначалната зона на аналогия). Като втори център в югоизточния ареал на фаза 3а, който се е получил чрез скокообразно разширение на тополовградския център, се очертава Пловдив. Без връзка с югоизточните центрове на фаза 2, ако се съди по географската им отдалеченост и различния граматически род на наследника на *фрѐнк патлаџан* в тях, са възникнали югозападният петричко-сандански център и североизточният русенски център, които днес имат фаза 3а. Може би петричко-санданският и русенският център са били също по някакъв начин свързани с турската зона на аналогия. Фаза 2 е имал в миналото и лясковският градинарски

център, ако се съди по употребата на *фрѐнк патлаџан* от няколко възрожденски автори, родени в този регион.

По-нататък тези центрове на фаза 2 се развиват различно (вж. карта № 84 и [4.66](#)). Лясковският център започва да разпространява фаза 3б, която се отличава с изравняване на названието на домата и патладжана (вж. [4.42](#) за възникването на тази фаза) и чиято поява се дължи на това, че в Северна България домати изпреварва патладжана в своето разпространение. Югоизточните, югозападният и североизточният русенски център на фаза 2 с утвърждаването и на домата като зеленчукова култура се развиват към фаза 3а, тъй като те вече са познавали патладжана като зеленчукова култура.

Може да се допусне, че развоят на лясковския център от фаза 2 към фаза 3б е относително по-ранен от развоят на югоизточните центрове от фаза 2 към фаза 3а. В полза на това предположение говорят няколко аргумента: (1) характерът и размерът на ареала на фаза 3б (огромен некомпактен, вклиняващ се на юг към Родопите, северен ареал) в сравнение с ареала на фаза 3а (относително малък и компактен), (2) възможността в рамките на югоизточния ареал на фаза 3а да се обособят три центъра на фаза 3а – тополовградски, пловдивски и хасковски (вж. за тях карта № 85), и да се проследи техният развой, обхват и взаимоотношения с фаза 3б, като за пловдивския и хасковския център се наблюдава наслагване на фаза 3а върху фаза 3б като по-ранен процес, и (3) фактът, че фаза 3б в част от своя ареал преминава в следващите фази 4б или 4в, докато фаза 3а не търпи по-нататъшен развой.

Какви са процесите, които характеризират зоната на изравняване (вж. [4.59–4.64](#)), която е най-рано формираната се на българската езикова територия ареал?

Най-ранният процес е продиктуван от стремежа да се преодолее станалото неудобно изравняване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’ и се състои в добавянето на определение към названието за ‘патладжан’ и съответно появата в редица пунктове на зоната на изравняване на следващата фаза 4б (*патлаџан* ‘домат’ ~ определение + *патлаџан* ‘патладжан’). И до днес това е най-важният процес в западната ПИ част на зоната на изравняване, докато в източната ПА част върху този процес се наслагва много интензивно изместване на названието за ‘домат’ с друго название – *мехлè* или *домàт*. Вероятно това различие между западната ПИ част и източната ПА част на зоната на изравняване, се дължи на тяхното разминаване по отношение на времето, в което реално

усвояват патладжана като зеленчукова култура. Може да се предположи, че там, където в източната ПА зона се налага замяната на *патлаџан* с *мехлè* или с *домат*, са възприели патладжана по-рано, отколкото в западната ПИ зона.

Преходът от фаза 3б към фаза 4б е плурицентричен. Той се е осъществявал в множество пунктове и така „се вгражда“ в ареала на фаза 3б, без да изгради компактен ареал. Процесът е по-изявен на север, а до някои по-южни части на ареала на фаза 3б той не достига или не ги обхваща в същата степен, както северните части на ареала. Според различното определение се обособяват няколко центъра на фаза 4б с различен обхват на действие (вж. карта № 82): (1) най-стар и с най-голям обхват е лясковският център с определение *сѝн*, който е действал повече в западна посока; (2) на изток действието на центъра *сѝн патлаџан* е ограничено от североизточния център на определения от корен *мор-* (*мòр, мòрен, мòрав*), който е ранен и е вероятно обвързан със същото явление в турските диалекти в Североизточна България и може би и със същото явление в румънските диалекти в Южна Румъния; (3) Ако се съди по много по-ограничения им обхват, двата центъра на юг с определение със значение ‘черен’ са по-късни; (4) Късен е и центърът в Средна Западна България с определение *мòдар* ‘син’.

Следващ, по-късен процес е добавянето на определение *червèн* към названието за ‘домат’ *патлаџан*. Обикновено този процес се осъществява, когато вече в съответния пункт се употребява определение към названието за ‘патладжан’, т.е. става дума най-често за преминаването към фаза 4в (определение *а* + *патлаџан* ‘домат’ ~ определение *б* + *патлаџан*). Ареалната обвързаност на фаза 4в с фаза 3б показва, че най-вероятно фаза 4в възниква, за да направи възможно фаза 3б да продължи да съществува въпреки изравняването на названията на домата и патладжана. Коригира се представата от [4.42](#) и [4.43](#), че фаза 3б се развива както към фаза 4в, така и към фаза 4б и се изяснява, че най-често става дума за процес $3б > 4б > 4в$ и доста по-рядко за процес $3б > 4в$ (вж. [схема № 30](#)). Че възникването на типа *цървèн патлиџан*, *червèн патлаџан* е по-късно, се доказва както екстралингвистично (късното въвеждане на консумацията на зрели домати), така и квантитативно (фаза 4в е най-слабо застъпената от трите фази на процеса $3б > 4б > 4в$), ареално (фаза 4в липсва в частта от ареала на фаза 3б, която се вклинява в Родопите) и развойно (фаза 4в е последната фаза от развоя $3б > 4б > 4в$ или $3б > 4в$).

Процесът на универбизация на определението в названието за ‘патладжан’ е не много активен и също характеризира зоната на изравняване – повече в нейната ПА част, отколкото

в нейната ПИ част. Началото му трябва да се свърже още със средата на XIX в. и със североизточния ареал (за названията *мòр*, *мòрену*, *мурувàк*), което позволява да се мисли за общ процес в българските североизточни диалекти и в южните румънски диалекти. Типът *мòрави*, възникнал навярно чрез универбизация на *мòрави домàти*, е по-късен и се разпространява от център в Средна Западна България, може би от София. В разпространението му основна роля играят градовете и пътищата.

Вече стана дума, че в ПА частта на зоната на изравняване *патлацàн* ‘домат’ се замества от други названия. Това е станало в лясковския център и по-близкото му обкръжение в зоната на балканските говори, където днес вече има *мехлè* за ‘домат’, а също и в два по-компактни ареала в Североизточна България, където се е установило *домàт* (вж. карта № 80). Тези процеси са по-късни от процеса $3б > 4б > 4в$ и се наслагват върху него. И в ПИ частта на зоната на изравняване в един малък, но компактен ареал в Санданско се наблюдава подобно изместване на *патлицàн* от типа *мацàре*, чийто късен характер личи от малкия размер и компактността на ареала, от голямото вариране в облика му и от силно проявената дублетност с други термини.

Става ясно, че на юг остават територии, които не са обхванати от фази $3б$ и $3а$. Именно тук, в родопския ареал, първо прониква гръцката и / или турска заемка *домàт* и този процес, фиксиран във възрожденската книжнина от средата на XIX в. нататък, е по-късен от фази $3б$ и $3а$. Но макар и по-късен, по своя размах той успява не само да надхвърли фаза $3а$, която, както вече знаем, има относително малък ареал, но дори да се конкурира с обхвата на фаза $3б$, тъй като (*червèн*) *домàт* днес има общобългарски ареал. Как става това (вж. [4.67–4.69](#))?

Съществуват още два компактни ареала освен родопския, в които се наблюдават доматени изходни отношения, т.е. в тях (*червèн*) *домàт* е изконното название за ‘домат’, като може би неслучайно и двата ареала са край черноморското крайбрежие, където има заселено гръцко население. Единият от тези ареали е югоизточен, а другият североизточен, добруджански (този втори ареал продължава и в румънските добруджански диалекти). И двата крайбрежни ареала са по-късни от родопския ареал, ако се съди по „изтъкването“ им както от *домàт*, така и от по-късното название *червèн домàт*, и по това, че може да се проследи ролята на градовете и пътищата за тяхното изграждане.

Най-ранни са данните за съществуването на северозападната част на родопския ареал около Пазарджик, който от отдавна функционира като градинарски център и съответно

разпространява типа (*червѐн*) *домàт* в много от градовете на Югозападна България, също и към Пловдив. От пазарджишко-пловдивския център може да се проследи експанзията на типа (*червѐн*) *домàт* към зоната на изравняване и ареала на фаза За – първо на север, после на запад (в по-голяма степен в Югозападна България, много по-малко към Северозападна България), като за придвижването му основна роля играят градовете и пътищата. Някои от околните градове се превръщат във вторични ирадиращи центрове (такива са София, Плевен, Бургас, Шумен, Добрич).

С експанзията на (*червѐн*) *домàт* в зоната на изравняване се свързва още един късен процес – възникването и разпространението на типа *сѝн домàт* за ‘патладжан’ (и другите названия от типа определение + *домàт* ‘патладжан’) (вж. [4.70–4.72](#)). Квантитативният и ареалният анализ потвърждават изказаната в [4.42](#) хипотеза за възникването на определение + *домàт* ‘патладжан’, която, от една страна, го свързва с експанзията на (*червѐн*) *домàт* в зоната на изравняване, а от друга страна, чрез вида на определението го обвързва с типа определение + *патлАџàн* ‘патладжан’. Изяснява се, че типът *сѝн домàт* е възникнал в югозападен ареал с център София и други градски центрове Своге, Враца, Перник, Дупница, Благоевград, Разлог, Самоков, Ихтиман, Пазарджик и Пещера, и че става дума за градско явление, за чието възникване и по-нататъшно разпространение основна роля играят околните градове. Вероятният по-тесен център на възникване на *сѝн домàт* е София, от която по пътищата типът е могъл да се разпространи в посочените по-горе градове в Югозападна България. Във връзка с този югозападен ареал стои и изграждането на следващия – северния плевенско-ловешко-свищовски ареал – който пък е отговорен за изграждането на габровско-казанлъшкия ареал и на последния, най-късния, североизточния шуменски ареал. Югозападният, северният и североизточният ареал действат като центрове, които ирадират типа определение + *домàт* в околните селища вече и без да е налице *домàт* или *червѐн домàт* в тях. В процеса на разпространение на типа и проникването му в ареалите на различни определения при название за ‘патладжан’ определение + *патлАџàн* възникват и много по-малко разпространените други варианти *мòрени домàти*, *мòр домàт*, *мòрави домàти*, *чѐрни домàти* и *мòдри домàти*.

Съществуват още два процеса, подобни по характер и също така късни като експанзията на (*червѐн*) *домàт*, но несравнимо по-ограничени по обхват. Единият е проникването на *мехлѐ* от компактният му балкански ареал на изток и на запад в зоната на изравняване от ПА тип. То

се обяснява, от една страна, с разселване на балканджийи тъкмо в същите ареали, а от друга страна, може би с организирането на градини на различни места от лясковските градинари (вж. за експанзията на *мехлè* [4.45](#) и [4.50](#), а за организирането на градини на различни места в България след Първата световна война от лясковския градинарски център – [5.6](#) и бел. № [273](#)).

Вторият процес е проникването на облика *патлацàн* в компактната западнобългарска зона на облик *патлицàн* (вж. [4.73–4.75](#)). Този процес се осъществява в по-голяма степен при названията за ‘патладжан’ и в по-малка степен при названията за ‘домат’, тъй като за проникването на (*с̀н*) *патлацàн* ‘патладжан’ в западния ареал допринасят не само ареалното взаимодействие на ПА и ПИ зоната и дейността на лясковските градинари в ПИ зоната, както е при проникването на *патлацàн* в значението ‘домат’, но и книжовният му характер и придвижването му заедно с експанзията на (*червèн*) *домàт*. По-засиленото проникване на (*с̀н*) *патлацàн* ‘патладжан’ в ПИ зоната довежда до възникването и разпространението в западния ареал на изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ от типа „кентавър“ между двата фонетични облика: 0 ПИ ~ Па, 0 ПИ ~ опр. + Па, 0 опр. а + ПИ ~ опр. б + Па.

ЛИНГВОГЕОГРАФСКА СЪПОСТАВКА НА ДВА ХРОНОЛОГИЧЕСКИ СРЕЗА

4.78. Лингвогеографската съпоставка на **два хронологически среза**, на съвременния с по-ранен, може да се осъществява въз основа на локализиращи писмени паметници, преселнически говори или характеристики като „по-старо“, „по-ново“, „у старото поколение“, „у младото поколение“, давани за дублетите от събирача на съвременния диалектен материал.

Независимо въз основа на какви данни се извършва лингвогеографската съпоставка на двата среза, основният въпрос при нея е:

(19) Наблюдаваните на картата ареали били ли са такива и в миналото? Ако не, каква е тенденцията в разволя им?

Вече използвах възможността да интерпретирам хронологически **характеристиките на дублетите** при названията на доматите¹⁹⁰ и така научихме много за динамиката на ареалите. Нека сега хвърлим поглед и към другите две възможности.

Българската историческа диалектология все още не разполага с корпус от **локализирани паметници** нито за новобългарския, нито за по-ранните периоди от развоя на българския език, като за целите на историческата лингвистична география би трябвало тези паметници да бъдат разпределени равномерно върху българската езикова територия, което е нереалистично изискване. Друг проблем е, че обикновено езикът на българските паметници може да се локализира само въз основа на съвременни диалектни данни¹⁹¹, разбира се след задължителния текстологичен анализ на паметника, а не по екстралингвистичен път, както например е в немската историческа лингвистична география¹⁹². Така описаната ситуация обяснява защо за българската езикова територия все още липсват разработки в областта на историческата лингвистическа география и защо в досегашния анализ на названията на доматите и патладжаните наличните оскъдни възрожденски данни бяха използвани лингвогеографски само с оглед на карта № 83 (вж. интерпретацията ѝ в [4.65](#)). Друг проблем е, че когато се изследват лексикални явления, тематиката на текста определя кръга на употребената лексика и при ограничени като проблематика и като количество паметници не е сигурно, че търсената лексика ще бъде намерена в тях.

4.79. Данните на преселническите говори са били използвани за историкодиалектологически изводи за наличието или отсъствието на дадено езиково явление в ареала, от който са се отделили преселническите говори, за времето на отделяне на говора¹⁹³. Става дума най-вече за двете групи най-добре проучени преселнически говори –

¹⁹⁰ Вж. [4.4–4.19](#), а също и [4.44–4.53](#), където пък се добавя и квантитативен анализ на дублетността.

¹⁹¹ Вж. Младенов 2008 [1979], Демина 1968–1985, 3: 190–192; Младенова, О. 2007.

¹⁹² Вж. Kleiber 1994: 259–266, където са засегнати и постиженията в тази област и за други западноевропейски езици.

¹⁹³ Така например Ст. Стойков установява въз основа на банатския говор, че в Свищовско още в края на XVII в. вече са се употребявали названията *дѣн'а* 'диня' и *пѣпеш* 'пъпеш', а въз основа на бесарабските говори се потвърждава като цяло днешната ареална конфигурация при названията за 'диня' и 'пъпеш' за XVIII в. (Стойков 1963б: 32). М. Младенов въз основа на преселническия говор от Олшанка, Бесарабия заключава, че конструкциите от типа *тѣй дѣн*, *т'а женѣ* (Младенов, Дуриданов 2008 [1988]: 174) и конструкциите от типа *върви подире ми* (Младенов 2008 [1985]: 582) са били характерни за Североизточна България през последната четвърт на XVIII в. Данните от преселническите говори в Бесарабия (в Кириутня, където са се преселили от Кортен, Новозагорско, и в Кирсово, където са се преселили от Твърдица и Жеравна, Котленско) и Банат потвърждават, че и в миналото североизточният ареал се е характеризирал с термин *жѣто* за '*Triticum vulgare*' и не е познавал термин *пшеница* (Младенов 2008 [1993]: 621). Описвайки никополския преселнически говор в Румъния, М. Младенов стига до извода, че промяната *м > н* е била

тези в Румъния, в областите Олтения, Мунтения и Банат (вж. Стойков 1967; Младенов 1993) и тези в Бесарабия (вж. АБГ) – откъснали се от българските земи в периода от последната четвърт на XVIII в. до 30-те години на XIX в., а банатският говор и по-рано, между 1688 и 1726–1730 г. Вече съществува и идея за историкодialeктологически съпоставителен атлас по данните на преселническите говори (Младенова, Д. 2007) и са направени и първи опити за съпоставка на цял сегмент от лексикалната система в българските говори в Румъния и говорите в метрополията, вследствие на което за първи път се изказва хипотеза за динамиката на някои от ареалите на територията на метрополията (Mladenova, O. 2006: 442).

Самият характер на данните от преселническите говори налага обаче и някои ограничения при използването им за нуждите на историческата лингвистична география: (i) По тези данни не може да се картографира цялата българска езикова територия за времето на миграцията (края на XVIII – началото на XIX в.), тъй като те се съотнасят само с част от българската езикова територия – така например българските говори в Румъния представят почти цялото разнообразие на говорите в Северна България, а бесарабските говори представят диалектната картина на Източна България; (ii) Възстановяваната по данните от преселническите говори географска „мрежа“ за края на XVIII – началото на XIX в. е рядка, а се съпоставя с изключително гъстата мрежа на БДА и това не би позволило да бъдат уловени по-фините премествания на изоглоси; (iii) Възстановяването на ареалната картина за края на XVIII и началото на XIX в. по преселнически говори, изучавани в средата на XX в., е в някаква степен условно и следователно е нужно винаги да се отчита възможният езиков развой извън метрополията след преселването, а също и влиянието на езиковите контакти.

За да може да се използват данните от преселническите говори като по-стар хронологически срез, който да бъде сравнен с по-късния хронологически срез, представен от БДА (и КИДР и ДА по отношение на названията на доматите и патладжаните), е нужно първо да се определи възможно най-точно ареалът в метрополията, от който се е отделил преселническият говор.

налице в никополския говор още в края на XVIII в., и така отхвърля вече и с хронологически аргумент хипотезата за възникването на тази фонетична промяна под влияние на заселилото се в Никополско в края на XIX в. словашко население (Младенов 1993: 199–200). Наблюдението за устойчивост на ареалната конфигурация при названията за ‘човка’ и за ‘обици’ от края на XVIII в. до наши дни е направено въз основа на преселнически говори (Младенова 2001г: 187–188; Младенова 2001в: 244). По-общотеоретическо представяне на възможните ситуации при сравнение между преселнически говори и говорите от метрополията може да се види у Младенов 1993: 432–434. По-различен е подходът на Е. И. Зеленина, която вижда типологическо сходство между процесите в югоизточните говори в България и в бесарабските говори по отношение на новата и активна кратка форма на личното местоимение за женски род *гѧ*, която измества по-архаичните форми (Зеленина 1962: 99).

За бесарабските говори това все още не е направено. По отношение на българските говори в Румъния обаче още при очертаването на диалектните типове, застъпени на север от Дунава, е осъществена първоначалната им най-обща локализация на юг от Дунава чрез съпоставка с БДА¹⁹⁴. При работата ми върху картите за *Отвъддунавския електронен корпус*¹⁹⁵ (Младенова, Д. 2013: карти №№ 3–10 в подраздел „Диалекти“ на раздел „Въведение“) се тръгна от тази първоначална локализация, но тя беше надхвърлена в процеса на работата, тъй като избраният подход позволи да бъдат очертани и границите на зоните, които стоят в езиково отношение най-близо до съответния отвъддунавски говор.

Какъв беше този подход? Първо бяха избрани езикови особености, които имат локализационна тежест за съответния диалект и които в текстовете в ОЕК характеризират, доколкото е възможно, всички селища, представлящи съответния диалектен тип. После ареалите на тези езикови особености, характерни за даден отвъддунавски диалект, бяха очертани въз основа на картите в БДА и картите на всичките особености бяха насложени една върху друга, като целта беше да се очертае зоната на съвпадение в ареалите на избраните немногбройни езикови особености. Ако трябва схематично да се изобрази избраният подход, то той би изглеждал като на схема № 39 по-долу, на която А, Б и В са ареалите на три езикови особености, а *d* е зоната на съвпадение на тези ареали, която се характеризира и с трите особености:

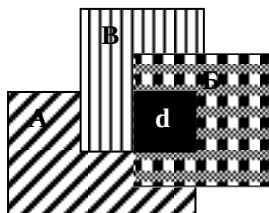

Схема № 39. Подход при локализацията на преселнически говор

¹⁹⁴ Вж. Младенов 1993: 61, 84, 118, 171–173, 194–195, 238–240, 448–453, където се намират карти № 4–9.

¹⁹⁵ ОЕК представя постигнатото и известното до момента за българските говори в Румъния, предоставя като аудиозапис и в транскрипция корпуса от записани на магнетофон в периода 1962–1975 г. диалектни текстове (до момента са достъпни текстовете от 7 села), положени в основата на описанието на отвъддунавските български говори от М. Младенов (Младенов 1993), а също и актуализирана библиография за българските преселници в Румъния (вж. <http://www.corpusbdr.info/index..php>, а също Младенова, О. 2005 и 2012).

Картите за ОЕК са комбинирани квалитативно-квантитативни карти¹⁹⁶, което и предопределя малкия брой езикови особености – между 6 и 12 – въз основа на които се очертават зоните в България, с които отделните откъддунавски говори са най-тясно свързани в езиково отношение. Каква е разликата между квантитативната и квалитативно-квантитативната карта? При квантитативните карти е ясно, че примерно три от картографираните 5 особености са налице в даден пункт от мрежата, но картата не дава информация кои точно са трите особености в пункта и освен това за различните пунктове с три особености може да има различни комбинации от три особености. А при квалитативно-квантитативните комбинирани карти е ясно, че даден пункт има заявените 5 езикови особености едновременно и ако за някой пункт няма информация за всичките тези 5 особености или някоя от тях липсва и на нейно място има друга особеност, този пункт или няма да бъде включен в зоната на говорите, стоящи най-близо до съответния откъддунавски говор, или ще бъде включен със специално означаване в какво се отклонява от другите пунктове.

Локализацията на откъддунавския мизийски говор е придвижена с още една стъпка напред (Младенова, Д. 2014). За този говор е предприета локализация на говора на всяко едно от откъддунавските мизийски селища въз основа на по-голям брой езикови особености – между 22 и 75 от общ списък от 96 особености. За тези 96 езикови особености М. Младенов при описанието на откъддунавския мизийски говор посочва или че локализируют особено добре мизийския говор, или че го подразделят на части. Няколко от тези езикови черти се интерпретират като особено важни за езиковата система на мизийския говор и поради тази причина имат по-висока тежест при квантитативната обработка на данните, отколкото останалите, като по този начин се гарантира, че в зоната, стояща най-близо до съответния откъддунавски мизийски говор, няма да попаднат пунктове от мрежата на БДА, в които съответните конститутивни черти липсват. Изготвени са квантитативни карти за отделните откъддунавски мизийски селища, показващи селищата от мрежата на БДА, които стоят на първо, второ и трето място по степен на езикова близост до тях. Тази езикова локализация е съпоставена с наличните исторически данни за преселването на населението в съответното откъддунавско мизийско селище. Направен е и опит да се установи дали вследствие на смесване на население има и друг диалектен тип, който се наслаждава над основния мизийски

¹⁹⁶ По отношение на откъддунавския павликянски говор зоната на най-близките до него в езиково отношение диалекти беше определена въз основа на вече наличните сведения за селищата на юг от Дунава с павликянски говор, а не чрез подбор на особено ярки и локализационно значими езикови особености, рекартографирането им въз основа на картите в БДА и наслаждането и комбинирането на получените карти.

диалектен тип. В резултат на извършената работа се оказва възможно да се очертаят два типа отвъддунавски мизийски говор, като единият се свързва по-тясно с Русенско, а другият – с гребенските села между Тутракан и Силистра.

В бъдеще е нужно да се направят и за останалите отвъддунавски говори не само квантитативни лингвогеографски изследвания, подобни на направеното за отвъддунавския мизийски говор, но и да се отиде и още една крачка напред: да се вземат предвид при квантитативното картографиране всички въпроси от програмата на БДА, за които е публикувана карта в БДА 2 или БДА 4, т.е. говорите на отвъддунавските селища да бъдат „разпитани“ по програмата на БДА един по един, като се отчита вариативността между отделните информатори. Нужно е да се доразработи методиката за определяне на зоната на допълнителния говор, който се наслагва върху основния.

Очакванията ми са, че извървяването на целия този път по локализацията на отделните отвъддунавски говори и съответно доста точното определяне на селищата на юг от Дунава, с които те са генетически свързани, ще направи възможно да се съпоставят отвъддунавските говори като по-ранен хронологически срез (от последната четвърт на XVIII – първата четвърт на XIX в.) с генетически свързаните с тях говори на юг от Дунава като по-късен срез (50-те – 70-те години на XX в.). На този етап обаче може да се стъпи за такава съпоставка на наличната за момента локализация и да се изпробва какво може да даде тя, а също и какви би трябвало да бъдат картографските подходи за извършването ѝ. Ще бъде показателно и методологически важно да се види дали различните типове локализации за мизийския говор – по-общата квалитативно-квантитативна и по-точната квантитативна – биха давали различен резултат.

НАЗВАНИЯ НА ДОМАТИТЕ В ОТВЪДДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ

4.80. В следващата таблица № 22 се дават названията за ‘домат’ и ‘патладжан’ в отвъддунавските говори:

Тип говор	Село	‘домат’	‘патладжан’	Източник ¹⁹⁷
-----------	------	---------	-------------	-------------------------

¹⁹⁷ Когато материалите от съответното отвъддунавско село още не са публикувани в ОЕК, се цитира по следния модел Poiana Mare1: 285–293, където „Poiana Mare1“ е името на работния файл, съдържащ името на селището и поредността на файла, а цифрите след двоеточието – номерата на редовете. За Владила, Милошеш, Хотареле и Плътъреш данните са от съответните аудиофайлове, тъй че след двоеточието в тези случаи стоят минутите и секундите. За Бълен-Сърб и Валя Драгулуй, чиито материали са публикувани в

видинско-ломски	Пояна Маре	<i>nl̥t̥ɣ̥ɔ̀ɔ̀ne</i>		Poiana Mare1: 285–293; Петраке Бочов, 76-годишен 30.10.1970
цибришко-огостенски	Бъилец	<i>nl̥t̥ɣ̥ɔ̀ɔ̀ne</i>		Bailesti1, 77–78, 331–385, 651–659; Думитру Гачов, 57-годишен 03.12.1969
цибришко-огостенски	Търнава	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne</i>		Tarnava4: 429–434; Вълкана Трифун, 86-годишна Tarnava6, 268–277, 292; Таке Ценку, 72-годишен 31.10.1970
белослатински	Бълен-Сърб	<i>nat̥l'ɣ̥ɔ̀ɔ̀n</i> // <i>nat̥liɔ̀ɔ̀n червѐн</i>	<i>s̥ɔ̀n nat̥liɔ̀ɔ̀n</i>	Бълен-Сърб, Дъмбовица 026: 17; Димитре Цеку, 58-годишен Бълен-Сърб, Дъмбовица 305: 8–33; Цеко Ганоф, 70-годишен Бълен-Сърб, Дъмбовица 235: 2; Цеко Ганоф, 70-годишен Бълен-Сърб, Дъмбовица 236: 16; Флорика Трифонова, 38-годишна 24.10.1968
белослатински	Търговище	<i>rd̥ɣ̥iɣ̥ite</i>	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀n ч̥ърн</i>	Targoviste1: 21–48, 28–29; Тоадер Флоря, 66-годишен 13.10.1964
белослатински	Пунтя де Греч	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀n червѐн</i> <i>зелѐн</i>	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀n s̥ɔ̀n</i>	PunteacuGreci2: 61–88; Тудора Тома, 35-годишна Puntea cu Greci5: 23–50 [41, 49]; Петре Лазар 34-годишен 22.10.1964
белослатински	Дръгинец	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀ni</i>		Draghineshti2: 511–536; Костандин Лука, 72-годишен 05.06.1975
белослатински	Каломфирец	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀nete</i> // <i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne червѐни</i>	<i>s̥ɔ̀n'ɣ̥ nat̥liɔ̀ɔ̀ne</i>	Calomfiresti1: 743–789; Стойка Петръ, 73-годишна Calomfiresti4: 68–88; Георге Раду, 84-годишен 14.12.1972
белослатински	Корлътец	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne</i> // <i>червѐни</i> <i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne</i> <i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne зѐлени</i>	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀n'e s̥ɔ̀n'ɣ̥</i>	Corlatesti1: 203–233; Георге Младин, 71-годишен Corlatesti4: 154–164; информатор с инициали И.М. (може би син на Георге Младин) 1.01.1970
белослатински	Стоенец	<i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne</i> // <i>червѐни</i> <i>nat̥liɔ̀ɔ̀ne</i>		Stoenesti2: 106–113; Марин Наку, 59-годишен Stoenesti 3: 424–426; Марин Наку, 59-годишен 5.12.1969
белослатински	Била	<i>nat̥diɔ̀ɔ̀ne,</i> <i>nat̥liɣ̥ɔ̀ɔ̀ni</i>		Vila1: 501–512; Раду Мануил, 75-годишен

ОЕК (<http://www.corpusbdr.info>, посетен на 17 декември 2015), се цитира по следния начин: Бълен-Сърб, Дъмбовица 026: 17. Тук „Бълен-Сърб“ е името на селището, „Дъмбовица“ – окръгът, 026 – уникалният номер на темата, а 17 – редът. В същата колона се дават и името и възрастта на информатора, а също така и датата на интервюто.

				Bila2: 435–439; Виктор Бълаше, 34-годишен 14.06.1975
искърско-витски	Владила	<i>п'џтиц'ане</i> // <i>пат'иц'ане</i>		Vladila6: 3:07–3:31; Марин Избичени, 69-годишен Vladila 7: 0:29–0:45; Мария Ване, 72-годишна 06.12.1969
искърско-витски	Атърнац	<i>п'џт'џ'ане</i>	<i>п'џт'џ'ане</i>	Atarnati-1: 324–332, 761–819; Яна Рошиану, 80-годишна Atarnati-2: 420–431; Яна Рошиану, 80-годишна 07.06.1975
никополски	Жилава	<i>п'џт'џ'џ'ени,</i> <i>п'џт'џ'џ'ене</i> // <i>мейл'џ</i>		Jilava1: 229–236, 313–314, 317–332 [329]; Танку Крецу, 76-годишен Jilava2: 220–242; Танку Крецу, 76-годишен 30.11.1964
никополски	Мъгуреле	<i>п'џт'џ'џ'ени,</i> <i>п'џт'џ'џ'енти</i>		Magurele1: 94–95; Гергина Ангел (ученичка в училище) Magurele3: 59–64, 65–71; Флоаря Минчу, ученичка Magurele 4: 49–77; Марин, 69-годишен Magurele 5: 137–152, 328–346; Мария Богдан, 34-годишна Magurele6: 189–192, 219–222; Мария Богдан, 34-годишна 19.11.1964
мизийски	Валя Драгулуй	<i>фр'енгъ</i> // <i>п'џт'џ'џ'ан</i> <i>черв'ен</i>	<i>п'џт'џ'џ'ан син</i>	Валя Драгулуй, Джурджу 786: 4; Йон Тене, 57-годишен 2.10.1965
мизийски	Въръц	<i>дум'ати</i> // <i>п'џт'џ'џ'ан</i>		Varasti3: 135–162, 93–197, 497–522; Лена Николина, 41-годишна 01.10.1965
мизийски	Йепурещ	<i>п'џт'џ'џ'ан</i>		Epuresti5: 173–218, Иван Райку; 61-годишен 14.12.1964
мизийски	Хогареле	<i>п'џт'џ'џ'ан</i> 'зелени домати'		Hotarele1: 1:02:54–1:03:54; Енчу Неделку, 76-годишен 24.05.1974
мизийски	Милощещ	<i>п'џт'џ'џ'ан</i> [знае термин <i>фр'енгъ</i>]	<i>с'ин</i> <i>п'џт'џ'џ'ан</i> [знае термин <i>п'џт'џ'џ'ан</i>]	Milosesti2: 2:00–2:30; Васил Гьорге, 61-годишен 1974
мизийски	Плътърещ	<i>п'џт'џ'џ'ан</i>		Plataresti: 18:45–18:50; Жоица Черня, 66-годишна 25.05.1974
мизийски	Кяжна		<i>с'ини</i> <i>п'џт'џ'џ'ене</i>	Chiajna1: 75–80; Марин Тренчу, 63-годишен 11.11.1964
мизийски	Чаку	<i>дум'ати</i> // <i>[п'џт'џ'џ'џ'ени],</i> <i>п'џт'џ'џ'џ'ени</i> <i>зил'ени</i>	<i>п'џт'џ'џ'џ'ени</i> <i>с'ини</i>	Seacu2: 599–624; Аника Добре, 71-годишна 1.12.1972
мизийски	Чокънещ	<i>п'џт'џ'џ'џ'ени</i>		Ciocanesti4: 197–215; Вида

				Гьорге Тудоран, 80-годишна 06.12.1972
павликянски	Чопля	<i>патлац̀аните, п̀атлџ̀ане зџ̀ены</i>		Сiorlea2: 105–111; Гюзела Йозу, 32-годишна 04.06.1963
павликянски	Попещ- Леорден	<i>патлац̀ане, п̀атлџ̀ане</i>	<i>патлац̀ане сыны, сыныте п̀атлџ̀ане</i>	Popesti-Leordeni 1: 106–107, 271, 337–341; Екатерина Маня, 35-годишна Popesti-Leordeni 2: 1–3; Екатерина Маня, 35-годишна 04.10.1963 Popesti-Leordeni 3: 12–19, 60– 61, 96–99, 105–114; Екатерина Маня, 35-годишна Popesti-Leordeni 4: 198-207, 301–310, 310–318; Дуча Финку, 19-годишна 31.05.1963
банатски говор	Бешенов	<i>патлац̀ан'</i>	<i>вынате</i>	Стойков 1968б: 51, 170
банатски говор	Винга	<i>парадџ̀ис</i>	<i>вынате</i>	Стойков 1968б: 51, 169

Таблица № 22. Названията за 'домат' и 'патладжан' в отвъддунавските говори

От таблица № 22 се вижда, че са известни названията на доматите във всички типове отвъддунавски говори (в 26 от общо 38-те селища, за които разполагам с текстове за ОЕК).

Първата стъпка в съпоставката между ареалната картина на юг и на север от Дунава е да се направят карти за названията за 'домат' в отделните отвъддунавски говори и генетически свързаните с тях зони на юг от Дунава (вж. карти №№ 91–98). Тези отделни карти позволяват лесното съпоставяне на отвъддунавския говор с говорите на юг от Дунава, с които той е генетически свързан, но пък не дават цялата картина, а само парченце от нея.

При анализа на съпоставителните карти на названията на доматите в отвъддунавските говори и в съответните говори на юг от Дунава ще се интересувам от въпроса:

(20) Какво явление е представено в отвъддунавския говор и съществува ли такова явление и на юг от Дунава в говора, генетически свързан с отвъддунавския говор?

Съпоставката на ареалната картина на север и на юг от Дунава може да тръгва от отвъддунавския говор или да изхожда от говора в метрополията. Следващият въпрос, пред който се изправяме, е:

(21) Как се обясняват евентуалните отлики между преселническия говор и генетически свързания с него говор в метрополията?

Първо ще трябва „да изчистя картината от шума“, т.е. ще трябва да си изясня дали евентуалните различия не се дължат на (а) наслагване на втори говор над основния при съответния откъддунавски говор; (б) влияние от страна на околните румънски диалекти върху откъддунавския говор; (в) твърде обща локализация на откъддунавския говор. Едва тогава бих могла да търся обяснение (г): дали това е независим, т.е. осъществил се след разделянето на двата говора, развой в откъддунавския говор или в говора в метрополията и евентуално да интерпретирам този независим развой.

4.81. Ще разгледам названията на доматите в откъддунавските диалекти и в свързаните с тях говори в метрополията от запад на изток (карти №№ 91–98).

От откъддунавския видинско-ломски говор има материал само от Пояна Маре, където за ‘домати’ се употребява терминът *плътџане* (вж. карта № 91). Този термин се отличава от термина, характерен за видинско-ломския говор в метрополията *патлиџан*, както по вокализма си, който го свързва по-скоро с източнобългарския ареал¹⁹⁸ и с околните румънски диалекти, така и по метатезата *плът-* < *пътл-*, която се дължи на контакта с румънските диалекти наоколо (вж. карта № 107)¹⁹⁹.

4.82. Названието на доматите в откъддунавския цибришко-огостенски говор съответства по вокализма си (*a–u*) на положението в метрополията, тъй като в Бъилещ се употребява термин *латиџане*, а в Търнава редом с *латиџане* се употребява и *патлиџане* (вж. карта № 92). Метатезата *лат-* < *патл-* в откъддунавския цибришко-огостенски говор също се обяснява с контакта с околните румънски диалекти (вж. карта № 107). Част от говорите в метрополията имат термин с фонетичен облик *петлиџан*, който е характерен за преходните говори (вж. за неговото разпространение карта № 25). Тъй като за цибришко-огостенския говор все още не разполагам с квантитативна локализация на говора на отделните селища въз основа на по-голям брой езикови особености, на този етап мога само да предположа, че откъддунавският цибришко-огостенски говор се свързва с цибришко-огостенската зона на *патлиџан*, а не на *петлиџан*.

4.83. Основното название на домата в откъддунавския белослатински говор е *патлиџан*, което съответства напълно на положението в метрополията (вж. карта № 93).

¹⁹⁸ Вж. за изоглосата *патлиџан* || *патлаџан* по-горе 3.3.

¹⁹⁹ На карта № 107 въз основа на ALRR-Muntenia și Dobrogea 3; карта № 340 и NALRR-Oltenia 3; карта № 464 е представено как се съотнасят българските откъддунавски метатезирани названия на доматите спрямо румънските метатезирани названия *platagèle (roșii)*, *platagène*, *platagèni (roșii)*, *plotogele*, *plotojele*.

Типът *червѐн патлиџан*, който се среща в отвѐддунавския белослатински говор обикновено редом с *патлиџан*, не се открива по данните на БДА в белослатинския говор в метрополията. Обаче не трябва да се изпуска от очи, че названията на домати в отвѐддунавските говори са извлечени от диалектни текстове, което благоприятства отразяването на възможното вариране при названията. Следователно напълно е възможно и в метрополията този тип да съществува, но да не е отразен на карта № 77 в БДА 4, още повече че това е фонетична, а не лексикална карта. Освен това на карта № 93 се вижда, че за разлика от БДА диалектните архиви регистрират типа *червѐн патлиџан* в зоната на белослатинския говор в метрополията²⁰⁰.

В Търговище, едно от отвѐддунавските селища с белослатински говор, е заето румънското название на домати *roşii*, а в един от пунктовете на белослатинския говор в метрополията се употребява терминът *патлаџан*, който няма съответствие в отвѐддунавския белослатински говор и това подсказва, че при по-подробна квантитативна локализация на белослатинския говор пункт 723 с *патлаџан* може би ще отпадне от зоната на говорите в метрополията, най-тясно свързани с отвѐддунавския белослатински говор.

4.84. Следващата карта № 94 показва, че и в миналото изоглосата *патлиџан* || *патлаџан* е минавала през искърско-витския говор, тъй като както отвѐддунавският, така и говорът в метрополията се разделят от тази изоглоса. Единствената отлика между говора на север от Дунава и на юг от Дунава е употребата редом с *патлиџан* на метатезираната форма *платиџан* в отвѐддунавския говор във Владила, която форма отново попада в ареала на румънските метатезирани названия (вж. карта № 107). Нещо повече, оказва се възможно още на този етап, при отсъствието на по-прецизна квантитативна локализация на отделните отвѐддунавски селища от искърско-витски тип, да се потвърди, макар и само въз основа на един белег – кратката винителна форма на личното местоимение за 3 л., ед. ч., ж. р.²⁰¹ – че Атърнац, отвѐддунавското селище с форма *пѣтлџане*, се свързва с пункт 753 (Бръшляница, Плевенско) в източната част на искърско-витския говор в метрополията, докато Владила се свързва с пунктове 745 (Брест, Никополско) и 756 (Божурица, Плевенско) в западната част на искърско-витския говор в метрополията. По този начин се потвърждава, че изоглосата

²⁰⁰ За обвързаността на този тип название за ‘домат’ с двусъставните названия за ‘патладжан’ и много вероятното румънско влияние за налагането им при отвѐддунавските говори вж. по-подробно [4.88](#) и карта № 109.

²⁰¹ Вж. карта № 7 на сайта на ОЕК (Младенова, Д. 2013) и карта № 94 тук, където тази информация е също отразена.

патлицѝ̀ан || *патлаѝ̀ан* е минавала в миналото между пунктове 745 и 753, където я намираме и днес, докато за пункт 756 едва след по-прецизната квантитативна локализация на отделните отвъддунавски искърско-витски селища ще се изясни дали и в миналото е бил с форма *пѣтлѣѝ̀ан*, както е днес, или за този пункт може да се допусне въз основа на отвъддунавския говор във Владила форма *патлицѝ̀ан* в миналото.

4.85. Отвъддунавският никополски говор е източнобългарски говор и се свързва с говорите, лежащи непосредствено на изток от искърско-витския говор. Затова съвсем според очакванията тук е представен типът *патлаѝ̀ан* както на север, така и на юг от Дунава (вж. карта № 95). Съвсем неочаквана е обаче появата на название *мейлѣ*²⁰² успоредно с *пѣтлѣѝ̀ан* в Жилава, тъй като зоната на юг от Дунава, с която отвъддунавският никополски говор е генетично обвързан, не познава този тип название, чийто ареал е доста по̀ на изток в част от балканските говори (вж. карта № 95). Това е несъмнено указание, че названието е донесено в Жилава²⁰³ вероятно от български градинари от Лясковско и Горнооряховско от зоната на *мехлѣ*²⁰⁴ и може да се очаква, че и по отношение на други особености говорът на Жилава ще се окаже свързан с тази зона.

4.86. Поради това, че е разделен на няколко части, павликянският говор представлява интерес с оглед на относителната хронология на езиковите явления. Както е известно, той е рупски родопски говор, който в миналото се е отделил от родопската област и който има южна част в Пловдивско и северна част в Свищовско-Никополско²⁰⁵ (Стойков 1993: 137–139).

²⁰² Информаторът Танку Крецу, 76-годишен, в записи от 30.11.1964 употребява *мейлѣ*, за да поясни *пѣтлѣѝ̀ени*, което очевидно е обичайното название за ‘домати’ в говора, тъй като информаторът го употребява 10 пъти, говорейки за това какво садят и какви туршии правят, срв.: *ѣ слѣт пурѹмѣ фѣним дѣ| дѣ си сѣйми| дел’идѣр| прѣсу дѣ| прѣсу| митѣ зѣ дубѣчаатѣ| зѣ крѣвити| зѣ кунѣти|| нѣсѣнни турихми кѣкѣд мѣй имѣши| малку пѣтлѣѝ̀ени| мейл’ѣ кѣдѣ| пѣтлѣѝ̀ен’е| крѣстѣвици| ут тѣйѣ зѣ грѣдинѣрѣйѣтѣ|| зѣ пѣзѣрѣ| ѣ пѣ| тугѣвѣ сидѣхми сидѣ дѣ бирѣм крѣстѣвици.*

²⁰³ За професионалното градинарство като поминѣк в Жилава още от края на XIX в. вж. Младенов 1993: 37 и карта № 116 тук.

²⁰⁴ За ролята на лясковския градинарски център за разпространението на различните типове названия на домати вж. [5.6](#).

²⁰⁵ Днешните павликяни са вероятно потомци на българи, възприели павликянската ерес от заселените през VIII в. в Тракия арменци и сирийци, последователи на тази ерес (вж. за различните мнения по въпроса у Йовков 1991: 55–66). Появата на павликяните в Средна Северна България се дължи на преселването им от Тракия вероятно във връзка с османското нашествие (вж. Йовков 1991: 39), но най-ранните документи, свидетелстващи за павликянски селища в Средна Северна България са едва от втората половина на XV в. (Йовков 1991: 30). По-късно, през XVII в., се наблюдава миграция на северните павликяни обратно на юг от Стара планина в Пловдивско, но също така и на север във Влашко и Молдова (също и през XVIII и XIX в.), на запад в Северозападна България и отчасти и на изток в Североизточна България (Йовков 1991: 34–54).

С павликянския говор на българска територия генетически се свързват на север от Дунава отвъддунавският павликянски говор в Попец-Леорден и Чопля (Младенов 1993: 317–363) и банатският говор (Стойков 1967). Въпросът за генезиса на банатския говор е добре проучен: известно е, че във Винга живее население от Чипровско, смесено с павликяни от Никополско-Свищовско, а в Бешенов – само павликяни от Свищовско-Никополско, като чипровчани са се изселили от България по-рано, след Чипровското въстание от 1688 г., а павликяните – в периода 1726–1730²⁰⁶. Има сведения и за допълнително преселване на павликяни от Никополско-Свищовско в Банат в 1753 и 1777 (Милетич 1987 [1897]: 306, 308; Милетич 1903: 75; История на България 4: 249). Данните за заселването на Попец-Леорден и Чопля са противоречиви²⁰⁷, а езиковите връзки на отвъддунавския павликянски говор са не само със северната част на павликянския говор, но и с южната му част, а също и с банатския говор²⁰⁸.

²⁰⁶ Вж. Милетич 1987 [1897]: 217–219, 238–240, 247, 249–250, 262–268, 285, 294–295; Стойков 1967: 9–12.

²⁰⁷ Попец-Леорден се е получило от сливането на селата Попец-Павликен (старо име Кондурату) и Леорден-Сърб (старо име Кула), като и двете селища са известни от преди 1739 г. Множество свидетелства потвърждават наличието на българското католическо население в двете селища в хода на XIX в. Относно хронологията на заселването им и местата, откъдето са дошли, сведенията се разминават: според местни хора предците им са дошли от Банат, според други източници – от България, след престой в Чопля, като е интересно сведението на Ст. Романски, получено при посещението му през 1906 г., че е имало преселване на голяма група от Ореш, Свищовско, през 1828 г. (вж. Младенов 1993: 42–43 и ОЕК на адрес <http://www.corpusbdr.info/index.php?re=526>, където са събрани наличните до момента сведения за заселването на Попец-Леорден). Въз основа на известното досега може да се предположи за хронологията на заселването, че то е станало на няколко вълни, като първата очевидно е била преди 1739 г., а последната е споменатата от Ст. Романски вълна от 1828 г. Във връзка с първата вълна възниква въпросът дали не е възможно това да е същата тази вълна, за която е известно от изследванията за банатските българи – изселването на голяма група павликяни от Свищовско-Никополско на север от Дунава в 1726–1730 г. В първата си публикация за банатските българи Л. Милетич, като се позовава на намерената в Бешенов *Historia domus*, писана в началото на XIX в., говори за първоначално заселване на северните павликяни в Римник (Ръмнику Вълча), Къмпулунг, Търговище и **Букурещ** (Милетич 1987 [1896]: 54), докато в по-късните си публикации въз основа на по-ранни документи говори за компактното им заселване край Крайова (Милетич 1987 [1897]: 247, 249–250), очевидно виждайки в първоначално изнесеното от него сведение смесване с изселването на чипровчани след Чипровското въстание 1688 г. А и ролята на никополския епископ Никола Станиславич за изселването на павликяните, обвързаността му с австрийското правителство и пребиваването му в Мала Влахия, която по това време е част от Хабсбургската империя, също говори в полза на сведенията за насочването на павликяните към Мала Влахия и заселването им край Крайова. Все пак обаче не е изключено част от павликяните да са се насочили и към Букурещ, което би обяснило факта, че Попец и Леорден са известни от преди 1739 г.

За с. Чопля се смята, че е основано от католически мисионери през 1806 г. (вж. Младенов 1993: 46). Л. Милетич пише, че католическите мисионери Фортунато Ерколани и Антонио Джордани пристигат през 1803 г. в Букурещ и се грижат за избягалите от България във Влашко северни павликяни и по-късно, през 1808 г., ръководят масово изселване на северните павликяни във Влашко. Голяма част от изселилите се павликяни се заселват и остават в Чопля, а други, отседнали при преселението си в други селища във Влашко, докъм 1814 г. се връщат по родните си места (Милетич 1903: 84–87).

²⁰⁸ Вж. Младенов 1993: 318 и за конкретни примери – страници 321, 322, 323, 324, 325–326, 327, 330, 333, 337, 342, 343, 344, 347, 357.

На карта № 96 се вижда, че докато северната част на павликянския говор има основно типа *патлац̀ан* за ‘домат’, а в пункт 822 (Малчика, Свищовско) – *патлиц̀ан*, южната се характеризира основно с название *френк*, *фр̀енци*, а пункт 3028 (Миромир, Пловдивско) – с название *дом̀ати*. Следователно северната и южната част на павликянския говор на българска територия имат различен тип названия, което се дължи на това, че когато се е изграждало съвременното териториално разпределение при названията за ‘домат’, двете части на павликянския говор вече са били на днешните си места в Пловдивско и в Свищовско-Никополско²⁰⁹ и съответно заедно с другите говори около тях са участвали в изграждането на ареалите на названията на домати. За други явления обаче, които са по-ранни от названията на домати, северната и южната част на павликянския говор са единни помежду си и същевременно се отличават от околните говори²¹⁰.

Отвъддунавският павликянски говор и банатският говор в Бешенов (Стойков 1968б: 170) се свързват със севернопавликянския говор на юг от Дунава по отношение на названията на домати, тъй като имат термин *патлац̀ан* (в Попец-Леорден се употребява успоредно с *патлац̀ан* и *черв̀ен патлац̀ан*). Това показва, че най-късно в началото на XIX в. (ако се вземат предвид данните за заселването на Чопля), а може би и по-рано, още от втората четвърт на XVIII в. (ако се има предвид изселването през 1726–1730 на северните павликяни основатели на с. Стар Бешенов) или третата четвърт на XVIII в. (ако се има предвид допълнителното преселение на северни павликяни към Банат в периода 1753–1777), в Свищовско-Никополско се е употребявало *патлац̀ан* като название за ‘домат’.

Наличието на вътрешно разделение на банатския говор по отношение на названията на домати представлява интерес. Докато в Бешенов названието е *патлац̀ан*, във Винга се употребява *парад̀айс* (Стойков 1968б: 169–170). Интересното е, че *патлац̀ан* в Бешенов е развило значение ‘доматен сос’, а във Винга с това производно значение се употребява

²⁰⁹ Северните и южните павликяни са по местата си още в XV в., вероятно и по-рано, като масовото преселване през XVII в. на павликяни от Средна Северна България в Пловдивско е свидетелство за съществуващия контакт между северната и южната павликянска общност (вж. за това по-горе в бел. № 205).

²¹⁰ Срв. например форма *рам̀а* ‘рамена’ в северната и южната част на павликянския говор, съответстваща на формата в рупския ареал, но отличаваща се от околните диалекти, които имат *рамен̀а* (БДА 2: карта № 167; 3: карта № 164); кратка винителна форма на личното местоимение за 1 л. мн. ч. *му* ‘ни’ (БДА 2: карта № 180; 3: карта № 191), която е специфична особеност на павликянския говор, отличаваща го от околните диалекти с форми *ни* или по-рядко *н̀ъ*; също специфично за двете части на павликянския говор е окончание *-ей* за 1 л. ед. ч. мин. св. вр. при глаголи от типа *м̀етей*, *дон̀есей* (вместо *м̀етох*, *дон̀есох*) (БДА 2: карта № 192; 3: карта № 207); метатезираното название за ‘стебло на тиква, диня и др.’ *лим̀ин*, *илим̀ин*, *илим̀ене* (БДА 2: карта № 235; 3: 2 карта № 58); *лет̀и* ‘вали’, което свързва павликянския говор с рупския ареал, като терминът е познат само отчасти в южната част на говора (БДА 2: карта № 285; карта № 3: 305).

Според частицата за бъдеще време *ше* говорят на Въръщ, Милошещ, Хотареле, Плътърещ, Киселету, Мънъстиря, Чокънещ, Чаку се свързва на юг от Дунава с гребенския говор в Тутраканско-Силистренско²¹⁴, а говорят на Кяжна, Йепурещ и Валя Драгулуй се свързва с говорите в Русенско по частицата за бъдеще време *же*²¹⁵.

Така очертаните връзки на отвъддунавските мизийски говори с конкретни мизийски ареали на юг от Дунава (вж. карта № 98) показват, че термин *пътлъцъ̀н* във Въръщ, Плътърещ, Милошещ, Хотареле, Чокънещ и Чаку е донесен при преселението на север от Дунава от гребенския ареал, докато термин *фрѐнгъ* във Валя Драгулуй – вероятно от островчето с *урѐнгъ* на юг от Русе, а *патлацъ̀н* в Йепурещ – вероятно от източната част на русенския ареал. Обаче за термините *думати* (Въръщ, Чаку) и *фрѐнгъ* (Милошещ) не може да се даде същото обяснение, тъй като в гребенския ареал на юг от Дунава според данните на БДА и двата термина липсват. Също не е напълно ясно как трябва да се интерпретира *червѐн пътлъцъ̀н* от Валя Драгулуй, тъй като в островчето на юг от Русе с *урѐнгъ* не се наблюдава дублетност *урѐнгъ // пътлъцъ̀н (червѐн пътлъцъ̀н)*.

Ситуацията с названията на доматиите в искърско-витския и мизийския говор очертава ограниченията, с които се сблъсква съпоставителният ареален анализ на отвъддунавските говори и говорите в метрополията, когато той използва за своя отправна точка наличните квалитативно-квантитативни карти, локализиращи отвъддунавските говори. Когато съответният говор е единен по отношение на картографираното явление, с помощта на квалитативно-квантитативните локализационни карти може да се определи дали по време на изселването в говора в метрополията съответното явление е съществувало. Но когато отвъддунавският говор и говорят в метрополията се характеризират с набор от явления, се оказва невъзможно да се определи дали очертаните на север от Дунава ареали са съпоставими със съответните ареали на юг от Дунава, освен ако е налице квантитативна езикова локализация за всяко отвъддунавско селище. Тази невъзможност беше омекотена в конкретния анализ за названията на доматиите, тъй като в квантитативно-квалитативните локализационни карти на искърско-витския и мизийския говор е очертано, макар и само въз основа на една езикова особеност, тяхното разделение на север и на юг от Дунава, което

²¹⁴ И по-конкретно с пунктове 276, 42, 47, 45, 44, 52, 53, 56, а също и с пункт 902 в Разградско, който има както *ше*, така и *же* като частица за бъдеще време.

²¹⁵ И по-конкретно с пунктове 221, 218, 219, 231, 232, 238, 261, а също и с пункт 902 в Разградско, който има и двата типа частици за бъдеще време.

позволи макар и приблизително съотнасяне на части от отвьддунавския говор с части от говора в метрополията.

За мизийския говор обаче разполагам и с квантитативна локализация на отделните селища (Младенова, Д. 2014) и ще бъде интересно да се види до какви изводи би довело нейното използване. На карти №№ 99–104 са представени названията на доматиите в едно отвьддунавско мизийско селище от гребенската група и в селищата в метрополията от мрежата на БДА, които стоят на първо, второ и трето място по степен на езикова близост до него. Квантитативните локализации на отделните отвьддунавски мизийски гребенски селища не надхвърлят очертания на карта № 98 гребенски ареал на юг от Дунава, с няколко изключения: при локализацията на Плътърещ се добавя на запад пункт 229 (Ряхово, Русенско), който е в групата селища на юг от Дунава, които имат трета степен на езикова близост до Плътърещ, а при локализацията на Чаку се добавят на юг, в зоната на шуменския говор, пунктове 1813 (Кочово, Преславско) и 1877 (Овчарово, Шуменско), които имат съответно трета и втора степен на езикова близост до Чаку (вж. Младенова, Д. 2014, карти №№ 9 и 11). Като правило при квантитативните езикови локализации на гребенските отвьддунавски селища съответното селище се свързва с част от гребенския ареал в метрополията, показан на карта № 98, но тъй като гребенският ареал е единен по отношение на названието на доматиите *пътлъцан*, по-финото локализиране в неговите рамки в случая няма значение.

Що се отнася до обяснението на *фрѐнгъ* в Милошещ и *думати* във Въръщ и Чаку, и основаващите се върху квантитативната локализация карти не го дават, но обстоятелството, че материалът за названията на доматиите в отвьддунавските говори е извлечен от корпус от текстове, позволява да се направят ценни уточнения за употребата на термините, които правят възможна и интерпретацията им. Така се оказва, че *фрѐнгъ* в Милошещ е просто познат на информатора термин (може би поради контакти със съседното Валя Драгулуй, в което именно *фрѐнгъ* е терминът за ‘домат’), а същинският термин за ‘домат’ е *пътлъцан*²¹⁶.

Обясненията за наличието на название *думати* във Въръщ и Чаку са различни. Информаторката от Въръщ Лена Николина е млада жена на 41 г. Тя употребява изключително *думати* както когато казва рецепти, така и когато говори за отглеждането на

²¹⁶ При анкетата от 1974 г. информаторът Васил Гьорге, 61-годишен казва следното: *ний тукъ къту Ёлдишу нь фрѐнгътъ кâзвъми сѐ пътлъцан, сѐ пътлъцан.*

югозапад пункт 905 (Кацелово, Беленско)²¹⁹, а сред пунктовете с първостепенна близост до Валя Драгулуй се добавя и пункт 903 (Сваленик, Русенско)²²⁰.

Сравнението между названието на доматиите в Йепурещ *пътлъцъ̀н* и езиково свързаните с него говори на юг от Дунава (вж. карта № 105) показва, че почти всички селища с близост от първа и втора степен до Йепурещ (902, 905; 238) също познават термин *пътлъцъ̀н*, но в пункт 905 като дублетно название се употребява и типът *мехлè*, докато в пункт 232 (от втора степен на близост) и пункт 231 (от трета степен на близост) има като единствено название *думàти*. Въз основа на названието на доматиите *пътлъцъ̀н* в Йепурещ може да се заключи, че появата на типа *мехлè* в пункт 905 и на типа *домàт* в пунктове 231 и 232 е по-ново явление, осъществило се след изселването на бъдещите йепурещани. Този извод е в унисон с вече известното за настъплението на типа *мехлè* в ареала на *патлацъ̀н*, дължащо се на изселване на балканджийи от зоната на *мехлè* и на действието на лясковския градинарски център (вж. по-подробно за това в [4.45](#)), и с установеното до момента за експанзията на *домàт* на север в ареала на *патлацъ̀н* (вж. [4.67–4.69](#)).

Интересното при названията на доматиите във Валя Драгулуй е, че изглежда се употребяват успоредно заявеното от информатора като основно название на доматиите²²¹ *фрèнгъ* и *червèн пътлъцъ̀н*, като *фрèнгъ* се свързва само с пункт 219, който има трета степен на близост до говора на Валя Драгулуй, докато (*червèн*) *пътлъцъ̀н* намира съответствие при пунктове с първа и втора степен на близост до говора на Валя Драгулуй (238, 903; 902, 905) (вж. карта № 106). Една възможна интерпретация на това положение е, че (*червèн*) *пътлъцъ̀н* е по-старият тип название в ареала, от който са емигрирали жителите на Валя Драгулуй, включително и в микроареала с *думàти* североизточно от Русе в пунктове 231 и 232 (а също на юг в пунктове 234 и 263, които обаче не са генетически свързани с говора на Валя Драгулуй). Вероятно обаче в част от микроареала с *думàти*, например в пункт 231 е било разпространено название *фрèнгъ*, *урèнгъ*, тъй като наличието на термина в преселническия говор във Валя Драгулуй го датира в Русенско преди първата (1806–1814) или втората (1828–1834) изселническа вълна към Валя Драгулуй (вж. за заселването

²¹⁹ Пункт 905 е сред селищата с първостепенна близост до Йепурещ и второстепенна близост до Валя Драгулуй (вж. Младенова, Д. 2014: карти №№ 2 и 3).

²²⁰ Вж. Младенова, Д. 2014: карта № 2 и тук карта № 106.

²²¹ Информаторът, 57-годишният Йон Тене, казва: *пътлъцъ̀н| син| пътлъцъ̀н червèн| ний му кàзвèми фрèнгъ* (Валя Драгулуй, Джурджу 786: 4. – ОЕК 2013 (<http://www.corpusbdr.info>, посетен на 18 декември 2015).

<http://www.corpusbdr.info/index.php?re=535>), а на карта № 106 може ясно да се види, че ареалът на *урѐнгъ* се простира тъкмо до пунктове 231 и 232.

По този начин благодарение на данните от Валя Драгулуй и Йепурец се потвърждава късният характер на островчето с *думàти* в Русенско и се оказва възможно да се установи, че по времето на изселването на жителите на Валя Драгулуй и Йепурец този микроареал е бил вероятно разделен между типовете *урѐнга* и *патлацàн*.

4.88. Сега, когато анализът на съответствието между названията на домотите в отделните откъсдунавски говори и свързаните с тях говори в метрополията е вече направен, ще се опитам от отделните парчета да сглобя една цялостна картина.

(1) Откъсдунавските говори свидетелстват за продължителна стабилност на ареалната картина при названията на домотите – между времето на откъсването на преселническите говори от метрополията (последната четвърт на XVIII – първата четвърт на XIX в.) и проучванията за БДА (средата на 50-те – средата на 70-те години на XX в.), т.е. за период между 130 и 200 години. Потвърждава се, че в края на XVIII – началото на XIX в. изоглосата *патлицàн* || *патлацàн* е минавала през искърско-витския говор, а също и наличието на островчето с термин *урѐнга* в Русенско (вж. карта № 108).

(2) Следващата карта № 109 показва, от една страна, че господстващият тип название както в метрополията, така и отвъд Дунава е *патлацàн*, а от друга страна, че в откъсдунавските говори присъстват в много по-голяма степен двусъставните названия за ‘домат’ *червѐн патлацàн*, докато на юг от Дунава според БДА този тип название е относително рядък. От анализа на взаимодействието между домата и патладжана на езиково и категориално равнище в българските диалекти вече се знае, че появата на двусъставните названия за ‘домат’ от този тип е обвързана с названията за ‘патладжан’ от типа определение + *патлацàн* (вж. 4.64). Затова на карта № 109 е нанесено за откъсдунавските говори и названието за ‘патладжан’ от този тип (обикновено това е *с̀̀н патлацàн*, вж. 4.89 и карта № 113). Така може лесно да се види, че с изключение на белослатинския говор в Стоенещ, всички останали случаи с *червѐн патлацàн* ‘домат’ отвъд Дунава имат и *с̀̀н патлацàн* ‘патладжан’ в съответния пункт. Тази ситуация без съмнение има отношение към околните румънски диалекти, за които е характерна фаза 4в в категориалния и езиковия развой – определение ‘червен’ + *pãtlãgele* ‘домат’ ~ определение ‘морав’ + *pãtlãgele* ‘патладжан’ (вж. 4.42 и [схема № 10](#)).

(3) Съпоставката между названията на доматите в отвъддунавските говори и в генетически свързаните с тях говори на юг от Дунава показва, че е в действие цялата палитра от възможни причини за различие между отвъддунавския говор и говора в метрополията (вж. карта № 110):

(а) Наслагване на втори говор над основния при отвъддунавския говор. Това може да бъде втори говор, идващ от метрополията, какъвто е случаят с *мейлè* в никополския говор в Жилава, донесено вероятно от български градинари от Горнооряховско, и *думàти* в говора на млада информаторка от Въръщ, която е била в контакт с роднини от България. Може обаче да бъде и влияние на съседен отвъддунавски говор, каквото се допусна от страна на Валя Драгулуй върху диалекта в Милошещ по отношение на термин *фрèнгъ*. Смята се, че междудиалектното взаимодействие не е много характерно за отвъддунавските говори, освен за говорите около Букурещ (Младенов 1993: 58), каквито са и диалектите в Милошещ и Валя Драгулуй.

(б) Влиянието на околните румънски, а за Банат – немски диалекти се проявява както в заемането на термини от тях – *рòшии* в белослатинския говор в Търговище, *парадàйс* във винганския банатски говор, *думàти* в мизийския говор в Чаку, *плътъцàн* във видинско-ломския говор в Пояна Маре – така и във фонетичното изменение в *платицàн* (чрез метатеза по модела на околните румънски диалекти) на безспорно българската по своя вокализъм форма *патлицàн*, което се осъществява в цибришко-огостенския отвъддунавски говор (в Бъилещ и Търнава) и в искърско-витския отвъддунавски говор (във Владила).

(в) Наличието на фонетичния вариант *петлицàн* в цибришко-огостенския говор в метрополията и на *патлацàн* в един от пунктовете на белослатинския говор в метрополията вероятно се дължи на твърде общата квалитативно-квантитативна локализация на съответните отвъддунавски говори, в които посочените форми липсват. Може да се очаква, че бъдещата квантитативна локализация на отвъддунавските говори ще изключи тъкмо зоните на *петлицàн* и пункта с *патлацàн* от цибришко-огостенския и белослатинския ареал в метрополията.

(г) В няколко случая съпоставката на картата в БДА с отвъддунавските говори показва, че в метрополията се наблюдава по-нов развой, докато съответният отвъддунавски говор пази по-старото състояние. Тъй като става дума за части от говори, а не за целите говори, се реконструира съвсем фино преместване на изоглоси. По-безспорния пример предлага

русенската част на мизийския говор, за която въз основа на данните от Йепурец се изяснява, че типът *мехлè* е по-нов и настъпва в нея откъм балканските говори, а също се оказва (както показват данните от Валя Драгулуй и Йепурец), че островчето с *думàти* източно от Русе на картата на БДА е отсъствало в края на XVIII – началото на XIX в. и неговото място вероятно се е разделяло от типовете *патлацàн* и *фрèнгъ / урèнгъ*. Членението на искърско-витския говор по един езиков белег – кратката винителна форма на личното мест. *йъ* || *г'ъ* – и съотнасянето на частите от отвъддунавския говор със съответните части от говора в метрополията повдига въпроса дали изоглосата *патлицàн* || *патлацàн* в зоната на искърско-витския говор не се е преместила малко на запад, т.е. дали типът *патлацàн* не е разширил малко ареала си на запад.

(4) Вече беше подчертано, че възможностите за съпоставка на отвъддунавските говори с говорите в метрополията са по-ограничени, когато съпоставката изхожда от квалитативно-квантитативните локализации на отвъддунавските говори, тъй като те локализируют отвъддунавския говор като цяло, като тип, а понякога той и / или говорът в метрополията се разделят по отношение на дадено явление. В случай, че говорът не е единен, се оказва ключово анализът да може да стъпи върху квантитативна локализация на отделните селища или, ако тя отсъства, поне върху някаква информация за възможното членение на говора отвъд Дунава и в метрополията по един или повече признаци. Именно на различното „локализационно оборудване“ се дължи, че по-горе в (3г) можеше да се говори покатегорично за преместване на изоглоси в рамките на мизийския говор (за който вече е налице поселищна квантитативна локализация), докато при искърско-витския говор само се поставя въпросът за възможно изместване на изоглосата, но отговор ще може да се предложи едва въз основа на квантитативна локализация на селищата, каквато за момента липсва за този говор.

В описанието на отвъддунавските говори М. Младенов нерядко посочва несъответствието между присъствието на дадено явление в отвъддунавските говори и неговото отсъствие в съответния говор в метрополията: сравни например коментара за обобщителното местоимение *сìте* и предлога *уф* в белослатинския говор (Младенов 1993: 133, 155), за обобщителното местоимение *сèте, сùте, сьте*, въпросителното местоимение *койè* и дублетността *-м* // *-ме* в окончанието за 1 л. мн. ч. в искърско-витския говор (Младенов 1993: 181, 183), за формата *зъборàвиф* в Жилава, форма *рàма* в Извоареле, дателните местоименни

форми *nàm*, *t'àm* и обобщителното местоимение *sète* в никополския говор (Младенов 1993: 202, 204, 208, 210); за форма *упинòвъм* и разширени показателни местоимение *унòнзи*, *ун'ънзи*, *ун'ензи* в мизийския говор (Младенов 1993: 245, 270). О. Младенова пък, като изхожда от сравнението между първоначалната локализация на отвьддунавските говори на М. Младенов и осъществената от нея локализация на пет отвьддунавски коларски терминологични системи, стига до извода за преместване на изоглосата *точìло* || *колелò* на изток, т.е. за настъпление от запад на типа *точìло* в Белослатинско след изселването на носителите на отвьддунавския белослатински говор (Mladenova, O. 2006: 442). Няма съмнение, че тези първи наблюдения за несъответствие между отвьддунавския говор и говора в метрополията се нуждаят от по-нататъшен подробен анализ, основаващ се вече на квантитативна локализация на селищата и на цялостна интерпретация на съответното езиково явление. Анализът на повече явления ще допринесе за изработването на методология за установяването на преместване на изоглоси въз основа на преселническите говори. В представения тук опит се оказва например нужно да се отчита при анализа степента на близост на съответното селище до отвьддунавското селище.

(5) Накрая бих искала да обърна внимание на три процеса, които според КИДР и ДА се осъществяват в зоните, от които са се отделили отвьддунавските говори (вж. карта № 111) и на които се спрях подробно в предходния анализ: (а) проникването на термин (*черв'ен*) *дом'ат* в ареала на *патлАц'ан* (вж. [4.67–4.69](#)); (б) проникването на фонетичен облик *патлац'ан* в западния ареал на фонетичен облик *патлиц'ан* (вж. [4.73–4.75](#)); (в) проникването на термин *мехл'е* в ареала на мизийските говори (вж. [4.45](#)).

Два от тези процеси – проникването на *дом'ат* и проникването на *мехл'е* – бяха напипани в тяхната начална фаза и въз основа на данните от БДА, но КИДР и ДА показват много по-голям размах на процеса, а третият процес – проникването на фонетичен облик *патлац'ан* в западния ареал на фонетичен облик *патлиц'ан* – се хваща само по данните от диалектните архиви. Отсъствието на тези процеси в отвьддунавските говори потвърждава извода, направен за всеки от тях въз основа на други аргументи, че става дума за късни явления.

НАЗВАНИЯ НА ПАТЛАДЖАНИТЕ В ОТВЪДДУНАВСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ

4.89. Какво може да дадат отвъддунавските говори по отношение на названията за ‘патладжан’?

Както личи от таблица № 22, ОЕК предоставя много по-малко данни за названията за ‘патладжан’, отколкото за названията за ‘домат’: само за четири от седемте отвъддунавски говора (или общо за 11²²² от 38-те селища, за които разполагам с текстове за ОЕК) – белослатински, искърско-витски, павликянски и мизийски. Като правило, за всичките тези 11 селища е известно както названието за ‘домат’, така и названието за ‘патладжан’ с едно изключение – с. Кяжна, откъдето разполагам само с названието за ‘патладжан’. Вероятно обяснението за по-малката представеност на названията за ‘патладжан’ в ОЕК се крие в това, че патладжанът се отглежда по-малко и има по-ограничено място в ежедневието на българите в Румъния, каквото впрочем е положението и сред българите на юг от Дунава.

Отвъддунавските говори са доста единни по отношение на названието за ‘патладжан’ – те имат най-вече типа определение + *патлаџан*, обикновено *син патлаџан*, само в Търговище вариантът е *пътлиџан чърн*. Единствено в Атърнац е представен едносъставният тип название *патлаџан* (вж. карта № 113). Освен това в банатския говор е зето румънското название за ‘патладжан’ *вѝнате*, а може да се преположи, че и другаде е била използвана тази румънска заемка, ако се съди по това, че в Била (белослатински говор) 75-годишният информатор Раду Мануил казва в запис от 1975 г., че не знае как е на български названието за ‘патладжан’, не е чувал *сини патлиджани*, но знае рум. *vînitii*. Заемането на румънското название за ‘патладжан’ в банатския говор най-вероятно свидетелства, че в момента на изселването на носителите на банатския говор от Чипровско след 1688 г. и от Свищовско-Никополско в 1726–1730 по родните им места патладжанът е бил непознато растение.

За да се съпоставят ареално названията за ‘патладжан’ в отвъддунавските говори и в говорите на юг от Дунава, от които те са се отделили, първо бяха очертани техните ареали въз основа на качитативно-квантитативните локализации на отвъддунавските говори по БДА, а за мизийския говор бяха включени към зоната на юг от Дунава, от която според качитативно-квантитативната локализация той се е отделил, също и селищата, които се добавят чрез квантитативната му локализация. После мрежата от пунктове с названия за

²²² В таблица № 22 към тези 11 селища, материалът за които е извлечен от диалектните текстове за ОЕК, са добавени и селата Бешенов и Винга с банатски говор въз основа на данните у Стойков 1968б.

‘патладжан’ беше наложена върху тези ареали. По този начин вече може да се каже какви са названията за ‘патладжан’ в зоните, от които са се отделили отвъддунавските говори в края на XVIII – началото на XIX в., независимо че това не става въз основа на мрежата на БДА, чрез която е направена локализацията на отвъддунавските говори.

Какво показва съпоставката на отвъддунавските говори със зоните, от които те са се отделили преди два века?

Карта № 112 е посветена на ареалното разпределение на фонетичните облици *патлицѝ̀н* и *патлаѝ̀н* в названията за ‘патладжан’.

От ареалната съпоставка на отвъддунавските говори с говорите на юг от Дунава по отношение на названията за ‘домат’ се знае, че изоглосата *патлицѝ̀н* || *патлаѝ̀н* минава и е минавала в миналото през искърско-витския говор (вж. карта № 108). Карта № 111 обаче показва, че според КИДР и ДА източнобългарското *патлаѝ̀н* ‘домат’ навлиза в зоните на белослатинския, на цибришко-огостенския и на видинско-ломския говор, където изконното название за ‘домат’ има облик *патлицѝ̀н*.

Карта № 112, от една страна, потвърждава чрез облика *патлаѝ̀н* в Атърнац, че и при названията на патладжана ареалът на източнобългарското *патлаѝ̀н* започва от източната част на искърско-витския говор. От друга страна обаче, карта № 112 показва и процеса на проникване на източнобългарския облик *патлаѝ̀н* в белослатинския говор и въз основа на отвъддунавския белослатински говор става ясно, че изконният тип название за този ареал е с фонетичен облик *патлицѝ̀н* и че проникването на *патлаѝ̀н* в белослатинския говор трябва да бъде отнесено към периода след изселването на отвъддунавските българи през Дунава.

Следващата карта № 113 разглежда ареалните отношения между отвъддунавските говори и говорите на юг от Дунава при типове *патлаѝ̀н* и определение + *патлаѝ̀н*. Няколко неща правят впечатление на тази карта:

(1) В говорите на юг от Дунава преобладават едносъставното название *патлаѝ̀н*, докато в говорите на север от Дунава – двусъставното название определение + *патлаѝ̀н*. Обяснението за това се крие в характера на източниците ми: докато названията за ‘патладжан’ за говорите на юг от Дунава са извлечени от диалектни архиви, за отвъддунавските говори те са извлечени от корпус с диалектни текстове, където самият контекст предполага разграничаване между названието за ‘домат’ и названието за

‘патладжан’ и оттук идва доминирането в отвъддунавските говори на двусъставните названия за ‘патладжан’.

(2) Характерният за отвъддунавските говори тип *с̀̀н патла̀̀ц̀̀а̀̀н* се открива и в говорите в метрополията, от които те са се отделили.

(3) Терминът за ‘патладжан’, характерен за отвъддунавския белослатински говор в Търговище, е *патлѝ̀ц̀̀а̀̀н ч̀̀ъ̀рн*. Такъв термин липсва в белослатинския говор на юг от Дунава, а също и в останалите говори в метрополията, с които са свързани отвъддунавските говори. Той се открива, както вече стана дума (вж. [4.36](#)), в някои южни български диалекти.

(4) В мизийския говор на юг от Дунава се наблюдават три названия – *м̀̀ор патла̀̀ц̀̀а̀̀н*, *м̀̀орен патла̀̀ц̀̀а̀̀н* и *м̀̀орав патла̀̀ц̀̀а̀̀н* – които отсъстват в отвъддунавския мизийски говор. Следователно те са по-късни от присъстващия в мизийския говор на юг от Дунава тип *с̀̀н патла̀̀ц̀̀а̀̀н*, който е единственият тип название в отвъддунавския мизийски говор.

Следващата карта № 114 е посветена на тези названия за ‘патладжан’, които или нямат съответствие в отвъддунавските говори, или нямат съответствие в говорите на юг от Дунава, което показва, че те са се появили след изселването на носителите на отвъддунавските говори на север от Дунава. Някои от тези названия вече бяха обсъдени по-горе – *патлѝ̀д̀̀ж̀̀а̀̀н ч̀̀ъ̀рн* в отвъддунавския белослатински говор в Търговище и *м̀̀ор патла̀̀ц̀̀а̀̀н*, *м̀̀орен патла̀̀ц̀̀а̀̀н* и *м̀̀орав патла̀̀ц̀̀а̀̀н* в мизийския говор на юг от Дунава. Освен тях такъв късен характер на юг от Дунава имат и *с̀̀ни дом̀̀ати* в белослатинския, искърско-витския и мизийския говор, *м̀̀орени дом̀̀ати* в мизийския, *дом̀̀ати* в белослатинския и универбатите *м̀̀ор* и *м̀̀орену* в мизийския говор.

ОТНОШЕНИЕТО ‘ДОМАТ’ ~ ‘ПАТЛАДЖАН’ В ОТВЪДДУНАВСКИТЕ ГОВОРИ

4.90. Тъй като при анализа на названията на домати и патладжаните в отвъддунавските говори вече се изясни кои са по-новите процеси в отвъддунавските говори и в свързаните с тях зони в метрополията, тук ще разгледам само тези отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’, които са най-старинни за ареала, от който са се откъснали преселническите говори. Това са следните фази от категориалния и езиковия развой при названията на домати и патладжаните: фаза 3б (*патла̀̀ц̀̀а̀̀н ~ патла̀̀ц̀̀а̀̀н*) – фазата на изравняване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’, фаза 4б (*патла̀̀ц̀̀а̀̀н ~ определение + патла̀̀ц̀̀а̀̀н*), при

която към названието за ‘патладжан’ се добавя определение, и фаза 4в (определение *a* + *патлАџан* ~ определение *б* + *патлАџан*), при която определение се добавя както към названието за ‘патладжан’, така и към названието за ‘домат’.

В откъддунавските говори в еднаква степен присъстват фази 4б и 4в и в само в един от пунктовете – фаза 3б, докато в говорите на юг от Дунава фаза 3б е господстваща и е следвана от фаза 4б, а фаза 4в е представена много по-малко (вж. карта № 115). Какво е обяснението за разминаването между откъддунавските говори и говорите на юг от Дунава по отношение на фази 3б и 4в?

Фаза 4в в откъддунавските говори най-често се появява успоредно с фаза 4б, което подсказва, че тя се е появила вследствие на развой $4б > 4в$ и вероятно за това роля са играли и околните румънски диалекти, в които фаза 4в е масово застъпеното отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’ (вж. по-горе в [4.42](#) и [схема № 10](#)).

Що се отнася до слабото присъствие на фаза 3б и съответно доминирането на фаза 4б на север от Дунава, по-горе се спомена едното обяснение за това (вж. [4.89](#)) – че данните за откъддунавските говори са извлечени от диалектни текстове, където самият контекст налага разграничаване между названието за ‘домат’ и названието за ‘патладжан’. Има обаче още едно обяснение: много от откъддунавските български села се занимават с професионално градинарство (вж. карта № 116) и затова съответните говори биха различавали езиково домата и патладжана, както е при фаза 4б. Че градинарството има отношение към предпочитанието на откъддунавските говори към фаза 4б, личи и по присъствието на фаза 3б единствено в с. Атърнац. Обяснението за това се крие може би в споделеното от 80-годишната информаторка Яна Рошиану в записа, направен от М. Младенов и Кр. Йонеску с нея на 07.06.1975, че в миналото (за разлика от сега) жителите на селото не са се занимавали с професионално градинарство, а са отглеждали зеленчуци само за собствена консумация – така в Атърнац се запазва по-старата фаза 3б, която не различава терминологично домата и патладжана.

4.91. Тук е мястото да поставя въпроса дали чрез българските градинари, идващи на гурбет в Румъния още от края на XVIII в., се е поддържала жива връзка между откъддунавските говори и говорите в метрополията. Карта № 116 обобщава това, което е известно за градинарството в откъддунавските български селища (според ОЕК, Младенов 1993, Weigand 1900: 117 и Васева 2014: 204–209). Често то е основно занятие на откъддунавските българи и

за някои от селищата се отбелязва, че са идвали градинари от България (вж. карта № 116), а за други селища, както е случаят в Жилава, може да се предположи въз основа на данните за названията за ‘домат’, че е имало контакт с градинари от България. Същевременно обаче, тъй като основният център на гурбетчийско градинарство, известен по досегашните исторически сведения е в Лясковец (вж. 5.4), ако градинарите гурбетчии бяха единствените отговорни за преноса на названията на домати на север от Дунава, бих очаквала във всички отвъддунавски селища да видя като название за ‘домат’ по-ранния тип *патлац̀ан* или по-късния тип *мехл̀е*, а като название за ‘патладжан’ типа *патлац̀ан* или *с̀ин патлац̀ан*, които са характерни за лясковския градинарски център. Вместо това обаче, на север от Дунава се вижда една картина, която много точно отразява ареалната картина в Северна България (естествено, без по-новите процеси в нея) – членението *патлиц̀ан* || *патлац̀ан*, островчето с *ур̀енга* в Русенско. Това може да се обясни единствено с факта, че при изселването си българското население вече е познавало домати и е занесло на север от Дунава тяхното название от родните си места на юг от Дунава. Следователно в края на XVIII – началото на XIX в., когато носителите на отвъддунавските говори са емигрирали на север от Дунава, в Северна България вече са познавали домати, което изтегля с около половин век назад датата на проникването на домати по българските земи в сравнение с най-ранната, зададена от историческите сведения дата – 1841 г. според свидетелството на френския пътешественик Жером-Адолф Бланки (срв. за него Димитров 1972: 43).

Отвъддунавските названия за ‘патладжан’ също вярно отразяват по-старото състояние на ареалната картина в метрополията, но за част от тях може да се допусне и че са били пренесени от градинарите гурбетчии от България. Податките за едно такова предположение са по-скоро косвени. От една страна, патладжанът е по-малко известното растение, както личи от по-рядката му поява в корпуса от диалектни текстове на отвъддунавските говори, и съответно прави впечатление, че названието му се появява обикновено в селища, които се занимават с професионално градинарство. От друга страна, от разговора със 71-годишния професионален градинар Цеко Ганов от Бълен-Сърб, излиза, че *с̀ин патлиц̀ан* са викали на патладжана жителите на Букурещ, където се търсел този зеленчук (вж. диалога с информатора в бел. № 121 в 4.42). Това подсказва, че може би в Бълен-Сърб патладжанът е проникнал по градинарски път и това предположение се подкрепя и от различното название за ‘патладжан’ в Търговище (*патлиц̀ан ч̀ърн*), а българското население на Търговище се е

изселило от Бълен-Сърб и съответно се очаква единство между Бълен-Сърб и Търговище по отношение на названията за 'домат' и 'патладжан'.

V. ЛИНГВИСТИЧНИТЕ АРЕАЛНИ КОНФИГУРАЦИИ В КОНТЕКСТА НА ДРУГИ КУЛТУРНИ ПРОСТРАНСТВЕНИ КОНФИГУРАЦИИ

5.1. Търсенето на екстралингвистично обяснение или на екстралингвистични данни, които да поддържат ареалната конфигурация²²³, не се среща често в лингвогеографските изследвания, посветени на българската езикова територия.

Може би най-често отчитаният екстралингвистичен фактор, оказващ влияние върху изграждането на ареалните конфигурации, са късните миграционни процеси. Така например мрежата на Българския диалектен атлас е изградена по уникален начин – взети са предвид преселванията и смесванията на население и са включени само старите селища с единен диалект (Стойков 2008 [1969]: 430–431). Чрез късни миграционни процеси се обясняват по-изолирани факти в компактен ареал с друго езиково явление²²⁴ или повтаряща се на много карти обвързаност на даден микроареал с друг езиков ареал²²⁵. Миграционните процеси се отчитат и при изследването на диалектната ситуация в райони, където е придошло население от различни области²²⁶.

Проблемът за съвпадението на лингвистичните изоглосни снопове с нелингвистични граници (етнографски, фолклорни, антропологични, археологични...) е недостатъчно

²²³ Вж. по-общо по този въпрос Бородина 1966: 180–203; Gluth, Lompa, Smolka 1982: 495–496; Chambers, Trudgill 1998: 100–102.

²²⁴ Срв. например у Младенов 2008 [1980]: 654 коментара за донесения от рупската област термин *бурѝло* в Светлен, Поповско в североизточния ареал на *мътилка* 'буталка'.

²²⁵ Такъв е например коментарът, даван по повод на различни ареални конфигурации, за островчето южно от Елхово в Югоизточна България със западнобългарски особености *мъла* 'изцеждам мляко от виме на добитък' (Младенов 2008 [1971a]: 660), *жѝлка* 'костенурка' (Младенов 2008 [1971b]: 669), *ѝбици*, *ѝбички* и *итѝрка* 'дъщеря', *разбѝй* 'стан', *гъсѝница*, *гъсѝнка* 'гъсеница' (Младенова 2001в: 243, 250, бел. № 5).

²²⁶ Срв. например изследването на М. Младенов за говорите в Добруджа (Младенов 1974), където говорите са групирани и описани според произхода си, вж. и приложената етнографско-диалектната карта на Добруджа, която показва мозаечното разпространение на старото мизийско население и селищата с преселническо население, обозначени на картата според областите, откъдето са се преселили и с посочване и на времето на преселване.

разработен. Най-много внимание е обръщано на съвпадението на етнографски граници с ятовата изоглоса²²⁷, но систематичното изследване на проблема както по отношение на членението Изток || Запад, така и по отношение на другите макрочленения още предстои²²⁸. Етнолингвистичните изследвания също разработват този проблем в контекста на интереса към взаимоотношението между езикови явления и явления на народната култура²²⁹.

Екстралингвистично обяснение за даден ареал, ареална конфигурация или тип макрочленение е било търсено в особености на славянското заселване на юг от Дунава²³⁰, в наличието на стари политически граници, съвпадащи с изоглосния сноп и ограничаващи разпространението на дадена иновация или пък в предполагаемото консолидиращо действие на продължително съществувал център на държавност²³¹, в присъствието на чуждо население, източник на заемки от съответния език²³², в мобилността на група от населението,

²²⁷ Вж. Младенов 2008 [1973]: карта № 5 на стр. 123; Генчев 1968, 1969; Vakarelski 1972; вж. Гребенарова 1990: 20.

²²⁸ Вж. обаче Гребенарова 1989, 1990 за примери за етнографски ареални конфигурации, подобни на макрочлененията Север || Юг и Изток || Запад.

²²⁹ Вж. например българските винарски ареали и тяхното отношение към лингвистичните изоглоси у Mladenova, O. 1998a: 661–664 и ареалната типология, очертана въз основа на народната духовна култура у Плотникова 2004: 250–330.

²³⁰ Ст. Стойков обяснява макрочленението Североизток || Запад-и-Юг със заселване първо в североизточните български земи на едни славянски племена, които впоследствие са изтласкани на запад и юг от следващ поток славянски племена от друг тип (Стойков 2008 [1963a]: 177). Ив. Гълъбов въз основа на типовете взаимоотношения между предната и задната ерова гласна говори за три основни потока на славянското заселване по българските земи (Гълъбов 1986 [1964]: 227). М. Трумер свързва със славянското заселване макрочленението Изток || Запад (Трумер 2000a: 146).

²³¹ Вл. Шаур търси обяснението за това, че осъщественият през XI–XII в. преглас **Ѣ** > 'а не е прехвърлил ятовата граница в западна посока, в наличието на някои административни граници от XI–XII в. (границата между византийските теми България и Македония и границата между Охридската и Цариградската архиепископия), съвпадащи с днешната ятова граница, които са възпрепятствали контактите на населението от двете им страни (Шаур 1974–1975: 156). Възможно е да се види съвпадение между изоглосния сноп, очертаващ членението Север || Юг, и южната граница както на Първото българско царство, така и на Второто българско царство при създаването му (Младенова, Д. 2001a: 171). М. Трумер вижда в установения от Ст. Стойков център (т.е. североизточния ареал) при макрочленението Североизток || Запад-и-Юг „зоната, където българската държавност е просъществувала най-дълго и най-ефективно“, свързвайки политическата интеграция с езиковата консолидация на североизточния ареал (Трумер 2000a: 147–148).

²³² Така например разпространението на редица турски заемки в два отделни ареала – североизточен и югоизточен – се обяснява със заемане от живеещото в Североизточна и Югоизточна България турско население (Младенова, Д. 1999: 226). Друг пример предлага българското диалектно название за 'вилища' *пантару̀л'а*, *пантару̀йа*, *пантару̀га* (с етимон във венециански и тоскански диалекти), чието островно разпространение около София и южно от Шумен се обяснява с проникването му при посредничеството на дубровнишки търговци, които през Средновековието са имали мощни колонии именно в София и Шумен и са разпространили самия предмет заедно с названието му (Mladenova, O. 1998b: 54–55).

която е допринесла за изграждането на съответния ареал²³³. Изтъквана е също верската обособеност като фактор за езикова обособеност²³⁴.

Въпросът, който стои при всички тези изследвания, откриващи връзка между лингвистичната и нелингвистичната реалност, е следният:

(22) Съществува ли екстралингвистично обяснение на ареалната конфигурация или екстралингвистични факти, които да я поддържат? Кои екстралингвистични фактори са допринесли за изграждането ѝ?

5.2. До момента в анализа на българските названия на домата и патладжана бяха отчитани три екстралингвистични фактора в изграждането на ареалната конфигурация: миграцията, пътищата и градовете.

Чрез миграцията на население от Кюстендилско и Босилеградско се обяснява присъствието на фонетичен облик *патлицѝ̀н* ‘патладжан, домат’ в Омуртажко в ареала на фонетичен облик *патлаѝ̀н* (вж. 4.25, 4.45). Според данните на КИДР и ДА ареалът на *мехлѝ̀* в балканските говори се разширява на изток и запад в сравнение с ареала му според БДА и това се дължи на разселването на балканджии от ареала на *мехлѝ̀*, а присъствието според КИДР и ДА на отделни пунктове с *фрѝ̀нк* в Североизточна България е предизвикано от преселвания на тракийци (вж. 4.45).

Освен за да се обясни разпространението на дадено название, миграцията на население може да се използва за определяне на хронологията му. Така например присъствието на *мѝ̀дар патлицѝ̀н* и в Антоново, Омуртажко, и в Кюстендилско и Босилеградско показва, че в периода 1880–1908 г., когато жителите на Антоново се изселват от Кюстендилско и Босилеградско, там вече се е употребявало *мѝ̀дар патлицѝ̀н* (вж. 4.34). По същия начин се прави и изводът, че фаза 4б (*патлицѝ̀н* ‘домат’ ~ определение + *патлицѝ̀н* ‘патладжан’) вече

²³³ Така например е отчитана ролята на градинарите гурбетчии за разпространението на две названия за ‘забрадка’ в Средна Северна България – унгарската заемка *к’̀анде* ‘вид забрадка’ (Младенов 2008 [1984в]) и термина *бѝ̀чка [к’̀ърпа]* ‘дебела вълнена забрадка с ресни’ < *Беч* ‘Виена’ (Младенова, Д. 1999: 229) – и ролята на керванджиите за разпространението на астронимите *Кервѝ̀нка* и *Керванѝ̀йка* и на легендата за загинал керван и свързаната с тази роля концентрация на този тип астроними покрай пътищата (Младенова, Д. 1999: 230–232; 2006а: 63–69).

²³⁴ Срв. хипотезата на М. Трумер, че Родопите още от Средновековието са били хетеродоксен ареал, наследник на средновековните християнски секти, който ареал впоследствие приема исляма, а в случая с откъсналите се от родопския ареал павликяни е приет римокатолицизмът. Предполагаемата продължителна верска изолация може да е била решаващ фактор за силно архаичния езиков облик на този ареал (Трумер 2000б).

език, вж. [4.25](#)). Освен това някои типове названия са възникнали в градовете – например *сѝн домàт* ‘патладжан’ (вж. [4.72](#)) и *червѝн домàт* ‘домат’ (вж. [4.69](#)).

5.3. Досегашният анализ на българските названия на доматиите свързваше все по-тясно езиковата с културната история (подход, характерен например за течението *Wörter und Sachen* и за етнолингвистиката), но отчасти поради количественото съотношение между лингвистичните и културноисторическите данни за проникването на доматиите и патладжаните на Балканите и отчасти поради лингвистичната насоченост на анализа, до момента лингвистиката послужи в по-голяма степен на културната история, отколкото обратното. По това представеният тук анализ се различава от обичайната практика на течението *Wörter und Sachen*, което се интересува повече чрез познаване на реалиите и на тяхната история да допринесе за изясняване на етимологията и историята на думите (вж. Quadri 1952: 63–69, Schmitt 2001), и се вписва по-добре в етнолингвистичния подход. Сега обаче вниманието ми се насочва към културната история и възможностите ѝ да допринесе за обяснението на ареалната конфигурация²³⁶.

До момента липсват специални исторически проучвания за проникването и разпространението на домата по българските земи и по-общо в Югоизточна Европа и изследването на този процес по исторически данни излиза извън рамките на настоящето изследване. Единственото изключение е важното наблюдение на Т. Артан, направено въз основа на готварска книга от средата на XVII в., че в Османската империя преди появата на доматиите (в османските готварски книги те започват да присъстват от средата на XIX в.) е съществувал и изглежда широко се е употребявал друг растителен вид, *Solanum pseudo-lusopersicon*, „зелен домати“, наречен *kavata*, който впоследствие, след известен период на съществуване с доматиите е изместен от тях²³⁷. Появата на домата в първите десетилетия на XVI в. в Испания показва, че в Югоизточна Европа и по българските земи той трябва да е проникнал доста по-късно, тъй като е нужно време, за да достигне растението до нашия регион. Непълните културноисторически данни, с които разполагам, показват, че разпространението и утвърждаването на домата като градинска култура и като важен

²³⁶ Един по-ранен текст (Младенова, Д. 2009) се насочва от лингвистична перспектива специално към пресечната област между лингвистичното и културноисторическото изследване на доматиите. Тук е интегрирана основната му информация и изводи, но не компактно и през по-различна призма.

²³⁷ Вж. Artan 2000: 112–114. Тук бих искала да благодаря на колежата Росица Градева, че ме насочи към тази публикация и ми я предостави. За историята на домата в други региони вж. например Smith 1992, 2001; Grewe 1987; Tannahill 1989: 206–207.

елемент в националната кухня е протичало неравномерно по българските земи и в отделни области продължава дори до началото на 20-те години на XX в. Има сигурни доказателства, че в средата на XIX в. домите вече се отглеждат по българските земи – като се почне от свидетелството на френския пътешественик Жером-Адолф Бланки за 1841 г. (Димитров 1972: 43), наблюденията на гръцкия консул П. Вретос за Варна за средата на XIX в. (Стоянова 1989: 3), свидетелството на Ст. Захариев за Пазарджишко за 1851 г. (Топузов 1963а: 29) и се стигне до споменаванията на домите в българската възрожденска книжнина, от които най-ранното, което ми е известно, е от 1859 г. у Г. С. Раковски под името *михле*, пояснено с *френски патладжан* (Раковски 1859: 68). От друга страна етнографските проучвания очертават зоните – главно южни планински, в които домати се утвърждава като зеленчукова култура най-късно, едва през второто десетилетие на XX в.²³⁸, и показват също, че дълго време по българските земи са ядали домите само зелени, главно в туршии, тъй като са считали зрелите домати за отровни²³⁹.

За проникването, отглеждането и консумацията на патладжана по българските земи също не е правено специално културноисторическо изследване. Даже за него поради по-ограниченото му стопанско значение и по-периферното му място в българската национална кухня данните са по-оскъдни, отколкото за домата. Според езиковите данни патладжанът прониква на Балканите още през VI в. (вж. 4.41), но историческите извори и ранните етнографски наблюдения²⁴⁰, а също и възрожденската книжнина²⁴¹ го регистрират за българските земи от средата на XIX в. нататък. По-късните етнографски наблюдения очертават зони, в които

²³⁸ Срв. за Странджа (Урумова 1996: 201, 214), за Средните Родопи (Примовски 1973: 264), за Пиринския край (Радева, Л. 1980: 353–354, 366), за Пловдивско (Радева, Л. 1986: 174), за Ловешко (Радева, Л. 1999: 243, 244).

²³⁹ Най-ранното известно ми свидетелство за консумацията на червени домати е за 1868 г. (Павлов 2001: 31). За 1887 г. е известно, че в Северозападна България все още ядат домите само зелени (Гинчев 1887: 1314–1315). Консумацията на червени домати навлиза в Пиринския край след 1918 г. (Радева, Л. 1980: 354), в Ловешкия край след 1920 г. (Радева, Л. 1999: 243–244), в Разградско след 1920–1925 г. (Пенева-Винце 1985: 40), в някои селища в Пловдивско след 30-те години на XX в. (Колева 1986: 92), в Добруджа след 1935–1940 г. (Пенева 1974: 62). Моят дядо, Иван Кожухаров, роден 1896 г., е бил първият, който е започнал да яде зрели домати в родното си село Беброво, Еленско, някъде около 1910 г.

²⁴⁰ Гръцкият консул А. П. Вретос дава сведения за консумацията на патладжан във Варна в средата на XIX в. (Стоянова 1989: 3). Ст. Захариев, разказвайки за градинарството в Пазарджик и околностите му в средата на XIX в., включва сред отглежданите зеленчуци и патладжана (Топузов 1963а: 29). И за Търново се знае, че в средата на XIX в. са ядали патладжан (Димитров 1972: 44).

²⁴¹ Във възрожденската книжнина патладжанът се появява под различни названия: *мороваци* (*патладжан*) у Г. С. Раковски (1859 г.; вж. Раковски 1859: 68), *патладжани* у Сава Доброплодни (1865 г.; вж. Павлов 2001: 33), в сп. Училище (1871 г.; вж. ВА) и у Захари Стоянов (1887 г.; вж. ВА), *сыни патлиджяны* в Летоструй (1871; вж. ВА), *мѡрен патладжан* у Илия Блъсков (1879, 1887 г.; вж. ВА).

патладжанът е въведен от професионални градинари²⁴², зони, където той дълго време, понякога до средата на XX в., остава непознат²⁴³, и зони, където го отглеждат от по-отдавна²⁴⁴.

5.4. Обектът на изследването – ареалната конфигурация на названията на две културни растения – предполага да се обърне към градинарството и към кухнята. Проучването на градинарството би могло да осветли процеса на проникване и разпространение на двата зеленчука по българските земи, докато диахронното и ареалното изследване на мястото на двата зеленчука в българската кухня би позволило да се осветли крайната фаза от навлизането им в бита на населението. Тук ще се ограничи до анализа на взаимоотношенията между градинарството и ареалната конфигурация за ‘домат’ и ‘патладжан’. За другата възможна сфера на изследване, кухнята, вече стана ясно, че дълго време (на места до 30-те години на XX в.) домати се консумират само зелени, главно в туршии или сушени за подкиселяване, а зрелите домати се смятат за отровни. Постепенно обаче – отначало зелени, а после и зрели – домати стават важна част от българската кухня – селска и градска, докато патладжаните изглеждат са по-характерни за по-слабо проучената градска кухня (вж. по-горе бел. № [244](#)). Същата картина по отношение на мястото на домати и патладжаните в кухнята представят и диалектните текстове от българските говори в Румъния²⁴⁵.

²⁴² Най-ранното свидетелство в тази посока е хумористичният разказ на Ц. Гинчев за въвеждането на патладжана в Сърбия от лясковски градинари (Гинчев 1887: 1314–1315). Кариотите, гърчеещи се професионални градинари от Тополовград и околностите му, докъм 1923 г. също са въвеждали патладжана по местата, където са правели градини (срв. Даскалова-Желязкова 1989: 28 за с. Попово, Елховско). В Добруджа и сред капанците в Разградско патладжанът е сред зеленчуците, отглеждани от лясковски, търновски и горнооряховски градинари (Пенева 1974: 60; Пенева-Винце 1985: 38).

²⁴³ Например Ив. Кепов сочи за Бобошево, Дупнишко, че не се отглежда патладжан (Кепов 1936: 174). Същото наблюдение за периода до 1958 г. е направено и за банатските българи (Телбизов, Векова-Телбизова 1963: 45). За Ловешко се сочи, че започват да го отглеждат след 1912 г. (Радева, Л. 1999: 239), за Родопите (Примовски 1973: 264) и Пиринския край (Радева, Л. 1980: 354) – след 1920 г.

²⁴⁴ Например В. Кънчов сочи, че в градините около Струга се отглежда патладжан в последното десетилетие на XIX в. (Кънчов 1970 [1891]: 461). Това, че патладжанът присъства в градската кухня на Варна по-отдавна, личи не само от свидетелството на гръцкия консул А. П. Вретос за средата на XIX в. (Стоянова 1989: 3), но и от разнообразните начини на приготвянето му – пържен и залят със сос от лук, чесън, домати и магданоз; пълен с кайма, зеленчуци, подправки и опечен на фурна; мусака; имамбаялдъ; туршия и друга зимнина с патладжани (Стоянова 1989: 7, 8, 12). Интересното е, че и в ловешката градска кухня патладжанът се приготвя пълен в началото на XX в. (Ватев 1905: 23–24), докато в околностите на града растението започва да се отглежда по-късно, след 1912 г. (Радева, Л. 1999: 239). В Пловдивско патладжанът се отглежда от края на XIX – началото на XX в. (Колева 1986: 92), а навлизането му в кухнята се проследява от второто десетилетие на XX в., като първоначално се вари и подправя с чесън и оцет, а от 40-те години на XX в. започват и да го пържат (Радева, Л. 1986: 174).

²⁴⁵ Вж. по-горе в [4.80](#) таблица № 22 и коментара в [4.89](#) за по-слабата представеност на названията за ‘патладжан’ в ОЕК.

Цялостно проучване на българското градинарство липсва, но от различните по насочеността си изследвания, спиращи се на него, може да се заключи, че вниманието ми трябва да се съсредоточи не върху градинарството, практикувано от всяко семейство за задоволяване на собствените нужди, а върху професионалното градинарство, при което зеленчуците се произвеждат за нуждите на пазара, тъй като именно професионалните градинари пренасят и разпространяват новите зеленчукови култури, донесени от Америка или отдругаде; те са и създателите на нови сортове²⁴⁶. Въз основа на изнесените в съществуващата литература данни за професионалното градинарство то може да бъде подразделено на два вида: местно²⁴⁷, при което местни градинари обработват собствени градини и продукцията им се продава в близките градски центрове и по околните села, където поради природните дадености не е възможно да се отглеждат зеленчуци, и гурбетчийско градинарство²⁴⁸ – при него мъжете напускат всяка година родните си места за времето от пролетта до есента и наемат земя за градини край някой градски център, където продават произведените зеленчуци.

С оглед на изследваната тук проблематика е важно да подчертая, че при местното градинарство се „движи“, се разпространява произведеният зеленчук, обикновено на не много големи разстояния, докато при гурбетчийското градинарство се движат самите градинари и в този случай разстоянията могат да бъдат много големи. Това означава, че градинарите гурбетчии потенциално могат да разпространяват иновации на големи разстояния, докато местните професионални градинари – на по-малки разстояния. Освен това гурбетчийското градинарство създава предпоставки за езикови контакти между

²⁴⁶ Бъчваров, Ст. 1986: 40; Negruți 1987: 392.

²⁴⁷ Сред ранните градинарски центрове от местен тип са София от XVI в. (Топузов 1963б: 26–28), Пловдив от 1712 г. (Колева 1972: 215–216), Пазарджик от 1740 г. (Топузов 1963а: 29–31), Одрин и Одринско в края на XVIII в. (Ракшиева 2002: 25). Относно XIX в. има сведения за пазарджишките села Ивайло, Говедаре и Бяга в средата на XIX в. (Захариев 1870: 31, 32, 33), за Битоля в края на XIX в. (Кънчов 1970 [1891]: 376–377), за Сяр и Демирхисар в края на XIX в. (Кънчов 1970 [1894–1896]: 39–40, 59, 102–103), за Кукуш в края на XIX – началото на XX в. (ИзвБЕтн 3: 33), за с. Мокрени, Костурско в края на XIX в. (ИзвБЕтн 2: 247), за с. Порна, Зиляховско в края на XIX в. (ИзвБЕтн 3: 88) и за Свиленград, Любимец и Тополовград в края на XIX в. (Ракшиева 2002: 69–70). А за XX в. разполагам със сведения за професионално градинарство от местен тип за пловдивското село Куртово Конаре, което в 1905 г. снабдявало със зеленчуци Пловдив и София (ИзвБЕтн 4: 87), за с. Бойчиновци, Монтанско в 1905 г. (ИзвБЕтн 4: 145), за Дойран в 1910 г. (ИзвБЕтн 4: 108), за редица харманлийски (Харманли, Браница, Изворово, Доситеево, Рогозиново) и свиленградски селища (Свиленград, Генералово, Младиново, Момково, Георги Добрево, Любимец) (Ракшиева 2002: 33, 35, 37, 39, 69–71), за Тополовград и Тополовградско (Синапово, Орешник, Капитан Петко войвода, Устрем, Радовец, Мрамор) (Даскалова-Желязкова 1989: 28–29, Ракшиева 2002: 33, 39, 69, 71).

²⁴⁸ За българското гурбетчийско градинарство вж. Гинчев 1887, Манев 1938, Брешков 1938, Бъчваров, Ст. 1970, Бъчварови, Ст. и Ив. 1984, Бъчваров, Ст. 1986.

градинари от различни народности и за обмяна на опит между тях, а също и за езикови контакти между градинарите гурбетчии и местното население – което е консуматор на произведените зеленчуци, собственик на земята и понякога предоставя и наемна работна ръка за градините.

Съществуват няколко центъра на гурбетчийско градинарство (т.е. зони, които продължително време „излъчват“ гурбетчии градинари), като най-големият и най-добре проученият, този в Североизточна България – Лясковец и околните селища – започва да функционира около 1720 г. и градинари от тази зона правят постепенно градини край различни градове във Влашко, Молдова, Сърбия, Русия, Австро-Унгария, Северна България, а по-късно и в други страни²⁴⁹. Увеличаването на броя на градините води до разширяване с времето на ареала, от който идват гурбетчиите, и той обхваща редица селища в Горнооряховско, Великотърновско и Еленско. Възникването на гурбетчийското градинарство се свързва, от една страна, с търсенето на поминък, тъй като в районите, откъдето тръгват гурбетчиите, обработваемата земя не е била достатъчна, за да изхрани увеличилото се население, а от друга страна, като причина се сочат нарасналите нужди от пресен зеленчук в големите градове на Османската империя, особено където е имало военни гарнизони, и съответно решаването на този проблем чрез работна ръка от войнуганските села²⁵⁰. Градинарството като занаят е пренесено в Лясковец от Цариград²⁵¹, най-големия консумативен и градинарски център на Османската империя. В околностите на Цариград се осъществява контактът между градинари гърци, българи и караманлии (турскоезични християни) и именно там трябва да се търси и зоната на аналогия, в която е възникнало и от която се е разпространило названието за ‘домат’ *frenk pathcanı*, букв. ‘френски, т.е. европейски патладжан’. От Цариград градинарството е пренесено и в другите два по-малки центъра на гурбетчийско градинарство – в Западна Македония в областта Преспа с център Ресен²⁵² и в Югоизточна България с център Тополовград²⁵³. Преспанските градинари са били водещите градинари в края на XIX в. в Цариград и Смирна (Измир)²⁵⁴. Сведенията за

²⁴⁹ Освен цитираните по-горе работи за българското гурбетчийско градинарство, които са посветени основно именно на центъра около Лясковец, вж. за българските градинари в Румъния и Roşca 1932 и Negruţi 1987.

²⁵⁰ Бъчварови, Ст. и Ив. 1984; Бъчваров, Ст. 1986: 21.

²⁵¹ Гинчев 1887: 1184–1185.

²⁵² Вж. Кънчов 1970 [1891]: 404 и спомените на С. Радев, според които гурбетчийското градинарство в Ресенско процъфтява още през първата половина на XIX в. (Радев 1994: главата „Дядо ми Раде“).

²⁵³ Даскалова-Желязкова 1989: 28.

²⁵⁴ Кънчов 1970 [1891]: 404.

градинарите от Югоизточна България около и в Тополовград, т. нар. кариоти²⁵⁵, са оскъдни: по сведения от 1900 г. те ходят на гурбет както в страната, така и в чужбина, същевременно държат градините и в по-близките до Тополовград райони – по р. Тунджа и нейните притоци – следователно става дума за градинарство и от местен, и от гурбетчийски тип; тяхното зеленчукопроизводство е предназначено основно за пазара в Одрин²⁵⁶.

На карта № 117²⁵⁷ са нанесени посоките, в които градинарите гурбетчии са ходели на градина. Става ясно, че именно градинарите гурбетчии от зоната с център Лясковец са тези, които са изградили многоезичната зона на изравняване²⁵⁸ между названието на патладжана и названието на домата, особено в северната ѝ част – Северна България, румънски и сръбски диалекти, а за изграждането на югозападната ѝ част изглежда е допринесъл центърът в Югозападна Македония. При това заслужава внимание механизмът на разпространение – може да се говори за плурицентрично разпространение: център от I ранг е Цариград (зоната на аналогия), центрове от II ранг – лясковският и преспанският ареал с гурбетчийско градинарство, и центрове от III ранг – всички тези градове, край които градинарите гурбетчии правят своите градини, и които се превръщат в постоянни ирадиационни центрове, изграждащи зоната на изравняване (вж. карта № 117). Полезно ще бъде да се провери дали ще се открият и други примери за ареални конфигурации, изградени по този механизъм под въздействието на гурбетчийското градинарство. За момента може да се спомене само резултатът, до който достига Хр. Холиолчев в ареалното изучаване на няколко късни културни растения (диня, пъпеш, черница, царевица и картоф): той успява да обособи източен, южен и западен български ареал, които са части от по-обширни югоизточноевропейски ареали (Holiolčev 1979).

Докато географското положение на средищата с градинарство от гурбетчийски тип зависи по-силно от икономически и културноисторически фактори, при професионалното зеленчукопроизводство от местен тип нараства ролята на природните фактори²⁵⁹. За

²⁵⁵ Кариотите са считани от изследователите за погърчени българи. Те се изселват в Гърция през 20-те години на XX в.

²⁵⁶ Даскалова-Желязкова 1989: 5, 26–32.

²⁵⁷ Данните, обобщени на карта № 117, са почерпени от източниците, цитирани в бел. №№ [247](#), [248](#), [259](#) и [260](#).

²⁵⁸ Кои езици и диалекти в Югоизточна Европа са обхванати от многоезичната зона на терминологично изравняване между домата и патладжана може да се види в [4.41](#).

²⁵⁹ Й. Рошка, опирайки се на статистически данни за българското гурбетчийско градинарство в Румъния в периода 1927–1932 г., показва, че разпространението му в Румъния зависи и от икономически, и от природни фактори (Roşca 1932).

развитието на зеленчукопроизводство са нужни подходящи климатически и почвени условия, а стоковият му характер изисква близост до големи консумативни центрове. Това определя и неговото неравномерно териториално разпределение²⁶⁰. Така през 1936 г. под влияние на посочените фактори като главни зеленчукопроизводителни средища в България функционират Великотърновският район по поречието на р. Янтра и нейните притоци в Североизточна България, и Пловдивският район по поречието на р. Въча в Южна България²⁶¹. Средището във Великотърновско напълно се е разгърнало като зеленчукопроизводителен център от местен тип след Първата световна война, когато затварянето на границите и влошаването на външнополитическите отношения на България с държавите, в които българските градинари ходят на гурбет, нанася тежък удар върху характерното за този район гурбетчийско градинарство²⁶².

Обобщаването на досегашните данни за българското професионално градинарство (вж. карта № 117) показва, че до Първата световна война зеленчукопроизводството в севернобългарския ареал е било дело на градинарите гурбетчи, а в южнобългарския ареал е преобладавало професионалното зеленчукопроизводство от местен тип. Различието между северния и южния ареал се дължи на особеностите в историческия развой на българското градинарство и има отражение и върху диалектната конфигурация при названията за ‘домат’ – например то има отношение към компактността и по-голямото единство на северния ареал и разкъсаността и по-голямото многообразие на южния ареал.

5.5. Допълнителна светлина върху по-късните етапи в разпространението на домати в България може да хвърли земеделската статистика, в която за периода 1903–1944 г. се предоставя информация за засадените (засетите) с различни култури площи в България, за добива в килограми и в левове и средния добив. При това е важно да се отбележи, че в тези статистически данни влизат както зеленчуците, отглеждани за собствена консумация, така и зеленчукопроизводството със стоков характер, докато в представянето на градинарството по-горе акцентът беше върху професионалното градинарство, което произвежда зеленчуци за нуждите на пазара.

²⁶⁰ Вж. ключовата роля на тези фактори за неравномерното разпределение на зеленчукопроизводството в България у Батаклиев 1937.

²⁶¹ Батаклиев 1937: 108.

²⁶² Ако се съди по Roșca 1932: 315, след прекъсване от няколко години след Първата световна война българските градинари от 1925 г. отново отиват в Румъния на гурбет, но много по-малко, отколкото в предвоенния период, тъй като румънската държава налага ограничения в този процес.

До 1915 г. в статистиката се отчитат отделно само зелето и лукът, а всички останали зеленчуци, включително домати и патладжанът, попадат в категорията „други зеленчуци“, като бобът, лещата и картофите са отделна категория извън зеленчуците – „варива“. Доматите и чушките се появяват като отделни зеленчукови култури от 1915 г. нататък, което вероятно означава, че в този момент те вече са били статистически значими и това е наложило да бъдат отчитани отделно. Данните за 1915 г. показват, че чушките по онова време са били по-навлезли в българския бит и стопанство от домати. Но на следващата схема № 40²⁶³ може да се проследи как засадените с домати площи нарастват във времето:

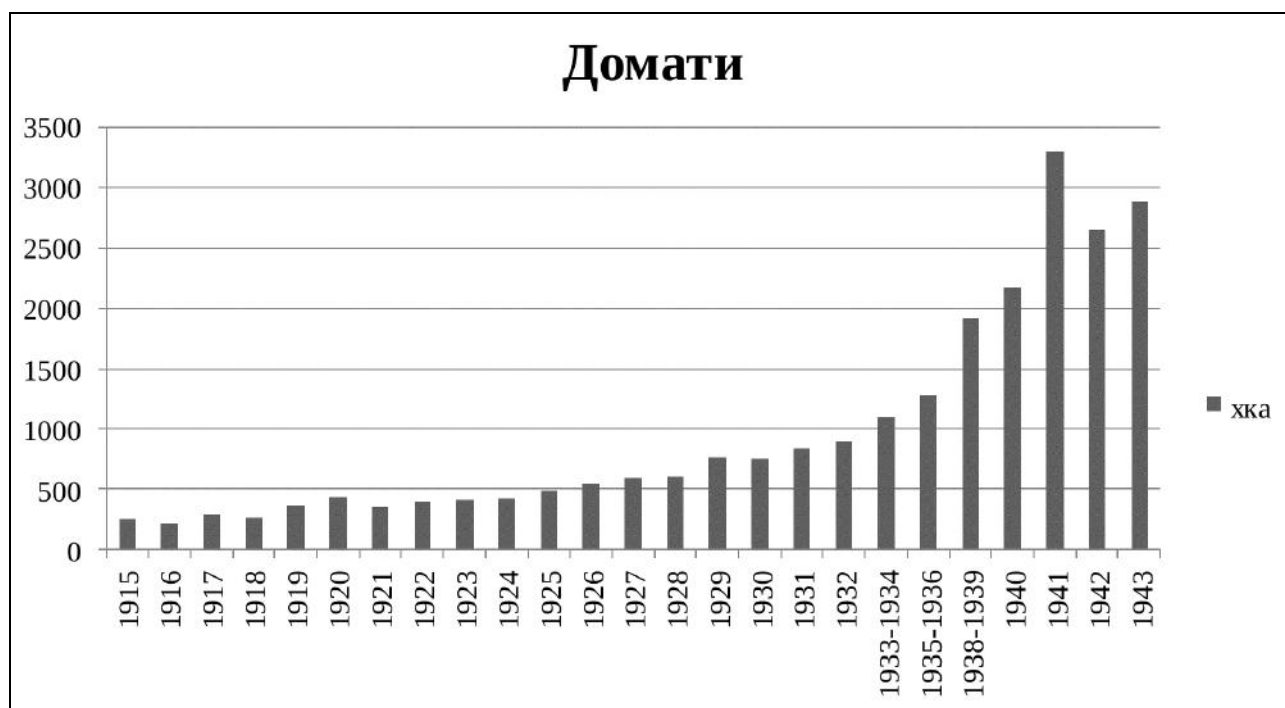

Схема № 40. Засадените с домати площи в периода 1915–1943 г.

Докъм началото на 30-те години на ХХ в. нарастването е плавно, но значително, а от началото на 30-те години до средата на 40-те години се наблюдава бум в отглеждането на домати, който се дължи на резкия скок в износа на сурови и консервирани домати в средата на 30-те години на ХХ в. поради отворената на пазара ниша от временното отдръпване на Италия от западно- и средноевропейските пазари по време на Втората Итало-абисинска война (Батаклиев 1937: 112).

²⁶³ Схемата е изготвена въз основа на ЗС 1913–1915: 226–229; ЗС 1916–1918: 17; ЗС 1920: 3; ЗС 1922: 5; ЗС 1925: 72–75; ЗС 1927: 6; ЗС 1930: 76–79; ЗС 1932: 6; ЗС 1935–1936: 58–61; ЗС 1938–1939: 6; ЗС 1940–1944: 4.

Следващата [схема № 41](#)²⁶⁴ показва как се разпределят площите, засадени с домати, по окръзи и години:

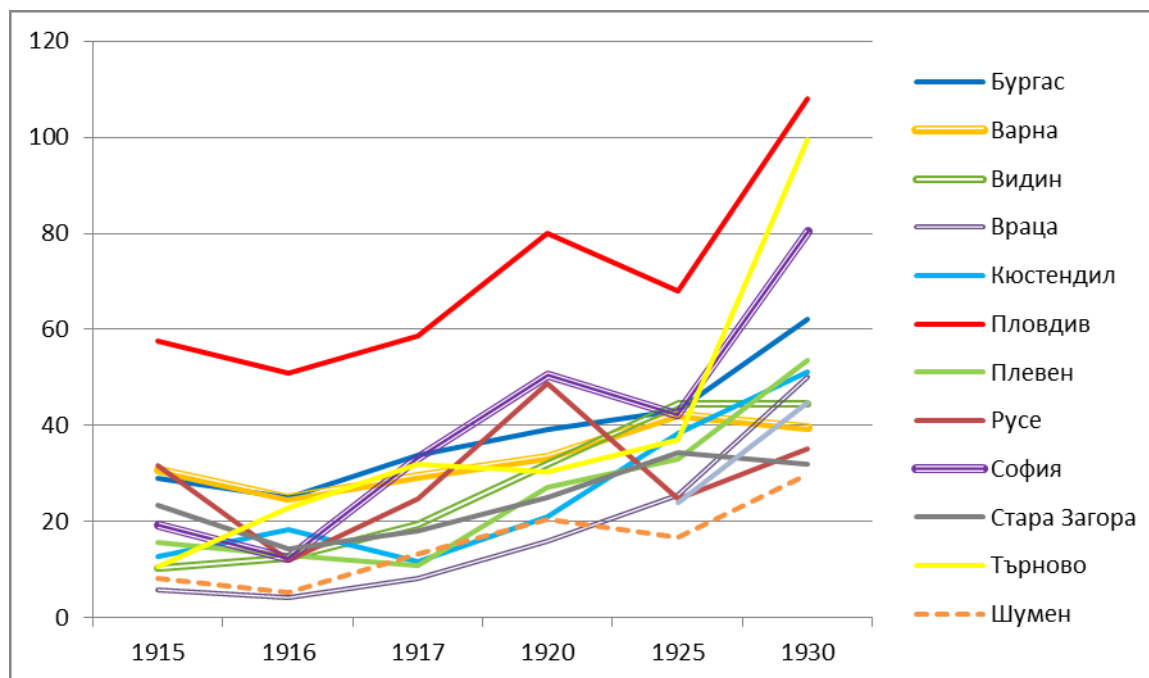

Схема № 41. Засадените с домати площи в хка по окръзи и години

Става ясно, че от самото начало на статистическото отчитане на домати в българското стопанство водещ в тяхното отглеждане е Пловдивски окръг и през 1915 г. той е следван от Варненски и Русенски окръг. Пловдивски окръг запазва своята челна позиция през годините (впрочем и до днес²⁶⁵), но през 30-те години на XX в. второто място се заема от Търновски окръг, а третото – от Софийски окръг. Във всички окръзи с течение на времето се засаждат все по-големи площи с домати, като в Софийски окръг покачването е по-рязко в периода 1916–1920 г., вероятно поради това, че столичният град е голям консумативен център. По-категоричното увеличение на засадените с домати площи в окръзите Пловдив, Търново и

²⁶⁴ Схемата е изготвена въз основа на ЗС 1913–1915: 226–229; ЗС 1920: 58–61; ЗС 1925: 72–75; ЗС 1930: 76–79. Включени са данни само до 1930 г., тъй като през 1934 г. е променено административното деление на страната и това прави данните от 1935–1936, 1940 и 1943 г. несъпоставими с данните от предходните години.

²⁶⁵ Срв. водещата роля на Южен централен район, включващ областите Кърджали, Пазарджик, Пловдив, Смолян, Стара Загора и Хасково, в производството на домати в периода 2001–2011 г. според статистическите данни, публикувани от Министерството на земеделието и храните (вж. http://www.mzh.government.bg/MZH/bg/ShortLinks/SelskaPolitika/Agrostatistics/Crop/Results_copy3.aspx, посетен на 14.01.2015).

София през 1930 г. се обяснява с характерното за тях професионално зеленчукопроизводство, предназначено за пазара (вж. за него по-горе в 5.4).

Карти №№ 118–122 са изготвени въз основа на данните от ЗС и показват съответно за годините 1915, 1920, 1925, 1930, 1935–1936 кои са околията с 1 % и над 1 % засадена площ от общо засадената със зеленчуци площ и от общо засадената с домати площ. Околията са групирани в 4 групи²⁶⁶ според количеството засадена площ. Предимството на картографското представяне е във възможността да се отчете пространственото разпределение на производството на зеленчуци и домати, макар и за сметка на по-обобщеното представяне на количествените данни (но вж. конкретните цифри по околии в следващата таблица № 23²⁶⁷).

	1915 домати в хка	1915 зеленчуци в хка	1920 домати в хка	1920 зеленчуци в хка	1925 домати в хка	1925 зеленчуци в хка	1930 домати в хка	1930 зеленчуци в хка	1935–1936 домати в хка	1935–1936 зеленчуци в хка
ОБЩО →	275.78	11740.74	443.95	12887.46	482.96	10778.30	749.43	12191.76	1278	14041
Околии с 1 % и над 1 % засадена площ ↓										
Асеновград	9.73	130.48	12.79	202.28	8.77	145.59	9.24	159.34	19.9	273.2
Белоградчик		145.99		184.38		184.3	7.82	195.87		160.9
Берковица		133.67				132.31		134.19		
Благоевград			4.75							
Бургас	2.88		4.76		8.75				16.4	173.3
Бяла	8.68	153.87		188.18				123.39		160.6
Бяла Слатина		226.69		151.86		143.9	9.25	201.22		174.5
Варна	26.88	265.3	30.65	266.56	35.52	239.71	30.29	242	49.6	289.2
Видин	6.26	372.23	22.54	357.29	29.43	330.14	21.13	284.27		323.6
Враца		232.37		241.78		183.73	17.09	269.92		303
Горна Оряховица		650.26	8.87	1194.55	9.7	737.14	58.65	800.42	144.4	1096.9
Гоце Делчев	2.86									
Дедеагач	3.66									
Дупница	3.34	193.48	8.38	279.02	26.04	353.38	25.56	300.64	16.8	251.1
Елин Пелин					5.8		13.07		55.3	201
Елхово	5.04	201.01		132.58					15.9	154.7
Казанлък		182.21		204.85		139.49	9.26	166.39	16.2	167.3

²⁶⁶ Тъй като Горнооряховска и Пловдивска околия изпреварват много категорично другите околии по отношение на площите, засадени със зеленчуци, те са обособени в отделна група, пета, на карта № 122 за 1935–1936 г.

²⁶⁷ Данните в таблица № 23 са от ЗС 1913–1915: 226–229; 1920: 58–61; 1925: 72–75; 1930: 76–79; 1935–1936: 58–61. Непопълнените квадратчета в таблицата означават, че за съответната година тази околия е засадила по-малко от 1 % от площите, засадени с домати / площите, засадени със зеленчуци в страната.

Карлово		161.08	6.19	235.46		133.73				
Карнобат	3.01									
Крумовград			5.8							
Ксанти	3.7									
Кюстендил	8.87	441.64	4.79	255.19	6.46	261.1	15.92	321.21		248.7
Ловеч		256.38		235.6	6.13	282.89		303.33		309.1
Лом	3.78	447.63	7.99	468.28	9.92	490.82	13.64	543.37	15.6	494.5
Луковит										145
Монтана		186.71		233.37	8.48	253.87		228.84	17.2	282.8
Никопол	4.64	252.7	6.32	217.4	5.92	244.8	14.8	250.94		293.1
Нова Загора			4.35						13.7	
Оряхово	3.48	244.18		207.46	6.05	228.65	16.29	272.58		236.5
Пазарджик		298.04								
Пазарджик	18.65		23.67	298.67	14.61	244.71	17.03	228.83	41.3	278.1
Петрич	3.23									
Плевен	8.76	391.73	15.63	364.35	14.7	330.13	26.22	395.6	13.9	330.3
Пловдив	27.32	586.17	34.66	837.95	41.95	655.75	76.13	791.73	237.8	1429.8
Попово		121.9		149.66		132.57				
Преслав	4	118.79								
Провадия	3.79				6.66		9.17			146.4
Радомир		215.18	7.81	129.96	5.81	180.4	9.59	228.04		199.8
Разград		180.72		310.99		148		175.62		225
Разлог									13.4	
Русе	21.14	373.89	42.3	507.38	16.65	246.91	22.97	264.83	51.3	342.6
Самоков			9.95							
Свиленград					4.86		9.61			
Свищов	5.62	210.85	7.78	238.05	5.81	192.74	7.9	167.82		
Севлиево		193.31		207.28		209.33		219.51		204.4
Сливен	10.24	127.86	14.3	154.22	10.01		13.66	128.11	22.1	
София	13.57	598.05	35.03	662.81	29.57	536.86	47.9	717.05	65.7	639
Стара Загора	8.19	195.7	6.45	196.8	23.77	218.87	8.63	217.65	15.4	160.4
Търново		615.93	10.14	1047.9	17.77	582.42	26.47	682.54	30.3	885.9
Харманли	5		4.78		5.26		8.09			
Хасково	3.78		4.99		12.38	123.38	26.54	213.24	37.9	230.2
Цариброд		125.22					7.9			
Чирпан							8.16	150.86	38.4	268.6
Шумен		201.15	11.23	232.07	8.95	125.45	13.58		13.1	
Ямбол	6.3		9.18		11.45		16.56	169.34	45.9	206.2

Таблица № 23. Засадени с домати площи по околии и по години по статистически данни

Картината за 1915 г., която се разкрива от карта № 118, в някои отношения съответства на очакванията, а в други – не. Не е изненада, че най-много площи, засадени с домати, има Пловдивска околия, но е много неочаквано, че тя е следвана от Варненска и Русенска околия, тъй като досегашните проучвания върху градинарството не са открили тези околии като някакви големи центрове на зеленчукопроизводството. Интересно е как се разпределя географски производството на домати през 1915 г.: може ясно да се проследи съсредоточаването му в долините на Марица и Тунджа, покрай Дунава, в Софийско и в близките до него Кюстендилска и Дупнишка околия, и в околията на черноморското крайбрежие, чиито центрове са по-големи градове – Варненска и Бургаска, както и в някои съседни на тях околии – Провадийска и Карнобатска. Отглеждането на домата в Югозападна

България е доста по-слабо, както и южно от Родопите в околията Ксанти и Дедеагач, които тогава са в границите на България. Планинските райони – Родопите, Стара планина, Рила, Пирин – отсъстват на карта № 118, което означава, че ако в тях изобщо има засадени с домати площи, те са малко. Картата потвърждава ролята на споменатите по-горе в [5.4](#) фактори за географското разпределение на зеленчукопроизводството: природният фактор диктува разпределението по големите речни долини, които предоставят благоприятни климатични и почвени условия за отглеждането на домата, а икономическият – близостта до големи градски центрове, които са потребители на произведения зеленчук. Към тези фактори трябва да се добавят още два: традицията в отглеждането и консумацията на домати допринася за второто място на Варненска околия, в която се ядат домати още от средата на XIX в. (вж. [5.3](#)), и вероятно за третото място на Русенска околия, а традициите в зеленчукопроизводството (вж. карта № 117 и [5.4](#)) съдействат за това, че Пловдив, Пазарджик и София са сред първенците в производството на домати. Като се има предвид този последен фактор – традиционното зеленчукопроизводство – прави впечатление, че тъкмо Горнооряховска и Търновска околия, които заемат първото и второто или от 1925 г. първото и третото място в страната по производството на зеленчуци, през 1915 г. отсъстват сред околията с 1 % и над 1 % от площите, засадени с домати (вж. карта № 118). Обясненията на това са две. Първото е, че до Първата световна война тук се практикува предимно гурбетчийско градинарство, чийто пик е през 1914 г. Отбелязва се дори, че в някои търновски села, изявени центрове на гурбетчийско градинарство, преди Първата световна война купуват домати, докато в средата на 30-те години, когато условията за сезонната миграция на градинарите гурбетчи вече са по-неблагоприятни, отколкото преди, градинарите от тези села не само вече произвеждат домати, но и изнасят голяма част от тях (Батаклиев 1937: 110, 111). Второто обяснение е, че тези две околии са водещият производител на лук за страната за целия наблюдаван период (вж. [схема № 42](#), изготвена въз основа на посочените в бел. № [264](#) източници на [схема № 41](#)), като тази специализация е много отдавнашна, ако се съди по дописка във вестник „Българска дневница“ от 1857 г., в която се казва, че по време на Кримската война лясковчани са доставили 40000 оки лук на турската войска (Бъчваров, Ст. 1970: 53).

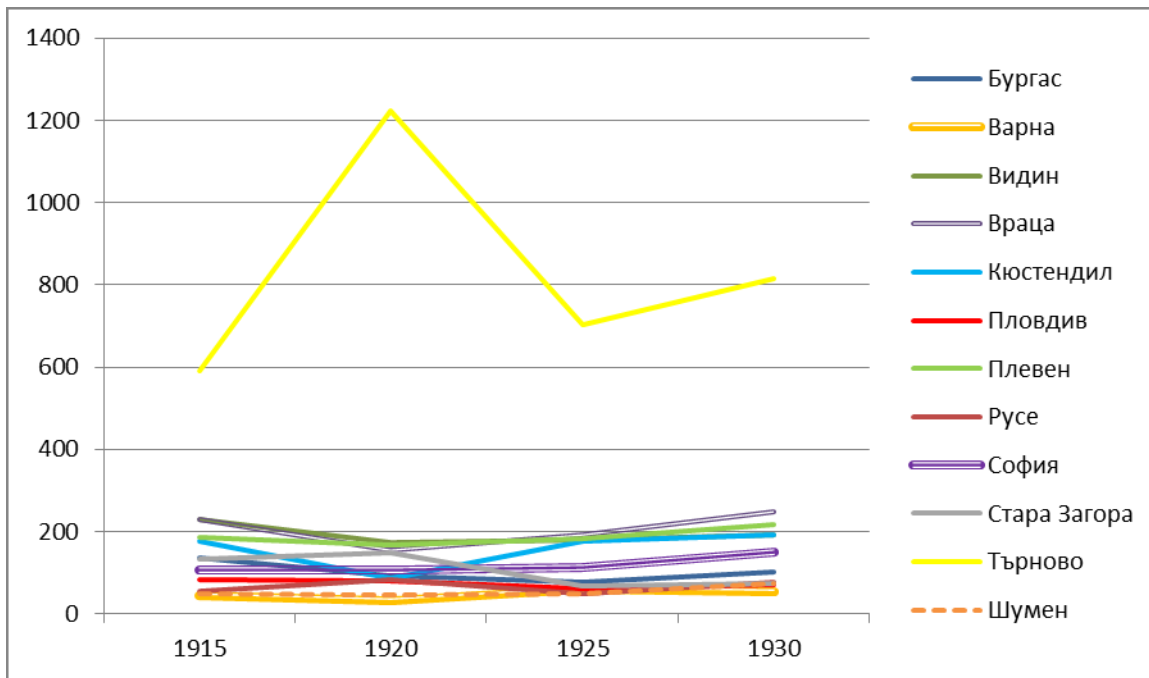

Схема № 42. Засадените с лук площи в хка по окръзи и години

Същевременно на карта № 118 прави впечатление, че има някои околии, които засаждат домати, но не са сред зеленчукопроизводителните центрове. За Хасковска, Харманлийска и Ямболска околия може да се предположи, че това е част от по-изявеното присъствие на отглеждането на домати в поречията на Марица и Тунджа. Присъствието на Карнобатска и Бургаска околия може да се обясни с разширяване на маришко-тунджанския ареал на изток. Провадийска околия е в непосредствено съседство с Варненска и присъствието ѝ може да се разглежда като нарастване на популярността на домата, тръгващо от варненския център. Предполагам, че появата на Петричка и Гоцеделчевска околия на карта № 119 се дължи на традиции в отглеждането и консумацията на домата.

Моментните статистически „снимки“, отразени на карти №№ 118–122, разкриват динамиката на взаимоотношенията между водещите средища в производството на домати в периода 1915–1936 г.:

(1) Запазват се основните средища от 1915 г.: водещото, обединяващо Пловдивска, Пазарджишка и Асеновградска околия, и другите две – Варненска и Русенска околия, които обаче постепенно отстъпват на по-заден план (Русенска околия през 1925 г., а Варненска –

през 1930 г.), вероятно поради това, че от 30-те години челните позиции в производството на домати се заемат от околията, занимаващи се с професионално зеленчукопроизводство.

(2) Добавят се още челни средища: околия Горна Оряховица, която от 1930 г. нататък заема второто място след Пловдивска околия, и околия София, която през 1920 и 1930 г. е сред центровете от първи ранг.

(3) Утвърждаването на водещите средища в отглеждането на домати се съпровожда от въвлечане на съседни околии в този процес. Така до Софийска околия от 1925 г. стои Елинпелинска околия, която се издига все повече и през 1935–1936 г. почти настига Софийска околия. Още от 1915 г. като „сателити“ на пловдивския център функционират Пазарджишка и Асеновградска околия, а пък от 1920 г. на картите се наблюдава „сдвояването“ на Горнооряховска с Търновска околия. До Варненска околия, която до 1925 г. е сред водещите в отглеждането на домати, е Провадийска околия, в която садят домати усилено, но не и останалите зеленчуци. На река Тунджа до първоначално водещата околия Сливен е Ямбол, който постепенно се изравнява със Сливен и го задминава по производството на домати, а недалеч от тези две околии стои и Елховска околия.

(4) Поради засаждането на все по-големи площи с домати ножицата между околията от челната група и тези от другите групи постепенно се отваря все повече (вж. [схема № 43](#)²⁶⁸) и в 1935–1936 г. като водещи околии остават само Пловдивска и Горнооряховска, които „дръпват“ силно напред, тъй като там градинарството е професионално.

²⁶⁸ Четирите групи околии на [схема № 43](#) съответстват на групирането на околията според засажените с домати площи на карти №№ 118–122, а под минимум и максимум се имат предвид отразените в легендите на картите долна и горна граница на засажената с домати площ за съответната група. Така например за 1915 г. първата група околии – това са околията, които засаждат най-много домати през съответната година – се характеризира с 21–27 хка, засадени с домати, и на схема № 43 21 е дадено като минимум, а 27 – като максимум за I група.

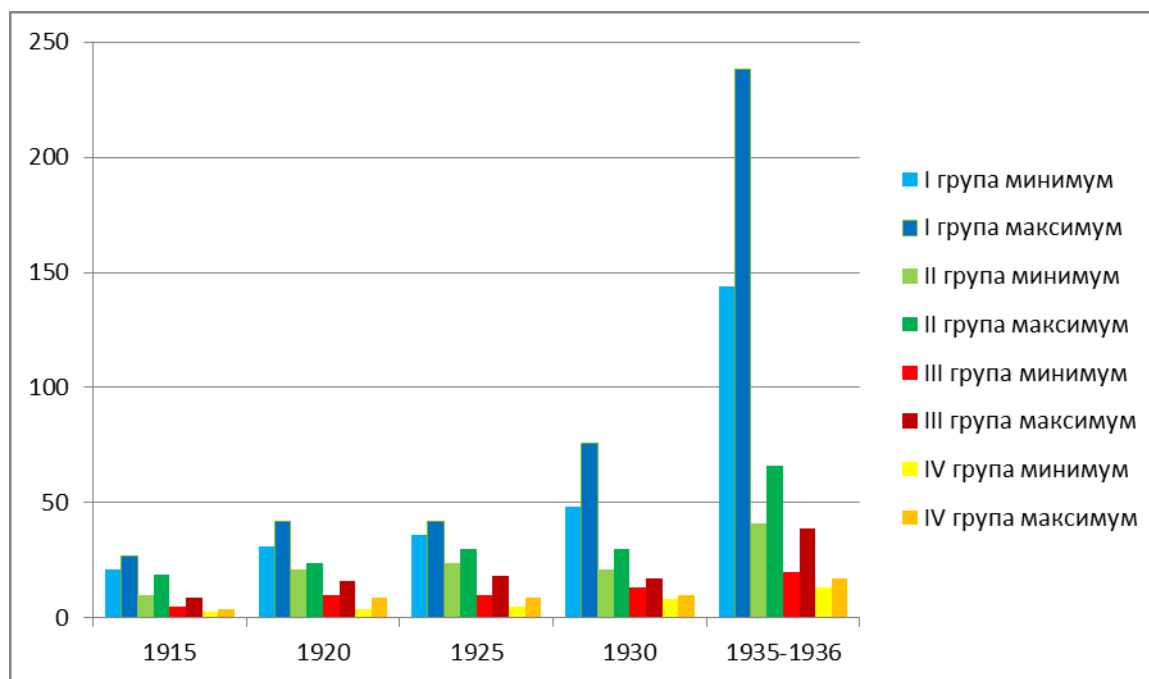

Схема № 43. Минимум и максимум засадени с домати площи (в хка) за група околии по години

(5) От една страна, карта № 121 чрез значителното разширяване на зоните на по-усилено отглеждане на домати през 1930 г. в Северозападна България отразява процеса на повсеместно налагане на домата в бита на българите. От друга страна, следващата карта № 122 показва, че поради стоковия характер, който домотите вече имат през 1935–1936 г., производството им се концентрира в пет големи средища: (а) долините на Марица и Тунджа с по-изявени центрове Пловдивска, Пазарджишка и Ямболска околия; (б) долината на река Янтра начело с Горнооряховска и в по-малка степен Търновска околия; (в) Софийска и Елинпелинска околия; (г) Русенска околия; (д) Варненска околия.

5.6. Какво отношение към направения до момента анализ на названията на домотите и патладжаните има казаното дотук за професионалното градинарство по българските земи и за отглеждането на домати през първите две десетилетия на присъствието им в статистиката?

Вече стана ясно при представянето на професионалното градинарство в [5.4](#), че зоната на аналогия, в която новодошлият доमत е оприличен на патладжана и е наречен *frenk*

*patlıcanı*²⁶⁹, най-вероятно се намира в Цариград – най-големия консумативен и градинарски център в Османската империя, в който контактуват градинари гърци, българи и караманлии.

От Цариград градинарството като занаят, доматиът като нова зеленчукова култура и названието му *frenk patlıcanı* са пренесени в центровете на гурбетчийско градинарство Лясковец, Преспа и Тополовград и именно в тях, а също и в Русе и Петрич-Сандански е била разпространена следващата фаза 2 в категоризацията и назоваването на домата и патладжана, при която на суббазисното равнище стоят *patlıcan* (*патлаџан*) за категорията ПАТЛАДЖАН и *frenk patlıcanı* (*фрѐнк патлаџан*) за категорията ДОМАТ, а на базисното равнище категорията е ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ²⁷⁰.

Тези центрове на фаза 2 се развиват по-нататък различно. Тъй като в Северна България доматиът дълго време е по-познатият, по-отглежданият и по-консумираният зеленчук, тук разволят е към фазата на терминологично изравняване на домата и патладжана 3б. Обаче в междуречието на Марица и Тунджа са познавали патладжана, вероятно поради благоприятните климатични и почвени условия и поради тясната обвързаност на този ареал чрез градинарите кариоти с Одрин и Одринско и с Цариград, и когато доматиът се утвърждава като зеленчукова култура, тук се минава към фаза 3а.

Центровете на гурбетчийско градинарство в Лясковец и Преспа създават многоезичната зона на изравняване между названието на патладжана и домата²⁷¹, част от която е и севернобългарският ареал с *патлаџан* ‘домат’. Компактността и обширността на тази зона се дължат на плурицентричния механизъм на изграждането ѝ: от центъра от I ранг (зоната на аналогия в Цариград) се създават центровете от II ранг (центровете на гурбетчийско градинарство Лясковец и Преспа), а от тях – центровете от III ранг край множество големи градове в обширната зона на изравняване (вж. карта № 123). Зоната на изравняване не е единна, тъй като в нея освен фазата на пълно изравняване между названието на домата и патладжана 3б се наблюдават широко и следващите фази – 4б, при която се добавя определение за ‘цвят’ към названието на патладжана, и 4в, при която определения за ‘цвят’ присъстват и при названието за ‘домат’, и при названието за ‘патладжан’ (вж. 4.42). Според

²⁶⁹ За този първи етап в категоризацията и именуването на домата вж. 4.42 и [схема № 2](#).

²⁷⁰ Преходът от фаза 1 към фаза 2 се анализира в 4.42, а на [схема № 3](#) фаза 2 е изобразена схематично. Къде е била разпространена тази фаза, се разглежда в 4.65 и е представено на карта № 83.

²⁷¹ Обхватът на тази многоезична зона на изравняване между названието на домата и на патладжана е даден в 4.41, а на [схема № 6](#) и в придружаващия я текст в 4.42 е показано как се е стигнало до изравняването. Ареално и квантитативно фаза 3б и свързаните с нея фази 4б и 4в се разглеждат в 4.59–4.64.

направения ареален анализ лясковският градинарски център е отговорен за разпространението на фаза 4б във варианта *й патлАџан* ‘домат’ ~ *сѹн патлАџан* ‘патладжан’ (вж. [4.63](#) и карта № 82).

В тополовградския и в пловдивския градинарски център, след като редом с патладжана се утвърждава доматиът като градинска култура, от фаза 2 се развива фаза 3а, при която терминът *фрѐнк патлаџан* се универбизира във *фрѐнк* ‘домат’ и преминава заедно с *патлаџан* ‘патладжан’ на базисното равнище на категоризация (вж. карта № 124). Този процес е свързан чрез дейността на градинарите кариоти от Тополовградско с подобни процеси в Одринско (вж. [4.65](#)). В сравнение с ареала на *патлАџан* и на фаза 3б, дължащ се на лясковския и преспанския градинарски център, ареалът на *фрѐнк* и на фаза 3а е много по-малък. Това се обяснява, от една страна, с по-малкия размах на гурбетчийството в тополовградския градинарски център и местния характер на пловдивския, а и на тополовградския градинарски център (вж. карта № 117), а от друга страна – с вероятно по-късната хронология на ареала на *фрѐнк* и на фаза 3а (вж. [4.66](#)).

Разпространението на термин *мехле* в района на балканските говори без съмнение се дължи на градинарите гурбетчии от средището на гурбетчийско градинарство около Лясковец (вж. карта № 123). Той обаче е по-късен от термина *патлАџан*, в чийто северен ареал се вписва, което личи, освен по изложените по-горе в [2.7](#) аргументи, и по факта, че неговият ареал се различава от този на *патлАџан*. Докато, както беше казано, терминът *патлАџан* се разпространява пръв от всички доматиени названия на обширна територия още в гурбетчийския период от дейността на лясковските градинари, терминът *мехле* е по-късен и изграждането на неговия ареал вероятно съвпада с постепенната замяна на градинарството от гурбетчийски тип с градинарство от местен тип в лясковския център, замяна, осъществила се окончателно след Първата световна война. Във всеки случай е ясно, че този ареал се е изграждал по стандартния начин от един иновационен център – лясковския, а не чрез описания по-горе по отношение на ареала на *патлАџан* плурицентричен механизъм, осъществяван чрез гурбетчийството. Допълнителна подкрепа тази интерпретация на ареала на *мехле* намира и в съвпадението му с ареала на *к’анде*, *к’анте* ‘вид забрадка’ (вж. карта № 124) – унгарска заемка, чието присъствие в този ареал убедително е обяснено чрез донасянето на предмета заедно с названието му от градинарите гурбетчии от техните

странствания в Унгария²⁷². Вторият ареал с *мехлè*, странджанският, вероятно може да се обясни с пренасяне на термина от лясковските градинари, които след затварянето на политическите граници в резултат на балканските войни и Първата световна война се насочват към отваряне на градини в различни части на страната²⁷³ и може да се предположи, че са се насочили и към Странджа, въпреки че не разполагам с конкретни данни за това.

Най-късни са процесите, изградили ареала на *домàт* и утвърдили го като книжовно название на домата.

Известното за пазарджишкия градинарски център от местен тип – че е съществувал в средата на XVIII в., че там са отглеждали домати и те са били наричани *домàти*²⁷⁴ – и малкото островче северно от Пазарджик с по-стария фонетичен вариант на термина *томàт* (вж. 4.13) говорят за важната роля на този център в утвърждаването на наименованието *домàт* и изграждането на неговия ареал. В съседен Пловдив – също отдавнашен, още от 1712 г., градинарски център от местен тип²⁷⁵ – термин *домàт* може да е проникнал от пазарджишкия градинарски център, но не е изключено и да е зает директно от гръцкото население на града. Наличието на тези два отдавнашни градинарски центъра в долината на река Марица, сведението за употребата на наименованието *домàт* още в средата на XIX в. в единия от тях, от една страна, и от друга страна, отсъствието на родопския ареал на моментните статистически „снимки“ на околиците, отглеждащи домати в периода 1915–1936 г.²⁷⁶, както и етнографските сведения за късно, през второто десетилетие на XX в., усвояване на домата в Средните Родопи и отчасти в Пловдивско²⁷⁷, подсказват, че изградената въз основа на различни аргументи²⁷⁸ хипотеза за родопския ареал като изконен и най-стар ареал на термина *домàт*, се нуждае от уточнение. Няма съмнение, че в родопския ареал изконното название за ‘домат’ е *домàт*, тъй като тук изглежда не са познавали друг тип название, с изключение на тези

²⁷² Вж. по-подробно Младенов 2008 [1984в].

²⁷³ Вж. например Манев 1938: 246–247, 285 за откриването на градини в Бяла Слатина, Хасково, Пловдив, Стара Загора и София – всъщност в София има градини на лясковчани още през 80-те години на XIX в. (вж. Иречек 1899/II: 59 и Бъчваров, Ст. 1986: 48), както са по-отдавнашни и градините им около Видин, Варна, Русе, Силистра и Шумен (вж. за тях Гинчев 1887: 1188–1189). Вж. и Кепов 1936: 174 за откриването на градина от горнооряховчани близо до Бобошево, Дупнишко през 30-те години на XX в., Марков 1944: 67 за откриването на градини от горнооряховчани в Монтанско през втората половина на 30-те години на XX в. и Колев 1980: 79 за градина на горнооряховчани до с. Катунци, Санданско.

²⁷⁴ Вж. Топузов 1963а.

²⁷⁵ Вж. Колева 1972: 215–216.

²⁷⁶ Вж. карти №№ 118–122.

²⁷⁷ Вж. Примовски 1973: 264 за Средните Родопи и Радева, Л. 1986: 174 за Пловдивско.

²⁷⁸ Вж. тези аргументи в 4.69.

части от Средните и Източните Родопи, които процесът $3б > 4б > 4в$ е успял да обхване и които съответно имат термин *патлаџан* за ‘домат’ (вж. карта № 81 и [4.63](#)). Правдоподобен изглежда и механизмът на изграждане на ареала чрез българо-гръцките и българо-турските езикови контакти, характерни за него. На този механизъм се дължат предимно селският характер, по който този ареал се отличава от другите два компактни ареала с изходен термин (*червѐн*) *домат*, и присъствието на варианти на термина *домат*, които стоят близо до изходните гръцки и турски форми (вж. [4.69](#)). Налага се обаче да предположа, че първо се е изградила частта на ареала в Пазарджишко, Пловдивско (и Асеновградско²⁷⁹) и едва след това отгук, а също и откъм юг и югоизток постепенно се е изградил целият ареал. Очертавайки челното място на Пловдивски окръг в производството на домати, статистическите данни потвърждават установената при ареалния анализ водеща роля на Пловдивска, Пазарджишка и Асеновградска околия в експанзията на типа (*червѐн*) *домат* (вж. [4.69](#) и карти №№ 86–88) и показват и механизма, чрез който терминът *домат* се е утвърдил в българския книжовен език.

Трябва да се отбележи, че и по други пунктове статистическите данни са в съгласие с установеното за експанзията на термин (*червѐн*) *домат* (сравни карти №№ 118–122 с карти №№ 86–88 и анализа в [4.69](#)).

Например другите два компактни ареала с термин (*червѐн*) *домат* като изконно название на домата – на североизток и на югоизток на черноморското крайбрежие – се съотнасят с водещия характер на Варненска околия и присъствието на Бургаска околия в отглеждането на домати.

Освен това на карти №№ 118–122 сред околията, стоящи на първо, второ и понякога на трето място в отглеждането на домати, се разпознават някои от центровете с по-голяма роля за разпръскването на типа (*червѐн*) *домат* – например София и Плевен, но и Самоков и Шумен. Между 1913 и 1940 г. Добрич е извън българските държавни граници, което обяснява защо той отсъства на статистическите карти, но е сред водещите центрове в експанзията на (*червѐн*) *домат* на карти №№ 86–88.

Всичко това показва, че експанзията на типа (*червѐн*) *домат*, или поне последните ѝ етапи, се е извършила между второто и четвъртото десетилетие на ХХ в. Тогава или по-късно

²⁷⁹ Срв. впечатленията на Никола Кърджиев от 1888 г., че асеновградският пазар е даже по-голям и по-оживен от пловдивския и на него се предлагат най-вече зеленчуци (ИзвБЕтн 2: 51).

трябва да се датира и възникването на типа *sîn domàt* като название на патладжана, тъй като този процес е следствие от експанзията на (*червѐн*) *domàt*.

Привличането на културноисторическите данни в кръга на лингвистичното изследване има несъмнена ценност не само за уточняване на абсолютната хронология на езикови явления, които без такива данни могат да се хронологизират преди всичко едно по отношение на друго. Разглеждането на ареалната конфигурация на названията на домати и патладжаните през призмата на известните за българското градинарство факти облича в плът и кръв редица резултати на лингвистичния анализ – така например става възможно да се ситуира около Цариград зоната на аналогия, благодарение на която „се ражда“ и зоната на изравняване, а плурицентричният механизъм на разпространение на иновации чрез гурбетчийското градинарство допринася за изясняването на проблема кой, как, кога и къде пренася домата по балканските земи. Става ясно, че основно лясковският гурбетчийски градинарски център (заедно с преспанския) е изградил обширната зона на изравняване, тополовградският градинарски център – по-малкия ареал на *фрѐнк*, а за изграждането на южния ареал на *domàt* допринасят пазарджишкият и пловдивският градинарски център. Статистическите данни за отглеждането на домата потвърждават водещата роля на пловдивския градинарски център, подпомаган от пазарджишкия и асеновградския, както и приноса на второстепенни „играчи“ като околията Варна, Бургас, София, Самоков, Плевен и Шумен в експанзията на типа (*червѐн*) *domàt* извън първоначалния му южен ареал и позволяват този процес и свързаното с него възникване на *sîn domàt* ‘патладжан’ да бъдат датирани между 1915 и 1936 г.

Проучването на градинарството подчертава ролята на градовете като консумативни центрове за утвърждаването на тези две нови зеленчукови култури – това важи особено за патладжана – докато интересът на българската диалектология е бил и е насочен към селското население. По този начин се поставя една недостатъчно разработена проблематика в българската диалектология: за разпространението на иновации от градските центрове към околните селища, за ролята и влиянието на градските върху селските говори. Това означава, че изследването на градовете, очертаването на областите, които те консолидират около себе си, и на връзките между отделните центрове, би представлявало несъмнена ценност и за ареалния анализ.

Приносът на лингвистичния анализ за културноисторическото проучване на проникването и разпространението на домите на Балканите трябва да се търси в няколко посоки – осветляване на движението на растението както в рамките на българската етническа територия, така и на Балканите между отделните балкански народи; корекции в хронологията на проникването му; обвързване на процеса на проникване и разпространение на домите със „срещата“ им с патладжаните на категориално и езиково равнище. По този начин, чрез съчетаването на лингвистичния анализ и културноисторическите данни, процесът на проникване и разпространение на домата е обхванат в неговата цялост и сложност.

VI. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

6.1 Сега, след като над стандартния лингвогеографски анализ е надграден многопосочен ареален анализ, който обрисова физиономията на ареалите, показва процесите и факторите, допринесли за изграждането на ареалната конфигурация, и разкрива динамиката ѝ, време е да представя картината като цяло.

Когато домати пристига на Балканския полуостров – най-вероятно в XVIII в., той попада първо в Цариград, столицата на Османската империя, най-големия консуматор на пресни зеленчуци, за чиито нужди се грижат многобройните градини около града. Местните градинари категоризират домата като ‘френски, т.е. европейски патладжан’ и така в източната и централната част на Югоизточна Европа пътищата на дошлия от Южна Америка домати и пристигналия векове по-рано от Индия патладжан се преплитат. Доматът се е придвижил и по други два маршрута към Югоизточна Европа и това е станало вероятно покъсно: от Централна Европа в западната част на Югоизточна Европа се настанява типът ‘райска [ябълка]’, а от Южна Европа (през Испания и след това Италия) в южната част на Югоизточна Европа прониква наследникът на ацтекския етимон *tomatl*.

В Цариград, наречен зона на аналогия в предходния анализ, от етапа на първоначалната категоризация на домата като вид патладжан (фаза 1 в категоризацията на домата и патладжана) се преминава към поставяне и на домата (наречен *frenk patlicanı*), и на патладжана (наречен *patlican*) на суббазисното равнище, а на базисното равнище стои пошироката категория ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ, обозначавана с термина *patlican* (фаза 2 в категоризацията на домата и патладжана).

От Цариград новопоявилото се растение с име *frenk patlicanı* и фаза 2 в категоризацията на домата и патладжана са заети на различни места в Османската империя, сред които са и центровете на гурбетчийско градинарство Лясковец, Преспа и Тополовград.

Оттук нататък тези центрове се развиват по различен начин по отношение на категоризацията и назоваването на домата и патладжана, което е свързано с това, че в Северна България домати дълго време е по-известният и по-разпространеният зеленчук, а в

Южна България, в междуречието на Марица и Тунджа, където се намира тополовградският градинарски център, познават отдавна както патладжана, така и домата.

Вследствие на разпространението на домата преди патладжана, на междудиалектните и междуезиковите контакти, допринасящи за разпространението на двата зеленчука и названията им, и на широката категория ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН, която при фаза 2 се намира на базисното равнище, настъпва пълно изравняване между названието на домата и названието на патладжана (фаза 3а) и поради широкия размах особено на лясковското гурбетчийско градинарство, но също и на преспанското, се изгражда обширна многоезична зона на изравняване. Тя включва севернобългарския ареал, южните и източните румънски диалекти, голяма част от сръбските диалекти, турски диалекти, гагаузски, мегленорумънски, източната периферия на албанския диалектен континуум, някои арумънски говори (само като реликтов явление) и гръцки диалекти (в резултат на контакт с турски). Механизмът, чрез който се изгражда зоната на изравняване, е следният: градинари гурбетчии отиват напролет край някой голям градски център и садят градини, чиято продукция продават в града до есента, когато се завръщат по домовете си; по този начин те разпространяват иновациите там, където отиват на гурбет, а градовете, в които продават зеленчуците си, се превръщат във вторични центрове, които продължават да ирадиират съответната иновация. По този начин може да се изгради много обширен ареал и тъй като дейността на лясковските градинари край редица градове на Влашко, Молдова, Сърбия, Русия, Австро-Унгария, Северна България, а по-късно и в други страни може да се проследи, се вижда ясно тяхната роля за изграждането на обширната зона на изравняване.

В тополовградския и в съседния му пловдивски градинарски център поради това, че в междуречието на Марица и Тунджа вече познават патладжана, с утвърждаването и на домата като зеленчукова култура се осъществява преход от фаза 2 не към фаза 3б, а към фаза 3а, при която *фрѐнк патлаџан* 'домат' и *патлаџан* 'патладжан' от суббазисното равнище на категоризация се издигат на базисното и *фрѐнк патлаџан* се универбизира във *фрѐнк*. Тъй като за междуречието на Марица и Тунджа, както и изобщо за Южна България, е по-характерно градинарството от местен тип, а и гурбетчийството на тополовградските градинари е с по-малък размах от гурбетчийството на лясковските градинари, а също и защото преходът от фаза 2 към фаза 3а е по-късен от прехода към фаза 3б, ареалът на *фрѐнк* и на фаза 3а е много по-малък от ареала на *патлаџан* 'домат' и на фаза 3б.

Освен че отразява късно утвърдилата се консумация на зрели домати, появата на типа *червѐн патлаџан* в българските диалекти се оказва тясно свързана и с двусъставните названия за ‘патладжан’ от типа *сѝн патлаџан*, т.е. излиза, че фаза 4в, при която определение за ‘цвят’ се добавя и към *патлаџан* ‘домат’, и към *патлаџан* ‘патладжан’, е обикновено производна от фаза 4б. Макар и по-рядко, е възможен и развой директно от фаза 3б към фаза 4в и това, заедно със съседството в ареално отношение между двете фази, подсказва, че фаза 4в поддържа съществуването на фазата на изравняване 3б, тъй като по този начин се неутрализира неудобството от съвпадението на названията на домата и патладжана. В румънската част от зоната на изравняване доминира фаза 4в, от една страна, вероятно поради използването ѝ като поддържащ механизъм за съществуването на фаза 3б, от друга страна, защото тук двата зеленчука са се въвеждали едновременно от българските градинари гурбетчии, докато в българския дял на зоната на изравняване доматиът се усвоява преди патладжана.

Друга стратегия, която в източнобългарската ПА част на зоната на изравняване се използва за преодоляване на съвпадението в названията на двата зеленчука, е замяната на названието на домата *патлаџан* с друг термин. Това е станало в част от балканските говори около лясковския градинарски център, където днес се употребява термин *мехлѐ*, чието въвеждане е може би свързано с нов сорт по-месест доMAT, ако се съди по несигурната, но за момента единствена етимология на *мехлѐ*, която го извежда от тур. *mehle* ‘месо за котлети’. Замяната на термин *патлаџан* с термин *мехлѐ* е навярно обусловена от по-доброто познаване на патладжана като зеленчук в този ареал поради характерното за него гурбетчийско градинарство и произтичащата от това по-категорична необходимост доматиът и патладжанът ясно да се разграничат терминологически.

На юг, извън зоната на изравняване, се простира ареалът на термин *домàт*, който се изгражда по-късно от ареалите на *патлаџан*, *фрѐнк* и *мехлѐ*. Той е част от обширен югоизточноевропейски ареал, който обхваща повечето гръцки, албански, арумънски и турски диалекти и някои румънски диалекти в Добруджа и Източна Мунтения. В този ареал за ‘домат’ се употребява название, продължаващо ацтекското му название *tomatl*, и между домата и патладжана не се прави връзка. Типът *tomatl* идва от Италия в Югоизточна Европа, и то първо в гръцките диалекти, където се осъществява изменението на началното *t-* в *d-*, и оттук типът се разпространява и сред останалите югоизточноевропейски езици и диалекти.

За българските диалекти освен гръцкото посредничество за проникването на термин *дом̀ат* се предполага и турско посредничество. Южнобългарският ареал на *дом̀ат* е разкъсан на части – в Егейска Македония, Родопите, Харманлийско-Свиленградско-Одринско, Средецко и Добруджа. Раздробеността на ареала на *дом̀ат* показва, че той е иновативен и се изгражда от повече центрове, като тенденцията е да стане компактен. В изграждането на двете крайбрежни части на този ареал – добруджанската и средецката – може да се проследи ролята на градовете и пътищата, а за изграждането на някои от южните части на ареала допринасят градинарските центрове от местен тип – тези около Пазарджик и Пловдив за родопския ареал и тези в Одринско, Свиленградско, Тополовградско и Харманлийско за харманлийско-свиленградско-одринския ареал. Както показва анализът на дублетността, ареалът на *дом̀ат* има тенденцията да се разширява – първо на север в ареалите на *фр̀енк* и *патла̀ц̀ан*, а после на запад в ареала на *патлѝц̀ан*. Високият дял и характерът на дублетните отношения при *дом̀ат* в БДА ясно свидетелстват, че ареалът му е в настъпление, а КИДР и ДА с още по-високата дублетност, обхващаща вече цяла България, демонстрират размаха на тази експанзия. Ареалният анализ и статистическите данни за отглеждането на домата в периода 1915–1936 г. показват, от една страна, силното активизиране на пловдивско-пазарджишко-асеновградското градинарско средище от местен тип в производството на домати и оттук ключовата му роля в настъплението на типа *дом̀ат* и налагането му в книжовния език. От друга страна, се вижда и участието в експанзията на *дом̀ат* и на други големи градски и / или зеленчукопроизводителни центрове като софийско-елинпелинско-самоковския, плевенския, добричко-варненския, бургаско-карнобатско-айтоско-средецкия и горнооряховско-търновския, а също така и на пътната мрежа. В по-късните етапи от „марша“ на *дом̀ат*, когато той се разгръща с пълна сила в Дунавската равнина, Средна Западна България и източно от река Тунджа, в него се включва вариантът *черв̀ен дом̀ат*, чиято поява е продиктувана от яденето на зрели домати.

Експанзията на (*черв̀ен*) *дом̀ат* в зоната на изравняване задейства възникването на нов тип название на патладжана – типа *с̀ин дом̀ат* (и *м̀орав дом̀ат*, *м̀орен дом̀ат*, *м̀одар дом̀ат*, *ч̀ерен дом̀ат*). При появата си на Балканите доматиът е категоризиран като ‘френски, т.е. европейски патладжан’, а в този случай категоризацията тече в обратната посока: патладжанът, който в много от селищата на зоната на изравняване се разпространява след домата, е категоризиран като ‘син (морав, черен) домати’ и тази двупосочност във взаимоотношенията на домата и патладжана свидетелства за тясната им споеност в този

ареал. Личи си, че типът *сѝн домàт* се явява не само след проникването на типа *домàт* в зоната на изравняване, но и след прехода от фазата на изравняване 3б към фазата 4б на добавяне на определение към *патлАџàн* при назоваването на патладжана, тъй като *сѝн домàт* „заема“ определението си от типа *сѝн патлАџàн*. Названието *сѝн домàт* възниква в градските центрове на Югозападна България, навярно първо в София, и оттук посредством околните градове и пътищата се разпространява в останалата част от зоната на изравняване, като при това в резултат на своеобразно междудиалектно „калкиране“ определението *сѝн* се заменя с типичното за ареала определение – *мòдар, чèрен, мòрен* или *мòрав*.

Друг процес в зоната на изравняване (фаза 5б), който е свързан с утвърждаването на патладжана като зеленчукова култура и съответно с преместването на неговото название и названието на домата от суббазисното на базисното равнище на категоризация, е универбизирането на двусъставни названия на патладжана (определение + *патлАџàн*, определение + *дòмат*) с определения *мòр, мòрен* и *мòрав*. Получените по този начин названия *мòр, мòрену* и *мурувàк* са разпространени в Североизточна България в типичния за съответните двусъставни названия ареал. А термин *мòрави* е по-характерен за Средна Западна България и за некомпактна ивица покрай пътищата, водещи от София на изток, която достига чак до Североизточна България. Това разпространение на *мòрави* е в съзвучие с разпространението на двусъставните названия на патладжана с определение *мòрав* в Средна Западна България и в Североизточна България. И така, съществуват два центъра на процеса 5б. Този в Североизточна България е по-стар, ако се съди, от една страна, по това, че универбизацията обхваща всяко от двусъставните названия, характерни за ареала – и *мòр патлАџàн, мòр домàт, и мòрен патлАџàн, мòрен домàт, и мòрав патлАџàн, мòрав домàт* – а от друга страна, по присъствието на типа *мурувàк* във възрожденската книжнина в средата на XIX в. Вторият център на процеса 5б – този в Средна Западна България, е по-късен, тъй като появилият се тук тип *мòрави* е получен по-скоро от *мòрави домàти*, отколкото от *мòрави патлАџàни*, и е градско явление, тръгнало от София и разпространило се посредством околните градове и пътищата. Подобен на процеса 5б в български и може би свързан с него чрез дейността на българските градинари гурбетчии, е характерният за румънските диалекти процес 5в, при който се универбизират названията и на домата, и на патладжана като следваща стъпка в развоя на характерната за румънски фаза 4в с определения в названията и на двата зеленчука: рум. *pătlăgele roșii* букв. ‘червени патладжани’ > *roșii*

‘домати’, букв. ‘червени’, *pǎtlăgele vinete* букв. ‘морави патладжани’ > *vinete* ‘патладжани’, букв. ‘морави’.

В зоната на изравняване освен процесите, продиктувани от отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’, се осъществяват и процеси, които се дължат на взаимодействие между диалектите или между книжовния език и диалектите (каквото е и описаното по-горе настъпление на термин (*червѐн*) *домѐт* в зоната на изравняване). Проникването на название *мехлѐ* в заобикалящия го ареал на *патлаџѐн* се обяснява, от една страна, с дейността на градинарите гурбетчии от Лясковско, а от друга страна, с преселване на балканджии. Проникването на *патлаџѐн*, *червѐн патлаџѐн* ‘домат’ в западния ареал на фонетичен облик *патлиџѐн* се дължи както на взаимодействието между ареалите на *патлиџѐн* и *патлаџѐн*, така и на дейността на лясковските градинари, докато за разпространението на *патлаџѐн*, сѐн *патлаџѐн* ‘патладжан’ в ПИ зоната допринасят и книжовният характер на тези термини и движението им заедно с настъпващия (*червѐн*) *домѐт*.

В края на това описание на проникването и разпространението на домата по българските земи може да се заключи, че ранните етапи на процеса са доминирани от гурбетчийското градинарство начело с лясковския градинарски център, следван от преспанския и тополовградския, като явленията се разгръщат по-бавно, по-екстензивно, но на голяма територия, а в късните етапи пловдивско-пазарджишко-асеновградският център от местен тип поема юздите и действа много ударно и в крайна сметка, след като в процеса се въвлича книжовният български език, също нашироко.

6.2. В процеса на изграждане на тази книга, оприличен в увода на строеж на висока кула, стана ясно, че най-належащата задача в ареалното изследване на българската езикова територия е прочитът, осмислянето (анализът) и обобщаването (синтезът), включително и с картографски средства, на постигнатото в съществуващите лингвогеографски проучвания през призмата на повдигнатите в тази книга въпроси и на другите проблемни точки, засега неформулирани като въпроси, но набелязани като проблем и насока на изследване. Ето отново въпросите с препратка към мястото на формулирането им:

- (1) Принадлежи ли представената ареална конфигурация към някое от вече установените макрочленения? ([2.2.](#))
- (2) Какъв е произходът на картографираните явления? ([2.3](#))

- (3) За стара или нова ареална конфигурация става дума? (2.4)
- (4) Ареалите на отделните хетероними съответстват ли на ареалната типология на други думи със същия произход? (2.5)
- (5) Може ли да се установи относителната хронология на присъстващите на картата явления, кое от тях е архаично и кое – иновационно? (2.7)
- (6) Съществува ли повтарящо се вътрешно членение на някой от ареалите? (3.2)
- (7) Каква е ролята на балканските езикови контакти за изграждане на различните типове макрочленения? Българските макрочленения стоят ли в някакво взаимоотношение с макрочлененията на други балкански езици? (3.5)
- (8) Каква е типологията на взаимоотношенията между изоглосата, очертаваща вътрешното членение на даден макроареал, и съответната макроизоглоса? (3.6)
- (9) Макроареалите компактни ли са или са разкъсани и как може ареално да се интерпретира това? Ако са разкъсани, наблюдава ли се някаква географска закономерност в това и каква би трябвало да бъде ареалната ѝ интерпретация? (3.7)
- (10) Има ли други явления, които да са част от един и същи езиков процес заедно с картографираните и кои са те? (4.3)
- (11) Може ли по характеристиките на дублетите, дадени от събирачите на диалектния материал, да се съди за относителната им хронология и какво дава това за установяване на динамиката на ареалите? (4.4)
- (12) Какво дава вътрешнотиповата дублетност, която е между различни варианти на един и същи тип название / явление? Различава ли се тя от междутиповата дублетност, която е между различни типове названия / явления? (4.14)
- (13а) При семасиологична карта: ако в ареал I думата А означава 'х', а в ареал II – 'у', кои думи в ареал I изразяват 'у' и кои думи в ареал II изразяват 'х'? И какво дава в ареално отношение анализът на думи 'х' и 'у' в ареал I и II? (4.20)
- (13б) При ономасиологична карта: обозначава ли някой от хетеронимите и нещо друго? Ако да, как се разпределят географски хетеронимите за този друг денотат и какво дава в ареално отношение анализът на разпределението им? (4.20)

- (14) Какви са пространствените отношения между отделните типове названия и как се е стигнало до тях? ([4.24](#))
- (15) Между кои названия има дублетност? ([4.38](#))
- (16) Къде на картата се наблюдава дублетност? ([4.38](#))
- (17) Как се съотнася в ареално отношение дублетността при единия член на семантичното поле с дублетността при другия член? ([4.39](#))
- (18) Как разпространението на явлението съдейства за изграждането или изменението на самото явление? ([4.43](#))
- (19) Наблюдаваните на картата ареали били ли са такива и в миналото? Ако не, каква е тенденцията в развоя им? ([4.78](#))
- (20) Какво явление е представено в откъддунавския говор и съществува ли такова явление и на юг от Дунава в говора, генетически свързан с откъддунавския говор? ([4.80](#))
- (21) Как се обясняват евентуалните отлики между преселническия говор и генетически свързания с него говор в метрополията? ([4.80](#))
- (22) Съществува ли екстралингвистично обяснение на ареалната конфигурация или екстралингвистични факти, които да я поддържат? Кои екстралингвистични фактори са допринесли за изграждането ѝ? ([5.1](#))

Казано образно, опреният на тези въпроси анализ, последван от синтез на постигнатото в българистичните лингвогеографски проучвания, ще позволи над „първия етаж“ на лингвогеографското проучване на конкретни езикови явления, да започне изграждането на „втория етаж“ на пространствената характеристика на българската езикова територия и на езиковите процеси, протичали в нея. Възможно е да се възрази, че първо е нужно да се изгради напълно „първият етаж“, т.е. да бъдат интерпретирани поне в някаква степен всички или повечето налични лингвогеографски карти, и едва след това да се пристъпи към изграждането на „втория етаж“. Но разрастването на първия етаж на ширина чрез просто умножаване на броя на „стаите“, и то без да се изграждат „стените“ им догоре, а като се задоволяваме често само с първите един-два реда тухли, ни отдалечава неимоверно от перспективата да видим „къщата“ на ареалната интерпретация на българската езикова територия готова поне като груб строеж. Още повече, че очертаването на лакуните в

досегашното изследване, на „неизградените места“ в „стените“, би позволило и пълноценното им запълване и това би бил и най-бързият път към изграждането и на „първия етаж“. През 1992 г. М. Младенов отбелязва, че българистичните лингвогеографски изследвания не са надскочили равнището на задължителното натрупване на фактите, на задължителната емпирика, **равнището на лингвистичната география**, и още не са стигнали до интерпретацията, включително и картографска, на тези факти, до **ареалната лингвистика** (Младенов 2008 [1999]: 53). Неговото наблюдение е вярно и днес, почти четвърт век по-късно. Очертаният в това изследване път показва как би могло да се осъществи решителната крачка от лингвистичната география към ареалната лингвистика, как да бъдат издигнати „стълбовете“, върху които да се излее „плочата“ на втория „етаж“, а после „стените“ на първия „етаж“ да бъдат доизградени, като се запълни пространството между „стълбовете“. Ролята на такива „стълбове“ могат да изпълнят формулираните 22 въпроса, чийто брой вероятно в хода на работата ще се увеличи, а отговорите на тези въпроси, независимо дали се откриват в съществуващите изследвания или ще се наложи да бъдат издирени в момента, изграждат „плочата“, която ще стане „основа“ на втория „етаж“ на „къщата“, „етажа“ на ареалната лингвистика.

СПИСЪК НА КАРТИТЕ

- Карта № 1. Членението Изток || Запад
- Карта № 2. Членението Североизток || Запад и Юг
- Карта № 3. Членението Север || Юг
- Карта № 4. Съответствия между североизточния и югозападния ареал
- Карта № 5. Съответствия между източния и югозападния ареал
- Карта № 6. Съответствия между северния и югозападния ареал
- Карта № 7. Названия за 'домати' в българските диалекти
- Карта № 8. Вписването на противопоставянето между *домàт* и *патлацàн*, *патлицàн* в членението Север || Юг
- Карта № 9. Ареалът на *патлацàн*, *патлицàн* и ареалната типология на турските заемки
- Карта № 10. Ареалът на *френк* и ареалната типология на турските заемки
- Карта № 11. *Домàт* и южният ареал на гръцки заемки
- Карта № 12. Членение на северния ареал на западна и източна част
- Карта № 13. Разкъсаност на ареала на *домàт* и членение на южния ареал на западна и източна част
- Карта № 14. Дублетност между *домàт* и *патлацàн*. Обща картина
- Карта № 15. Дублетност между *домàт* и *патлацàн* в Средецко-Бургаско
- Карта № 16. Дублетност между *домàт* и *патлацàн* в Новозагорско, Старозагорско, Харманлийско и Крумовградско
- Карта № 17. Дублетност между *домàт* и *патлацàн* в Родопите
- Карта № 18. Дублетност между *домàт* и *патлацàн* в Казанлъшко, Чирпанско, Първомайско и Асеновградско
- Карта № 19. Дублетност между *домàт* и *патлацàн* в Пазарджишко, Велинградско и Елинпелинско
- Карта № 20. Дублетност между *домàт* и *патлацàн* в Североизточна България
- Карта № 21. Дублетност между *домàт* и *патлицàн*
- Карта № 22. Дублетност между *домàт* и *фрèнк* на фона на дублетността *патлацàн* // *домàт*
- Карта № 23. Дублетност между *патлацàн* и *фрèнк*
- Карта № 24. Дублетност при *мехлè*

- Карта № 25. Подтипове и вътрешнотипова дублетност в рамките на типа *патлицѝ̀ан*
- Карта № 26. Подтипове и вътрешнотипова дублетност в рамките на типа *патлаѝ̀ан*
- Карта № 27. Подтипове и вътрешнотипова дублетност в рамките на типа *домѝ̀ат*
- Карта № 28. *Домѝ̀ат* като основно название и като дублет на друг тип название
- Карта № 29. *Патлицѝ̀ан* като основно название за ‘домат’ и като дублет на друг тип название
- Карта № 30. *Патлаѝ̀ан* като основно название за ‘домат’ и като дублет на друг тип название
- Карта № 31. *Фрѝ̀енк* и *патлаѝ̀ан* като основно название за ‘домат’ и като дублет
- Карта № 32. *Фрѝ̀енк* като основно название за ‘домат’ и като дублет на друг тип название
- Карта № 33. Основни типове названия за ‘патладжан’
- Карта № 34. Отношението *патлицѝ̀ан* // *патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ и *патлицѝ̀ан* ‘домат’
- Карта № 35. *Патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ и *патлаѝ̀ан* ‘домат’
- Карта № 36. Отношението *патлицѝ̀ан* // *патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ в Западна България
- Карта № 37. Отношението *патлицѝ̀ан* // *патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ в Източна България
- Карта № 38. Едно- и двусъставни названия с компонент *патлаѝ̀ан* ‘патладжан’
- Карта № 39. Двусъставни названия с компонент *патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ и *патлаѝ̀ан* ‘домат’
- Карта № 40. Отношението *патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ ~ *патлаѝ̀ан* ‘домат’
- Карта № 41. *Патлаѝ̀ан* ‘патладжан’ и названия за ‘домат’, различни от *патлаѝ̀ан*
- Карта № 42. Отношение между двусъставни названия за ‘патладжан’ (определение + *патлаѝ̀ан*) и названия за ‘домат’, различни от *патлаѝ̀ан*
- Карта № 43. Отношение между названия за ‘патладжан’ с компонент *патлаѝ̀ан* и названията за ‘домат’. Обща картина
- Карта № 44. Отношения ‘патладжан’ ~ ‘домат’ от типовете 4, 5 и 6
- Карта № 45. Отношения ‘патладжан’ ~ ‘домат’ от типовете 1, 4 и 7
- Карта № 46. Възникването на отношенията ‘патладжан’ ~ ‘домат’ от типовете 2, 3, 8 и 9
- Карта № 47. Названия за ‘патладжан’ с компонент *мѝ̀р*
- Карта № 48. Названия за ‘патладжан’ с компонент *мѝ̀рен*
- Карта № 49. Названия за ‘патладжан’ с компонент *мѝ̀рав*
- Карта № 50. Отношението между термини с компонент *мѝ̀р*, *мѝ̀рен* и *мѝ̀рав*
- Карта № 51. Названия за ‘патладжан’ с компонент *мѝ̀дар*

- Карта № 77. Обвързаност на двусъставното название определение + *патлаџан* 'патладжан' с различни изходни отношения
- Карта № 78. Процесът 3б (ПИ ~ Пи) > 4б (ПИ ~ опр. + Пи) в западния му ПИ-вариант
- Карта № 79. Ареално съотношение на фаза 3б (ПИ ~ Пи), 4б (ПИ ~ опр. + Пи) и 4в (опр. а + ПИ ~ опр. б + Пи) в западния им ПИ-вариант
- Карта № 80. Място на процеса 3б (ПА ~ Па) > 4б (ПА ~ опр. + Па) в източния ареал
- Карта № 81. Ареално съотношение на фаза 3б (ПА ~ Па), 4б (ПА ~ опр. + Па) и 4в (опр. а + ПА ~ опр. б + Па) при източния ПА-тип
- Карта № 82. Центрове на фаза 3б според определението в определение + *патлаџан*
- Карта № 83. Реконструкция на центровете с фаза 2 (ПА 'домат-патладжан' / ФП 'домат' и Па 'патладжан')
- Карта № 84. Фази 3а (Ф ~ Па / Ф ~ Пи) и 3б (ПА ~ Па / ПИ ~ Пи)
- Карта № 85. Очертаване на центровете на фаза 3а в югоизточния ареал
- Карта № 86. Експанзията на *домат*
- Карта № 87. Експанзията на червѐн *домат*
- Карта № 88. Експанзията на *домат* и червѐн *домат*
- Карта № 89. Типът определение + *домат* 'патладжан'
- Карта № 90. Проникването на фонетичен облик *патлаџан* в ПИ-зоната
- Карта № 91. Названия за 'домати' в отвъддунавския видинско-ломски говор и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)
- Карта № 92. Названия за 'домати' в отвъддунавския цибришко-огостенски говор и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)
- Карта № 93. Названия за 'домати' в отвъддунавския белослатински говори в свързаните с него говори на българска територия (по БДА, КИДР, ДА и ОЕК)
- Карта № 94. Названия за 'домати' в отвъддунавския искърско-витски говор и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)
- Карта № 95. Названия за 'домати' в отвъддунавския никополски говор и в свързаните с него говори на българска територия и зоната на *мехлѐ*, която е оказала влияние върху отвъддунавския никополски говор (по БДА и ОЕК)
- Карта № 96. Названия за 'домати' в павликянския говор на север и на юг от Дунава (по БДА, ОЕК и Стойков 1968б)

Карта № 97. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 98. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 99. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор във Въръщ и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 100. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор в Плътърещ и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 101. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор в Милошещ и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 102. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор в Хотареле и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 103. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор в Чокънещ и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 104. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор в Чаку и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 105. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор в Йепурещ и в свързаните с него говори на българска територия (по БДА и ОЕК)

Карта № 106. Названия за ‘домати’ в отвьддунавския мизийски говор във Валя Драгулуй и в свързаните с него говори на българска територия, както и в околните говори (по БДА и ОЕК)

Карта № 107. Названия за ‘домати’: въздействие на румънските диалекти върху отвьддунавските български говори

Карта № 108. Ареална стабилност при названията ‘домат’: *патлиџан* // *патлаџан* и *урѣнга* в отвьддунавските говори и в свързаните с тях говори на българска територия

Карта № 109. Съотношението между едносъставно и двусъставно название за ‘домат’ в отвьддунавските говори и в свързаните с тях говори на българска територия

Карта № 110. Разминаване между отвьддунавските говори и говорите в метрополията

Карта № 111. По-късни процеси при названията за ‘домати’ в говорите на юг от Дунава (според КИДР, ДА)

Карта № 112. Фонетичен облик *патлиџан* // *патлаџан* ‘патладжан’ в отвьддунавските говори и в свързаните с тях диалекти на българска територия

Карта № 113. Едносъставни и двусъставни названия за ‘патладжан’ в отвьддунавските говори и в свързаните с тях диалекти на българска територия

Карта № 114. Разминаване между отвъддунавските говори и говорите в метрополията при названията за ‘патладжан’

Карта № 115. Фази 3б, 4б и 4в при отношенията ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в отвъддунавските говори и в свързаните с тях диалекти на българска територия

Карта № 116. Градинарството при отвъддунавските българи според ОЕК, Младенов 1993 и Васева 2014

Карта № 117. Градинарството по българските земи

Карта № 118. Засадени с домати площи през 1915 година по околии. Статистически данни

Карта № 119. Засадени с домати площи през 1920 година по околии. Статистически данни

Карта № 120. Засадени с домати площи през 1925 година по околии. Статистически данни

Карта № 121. Засадени с домати площи през 1930 година по околии. Статистически данни

Карта № 122. Засадени с домати площи през 1935–1936 година по околии. Статистически данни

Карта № 123. Ролята на гурбетчийското градинарство за изграждането на зоната на изравняване и на ареала на *мехлè*

Карта № 124. Ролята на градинарството в изграждането на ареалите на *фрèнк* и *домàт* (по БДА)

СПИСЪК НА СХЕМИТЕ

[Схема № 1](#) Модел на развойните и пространствените отношения между названията за ‘патладжан’ с компонент *patladžan* и названията за ‘домат’

[Схема № 2](#). Етап 1 в категоризацията

[Схема № 3](#). Етап 2 в категоризацията

[Схема № 4](#). Етап 3а в българските и в турските диалекти

[Схема № 5](#). Етап 3б в турските диалекти

[Схема № 6](#). Преходът от етап 2 към етап 3б в турските диалекти

[Схема № 7](#). Етап 4а в турския диалект в Ташбурун и Ъгдър

[Схема № 8](#). Етап 4б в турския диалект в Ерзинджан

[Схема № 9](#). Етап 4б в павликянския диалект на Попец-Леорден

[Схема № 10](#). Етап 4в в румънските диалекти

[Схема № 11](#). Етап 5а в турския диалект в Саръхамзаль в околия Соргун във вилает Йозгат

[Схема № 12](#). Развой от етап 4б към етап 5б в българските диалекти

[Схема № 13](#). Развой от етап 4в към етап 5в в румънските диалекти (и румънския книжовен език)

[Схема № 14](#). Развой в рамките на етап 4б вследствие на дублетността *patladžan* / *domat* за ‘домат’

[Схема № 15](#). Етапи в категориалното и терминологическото развитие на домата и патладжана в зоната на аналогия и в зоната на изравняване на Балканите

[Схема № 16](#). Процентно разпределение на отделните типове названия по КИДР и ДА в рамките на ареала на всеки от типовете по БДА

[Схема № 17](#). Процентно разпределение на отделните типове названия според КИДР и ДА в рамките на ареала на *domat* по БДА (детайлизирана картина)

[Схема № 18](#). Връзки между различните типове изходни отношения

[Схема № 19](#). Обвързаност на двусъставното название за ‘патладжан’ определение + *patladžan* с различни типове изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’

[Схема № 20](#). Обвързаност на двусъставното название за ‘патладжан’ определение + *patladžan* с различни типове изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’

[Схема № 21](#). Разпределението на определение + *патлиџан*, определение + *патлаџан* ‘патладжан’ между фази 3б, 4б и 4в от езиково-категориалния развой

[Схема № 22](#). Развоят при фази 3б, 4б и 4в според анализа в [4.42](#) и [4.43](#)

[Схема № 23](#). Предполагаме развой на фази 3б, 4б и 4в според схема № 21

[Схема № 24](#). Дял на фази 3б, 4б и 4в от всички пунктове с определение + *патлаџан* / определение + *патлиџан* ‘патладжан’

[Схема № 25](#). Разпределение на отношения $ПА \sim Па / ПИ \sim Пи$, $ПА \sim$ опр. + $Па / ПИ \sim$ опр. + $Пи$, опр. $a + ПА \sim$ опр. $б + Па /$ опр. $a + ПИ \sim$ опр. $б + Пи$ вътре във и извън съответните изходни отношения

[Схема № 26](#). Делът на различните процеси в зоната на изравняване

[Схема № 27](#). Съотношение между изходното отношение като единствено отношение в пункта и като дублетно с друго отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’

[Схема № 28](#). Количествено съотношение между фази 3б, 4б и 4в, изразени като процент от общия сбор на пунктовете, в които те са изходни отношения

[Схема № 29](#). Обусловеност на присъствието на типа определение + *патлаџан* ‘домат’ от наличието на типа определение + *патлаџан* ‘патладжан’

[Схема № 30](#). Развойни отношения между фази 3б, 4б и 4в от квантитативно и ареално гледище

[Схема № 31](#). Разпределение на (*червѐн*) *домат* между доматените и недоматените изходни отношения

[Схема № 32](#). Степен на присъствие на (*червѐн*) *домат* в групи изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’

[Схема № 33](#). Проникването на (*червѐн*) *домат* във фази 3б, 4б и 4в

[Схема № 34](#). Съотношението между *домат*, *червѐн домат* и *домат / червѐн домат*

[Схема № 35](#). Разпределение на типа определение + *домат* ‘патладжан’ между различни изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в брой пунктове

[Схема № 36](#). Зависимост на названията от типа определение + *домат* ‘патладжан’ от *домат*, *червѐн домат* ‘домат’

[Схема № 37](#). Зависимост на типа определение + *домат* ‘патладжан’ от типа определение + *патлаџан* ‘патладжан’

[Схема № 38](#). Съотношение между значението ‘домат’ и значението ‘патладжан’ на проникналия в ПИ зоната фонетичен облик *патлаџан*

[Схема № 39](#). Подход при локализацията на преселнически говор

[Схема № 40](#). Засадените с домати площи в периода 1915–1943 г.

[Схема № 41](#). Засадените с домати площи в хка по окръзи и години

[Схема № 42.](#) Засадените с лук площи в хка по окръзи и години

[Схема № 43.](#) Минимум и максимум засадени с домати площи (в хка) за група околии по години

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

[Таблица № 1.](#) Фонетичният облик на тур. *patlıcan* на Балканите

[Таблица № 2.](#) Дублетност при термините за ‘домат’ според данните на БДА

[Таблица № 3.](#) Обобщение на характеристиките на дублетите, използвани при картографирането

[Таблица № 4.](#) Извеждане на характеристиката на единия дублет от характеристиката на другия

[Таблица № 5.](#) Система от отношения названия за ‘патладжан’ с компонент *patlıcân* ~ ‘домат’ от гледище на изграждащите отношението членове

[Таблица № 6.](#) Разпределение на типовете названия за ‘домат’ по КИДР и ДА в ареалите на същите названия в БДА

[Таблица № 7.](#) Разпределение на дублетността по КИДР и ДА в ареалите на названията за ‘домат’ по БДА

[Таблица № 8.](#) Дублетността при отделните типове названия за ‘домат’ според БДА и според КИДР и ДА

[Таблица № 9.](#) Разпределение в проценти и абсолютни числа на отделните типове названия според КИДР и ДА в рамките на ареала на всеки от типовете по БДА

[Таблица № 10.](#) Видове отношения между тип название за ‘домат’ и тип название за ‘патладжан’ в българските диалекти

[Таблица № 11.](#) Брой отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ в един пункт от мрежата

[Таблица № 12.](#) Разпределението на дублетността между названията за ‘домат’ и названията за ‘патладжан’

[Таблица № 13.](#) Изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’, установени първоначално

[Таблица № 14.](#) Изходните отношения, свързани с отношението *ПИ* ~ опр. + *Пи*

[Таблица № 15.](#) Развой на *patlıcân* ~ определение + *patlıcân*

[Таблица № 16.](#) „Пресяване“ на изходните отношения и разпределянето им в типове според развойния анализ

[Таблица № 17.](#) Обвързаност на опр. + *Пи* / опр. + *Па* с типове изходни отношения извън процеса $3б > 4б > 4в$

[Таблица № 18.](#) Процеси в зоната на изравняване

[Таблица № 19.](#) Разпределение на фаза 4в между изходни отношения 0 *ПИ* ~ *Пи* / 0 *ПА* ~ *Па*, 0 *ПИ* ~ опр. + *Пи* / 0 *ПА* ~ опр. + *Па* и 0 опр. *а* + *ПИ* ~ опр. *б* + *Пи* / 0 опр. *а* + *ПА* ~ опр. *б* + *Па*

[Таблица № 20.](#) Разпределение на *домат* и *червѐн домат* в различни изходни отношения ‘домат’ ~ ‘патладжан’ и степента им на присъствие в тях

[Таблица № 21.](#) Присъствие на фонетичен облик *патлаџан* в ПИ зоната

[Таблица № 22.](#) Названията за ‘домат’ и ‘патладжан’ в отвъддунавските говори

[Таблица № 23.](#) Засадени с домати площи по околии и по години по статистически данни

ПРИЛОЖЕНИЕ

ДУБЛЕТНОСТ ПРИ ТЕРМИНИТЕ ЗА ‘ДОМАТ’ СПОРЕД ДАННИТЕ НА БДА

В скоби след дублета се дава характеристиката на дублета в коментарите на БДА.

След ⇒ се дава характеристика, която се извежда от характеристиката на другия дублет в селището и която присъства на картите.

Ако на картите характеристиката е обобщена по някакъв начин, след → се дава под какъв тип.

Когато в коментарите липсва характеристика за съответния дублет и от другия дублет в селището не може да се предположи каква е тя, дублетността е „приравнена“ към дублетността в съседен пункт и се дава след знак >, а в скоби се дават пунктовете, въз основа на които е направен изводът.

Пункт в мрежата на БДА	Име на селището, околия	Първо название за ‘домат’	Второ название за ‘домат’	Трето название за ‘домат’
129	Гранитово, Белоградчишко	<i>петлицан</i>	<i>патлицан</i>	
234	Липник, Русенско	<i>м’уълè</i> (по-старо)	<i>думати</i> ⇒ по-ново	
235	Гагалия, Русенско	<i>м’уълè</i>	<i>уренги</i>	
801	Кулина вода, Свищовско	<i>патлацèни</i> (‘малки домати’) → по-старо и семантична диференциация	<i>думати</i> > по-ново (защото наоколо типичното название е <i>патлацан</i>)	
852	Ценово, Беленско	(среща се като по-ново название <i>патлацèни</i>) → по-ново и по-рядко	<i>миълè</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се като по-ново название и названието <i>думати</i>) → по-ново и по-рядко
856	Кошов, Русенско	<i>мийлè</i> (по-старо)	<i>уренга</i> ⇒ по-ново	
905	Кацелово, Беленско	<i>мийлè</i>	<i>патлацан</i>	
1282	Главановци, Монтанско	<i>петлицан</i>	<i>патлицан</i>	
2233	Долни Богров,	<i>патлицан</i>	(среща се) <i>домате</i>	

	Елинпелинско	⇒ по-старо и по-често	→ по-ново и по-рядко	
2259	Чурек, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2262	Яна, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2264	Елешница, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2265	Потоп, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2266	Горни Богров, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2267	Столник, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2268	Негушево, Елинпелинско	<i>патлиџан</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се) <i>домàте</i> → по-ново и по-рядко	
2539	Шивачево, Сливенско	<i>домàти</i> (ново) → по-ново	<i>врèнкове</i> (по-старо)	
2541	Раково, Сливенско	<i>мехлè</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се и) <i>домàти</i> → по-ново и по-рядко	
2560	Медвен, Котелско	<i>ч'ървèни патлаџèни</i> > по-старо (заради 3144, 2539, 3215)	<i>думàти</i> > по-ново (заради 3144, 2539, 3215)	
2600	Огнен, Карнобатско	<i>червèн патлаџан</i> > по-старо (заради 3144, 2539, 3215)	<i>домàти</i> > по-ново (заради 3144, 2539, 3215)	
2928	Бърдо, Ихтиманско	<i>патлаџан</i> > по-старо (заради 2940, 2944)	<i>домàт</i> > по-ново (заради 2940, 2944)	
2940	Ново село, Самоковско	<i>патлиџане</i> (старо) → по-старо	<i>домàти</i> (ново) → по-ново	
2944	Шипочане, Самоковско	<i>патлиџане</i> (старо) → по-старо	<i>домàти</i> (ново) → по-ново	
2983	Долно Левски, Панагюрско	<i>патлиџèне</i> (по-старо, но по-рядко) → по-старо и по-рядко	<i>томàте</i> (ново и по-често) → по-ново и по-често	
3029	Паничери, Пловдивско	<i>домàти</i> > по-ново и по-често (заради 3032, 3038, 2983, 3579, 3660)	<i>патлиџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3032, 3038, 2983, 3579, 3660)	
3030	Старо Железаре, Пловдивско	<i>домàти</i> > по-ново и по-често (заради 3032, 3038, 2983, 3579, 3660)	<i>патлиџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3032, 3038, 2983, 3579, 3660)	
3032	Беловица, Пловдивско	<i>домàти</i> > по-ново и по-често (заради 2983, 3579, 3660)	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 2983, 3579, 3660)	
3038	Неделево, Пловдивско	<i>домàти</i> > по-ново и по-често (заради 2983, 3579, 3660)	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 2983, 3579, 3660)	
3084	Горно Черковище, Казанлъшко	<i>домàти</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	<i>ч'ървèни патлаџèни</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	

3098	Зелениково, Пловдивско	<i>домати</i> > по-ново (заради 3729)	<i>фрѐн</i> > по-старо (заради 3729)	
3099	Колю Мариново, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3101	Медово, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3102	Брезово, Пловдивско	<i>домати</i> > по-ново (заради 3729)	<i>фрѐн</i> > по-старо (заради 3729)	
3104	Верен, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3105	Марково, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3106	Казанка, Старозагорско	<i>патлаџан</i> (по-старо) → по-старо и по-рядко	<i>домат</i> (по-разпространено) → по-ново и по-често	
3113	Сладък кладенец, Старозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3114	Лозен, Старозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3115	Лясково, Старозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3116	Найденово, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3117	Елхово, Старозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3118	Съединение, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3119	Стоян-Заимово, Чирпанско	<i>патлаџан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>домати</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3120	Могилово, Чирпанско	<i>патлаџан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>домати</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3144	Едрево, Новозагорско	<i>патлажан, патлаџан</i> (по-старо и рядко) → по-старо и по-рядко	<i>домати</i> ⇒ по-ново и по-често	
3146	Крива Круша, Новозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо (заради 3144)	<i>домати</i> > по-ново (заради 3144)	
3147	Кортен, Новозагорско	не е картографиран по-широко употребяваният дублет	<i>урѐн', френк</i> (стара дума, която сега не се употребява) → по-старо	
3162	Малка Верея, Старозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко	<i>домати</i> > по-ново и по-често	

		(заради 3106)	(заради 3106)	
3165	Кирилово, Старозагорско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3215	Речица, Сливенско	<i>фрѐнкове</i> ⇒ по-старо	<i>домати</i> (по-ново)	
3387	Росен, Бургаско	<i>патлажџан, червѐн патлажџан</i> > по-старо (заради 3998, макар и по-отдалечено)	<i>џървѐни домати</i> > по-ново (заради 3998, макар и по-отдалечено)	
3400	Каменичка Скаквица, Кюстендилско	<i>патлиџан</i>	<i>патлиџанки</i>	
3401	Гюешево, Кюстендилско	<i>патлиџан</i>	<i>патлиџанки</i>	
3579	Щърково, Пазарджишко	<i>патлиџане</i> (старо) → по-старо	<i>томате</i> (ново) → по-ново	
3620	Драгиново, Велинградско	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3622, 3641, 2940, 2944)	<i>патлаџане</i> > по-старо и по-рядко (заради 3622, 3641, 2940, 2944)	
3622	Костандово, Велинградско	<i>домак'и</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>патлиџани</i> (старите рядко употребяват) → по-старо и по-рядко	
3641	Розово, Пещерско	<i>патлиџене</i> (старо и рядко срещано, дори вече у старите) → по-старо и по-рядко	<i>домате</i> ⇒ по-ново и по-често	
3648	Голям Чардак, Пловдивско	<i>домати</i> (най-често) → по-често > по-ново и по-често (заради 2983, 3579, 3660)	<i>фрѐнци</i> ⇒ по-рядко	<i>патлаџан</i> ⇒ по-рядко
3651	Малък Чардак, Пловдивско	<i>фрѐнци</i> > по-старо (заради 3660)	<i>домати</i> > по-ново (заради 3660 и 3648)	
3660	Цалапица, Пловдивско	<i>фрѐнци</i> (старо) → по-старо	<i>домати</i> (ново) → по-ново	
3708	Болярци, Асеновградско	<i>патлаџан</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	<i>домати</i> > по-ново (заради 3762, 3778– 3780, 3782)	
3712	Боянци, Асеновградско	<i>патлаџан</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	<i>домати</i> > по-ново (заради 3762, 3778– 3780, 3782)	
3723а	Голям дол, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3723б	Малък дол, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3724а	Войниците, Чирпанско	<i>патлаџан</i> > по-старо и по-рядко (заради 3106)	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3106)	
3727	Горно Белево, Чирпанско	<i>фрѐн</i> ⇒ по-често	<i>домат</i> (по-рядко)	<i>патлаџан</i> (по-рядко)

3729	Шишманци, Пловдивско	<i>дом̀ати</i> ⇒ по-ново	<i>фр̀енки</i> (по-старо)	
3730	Черна гора, Чирпанско	<i>фр̀ен</i> ⇒ по-често	<i>дом̀ат</i> (по-рядко)	<i>патла̀ц̀ан</i> (по-рядко)
3736	Яворово, Чирпанско	<i>патла̀ц̀ан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>дом̀ат</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3737	Средно градище, Чирпанско	<i>патла̀ц̀ан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>дом̀ат</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3738	Изворово, Чирпанско	<i>патла̀ц̀ан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>дом̀ат</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3739	Винарово, Чирпанско	<i>патла̀ц̀ан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>дом̀ат</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3741	Спасово, Чирпанско	<i>патла̀ц̀ан</i> ⇒ по-рядко → по-рядко и > по-старо (заради 3106)	<i>дом̀ат</i> (по-често) → по-често и > по-ново (заради 3106)	
3762	Православен, Първомайско	<i>фр̀енци</i> (‘диви, саморасли домати’) → семантична диференциация	<i>патла̀ж̀ене</i> (по-старо)	<i>дом̀ати</i> (ново) → по-ново
3774	Караджалово, Първомайско	<i>патла̀ж̀ени</i> ⇒ по-старо	<i>фр̀енци</i> (по-ново)	
3777	Ябълково, Хасковско	<i>патла̀ж̀ене</i>	<i>фр̀енци</i>	
3778	Бяла река, Първомайско	<i>фр̀енци</i> (‘диви, саморасли домати’) → семантична диференциация	<i>патла̀ж̀ене</i> (по-старо)	<i>дом̀ати</i> (ново) → по-ново
3779	Върбица, Първомайско	<i>фр̀енци</i> (‘диви, саморасли домати’) → семантична диференциация	<i>патла̀ж̀ене</i> (по-старо)	<i>дом̀ати</i> (ново) → по-ново
3780	Бодрово, Първомайско	<i>фр̀енци</i> (‘диви, саморасли домати’) → семантична диференциация	<i>патла̀ж̀ене</i> (по-старо)	<i>дом̀ати</i> (ново) → по-ново
3782	Езерово, Първомайско	<i>фр̀енци</i> (‘диви, саморасли домати’) → семантична диференциация	<i>патла̀ж̀ене</i> (по-старо)	<i>дом̀ати</i> (ново) → по-ново
3848	Добрич, Хасковско	<i>черв̀ени дом̀ати</i> > по-ново (заради 4229, 4230, 4232, 4236, 4221, 4223)	<i>фр̀енци</i> > семантична диференциация и по-старо (заради 4229, 4230, 4232, 4236, 4221, 4223)	
3866	Обручище, Харманлийско	<i>дом̀ати</i> > по-ново и по-често (заради 3911)	<i>фр̀енк̀</i> (‘дребни домати’) → семантична диференциация и > по-старо	

			(заради 3911)	
3869	Гълъбово, Старозагорско	<i>домати</i> > по-ново и по-често (заради 3911)	<i>фрѐнк'</i> (‘дребни домати’) → семантична диференциация и > по-старо (заради 3911)	
3889	Ковачево, Новозагорско	<i>фрѐнк, врѐнк</i> ⇒ по-старо	<i>думати</i> (ново) → по-ново	
3890	Староселец, Новозагорско	<i>фрѐнк, врѐнк</i> ⇒ по-старо	<i>думати</i> (ново) → по-ново	
3894	Овчарци, Новозагорско	<i>фрѐнк, врѐнк</i> ⇒ по-старо	<i>думати</i> (ново) → по-ново	
3910	Светлина, Тополовградско	<i>фрѐнк</i> (‘дребни домати’) → семантична диференциация	<i>ч’ървѐн патлацѐн</i> ⇒ по-старо	<i>домати</i> (ново) → по-ново
3911	Медникарово, Харманлийско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>врѐнк</i> (по-старо, но по-рядко) → по-старо и по-рядко	
3915	Орлов дол, Тополовградско	<i>патлацѐн</i> (‘едри домати’) → семантична диференциация	<i>фрѐнк</i> (‘дребни домати’) → семантична диференциация	
3916	Главан, Харманлийско	<i>патлацѐн</i> (по-старо) → по-старо и по-рядко	<i>домати</i> (по-разпространено) → по-ново и по-често	
3945	Стройно, Елховско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	(известно е, но сега не се употребява и старото название) <i>фрѐнк</i> → по-старо и по-рядко	
3946	Бояново, Елховско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	(известно е, но сега не се употребява и старото название) <i>врѐнк</i> → по-старо и по-рядко	
3948	Жребино, Елховско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>червѐн патлацѐн</i> (среща се, но много рядко) → по-старо и по-рядко	
3950	Кирилово, Елховско	<i>врѐнк</i> (старо и по-рядко) → по-старо и по-рядко	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	
3951	Попово, Елховско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>червѐн патлацѐн</i> (среща се, но много рядко) → по-старо и по-рядко	
3959	Камен връх, Елховско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>червѐн патлацѐн</i> (известно е, но сега не се употребява) → по-старо и по-рядко	
3964	Стефан Караджово, Елховско	<i>червѐн патлацѐн</i> (старо и рядко) → по-старо и по-рядко	<i>домати</i> ⇒ по-ново и по-често	
3965	Дъбово, Елховско	<i>думати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>червѐн патлацѐн</i> (среща се, но много рядко) → по-старо и по-рядко	

3966	Голямо Крушево, Елховско	<i>цървѣн патлаџѡн</i> > по-старо (заради 3998)	<i>домѡти</i> > по-ново (заради 3998)	
3974	Мелница, Елховско	<i>патлаџѡн</i>	<i>фрѣнк</i>	
3976	Вълча поляна, Елховско	<i>домѡти</i> ⇒ по-ново	<i>червѣн патлаџѡн</i> (по-старо)	
3987	Крайново, Елховско	<i>патлаџѣн</i> (по-старо и по-рядко)	<i>домѡти</i> ⇒ по-ново и по-често	
3998	Сливово, Средецко	<i>патлажѣн</i> (старо) → по-старо	<i>домѡти</i> (ново) → по-ново	
4014	Горно Ябълково, Средецко	<i>цървѣна домѡта</i> > по-ново (заради 3998)	<i>патлаџѣни</i> > по-старо (заради 3998)	
4020	Звездец, Малкотърновско	<i>патлажѣн</i>	<i>цървѣн патлажѣн</i>	
4021	Моряне, Малкотърновско	<i>мехлѣта</i>	<i>кникѡти</i>	
4056	Габрово, Благоевградско	<i>патлиџѡн</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се и <i>домѡти</i> , ново) → по-ново и по-рядко	
4057	Дебочица, Благоевградско	<i>патлиџѡн</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се и <i>домѡти</i> , ново) → по-ново и по-рядко	
4058	Сухострел, Благоевградско	<i>патлиџѡн</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се и <i>домѡти</i> , ново) → по-ново и по-рядко	
4067	Железница, Благоевградско	<i>патлиџѡн</i>	<i>пиплиџѡнки</i> (шеговито)	
4072	Тросково, Благоевградско	<i>патлиџѡн</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се и <i>домѡти</i> , ново) → по-ново и по-рядко	
4084	Сушица, Благоевградско	<i>патлиџѡн</i> ⇒ по-старо и по-често	(среща се и <i>домѡти</i> , ново) → по-ново и по-рядко	
4141	Осиково, Девинско	<i>домѡти</i>	<i>доматѡс</i>	
4143	Петвар, Девинско	<i>домѡти</i>	<i>доматѡс</i>	
4144	Селча, Девинско	<i>домѡти</i>	<i>доматѡс</i>	
4151	Настан, Девинско	<i>домѡти</i>	<i>доматѡс</i>	
4175	Мулдава, Асеновградско	<i>патлажѡн</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	<i>домѡти</i> > по-ново (заради 3762, 3778– 3780, 3782)	
4179	Червен, Асеновградско	<i>патлаџѡн</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	<i>домѡти</i> > по-ново (заради 3762, 3778– 3780, 3782)	
4180	Горнослав, Асеновградско	<i>думѡти</i> > по-ново (заради 3762, 3778– 3780, 3782)	<i>пѣтлъжѡн</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	
4181	Долнослав, Асеновградско	<i>думѡти</i> > по-ново (заради 3762, 3778– 3780, 3782)	<i>пѣтлъжѡн</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	
4217	Драгойново, Първомайско	<i>фрѣнци</i> ('саморасли домати') → семантична диференциация	<i>патлажѣне</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	<i>домѡте</i> > по-ново (заради 3762, 3778–3780, 3782)
4220	Буково, Първомайско	<i>фрѣнци</i> ('саморасли домати') → семантична диференциация	<i>патлажѣне</i> > по-старо (заради 3762, 3778–3780, 3782)	<i>домѡте</i> > по-ново (заради 3762, 3778–3780, 3782)

4221	Искра, Първомайско	<i>домàте</i> ⇒ по-ново и по-често	(известно е, но не се употребява название <i>фрèнци</i> ‘особен вид дребни домати’) → по-старо и по-рядко и семантична диференциация	
4223	Новаково, Асеновградско	<i>домàте</i> ⇒ по-ново и по-често	(известно е, но не се употребява название <i>фрèнци</i> ‘особен вид дребни домати’) → по-старо и по-рядко и семантична диференциация	
4229	Сусам, Хасковско	<i>думàте</i> > по-ново (заради 4221, 4223)	<i>фрèнци</i> (‘особен вид дребни домати’) → семантична диференциация семантична диференциация и > по-старо (заради 4221, 4223)	
4230	Гарваново, Хасковско	<i>думàте</i> > по-ново (заради 4221, 4223)	<i>фрèнци</i> (‘особен вид дребни домати’) → семантична диференциация > семантична диференциация и > по-старо (заради 4221, 4223)	
4232	Брястово, Хасковско	<i>думàте</i> > по-ново (заради 4221, 4223)	<i>фрèнци</i> (‘особен вид дребни домати’) → семантична диференциация > семантична диференциация и > по-старо (заради 4221, 4223)	
4236	Сърница, Хасковско	<i>думàте</i> > по-ново (заради 4221, 4223)	<i>фрèнци</i> (‘особен вид дребни домати’) → семантична диференциация > семантична диференциация и > по-старо (заради 4221, 4223)	
4300	Динево, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4303	Малево, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4304	Криво поле, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4311	Родопи, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4314	Брягово, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4317	Елена, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4320	Мандра, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4321	Орлово, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4322	Книжовник, Хасковско	<i>фрèнк’</i> ⇒ по-старо	<i>домàти</i> (по-ново)	
4325	Жълти бряг,	<i>фрèнк’</i>	<i>домàти</i>	

	Хасковско	⇒ по-старо	(по-ново)	
4329	Царева поляна, Хасковско	<i>фрѐнк'</i> ⇒ по-старо	<i>дом̀ати</i> (по-ново)	
4330	Стамболово, Хасковско	<i>фрѐнк'</i> ⇒ по-старо	<i>дом̀ати</i> (по-ново)	
4338	Долно Ботево, Хасковско	<i>фрѐнк'</i> ⇒ по-старо	<i>дом̀ати</i> (по-ново)	
4352	Смирненци, Харманлийско	<i>фрѐнкове</i> (по-старо) → по-старо и по-рядко	<i>дом̀ате</i> (по-разпространено) → по-ново и по-често	
4353	Черна могила, Харманлийско	<i>фрѐнк'ове</i> ('дребни домати') → семантична диференциация	<i>дом̀ате</i> (‘едри домати’) → семантична диференциация	
4387	Дервишка могила, Свиленградско	<i>червѐни патла̀ѐни</i> > по-старо (заради 4416, 4417)	<i>дом̀ати</i> > по-ново (заради 4416, 4417)	
4389	Левка, Свиленградско	<i>дом̀ати</i> > по-ново (заради 4416, 4417)	<i>фрѐнци</i> (‘вид дребни домати’) → семантична диференциация	
4395	Лозен, Свиленградско	<i>дом̀ат'а</i> > семантична диференциация: едри домати (заради 4353)	<i>фрѐнков'а</i> (‘вид дребни домати’) → семантична диференциация	
4416	Филипово, Тополовградско	<i>дом̀ати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>фрѐнк-патла̀ѐн</i> (известно, но сега не се употребява) → по-старо и по-рядко	
4417	Присадец, Тополовградско	<i>дом̀ати</i> ⇒ по-ново и по-често	<i>фрѐнк-патла̀ѐн</i> (известно, но сега не се употребява) → по-старо и по-рядко	
4549	Баничан, Гоцеделчевско	<i>дом̀ати</i> > по-ново (заради господството на <i>патлѝѐн</i> в околните пунктове и заради 4588, 4593, 4594)	<i>патлѝѐне</i> у един от допълнителните информатори → без характеристика > по-старо (заради господството на <i>патлѝѐн</i> в околните пунктове и заради 4588, 4593, 4594)	
4591	Гайтаниново, Гоцеделчевско	<i>патлѝжѐн</i> ⇒ по-старо	<i>дом̀ата</i> ед. ч., <i>дом̀ати</i> мн. ч. (ново) → по-ново	
4593	Парил, Гоцеделчевско	<i>патлѝѐн</i> ⇒ по-старо	<i>дом̀ата</i> ед. ч., <i>дом̀ати</i> мн. ч. (ново) → по-ново	
4594	Нова Ловча, Гоцеделчевско	<i>патлѝѐн</i> ⇒ по-старо	<i>дом̀ата</i> ед. ч., <i>дом̀ати</i> мн. ч. (ново) → по-ново	
4621	Триград, Девинско	<i>дам̀ати</i>	<i>дам̀атки</i>	
4624	Жребево, Девинско	<i>дом̀ати</i>	<i>дам̀атки</i>	
4628	Кожари, Девинско	<i>дам̀ати</i>	<i>дам̀атки</i>	
4635	Райково, Смолянско	<i>дум̀ати</i> (ново) → по-ново	<i>патла̀жѐне</i> ⇒ по-старо	
4638	Кремене, Смолянско	<i>дам̀ати</i> (по-ново)	<i>патла̀жѐне</i> ⇒ по-старо	

4660	Търън, Смолянско	<i>патлажѣне</i> > по-старо (заради 4635, 4638)	<i>домати</i> > по-ново (заради 4635, 4638)	<i>доматис</i>
4664	Средногорци, Маданско	<i>патлаѣѣне</i> > по-старо (заради 4635, 4638)	<i>домати</i> > по-ново (заради 4635, 4638)	
4672	Долен Рудозем, Маданско	<i>дамате</i> > по-ново (заради 4635, 4638)	<i>патлаѣѣне</i> > по-старо (заради 4635, 4638)	
4834	Бряговец, Крумовградско	<i>фрѣнк'ов'а</i> ⇒ по-старо	<i>домати</i> (ново) → по-ново	
4883	Лимец, Крумовградско	<i>патлажѣне</i> (по-старо)	<i>домати</i> ⇒ по-ново	
4884	Девесилица, Крумовградско	<i>патлажѣне</i> (по-старо)	<i>домати</i> ⇒ по-ново	
4886	Малък Девесил, Крумовградско	<i>патлажѣне</i> (по-старо)	<i>домати</i> ⇒ по-ново	
4887	Голям Девесил, Крумовградско	<i>патлажѣне</i> (по-старо)	<i>домати</i> ⇒ по-ново	
4888	Аврен, Крумовградско	<i>домате</i> (у българите-мохамедани)	<i>патлажѣн'а</i> (у българите-християни)	
4892	Пъстроок, Ивайловградско	<i>ѣървѣни патлажѣни</i>	<i>хрѣнцики патлажѣни</i>	
4898	Гугутка, Ивайловградско	<i>домати</i> > по-ново (заради 4915, 4883, 4884, 4886, 4887, 4910)	<i>ѣървѣни патлажѣне</i> > по-старо (заради 4915, 4883, 4884, 4886, 4887, 4910)	
4908	Черничево, Крумовградско	<i>патлажѣне</i> (у българите-християни)	<i>домате</i> (у българите-мохамедани)	
4910	Девесилово, Крумовградско	<i>патлажѣне</i> (по-старо)	<i>домати</i> ⇒ по-ново	
4915	Камилски дол, Ивайловградско	<i>домати</i> ⇒ по-ново	<i>патлажѣни</i> (по-старо)	

Таблица № 2. Дублетност при термините за 'домат' според данните на БДА

СЪКРАЩЕНИЯ

0	изходно отношение ‘домат’ ~ ‘патладжан’
австр.	австрийски
алб.	албански
англ.	английски
ар.	арабски
арум.	арумънски
бел.	бележка
БРК	базисно равнище на категоризация
букв.	буквално
бълг.	български
в.	век
вал.	валонски
вин. пад.	винителен падеж
г.	година
гагауз.	гагаузски
гр.	гръцки
Д	категорията ДОМАТ
Д	дом`ат
‘д’	‘домат’
д.	дублетно название
диал.	диалектен
Д-П	категорията ДОМАТ-ПАТЛАДЖАН
ед.	единствено название
ед. ч.	единствено число

ж. р.	женски род
З	западен
западнобълг.	западнобългарски
И	източен
изолир. отн.	изолирано отношение
източнобълг.	източнобългарски
изх. отн.	изходно отношение
исп.	испански
итал.	италиански
катал.	каталански
къснолат.	къснолатински
л.	лице
м. р.	мъжки род
<i>МА</i>	<i>мац`аре, манз`ане, мац`уне, мац`арка</i> 'домат'
<i>Ма</i>	<i>маг`аре</i> 'патладжан'
<i>МЕ</i>	<i>мехл`е</i> 'домат'
мегленорум.	мегленорумънски
мест.	местоимение
мин. св. вр.	минало свършено време
мн. ч.	множествено число
<i>Мо</i>	<i>м`одл`а, м`одо</i> 'патладжан'
нем.	немски
опр.	определение
осм.	османски
П	категорията ПАТЛАДЖАН
<i>п</i>	<i>патлАц`ан</i>
'п'	'патладжан'
п.	пункт

П-Д	категорията ПАТЛАДЖАН-ДОМАТ
ПА	<i>патлаџ`ан</i> ‘домат’
Па	<i>патлаџ`ан</i> ‘патладжан’
перс.	персийски
ПИ	<i>патлиџ`ан</i> ‘домат’
Пи	<i>патлиџ`ан</i> ‘патладжан’
порт.	португалски
праслав.	праславянски
произв.-изх. отн.	производно-изходно отношение
произв. отн.	производно отношение
р.	река
рум.	румънски
С	северен
с.	село
севернобълг.	севернобългарски
северноитал.	северноиталиански
сег. вр.	сегашно време
СЗ	северозападен
СИ	североизточен
словаш.	словашки
сп.	списание
ср.	сръбски
средногр.	средногръцки
стр.	страница
субБРК	суббазисно равнище на категоризация
съст.	съставно (название)
същ.	съществително
тур.	турски
Ф	<i>фр`енк, ур`енга</i> ‘домат’

ФП	<i>фр`енк патлац`ан, фр`енски патлац`ан</i> ‘домат’
фр.	френски
хка	хектар
хрв.	хърватски
централноитал.	централноиталиански
чД	<i>черв`ен дом`ат</i>
чеш.	чешки
Ю	южен
южноитал.	южноиталиански
ЮЗ	югозападен
ЮИ	югоизточен
<i>p</i>	континуанти на осм. <i>badilcan</i> на Балканите

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АБГ: Атлас болгарских говоров в СССР. Под ред. С. Б. Бернштейна. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958.
- Адамческа 1999: Сн. Адамческа. Читанка за прво одделение. II издание. Скопје: Просветно дело, 1999.
- Батаклиев 1937: Ив. Батаклиев. Зеленчукопроизводството в България. – Известия на Българското географско дружество 1937, 5, 101–121.
- БДА 1–4: Български диалектен атлас. София: Издателство на Българската академия на науките. Т. 1. Югоизточна България, 1964; Т. 2. Североизточна България, 1966; Т. 3. Югозападна България, 1975; Т. 4. Северозападна България, 1981.
- БДА-ВЧ: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част. София: Издателство на Българската академия на науките, 1988.
- БДА-ЕМ: Й. Иванов. Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония. I. Драмско, Сярско, Валовицко. София: Издателство на Българската академия на науките, 1972.
- БДА-ОТ: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: Труд, 2001.
- БЕР: Български етимологичен речник. Т. 1–. София: Издателство на БАН, 1971–.
- Бородин 1966: М. А. Бородин. Проблемы лингвистической географии. (На материале диалектов французского языка). Москва, Ленинград: Издательство „Наука“, 1966.
- Бояджиев, Ж. 1996: Ж. Бояджиев. Ареалните норми на Матео Бартоли. – Съпоставително езикознание XXI, 1996, 2, 52–56.
- Бояджиев, Ст. 1986: Ст. Бояджиев. Българско градинарство (Исторически бележки). София: Земиздат, 1986.
- Бояджиев, Т. 1983: Т. Бояджиев. Принципи и методи за класификация на българските говори. – Първи Международен конгрес по българистика 1981. Т. 3: Исторически развой на езика. Сравнително езикознание. Диалектология. Превод. София: Българска академия на науките, 1983, 205–215.
- Брешков 1938: Юр. Брешков. За градинарството в Еленско и Еленска община. – Еленски сборник. Обществено-исторически, културно-просветни и животописни очерки. Кн. II. София, 1938, 133–163.
- БТР: Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илиев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. Български тълковен речник. IV издание. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 2002.
- Бъчваров, Ст. 1970: Ст. Бъчваров. Лясковец и градинарството. – Лясковец. София: Отечествен фронт, 1970, 42–74.

- Бъчваров, Ст. 1986: Ст. Бъчваров. Българско градинарство (Исторически бележки). София: Земиздат, 1986.
- Бъчварови, Ст. и Ив. 1984: Ст. Бъчваров, Ив. Бъчваров. Възникване и разпространение на гурбетчийското градинарство на север от река Дунав. – Българска етнография IX, 1984, 2, 19–26.
- ВА: Възрожденски архив при Института за български език при Българската академия на науките.
- Ванков 1960: Л. Ванков. Към историята на някои заемки от западните романски езици в български и в другите балкански езици. – Годишник на Софийския университет. Филологически факултет 54/2, 1960, 171–280.
- Васева 2014: В. Васева. Българите в Румъния: етнографски наблюдения в края на ХХ век. – Етничност, език и идентичност в Югоизточна Европа. Съст. Е. Койчева, В. Алексова. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014, 199–212 [= Studia balcanica 29].
- Ватев 1905: Ст. Ватев. Храна в град Ловеч преди Освобождението. – СБНУ 22, 1905, дял II, 23–24.
- Вендина 2009: Т. И. Вендина. Русские диалекты в общеславянском контексте (лексика). Москва: Институт славяноведения РАН, 2009.
- Видоески 1998 [1993]: Б. Видоески. Меѓујазичниот контакт (на дијалектно рамниште) како фактор за дијалектната диференцијација на македонскиот јазик. – Б. Видоески. Дијалектите на македонскиот јазик. Т. 1. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1998, 105–121.
- Генчев 1968: Ст. Генчев. Към проучването на различията между обичаите при погребение от двете страни на ятовата говорна граница в Северна България. – Известия на Етнографския институт и музей XI, 1968, 169–200.
- Генчев 1969: Ст. Генчев. Етнографски успоредици на ятовата граница в Северна България. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“. София, 1969.
- Георгиев 1958: Вл. Георгиев. Въпроси на българската етимология. София: Издателство на Българската академия на науките, 1958.
- Гинчев 1887: Ц. Гинчев. Няколко думи от историята на нашето градинарство (бахчованджилък) и за уредбата на градината. – Труд I, 1887, 18–19, 1183–1213; 20–21, 1306–1323.
- Гребенарова 1989: Сл. Гребенарова. Празници за предпазване от огън у българите. – Българска етнография XIV, 1989, 3–4, 3–15.
- Гребенарова 1990: Сл. Гребенарова. Огънят в обредите на българите. Етнографско-ареално изследване. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки“. София, 1990.
- Гриценко 1990: П. Ю. Гриценко. Ареалне вариювания лексики. Київ: Наукова думка, 1990.
- ГРМС: Гагаузско-руско-молдавский словарь. Составили Г. А. Гайдаржи, Е. К. Колца, Л. А. Покровская, Б. П. Тукан. Под редакцией проф. Н. А. Баскакова. Москва: Издательство „Советская энциклопедия“, 1973.
- Гълъбов 1986 [1964]: Ив. Гълъбов. Еровите застъпници и българското диалектно членение. – Ив. Гълъбов. Избрани трудове по езиковедение. Съст. Св. Иванчев, М. Младенов, Хр. Холиолчев. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1986, 223–236.

- ДА: Картотека за „Български диалектен речник“ в Института за български език към Българската академия на науките.
- Даскалова-Желязкова 1989: Н. Даскалова-Желязкова. Кариоти. Етническа принадлежност и културно-битови черти в края на XIX и началото на XX в. София: Издателство на Българската академия на науките, 1989.
- Демина 1968–1985: Е. И. Демина. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Т. I–III. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968–1985.
- Дзидзилис 1990: Хр. Дзидзилис. Фонетични проблеми при етимологизуване на гръцките заемки в българския език. София: Издателство на Българската академия на науките, 1990.
- Димитров 1972: Ф. Димитров. Задръжки за развитието на градинарството у нас до Освобождението. – Градинарство XIV, 1972, 11, 42–45.
- Динеков, Младенов 1993: П. Динеков, М. Сл. Младенов. Стойко Стойков. Очерк. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Дыбо 1996: А. В. Дыбо. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс). Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996.
- Ерен 1974: Х. Ерен. Турските заемки в българския език и местните турски говори. – Български език XXIV, 1974, 5, 409–414.
- Захариев 1870: Ст. Захариев. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена, 1870.
- Зеленина 1962: Э. И. Зеленина. О краткой форме винительного падежа личного местоимения 3-го лица единственного числа женского рода *га* в юго-восточных болгарских говорах. – Статьи и материалы по болгарской диалектологии X, 1962, 95–103 (вкл. 1 карта).
- ЗС: Земеделска статистика [до 1912 г.: Земледелческа статистика]. София: Главна дирекция на статистиката. 1897 – 1940–1944 година.
- ИДРБЕ: Т. Бояджиев, Вл. Жобов, Г. Колев, М. Младенов, Д. Младенова, В. Радева. Идеографски диалектен речник на българския език. Гл. ред. В. Радева. Т. 1. А–Д. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012.
- ИзвБЕтн 2: Извори за българската етнография. Т. 2. Из българския следосвободенски печат 1878–1900. Съст. М. Василева, Ю. Царева, В. Николова, Д. Василева, Л. Димитрова. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- ИзвБЕтн 3: Извори за българската етнография. Т. 3. Етнография на Македония (Материали из архивното наследство). Съст. М. Василева, Ю. Царева, С. Таниелян, Е. Минчева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998.
- ИзвБЕтн 4: Извори за българската етнография. Т. 4. Из българския следосвободенски печат 1900–1912. Съставителство и редакция Маргарита Василева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Иречек 1899/I–II: К. Иречек. Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. Ч. I. Българска държава. Превод от немски Е. Каравелова. Ч. II. Пътувания по България. Превод от чешки Стоян Аргиоров. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1899.

- История на България 4: История на България. Т. 4. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII век). Отг. ред. Хр. Гандев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Йовков 1991: М. Йовков. Павликяни и павликянски селища в българските земи XV–XVIII в. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Йордан 1971: Й. Йордан. Романское языкознание. Историческое развитие, течения, методы. Москва: Издательство „Прогресс“, 1971.
- Кепов 1936: Ив. П. Кепов. Народописни, животописни и езикови материали от с. Бобошево, Дупнишко. – СБНУ 42, София, 1936.
- КИДР: Картотека на „Идеографски диалектен речник на българския език“ към Факултета по славянски филологии в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.
- Китанов 1986: Б. Китанов. Културните растения в България. София: Наука и изкуство, 1986.
- Киш 1976: М. Киш. Метафоричността на називите за виножито (*Arcus pluvius*) во македонските говори. – Македонски јазик XXVII, 1976, 187–196.
- Киш 1996: М. Киш. Дијалектната лексика од областа на растителниот свет. Скопје: Институт за македонски јазик, 1996 [Посебни изданија на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, кн. 22].
- Клепикова 1968: Г. П. Клепикова. Из опытов картографирования славянской лексики (в связи с проблемой семантического микрополя). – Материалы и исследования по Общеславянскому лингвистическому атласу. Москва: Наука, 1968, 72–96 (вкл. 5 карти).
- Колев 1980: Н. Колев. Земеделие. – Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1980, 67–82.
- Колев 1992: Г. Колев. Изоглоси с направление запад – изток в българския език. 2. – Език и литература XLVII, 1992, 4, 49–56 (+ 2 карти).
- Колев 1999: Г. Колев. Една лексикална изоглоса в българския език *служба / черпя* ‘черпя (гост)’. – Диалектология и лингвистична география. Съст. В. Радева, Б. Велчева, Вл. Жобов, Г. Колев. Под ред. на В. Радева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, 259–264 (+ 1 карта).
- Колева 1972: Е. Колева. Исторически сведения за градинарството и градинарския еснаф в Пловдив. – Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. 2. София: Издателство на Българската академия на науките, 1972, 215–222.
- Колева 1986: Е. Колева. Допълнителни поминъци. – Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1986, 87–93.
- Кочев 1964: Ив. Кочев. Населението на Югоизточна България. – Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. София: Издателство на Българската академия на науките, 1964.
- Кънчов 1970 [1891]: В. Кънчов. Битолско, Преспа и Охридско. [1891]. – Васил Кънчов. Избрани произведения. Т. I. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1970, 374–499.
- Кънчов 1970 [1894–1896]: В. Кънчов. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. [1894–1896]. – Васил Кънчов. Избрани произведения. Т. I. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1970: 29–373.

- Кяева 2001: Ел. Кяева. Универбизацията при *nomina attributiva* в българските говори. – Българският език през XX век. Съст. В. Радева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Издателство „Пенсофт“, 2001, 146–154.
- Манев 1938: Т. Манев. История на българското градинарство. – История на българското градинарство. Юбилеен сборник. По случай 10 години от основаване на Българския Градинарски съюз 1928–1938. София: Български градинарски съюз, 1938, 4–318.
- Манчев 1982: В. Манчев. Спомени. Дописки. Писма. София: Отечествен фронт, 1982.
- Марков 1944: Стоян Марков. Град Фердинанд (Антропогеографски проучвания). Лом: Печатница „Зора“, 1944.
- Марковић 1997: Ј. Марковић. Јужноморавска повртарска лексика. Ниш: Филозофски факултет, 1997.
- Милетич 1902: Л. Милетич. Старото българско население в Североизточна България. София: Българско книжовно дружество, 1902.
- Милетич 1903: Л. Милетич. Нашите павликяни. – СБНУ 19. София: 1903, 1–369.
- Милетич 1987 [1896]: Л. Милетич. На гости у банатските българи. – Л. Милетич. Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. Под ред. на проф. д-р Симеон Дамянов. Съст. Мария Рунтова. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1987, 24–64.
- Милетич 1987 [1897]: Л. Милетич. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – Л. Милетич. Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. Под ред. на проф. д-р Симеон Дамянов. Съст. Мария Рунтова. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1987, 182–483.
- Младенов 1974: М. Сл. Младенов. Характеристика на говорите [в Добруджа]. – Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1974, 396–426.
- Младенов 1981: М. Сл. Младенов. Население и селища в Северозападна България. – Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. София: Издателство на Българската академия на науките, 1981, 12–21.
- Младенов 1993: М. Сл. Младенов. Българските говори в Румъния. София: Издателство на Българската академия на науките, 1993.
- Младенов 2001: М. Сл. Младенов. Из болгарской лингвистической географии: 5. Мужско-личные числительные 2, 3, и 4 (на материале болгарских диалектов). – Исследования по славянской диалектологии. Вып. 7: Славянская диалектная лексика и лингвогеография. Отв. редакторы Г. П. Клепикова, А. А. Плотникова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2001, 228–242 (вкл. 3 карти).
- Младенов 2008: М. Сл. Младенов. Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика. Съст. Д. Младенова, О. Младенова, Г. Колев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Младенов 2008 [1970]: М. Сл. Младенов. Няколко лексикални румънски заемки в североизточните български говори. (По данни от Българския диалектен атлас, т. II, 1966). – Младенов 2008: 307–312.
- Младенов 2008 [1971a]: М. Сл. Младенов. Две лексикални изоглоси в български език. – Младенов 2008: 656–662.
- Младенов 2008 [1971b]: М. Сл. Младенов. Названия на костенурката в българския език. – Младенов 2008: 667–674.

- Младенов 2008 [1971в]: М. Сл. Младенов. За една древна лексикална изоглоса в българския език (Названията на ярема в българските говори). – Младенов 2008: 639–643.
- Младенов 2008 [1973]: М. Сл. Младенов. Ятовата граница в светлината на нови данни (Към въпроса за диалектното разчленение на българския език). – Младенов 2008: 104–123.
- Младенов 2008 [1974а]: М. Сл. Младенов. Една лексико-семантична изоглоса в българския език: *чувам* ‘слушам’ // *чувам* ‘пазя, отглеждам’. – Младенов 2008: 719–723.
- Младенов 2008 [1974б]: М. Сл. Младенов. Из българската диалектна морфология II. 3. Повторителни глаголи от типа *опѝн’ам* ‘опѝвам’ в българските говори. – Младенов 2008: 533–540.
- Младенов 2008 [1976]: М. Сл. Младенов. Диалектният произход на някои акцентни норми на книжовния език. – Младенов 2008: 513–518.
- Младенов 2008 [1978]: М. Сл. Младенов. Из наблюденията над българската диалектна лексика. 3. Глаголите *доя*, *кърмя*, *мълзем* – значения и разпространение. Младенов 2008: 663–666.
- Младенов 2008 [1979]: М. Сл. Младенов. Гръцко-румънско-български речник в един буквар от първата половина на XIX век (1827 г.). – Младенов 2008: 385–410.
- Младенов 2008 [1980]: М. Сл. Младенов. Из българската млекарска терминология. 1. Названия за *буталка* в българските диалекти. – Младенов 2008: 649–655.
- Младенов 2008 [1981]: М. Сл. Младенов. Географско разпределение на прабългарските лексикални елементи. – Младенов 2008: 198–210.
- Младенов 2008 [1983]: М. Сл. Младенов. Българо-румънски езикови ареали. – Младенов 2008: 273–293.
- Младенов 2008 [1984а]: М. Сл. Младенов. Форми *змия* и *зѝмия* в историята на българския език. – Младенов 2008: 675–685.
- Младенов 2008 [1984б]: М. Сл. Младенов. Историко-etimологически аспекти на българската тъкаческа терминология. – Младенов 2008: 607–618.
- Младенов 2008 [1984в]: М. Сл. Младенов. За една унгарска дума в българския език: *к’анде* ‘забрадка’. – Младенов 2008: 764–766.
- Младенов 2008 [1985]: М. Сл. Младенов. Още за конструкции от типа (*върви*) *подире ми*. – Младенов 2008: 2008, 582–591.
- Младенов 2008 [1986]: М. Сл. Младенов. Балканославянски и/или български? – Младенов 2008: 55–66.
- Младенов 2008 [1987]: М. Сл. Младенов. Ареална характеристика на романски елементи в българските диалекти. – Младенов 2008: 236–272.
- Младенов 2008 [1989]: М. Сл. Младенов. По някои актуални въпроси на южнославянската диалектология (предварителни бележки). – Младенов 2008: 67–73.
- Младенов 2008 [1991]: М. Сл. Младенов. Ареална характеристика на гръцките заемки в българските диалекти. – Младенов 2008: 211–235.
- Младенов 2008 [1992, 2000]: М. Сл. Младенов. Из българската лингвистична география: 3. *вѝйчо* (*ѝйчо*, *ѝчо*) // *вѝйко* (*ѝйко*, *ѝк’а*, *ѝк’а*, *ѝк’о*, *ѝко*, *ѝке*). – Младенов 2008: 738–747.
- Младенов 2008 [1993]: М. Сл. Младенов. Единство и различия в българската аграрна терминология. – Младенов 2008: 619–638.

- Младенов 2008 [1999]: М. Сл. Младенов. Българската лингвистична география: проблеми, резултати, перспективи. – Младенов 2008: 49–54.
- Младенов 2008 [2000]: М. Сл. Младенов. Из българската лингвистична география I.[1. *небѐ (нѐбе, нѐби) // небѐ (нѐбо); 2. цир (ц̀ирка, ц̀ирей) // чир (ч̀ирка, ч̀ирей)* ‘болезнена гнойна пъпка по тялото’] – Младенов 2008: 730–737.
- Младенов и др. 2008 [1993]: М. Сл. Младенов, В. Алексова, Д. Младенова, Л. Шишкова. Наблюдения върху българо-словашки езикови успоредици. – Младенов 2008: 313–335.
- Младенов, Дуриданов 2008 [1988]: М. Сл. Младенов, Ив. Дуриданов. Дистрибуция на балканизмите в българските диалекти. – Младенов 2008: 2008, 164–197.
- Младенов, Младенова О. 2008 [1993]: М. Сл. Младенов, О. Младенова. Една лексико-семантична успоредица в балканските езици. – Младенов 2008: 724–729.
- Младенова, Д. 1994: Д. Младенова. Етнолингвистично изследване на българските названия на калинка-малинка (*Coccinella septempunctata*) в балканска и славянска перспектива. – Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 3. София: Издателство „Клуб ’90“, 1994, 195–285 (вкл. 18 карти).
- Младенова, Д. 1996: Д. Младенова. Балкански етнолингвистични успоредици из областта на народната астрономия. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен доктор (кандидат на филологическите науки). София, 1996, 35 с.
- Младенова, Д. 1998: Д. Младенова. Ареална характеристика на турски заемки в българските диалекти. – Международен научен симпозиум по проблемите на етимологията, на общото, индоевропейското, балканското и славянското езиковедие послучай 90 години от рождението на акад. Владимир Георгиев (1908– 1986), октомври 1998 г., гр. Баня, 6 стр. + 16 карти (непубликуван доклад).
- Младенова, Д. 1999: Д. Младенова. Балканските езикови контакти в светлината на ареалната лингвистика. – Средновековните Балкани. Политика, религия, култура. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999, 223–234.
- Младенова, Д. 2001а: Д. Младенова. Към въпроса за относителната хронология на западно-източното деление на българските говори. – Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. I. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001 (=Studia balcanica 23), 154–184 (вкл. 8 карти).
- Младенова, Д. 2001б: Д. Младенова. За наследниците на стб. **ГРЪСТЪ** в съвременните български говори. – Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов“, Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2001, 187–218 (вкл. 3 карти).
- Младенова, Д. 2001в: Д. Младенова. Болгарские диалектные названия серѣг в славянской перспективе. – Исследования по славянской диалектологии. Вып. 7: Славянская диалектная лексика и лингвогеография. Отв. редакторы Г. П. Клепикова, А. А. Плотникова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2001, 243–256 (+ 1 карта).
- Младенова, Д. 2001г: Д. Младенова. Българските диалектни названия за ‘човка’. – Българският език през XX век. Доклади от конференцията, посветена на проф. д-р Стойко Стойков и 35 години от издаването на I том на Българския диалектен атлас. Съст. В. Радева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Издателство „Пенсофт“, 2001, 176–196 (вкл. 1 карта).
- Младенова, Д. 2003: Д. Младенова. К проблематике ареального исследования турецких заимствований в диалектах болгарского языка. – В поисках „ориентального“ на Балканах.

Античност. Средновековие. Новое время. Тезисы и материалы. Балканские чтения 7. 24 – 26 марта 2003. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003, 89–93.

- Младенова, Д. 2004: Д. Младенова. Контаминацията в светлината на ареалната лингвистика. – Български език LI, 2004, 4, 95–100.
- Младенова, Д. 2005а: Д. Младенова. Производната и метафоричната лексика от гледище на ареалната лингвистика. – *Littera scripta manet*. Сборник в чест на 65-годишнината проф. д.ф.н. Василка Радева. Съставители Ю. Стоянова, Г. Дачева, Н. Павлова, Н. Михайлова, В. Миланов. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005, 126–146 (вкл. 1 карта).
- Младенова, Д. 2005б: Д. Младенова. Болгарские ареальные соответствия славянским заимствованиям в арумьнском диалекте. – *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах*. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004 г.). Отв. ред. А. Н. Соболев, А. Ю. Русаков. Санкт-Петербург – Мюнхен: Biblion Verlag, 2005, 176–188.
- Младенова, Д. 2006а: Д. Младенова. Звездното небе над нас. Етнолингвистично изследване на балканските народни астроними. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006, 421 с. (вкл. IV + 43 карти).
- Младенова, Д. 2006б: Д. Младенова. Една фонетично-лексикална изоглоса в българския език: *патлицан* // *патлъцан*, *патлацан* ‘патладжан’, ‘домат’. – Българска реч XII, 2006, 2–3, 75–83.
- Младенова, Д. 2007: Д. Младенова. Български преселнически говори и историческа лингвистична география. – *Българските острови на Балканите*. Съст. П. Асенова, И. Ликоманова, Й. Тишева, М. Джонова. София: Издателство Фигура, 2007, 103–118 (вкл. 3 карти и 3 схеми).
- Младенова, Д. 2008: Д. Младенова. Появление и распространение помидоров и баклажанов на Балканском полуострове и проблема категоризации. – *Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика*. У част академика Светлане Толстој. Уредници П. Пипер, Љ. Раденковић. Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 2008, 249–263.
- Младенова, Д. 2009: Д. Младенова. Лингвистика и културна история: проникването и разпространението на доматите по българските земи. – *Шрихи към Балканското Средновековие*. Изследвания в памет на проф. Николай Кочев. Ред. колегия: В. Гюзелев, Л. Симеонова (отговорен редактор), А. Гарабедян, Е. Статева. София: Институт по балканистика, Парадигма, 2009, 275–292 [= *Studia Balcanica* 27].
- Младенова, Д. 2013: Д. Младенова. Карти №№ 3–10, посветени на обвързаността на отвьддунавските говори с говорите на българска територия. – *ОЕК 2013* (<http://www.corpusbdr.info>).
- Младенова, Д. 2014: Към въпроса за локализацията на отвьддунавския мизийски говор по езикови данни. – *Етничност, език и идентичност в Югоизточна Европа*. Съст. Е. Койчева, В. Алексова. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014, 213–248 [= *Studia balcanica* 29].
- Младенова, О. 2005: Об электронном издании корпуса болгарских диалектных текстов из Румынии. – *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах*. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004 г.). Отв. ред. А. Н. Соболев, А. Ю. Русаков. Санкт-Петербург – Мюнхен: Biblion Verlag, 2005, 98–109.
- Младенова, О. 2007: О. Младенова. Отново за локализацията на първоначалния новобългарски дамаскинов превод. – *Това чудо – езикът!* Изследвания в чест на проф. д-р Живко Бояджиев. Съст. П. Асенова, Б. Михайлова, Ф. Христукиди, С. Филчева-Атанасова, М. Александрова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007, 309–316.

- Младенова, О. 2012: О. Младенова. Българските говори в Румъния: опит за създаване на електронен корпус на диалектната реч на двуезично население. – Език и литература LXVII, 2012, 3–4, 115–122
- Моллова 1964: М. Моллова. Относно ориенталските заемки в „Български тълковен речник“. – Български език XIV, 1964, 6, 534–539.
- ОЕК: Отвъддунавски електронен корпус. Допълнение към „Българските говори в Румъния“ от Максим Младенов, 2013 (<http://www.corpusbdr.info>, посетен на 05.02.2016).
- ОЛА 4: Общеславянски лингвистически атлас. Серия лексико-словообразователна. Вып. 4. Сельское хозяйство. Под. ред. А. Ференчиковой и др. Братислава, 2012.
- Павлов 2001: Ив. Павлов. Присъствия на храненето по българските земи през XV–XIX в. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001.
- Парашкевов 2007: Б. Парашкевов. Немски елементи в говора на банатските българи. – София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007 [= Университетска библиотека № 452].
- Пенева 1974: Л. Пенева. Добавъчни поминъци. – Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1974, 49–66.
- Пенева-Винце 1985: Л. Пенева-Винце. Добавъчни поминъци. – Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985, 29–41.
- Плотникова 2004: А. А. Плотникова. Этнолингвистическая география Южной Славии. Москва: Издательство „Индрик“, 2004.
- Примовски 1973: А. Примовски. Бит и култура на родопските българи. Материална култура. – СбНУ 54, 1973.
- Радев 1994: С. Радев. Ранни спомени. Ново, коригирано и допълнено издание под редакцията на Тр. Радев. София: Изд. къща Стрелец, 1994 (електронен адрес: http://slovo.bg/old/radev/sr1_index.htm).
- Радева, В. 1991: В. Радева. Словообразуването в българския книжовен език. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Радева, В. 2012: В. Радева. Български тълковен речник. София: Изток-Запад, 2012.
- Радева, Л. 1980: Л. Радева. Храна и хранене. – Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1980, 347–367.
- Радева, Л. 1986: Л. Радева. Храна и хранене. – Пловдивски край. Етнографски и езикови проучвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1986, 166–187.
- Радева, Л. 1999: Л. Радева. Храна и хранене. – Ловешки край. Материална и духовна култура. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1999, 239–254.
- Раковски 1859: Г. С. Раковски. Показалец или ръководство, как да се изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, языка, народопоконения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч. Чяст първа. Одеса, 1859.
- Ракшиева 2002: С. Ракшиева. Земеделие. – Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2002, 20–89.

- РБЕ 1–: Речник на българския език. София: Издателство на Българската академия на науките, 1977–.
- РМЈ: Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања. Т. 1–3. Скопје: Институт за македонски јазик, 1961–1966.
- РСБКЕ 1–3: Речник на съвременния български книжовен език. Т. 1–3. София: Българска академия на науките, 1955–1959.
- СБНУ: Сборник за народни умотворения и народопис [до 1910–1911: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина]. Т. 1–. София, 1889–.
- Стаховский 1965: Ст. Стаховский. Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке. – Этимология 1964. Москва, 1965, 56–69.
- Стойков 1952: Ст. Стойков. Едно ново фонетично явление в западните български говори (замяна на палатално л' с ѝ). – Известия на Института за български език I, 1952, 147–168.
- Стойков 1957: Ст. Стойков. Названията на картофите в български език. – Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. София: Издателство на Българската академия на науките, 1957, 127–140.
- Стойков 1963а: Ст. Стойков. Названията на тъкачния стан в български език. – Известия на Етнографския институт и музей VI, 1963, 311–318.
- Стойков 1963б: Ст. Стойков. Названията на две културни растения в български език. – Език и литература XVIII, 1963, 5, 23–34.
- Стойков 1967: Ст. Стойков. Банатският говор. – Трудове по българска диалектология. Кн. III. София, 1967.
- Стойков 1968а: Ст. Стойков. Към българското диалектно словообразуване. (Словообразователни варианти на лексемите „камък“, „кремък“, „пламък“ и „ремък“). – Български език XVIII, 1968, 4–5, 358–368.
- Стойков 1968б: Ст. Стойков. Лексиката на банатския говор. – Трудове по българска диалектология. Кн. IV. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968.
- Стойков 1993: Ст. Стойков. Българска диалектология. София: Издателство на Българската академия на науките, 1993. Трето издание под ред. на М. Сл. Младенов.
- Стойков 2008: Ст. Стойков. Избрани езиковедски трудове. Съст. В. Радева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Стойков 2008 [1963а]: Ст. Стойков. Основното диалектно деление на български език. – Стойков 2008: 170–184.
- Стойков 2008 [1963б]: Ст. Стойков. Към диалектния вокализъм на българския език. (Преглас на гласна а в гласна е). – Стойков 2008: 216–228.
- Стойков 2008 [1963в]: Ст. Стойков. Три местоименни изоглоси в българския език. – Стойков 2008: 435–444.
- Стойков 2008 [1964]: Ст. Стойков. Повелителни отрицателни форми в българския език. – Стойков 2008: 325–328.
- Стойков 2008 [1966]: Ст. Стойков. Два фонетична дублета в българския език (гнус: гнџс и бџбрек : бубрек). – Стойков 2008: 134–137.

- Стойков 2008 [1969]: Ст. Стойков. Структура и особености на Българския диалектен атлас. – Стойков 2008: 428–434.
- Стойков, Бернщейн 1964: Ст. Стойков, С. Б. Бернщейн. Особености и структура на Българския диалектен атлас. – Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. София: Издателство на Българската академия на науките, 1964, 7–12.
- Стойчев 1965: Т. Стойчев. Родопски речник. – Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. II. София: Издателство на Българската академия на науките, 1965, 119–314.
- Стоянова 1989: В. Стоянова. Храна и хранене на населението на Варна от края на XIX до първата половина на XX в. – Българска етнография XIV, 1989, 1, 3–16.
- Телбизов, Векова-Телбизова 1963: К. Телбизов, М. Векова-Телбизова. Традиционен бит и култура на банатските българи. – СБНУ 51. София, 1963.
- Толстой 1997 [1963]: Н. И. Толстой. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. I. – Н. И. Толстой. Избранные труды. Т. I. Славянская лексикология и семасиология. Москва: „Языки русской культуры“, 1997, 44–69.
- Толстой 1997 [1976]: Н. И. Толстой. Из географии славянских слов. 8. ‘Радуга’. – Н. И. Толстой. Избранные труды. Т. I. Славянская лексикология и семасиология. Москва: „Языки русской культуры“, 1997, 168–216.
- Топузов 1963а: Ив. Топузов. Някогашният градинарски еснаф в Пазарджик. – Градинарство V, 1963, 1, 29–31.
- Топузов 1963б: Ив. Топузов. За началото на градинарския занаят в България. – Градинарство V, 1963, 8, 26–28.
- Трумер 2000а: М. Трумер. За двете основи на българското диалектно членение. – Език и литература LV, 2000, 1, 144–149.
- Трумер 2000б: М. Трумер. Родопските говори и някои въпроси на българската и на балканската история. – Българска историческа библиотека VII, 2000, 1, 36–38.
- Узенева 2010: Е. С. Узенева. Болгарская свадьба: этнолингвистическое исследование. Москва: Издательство „Индрик“, 2010.
- Урумова 1996: Р. Урумова. Храна и хранене. – Странджа. Материална и духовна култура. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1996, 196–215.
- Хазаи 1963: Г. Хазаи. Към някои въпроси на османско-турските заемки в южнославянските езици. – Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae IX, 1963, 387–391.
- Холиолчев 1964: Хр. Холиолчев. За произхода на кукуруз (*kukurica*) ‘царевица *Zea Mays*’. – Известия на Института за български език XI, 1964, 459–468.
- Холиолчев 1966: Хр. Холиолчев. Населението в Североизточна България. – Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. София: Издателство на Българската академия на науките, 1966.
- Холиолчев 1974: Хр. Холиолчев. Из българската растителна терминология. *Черница Morus L.* – В памет на проф. д-р Ст. Стойков. Езиковедски изследвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1974, 307–313.
- Цолова, Стоилова, Екимова 1978: М. Цолова, В. Стоилова, С. Екимова. Използуване на зеленчуците и плодовете в домакинството. София: Земиздат, 1978.

- Цыхун 1999: Г. Цыхун. Ареальные аспекты диалектологической концепции Стойко Стойкова. – Диалектология и лингвистична география. Съст. В. Радева, Б. Велчева, Вл. Жобов, Г. Колев. Под ред. на В. Радева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, 23–29.
- Цыхун 2008: Г. Цыхун. Балканаславянски моџны тип. Доклад на XIV Міжнародным з’езде славистаў. НАН Беларусі. Беларускі камітэт славистаў. Мінск: Права і эканоміка, 2008, 24 с.
- Шаур 1974–1975: Вл. Шаур. О взаимосвязи восточноболгарских рефлексов *ѣ* с протоболгарским суперстратом. – *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské Univerzity*. XXII–XXIII, 1974–1975, 147–158.
- AliA 1: Aromunischer Sprachatlas. Atlasul lingvistic aromân. Bd. 1. Redaktion: Johannes Kramer. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1985 (Balkan-Archiv, Neue Folge, Beiheft; Bd. 4).
- ALM 2: Atlasul lingvistic moldovenesc. Vol. II. Partea 2. Lexicul. Corpul omenesc. Familia. Vasile Melnic; Agricultura. Vasile Pavel. Chişinău: Editura Cartea Moldovenească, 1973.
- ALRM 1: Micul atlas lingvistic român. Serie nouă. Vol. 1. Bucureşti: [Editura Academiei Republicii Socialiste România](#), 1956.
- ALRR-Maramureş 2: Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureş. Vol. 2. Bucureşti: Editura Academiei române, 1971.
- ALRR-Muntenia şi Dobrogea 3: Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia şi Dobrogea. Vol. 3. Bucureşti: Editura Academiei române, 2001.
- ALRR-Transilvania 3: Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania. Vol. 3. Bucureşti: Editura Academiei române, 2002.
- Andersen 2001: Andersen, H. Markedness and the Theory of Linguistic Change. In: Andersen, Henning (ed.). *Actualization*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins 2001, 21–57 (= *Current Issues in Linguistic Theory* 219).
- Andriotis 1939–1943: N. Andriotis. Zur vermeintlichen Nasalentwicklung im Neugriechischen. – *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher XVII*, 1939–1943, 108–124.
- Artan 2000: Artan, T. Aspects of the Ottoman Elite’s Food Consumption: Looking for „Staples“, „Luxuries“ and „Delicacies“ in a Changing Century. – Donald Quataert (ed.). *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922. An Introduction*. (SUNY series in the social and economic history of the middle East). New York: State University of New York Press, 2000: 107–200.
- Bellmann 1971: G. Bellmann: Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteleutschen. Berlin/New York: Walter de Gruyter 1971 [=Studia Linguistica Germanica 4].
- Boretzky 1976: N. Boretzky. Der türkische Einfluss auf das Albanische. T. 2. Wörterbuch der albanischen Turzismen. Wiesbaden: Harrassowitz, 1976.
- Capidan 1935: Th. Capidan. Meglenoromâni. Vol. III. Dicţionar meglenoromân. Bucureşti, 1935.
- Casacu 1999: M. Casacu. The story of Romanian Gastronomy. Translated by Laura Beldiman. Bucharest: Editura Fundaţiei culturale române, 1999.
- Chambers, Trudgill 1998: J. K. Chambers, P. Trudgill. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press, 201 p. [=Cambridge Textbooks in Linguistics].

- Coseriu 1980: E. Coseriu. „Historische Sprache“ und „Dialekt“. – Dialekt und Dialektologie. Ergebnisse der internationalen Symposions „Zur Theorie des Dialekts“ Marburg/Lahn, 5.–10. September 1977. Hrsg. von J. Göschel, P. Ivić, K. Kehr. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980, 106–122.
- Çabej 1987: E. Çabej. Studime etimologjike në fushë të shqipës. Bleu III (C–D). Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, 1987.
- Dauzat, Dubois, Mitterand 1971: A. Dauzat, J. Dubois, H. Mitterand. Nouveau dictionnaire étymologique et historique. Paris: Larousse, 1971.
- DLR: Iorgu Iordan, Ion Coteanu, Alexandru Graur et al. Dicționarul limbii române. Serie nouă. 6–. București: Editura Academiei române, 1965–.
- Dokulil 1962: M. Dokulil. Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.
- DS: Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. 1–12. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1963–1982.
- Feßler 1989: H. Feßler. Zur Namengebung der aus Amerika eingeführten Kulturpflanzen Kartoffel, Mais und Tomate in Nordsiebenbürgisch-Sächsischen. – Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde 83 (12), 1989, 2, 130–143.
- Geckeler 2002: H. Geckeler. Anfänge und Ausbau des Wortfeldgedankens. – Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Hrsg. von D. Alan Cruse, Franz Hundnurscher, Michael Job, Peter Rolf Lutzeier. Bd. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2002, 713–728 [= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 21.1].
- Gluth, Lompa, Smolka 1982: K. Gluth, M. Lompa, H.-H. Smolka. Verfahren dialektologischer Karteninterpretation und ihre Reichweite. – Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Hrsg. von W. Besch, U. Knoop, W. Putschke, H. E. Wiegand. Bd. 1.1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 485–500 [= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2.1].
- Goebel 2001: H. Goebel. Dialektometrie. – Lexikon der romanistischen Linguistik. Hrsg. von G. Holtus G. Holtus, M. Metzelin, Chr. Schmitt. Bd. 1.2. Methodologie (Sprache in Gesellschaft. Sprache und Klassifikation. Datensammlung und -verarbeitung). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001, 856–874.
- Goossens 1969: J. Goossens. Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse. Mit 30 Karten. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1969.
- Grewe 1987: R. Grewe. The Arrival of Tomato in Spain and Italy: Early Recipes. – The Journal of Gastronomy III, 1987, 2, 67–82.
- Hazai 1959: G. Hazai. Les dialectes turcs du Rhodope. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae IX, 2, 1959, 205–229.
- Hazai 1961: G. Hazai. Contribution à l’histoire d’une limite dialectale dans les Balkans. – Orbis (Louvain) X, 1961, 1, 15–19.
- Hazai 1964: G. Hazai. Mes enquêtes sur les parlers turcs des Balkans. – A. J. van Windekens (ed.). Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale (Louvain du 21 au 25 août, Bruxelles les 26 et 27 août 1960). T. 2. Atlas et géographie linguistiques. Louvain, 1964, 85–90.
- Herrgen 2001: J. Herrgen. Die Dialektologie des Deutschen. – Geschichte der Sprachwissenschaften. Ein internationales Handbuch zur Entwicklung der Sprachforschung von den Anfängen bis zur

Gegenwart. Hrsg. von S. Auroux, E. F. K. Koerner, H.-J. Niederehe, K. Versteegh. 2. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2001, 1513–1535.

- Herrgen, Lenz 2003: J. Herrgen, A. Lenz. Digitale Dialektologie. Online-Publikation des Wenker-Atlas. – Marburger UniJournal 14, Januar 2003, 43–48 [<https://www.uni-marburg.de/aktuelles/unijournal/14/DIWA>, посетен на 30.01.2016].
- Holiolčev 1979: Chr. Holiolčev. Sprachgeographische Betrachtungen über die Terminologie der Kulturpflanzen in den Balkansprachen. – Zeitschrift für Balkanologie XV, 1979, 40–50.
- Holiolčev 1980: Chr. Holiolčev. Einige Benennungen des Hausgeflügels Meleagris Gallopavo in den Balkansprachen. – Liber Amicorum Weijnen. Assen: Van Gorcum, 1980, 312–317.
- Jireček 1877: K. Jireček. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie. Prag: Verlag von F. Tempsky, 1877.
- Jusuf 1987: S. Jusuf. Prizrenski turski govor. Priština: Jedinstvo, 1987.
- Kahane, H. und R. 1970: H. и R. Kahane. Abendland und Byzanz. Literatur und Sprache. – Reallexikon der Byzantinistik. Hrsg. von P. Wirth. Amsterdam: Hakkert. Reihe A. Bd. 1. H. 4, 1970.
- Kakuk 1958: S. Kakuk. Textes turcs de Kazanlyk. II. – Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae VIII, 1958, 241–311.
- Kleiber 1994: W. Kleiber. Historische Dialektologie unter besonderer Berücksichtigung der historischen Dialektkartographie (mit 39 Karten). – Dialektologie des Deutschen: Forschungsstand und Entwicklungstendenzen. Hrsg. von K. Mattheier, P. Wiesinger. Tübingen: Niemeyer, 1994, 259–322.
- Kloss 1967: H. Kloss. 'Abstand languages' and 'ausbau languages'. – Anthropological Linguistics IX, 1967, 7, 29–41.
- Kluge 1960: F. Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 18. Auflage. Bearbeitet von W. Mitzka. Berlin: Walter de Gruyter, 1960.
- Krámský 1990: J. Krámský. Phonetics and Phonology. – Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft. Teil 1. Hrsg. von G. Hazai. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 302–334.
- LBG 6/5: Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.–12. Jahrhunderts. Bd. 6/5. Erstellt von E. Trapp. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
- Lokotsch 1975: K. Lokotsch. Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1975².
- Martin 1963: B. Martin. Die Namengebung einiger aus Amerika eingeführter Kulturpflanzen in den deutschen Mundarten (Kartoffel, Topinambur, Mais, Tomate). – Deutsche Wortforschung in europäischen Bezügen. Hrsg. von L. E. Schmitt. Bd. 2. Gießen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1963, 1–158.
- Meyer 1891: G. Meyer. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg: Verlag von K. J. Trübner, 1891.
- Meyer 1893: G. Meyer. Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen. – Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 128, Wien 1893, 1–96.
- Mladenova, D. 2006: D. Mladenova. Die Nord-Südgliederung des bulgarischen Sprachraums und die rumänische Sprache. – Revue des études sud-est européennes (București), XLIV, 2006, 391–407.

- Mladenova, D. 2010: D. Mladenova. From Linguistic Geography toward Areal Linguistics: a Case Study of Tomatoes in the Eastern Balkans. – *Balkanistica* (Oxford, Mississippi) XXIII, 2010, 181–236 (with 15 maps).
- Mladenova, O. 1998a: O. Mladenova. Grapes and Wine in the Balkans. An Ethno-Linguistic Study. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998 [= *Balkanologische Veröffentlichungen*. Bd. 32].
- Mladenova, O. 1998b: O. Mladenova. Benennungen der Gabel in den Balkansprachen. – *Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich* XI, 1998, 53–66.
- Mladenova, O. 2006: O. Mladenova. Migration, Bilingualism and ethnolinguistics: wagon terminology in the Bulgarian dialects in Romania. – *Revue des études sud-est européennes* XLIV, 2006, 423–447.
- Mollova 1971: M. Mollova. Structure lexicale du dialecte turc du Rhodope de l'Est. – *Linguistique balkanique* XV, 1971, 2, 49–72.
- Muljačić 1989: Ž. Muljačić. Über den Begriff *Dachsprache*. – U. Ammon (ed.). *Status and Function of Languages and Language Varieties*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1989, 256–277.
- NALR-Crișana 3: Noul Atlas lingvistic român. Crișana. Vol. 3, Bucuresti: Editura Academiei Române, 2011.
- NALRR-Oltenia 3: Noul atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia. Vol. 3. București: Editura Academiei Republicii socialiste România, 1974.
- Negruți 1987: E. Negruți. Din istoria grădinaritului în România în epoca modernă. – *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ (Iași)* XXIV, 1987, 2, 391–401.
- Németh 1956: Németh, J. Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia: Bulgarische Akademie der Wissenschaften, 1956.
- Németh 1965: J. Németh. Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. Budapest: Akadémiai Kiado, 1965.
- OAED: Oxford Albanian-English Dictionary. Ed. by Leonard Newmark. Tiranë, 2000.
- Papahagi 1974: T. Papahagi. Dicționarul dialectului aromân general și etimologic. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974².
- Prati 1951: A. Prati. *Vocabolario etimologico italiano*. Torino: Garzanti, 1951.
- Prokić et al. 2009: J. Prokić, J. Nerbonne, V. Zhobov, P. Osenova, K. Simov, Th. Zastrow, E. Hinrichs. The computational analysis of Bulgarian dialect pronunciation. – *Serdica. Journal of Computing* III, 2009, 3, 269–298.
- Quadri 1952: Br. Quadri. *Aufgaben und Methoden der onomasiologischen Forschung. Eine entwicklungsgeschichtliche Darstellung*. Bern: A. Francke AG. Verlag, 1952.
- Reichmann 1983: O. Reichmann. Untersuchungen zur lexikalischen Semantik deutscher Dialekte: Überblick über die theoretischen Grundlagen, über die Sachbereiche und den Stand ihrer arealen Erfassung. – *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Hrsg. von G. Besch, U. Knoop, W. Putschke, H. E. Wiegand. Bd. 1.2. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1983, 1296–1325 [= *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 1.2]
- RjA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. 1–23. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- Roșca 1932: I. Roșca. Imigrarea sezonă a grădinarilor bulgari dela 1927–1932. – *Buletinul Societății Regale Române de geografie* LI, 1932, București, 1933, 314–323.

- Schmaus 1971: A. Schmaus. Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslawischen Sprachen. – A. Schmaus. Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen. Bd. 1. München: Trofenic, 1971, 260–271.
- Schmidt 1993: J. E. Schmidt. Zweidimensionale Dialektologie und eindimensional-vertikale Analyse. Ein exemplarischer Vergleich. – Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses. Bamberg, 29.07.–04.08.1990. Hrsg. von W. Viereck. Bd. 2. Historische Dialektologie und Sprachwandel. Sprachatlanten und Wörterbücher. Stuttgart: Franz-Steiner Verlag, 1993 [= Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beihefte. H. 75], 454–467.
- Schmitt 2001: Ch. Schmitt. Wörter und Sachen. – Lexikon der romanistischen Linguistik. Hrsg. von G. Holtus, M. Metzelin, Chr. Schmitt. Bd. 1.1. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2001, 235–292.
- Siatkowski 2007: J. Siatkowski. QI: 078. Томате, помидор, tomato, tomate, pomodoro. Kommentar. – Atlas Linguarum Europae. Commentaires. Volume I. Septième fascicule. Viereck, W., N. Saramandu, A.A. Weijnen, M. Alinei (eds). Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 147–154; Carte I.77. QI-078. Tomate. – Atlas Linguarum Europae. Cartes. Volume I. Septième fascicule. Viereck, W., et al. (eds). Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Škaljić 1989: A. Škaljić. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo: Svjetlost, 1989⁶.
- Skok 1–4: P. Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. T. 1–4. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- Smith 1992: A. F. Smith. Authentic Fried Green Tomatoes? – Food History News IV, 1992, 1, 1–2.
- Smith 2001: A. F. Smith. The tomato in America: early history, culture, and cookery. Urbana: University of Illinois Press, 2001.
- Stachowski 1992: St. Stachowski. Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot. – Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. ML. Prace Językoznawcze. Z. 111. Kraków, 1992.
- Stachowski 1999: St. Stachowski. Turczyzmy w dialektach serbsko-chorwackich. 2. Turczyzmy w serbskiej gwarze Lużnicy. – Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. MCCXXVI. Prace Językoznawcze. Z. 119. Kraków, 1999, 111–117.
- Stojkow 1963: St. Stojkow. Dwie leksykalne izoglosy w języku bułgarskim *крак // нога, риза // кошуля*. – Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławińskiego. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963, 269–274.
- Tannahill 1989: R. Tannahill. Food in history. New York: Crown Publishers, 1989.
- Taylor 2003: John Taylor. Linguistic categorization. Third edition. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Tietze 1955: A. Tietze. Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. – Oriens VIII, 1955, 204–257.
- Vakarelski 1972: Chr. Vakarelski. Bemerkungen zum Verhältnis von Sprach- und Kulturgrenzen auf Grund bulgarischen Materials. – Festschrift Matthias Zender. Studien zur Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte. Hrsg. von E. Ennen, G. Wiegmann. Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1972, 99–105.
- Weigand 1900: G. Weigand. Bulgarische Siedelungen in Rumänien. – Globus, Bd. 78, H. 8, 1. September 1900, 117–121.
- Wild 1983: B. Wild. Meglenorumänischer Sprachatlas. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1983 [= Balkan-Archiv, Neue Folge, Beiheft; Bd. 2].

- Ανδριώτης 1983: Ν. Π. Ανδριώτης. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 1983³.
- Γεωργίου 1962: Χρ. Γ. Γεωργίου. Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστορίας. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1962.
- Κριαράς 8: Εμ. Κριαράς. Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας. 1100–1669. Τόμος 8 (Θ'). Θεσσαλονίκη, 1985.
- Κριαράς 1995: Εμ. Κριαράς. Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας : γραπτής και προφορικής. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1995.
- Κωστάκης 1951: Θ. Π. Κωστάκης. Σύντομη γραμματική της Τσακωνικής διαλέκτου. Αθήνα, 1951 [= Collection de l'Institut français d'Athènes, 35].
- Κωστάκης 1986: Θ. Π. Κωστάκης. Λεξικό της Τσακωνικής διάλεκτου. Τ. 2. Κ–Ο. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1986.
- ΛΕΓ: Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης. Έκδοσις Πρωΐας. Αθήνα, 1–3, 1933–1934.
- Μπαμπινιώτης 1998: Γ. Μπαμπινιώτης. Λεξικό τής νέας ελληνικής γλώσσας. Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.
- Μπόγκας 1964: Ευ. Αθ. Μπόγκας. Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, Κεντρικής και Νοτίου). Α'. Γιαννιώτικο και άλλα λεξιλόγια. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964.
- Μπόγκας 1966: Ευ. Αθ. Μπόγκας. Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, Κεντρικής και Νοτίου). Β'. Γλωσσάρια Βορείου Ηπείρου, Θεσπρωτίας, Κόνιτσας κ. α. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1966.
- Πάγκαλος 1960: Γ. Ε. Πάγκαλος. Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης, ήτοι, διάγραμμα γραμματικής και γλωσσάριον του σημερινού γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης. Τ. 3. Γλωσσάριον Λ-Σ. Αθήνα, 1960.
- Παπαγγέλου 2001: Ρ. Παπαγγέλου. Το κυπριακό ιδίωμα. Μέγα Κυπρο-ελληνικό-αγγλικό (καί μέ λατινική ορολογία) λεξικό. Αθήνα: Ιωλκός, 2001.
- Παπαχριστοδούλου 1969: Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου. Λεξικογραφικά καί λαογραφικά Ρόδου. Αθήνα, 1969 [= Λαογραφία. Δελτίον της ελληνικής λαογραφικής Εταιρείας. Παράρτημα 7].